

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

YIL / YEAR: 39 CİLT / VOLUME: 117 SAYI / NUMBER: 230 ISSN: 0255-0644

SAYI:
230

EYLÜL - EKİM 2017
SEPTEMBER - OCTOBER 2017

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World
ISSN: 0255-0644

2017 / 230
EYLÜL - EKİM
SEPTEMBER - OCTOBER

İstanbul - 2017

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Researches About The Turks All Around The World - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (İstanbul Rumeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Aktif Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti: Halkalı Caddesi No: 245 Sefaköy / İSTANBUL
Tel: (0212) 698 93 54

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titlelists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızıldora Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN** • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ercan DÜLGEROĞLU** • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Halic Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Vasili GAYFULİN** • Tatar Milli Üniversitesi / Tataristan
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPIR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram KODAMAN** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Roza NESEPOVA** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Stefan VARBAN • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD Başkanı / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognozi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensipte olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraiü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale içi başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Bir eserin ilk kullanımında kaynak ve yazar adının tam künyesi, aynı yazarın birden fazla eserinden yararlanılması durumunda ve genel olarak herhangi bir kaynağın sonraki kullanımlarında kısaltma ve basım yılı tercih edilebilir.

Örnek: Muhsin Kadiođlu, *Turan Yolunda Macaristan İzlenimleri ve Turancılık*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 2014, s. 57.

10. Kaynaklar: Makalenin sonunda, çalışma esnasında yararlanılan kaynaklar, yazarların soyadları esas alınarak alfabetik biçimde sıralanmalıdır.

Örnek: TÜRKMEN, Zekeriya: "Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi ve 101. Yılında Kut'ül-Amare Zaferi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 228, Yıl: 39, Cilt: 116, Mayıs-Haziran 2017, s. 63-98.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Hasan ASLAN** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognozi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Şahin FİLİZ • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Hatice Nil SARI • İstanbul Üniversitesi, Cerrahpařa Tıp Fakültesi - Temel Tıp Bilimleri Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİ • Nizami Gencevi Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kutluk Kağın SÜMER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Hakan Murat ARSLAN • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Hüsrev ÇELİK • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOğLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik Bölümü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAşTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAşTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TÜRKİYE VE İRAN'IN ORTAK TEHDİT ALGILARI VE ÇIKARLARI AÇISINDAN ORTA DOĞU BÖLGESİNDE SON GELİŞMELERDEN KUZAY IRAK REFERANDUMU <i>TURKEY'S AND IRAN'S COMMON THREAT PERCEPTIONS AND INTERESTS THE NORTHERN IRAQ REFERENDUM ON RECENT DEVELOPMENTS IN THE MIDDLE EAST</i>	
Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	9
BÜTÜNCÜL SOSYAL POLİTİKA MODELİ <i>HOLISTIC SOCIAL POLICY MODEL</i>	
Doç. Dr. M. Çağlar ÖZDEMİR	27
KIRGIZİSTAN'DAKİ E-TİCARET İŞLETMELERİNE AİT WEB SİTESİ VE SOSYAL MEDYA SAYFALARININ İÇERİK ANALİZİ YÖNTEMİYLE İNCELENMESİ <i>REVIEW OF WEBSITES AND SOCIAL MEDIA PAGES OF E-COMMERCE BUSINESSES IN KYRGYZSTAN WITH CONTENT ANALYSIS METHOD</i>	
Öğr. Gör. Çağrı ERGEZER	45
ÖZEL HASTANE ÇALIŞANLARINDA İŞ GÜVENCESİZLİĞİ ALGISI <i>THE PERCEPTION OF JOB INSECURITY IN PRIVATE HOSPITAL EMPLOYEES</i>	
Öğr. Gör. Onur YÜKSEL - Öğr. Gör. Dr. Serkan DENİZ - Doç. Dr. Mesut ÇİMEN Öğr. Gör. Beyza ERKOÇ	61
TÜRK TIP TARİHİNDE KUDUZ HASTALIĞI VE TEDAVİSİ ÜZERİNE YORUMLAMALAR <i>COMMENTS ON RABIES AND ITS THERAPY IN THE TURKISH HISTORY OF MEDICINE</i>	
Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	71
TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TÜRK AİLE YAPISINA BİR BAKIŞ <i>TURKISH FAMILY STRUCTURE IN A HISTORICAL PERSPECTIVE</i>	
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR - Okt. Handan HAYKIR	87
XX. YÜZYIL TÜRKİYE'SİNİN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM ÖNDERİ MAREŞAL GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK <i>CHANGE AND TRANSFORMATION LEADER OF TURKEY IN 20TH CENTURY MARSHAL GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK</i>	
Yrd. Doç. Dr. Zekeriya TÜRKMEN	107

OĞUZ TÜRKLERİNDEN BUGÜNE GELEN TÜRK KÜLTÜRÜNÜN İZİNDEN: KLÂSİK TÜRK ŞAİRLERİNİN DİLİNDEN AND İÇMEK	
<i>THE CULTURAL TRACK COMING FROM OGUZ TURKS TO TODAY: TAKING AN OATH FROM LANGUAGE OF CLASSICAL TURKISH POETS</i>	
Doç. Dr. Şevkiye KAZAN NAS	133
MACARLAR VE AVRASYA KÖLE TİCARETİ (IX. - X. YÜZYILLAR)	
<i>MADJARS AND EURASIAN SLAVE TRADE (A.D. 9TH - 10TH CENTURIES)</i>	
Yrd. Doç. Dr. Erman ŞAN	149
İRLANDA KASABASI DROGHEDA'NIN "AY-YILDIZ" SEMBOLÜNÜN KÖKENLERİ	
<i>THE ORIGINS OF THE IRISH TOWN DROGHEDA'S "MOON-STAR" SYMBOL</i>	
Yrd. Doç. Dr. Muhsin KADIOĞLU	163
MOĞOL HÂKİMİYETİNDE ANADOLU VE ANADOLU'DA MOĞOL NOYANLARININ İSYANLARI	
<i>MONGOLIAN DOMINATION OF ANATOLIAN AND MONGOLIAN REVOLTS IN ANATOLIAN</i>	
Yrd. Doç. Dr. Ömer TOKUŞ	177
GAZZALİ'DE ERKEN MODERNİTE TESPİTİ (ANAKRONİZME DÜŞMEDEN)	
<i>DETERMINING EARLY MODERNITY ON AL-GHAZALI'S PHILOSOPHY (WITHOUT ANACHRONISM)</i>	
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN	209
TARİH ARAŞTIRMALARINDA SANAT TARİHİNİN YERİ VE ÖNEMİ	
<i>THE PLACE AND IMPORTANCE OF ART HISTORY IN HISTORICAL RESEARCH</i>	
Öğr. Gör. Hülya YİĞİT	219
KİTAP TANITMA: KARASİ YÖRÜKLERİ	
Yrd. Doç. Dr. Merve ÜNER	233
KİTAP TANITMA: DEFTERDÂR SEYFİ ÇELEBİ TÜRKİSTAN VE UZAK DOĞU SEYAHATNAMESİ	
Yemen ÇARKANAT	235

TÜRKİYE VE İRAN'IN ORTAK TEHDİT ALGILARI VE ÇIKARLARI AÇISINDAN ORTA DOĞU BÖLGESİNDE SON GELİŞMELERDEN KUZEY IRAK REFERANDUMU

Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER*

Öz

Türkiye'nin, İran ve diğer Orta Doğulu komşularıyla ilişkilerini hızlı bir şekilde geliştirmesi ABD başta olmak üzere birçok Batılı ülkedeki çeşitli çevrelerce "eksen kayması" suçlamalarına maruz kalması sonucunu doğurmuştur. Türkiye'nin İran'dan doğalgaz satın almasının da ötesine geçerek bu ülkenin sınırları içerisinde üretim yapma haklarını satın alması Amerikan yönetimini ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Türkiye'nin 2023 hedeflerine ulaşması için en büyük komşusu olan İran'la ticaret hacminin en azından 100 milyar dolar düzeyine ulaşması gerekmektedir.

Bölgede 25 Eylül'de gerçekleştirilecek sözde referandum uluslararası ilişkiler teorisi açısından bir önem arz etmemektedir. Fakat açıkça bir fiili durum oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Bütün bu ekonomik gerekçeler bir yana bölgede oluşturulmaya çalışılan yeni suni devletçikler her iki ülkenin de hem sınır güvenliğini hem de toprak bütünlüğünü tehdit eder niteliktedir. Bölgedeki demografik yapıya bakıldığında hayali kurulan manzara daha da iyi anlaşılabilir. İran ve Türkiye'nin bu yeni oluşumlara karşı ortak hareket etmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışma Referandum öncesinde bir rapor olarak hazırlanmış olup çalışmanın doğruluğu Türk, Suriye, Irak ve İran ordularının askeri müdahaleleri ve ortak hareketleriyle de pekişmiştir.

Anahtar kelimeler: Kuzey, Irak, Referandum, Türkiye, İran, Irak, Tehdit Algısı, Plebisit.

Turkey's and Iran's Common Threat Perceptions and Interests The Northern Iraq Referendum on Recent Developments in the Middle East Abstract

The rapid development of Turkey's relations with Iran and other Middle Eastern neighbors has resulted in the accusation of "axis shift" accusations in

* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Bölümü, kutluk@istanbul.edu.tr

various circles in many Western countries, especially in the USA. Beyond the purchase of natural gas from Iran by Turkey, purchasing the rights to produce within the borders of this country seriously disturbed the American administration. In order to reach Turkey's 2023 targets, trade volume with Iran, which is the largest neighbor, should reach at least 100 billion dollars.

The so-called referendum to be held in the region on September 25th is of no importance in terms of international relations theory. But it is clearly trying to create an actual situation.

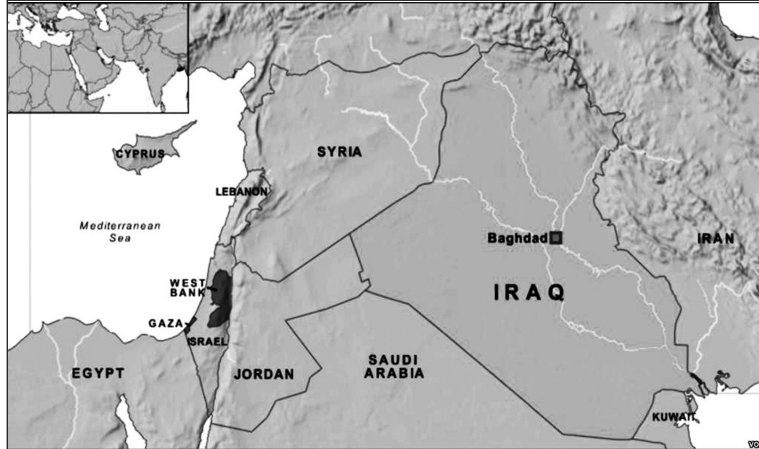
Apart from all these economic reasons, the new artificial statues tried to be formed in the region threaten both the border security and the territorial integrity of both countries. Looking at the demographic structure of the region, the imagined landscape can be understood better. It is important that Iran and Turkey act jointly against these new formations.

This study was prepared as a report before the Referendum and the correctness of the work was reinforced by the military interventions and joint actions of Turkish, Syrian, Iraqi and Iranian armies.

Keywords: Northern Iraq, Referendum, Turkey, Iran, Iraq, Threat Perception, Plebiscite.

Türkiye'nin güney doğusunda ilginç gelişmeler her geçen gün artıyor.

Önce Türkiye ABD ile sınır komşusu oldu. Arkasından bölge Kürt milislere bırakıldı. Şimdide üç ülke sınırında ilginç oyunlar oynanıyor. İran-Suriye-Irak ve Türkiye sınırları yeniden şekillendirilmeye çalışılıyor. Üstelik bu şekillendirmede ikinci aşama Türkiye, İran, Suriye ve Irak sınırını da değiştirmek bahasına şekillendiriliyor.

Daha önce bu sınırlar Birinci ve İkinci Dünya Savaşı, ardından İran-Irak Savaşı, Birinci ve İkinci Körfez Müdahaleleri'nde defalarca şekillendirilmeye çalışılmıştı. Suriye, Ürdün, Mısır ve Irak Osmanlı Devleti'nden parçalanarak alındı ve bu coğrafyalarda küçük yeni devlet oluşumları cetvelle çizilerek Arap Birliği parçalanarak bölgede suni bir İsrail Devleti teşkil edilerek bölgede hızla yayılması ve güçlenmesinin nasıl temin edildiği hepimizin malumu.

Yetmemiş olacak ki şimdi İran-Suriye-Irak ve Türkiye sınırlarından koparılabilecek topraklarla yeni bir Küçük Kürdistan senaryosu çizilmeye çalışılıyor. Gerek

İsrail'in yayılmasını temin, gerekse bölgedeki toprak bütünlüğünün ayrıştırılması amaçlı bu yeni senaryo zaten iç kargaşalarla uğraşan Suriye ve Irak'a diretiliyor. Bölgede bu yeni senaryoda kontrol edilemeyen iki ülke var: Türkiye ve İran.

Bu yeni senaryo açıkça bu iki ülkenin sınırlarını da tehdit eder durumda. İlginç tarafı bu iki ülkenin sınırları Amerika'nın tarihinden dahi uzun 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan bu yana var. Üstelik bu sınır sadece siyasi bir sınırdan ziyade doğal bir sınır niteliğinde de. Hoş bu antlaşmaya göre Musul, Kerkük ve Bağdat Osmanlı'ya bırakılmış dahi olsalar en azından bugünkü Türkiye-İran sınırı bu antlaşmaya göre şekillendirilmiştir. Etnik özellik bakımından bakıldığında ise sınırın iki tarafı da Türkmen ağırlıklıdır.

Bölgedeki gelişmeler aslında bölgenin dost, kardeş ve dindaş iki ülkenin (Türkiye ve İran) tavırlarıyla şekillenecek. Burada uluslararası ilişkiler açısından ortak çıkar ve tehdit algıları da önemli rol oynayacak.

Bu yeni senaryoyu birkaç alt başlık altında değerlendirmek daha doğru gibi gözüküyor.

1. Bölgedeki doğal kaynaklar,
2. Bölgedeki siyasi coğrafya,
3. Bölgedeki ekonomik coğrafya,
4. İsrail ve yeni bölge gelişimi,
5. Bölgedeki nüfus yapısı ve demografi,
6. Self determinasyon hakkı ve geçerliliği,
7. İran ve Türkiye açısından bölgedeki son gelişmeler ışığında yakınlaşmalar.

1. Bölgedeki Doğal Kaynaklar

Bölgede bulunan petrol ve doğalgaz gibi rezervlerin bölgeyi cazibe merkezi haline getirdiğinden, dünyada öncü ülkelerin politikaları da bu bölgede yoğunlaşmıştır. Ayrıca, bu bölge Avrupa'ya gönderilecek olan doğalgaz ve petrol ürünleri için alternatif yolları da kendi bünyesinde barındırmaktadır. Bu bakımdan Orta Doğu, enerji üretimi yanı sıra jeopolitik bir önem de arz etmektedir.

Turkish Enerji Company'nin (TPAO'nun Kuzey Irak'ta faaliyet gösteren şirketi) ABD petrol devi Exxon Mobil ile 6'sı kendisine ait toplam 12 petrol bölgesi var.

Ama önemli bir ayrıntı var:

6 petrol alanı daha önce Fransız devi petrol Total'indi.

Barzaniler Total'in kendilerini oyaladığını anlayınca Total'i devre dışı bırakıp Exxon ile ortaklığı tercih etmiştir.

2. Bölgedeki Siyasi Coğrafya

a. ABD'nin Orta Doğu Politikası

Dünyanın en büyük GSMH sahip olan ABD (WEF, 2016), en gelişmiş ekonomilerden biridir. ABD durmadan büyüyen sanayisinin enerji talebini karşılamak için yeni yollar ararken, gelecek için bu alanın güvenlik sorunu oluşturduğunun da bilincindedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından soğuk savaş dönemi başlamıştır. Bu savaş; Avrupa Birliği bölgesinde etkin güç olarak rol alan ABD ile Arap dünyası ve bazı Asya ülkeleri üzerinde etkin güç olan Sovyetler Birliği ara-

sında çıkmıştır. Aynı dönemlerde ABD, Orta Doğu üzerinde etkin rol oynamak ve bu etkinliğini de Sovyetler Birliği'ne kaptırmamaya çalışmıştır. Bu yaşanan üstünlük kurma ve rekabet ortamı; çatışma ortamı doğurmuş ve her an iki ülke arasında savaş çıkacak kadar ilerlemiştir. Yine bu dönemde İran petrollerinin millileştirilmesi, Süveyş krizi, Arap-İsrail savaşları, İran-Irak Savaşı, 1973 petrol krizi, İran devrimi ve Camp David Antlaşması gibi birçok önemli gelişme yaşanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte soğuk savaş döneminin sona ermesi, ABD için bu bölgede tek güç olma fırsatı doğurmuş ve bu yönde yeni politikalar geliştirme fırsatı sunmuştur.¹ ABD hem SSCB'nin 12 bölgede etkinliğini kırmak, hem de körfez petrollerinin Batı'ya düşük fiyatla aktarılmasını sağlamak amacıyla Orta Doğu politikasını ortaya koymuştur.²

ABD 2000'li yıllardan itibaren bölgede daha etkin olabilmek için, bölgeyi demokratikleştirmek ve geliştirmek adına bazı politikalar ve projeler üretmeye çalışmıştır.³ Bu projelerin belki de en çok tartışılanlarından biri Büyük Orta Doğu Projesi'dir (BOP). ABD, BOP 13 kapsamında bölge ülkelerinin ticaret hacmini artırıp dünya ekonomisine katkısını da artıracak ve bu projeye aynı zamanda bölgeye demokrasi getireceği söylenmektedir.⁴

Orta Doğu; söz konusu iki devlet arasında, birbirine karşı üstünlük sağlama hedefini gerçekleştirecek bölgelerden biri olarak görünüyordu. Aşağı da yer alan enerji bilgileri ve ihtiyacı bu durumun ilerleyen zamanlarda enerji hâkimiyeti kurmaya doğru değiştiğini göstermektedir.

ABD'de 1950'den beri tüketilen enerjinin yaklaşık %40'ı petrol tarafından sağlanmaktadır ve bu oran son yıllarda yaklaşık %36'ya gerilemiştir.⁵ ABD ispatlanmış petrol rezervinin %2,9'una sahipken, ABD'de dahil Kuzey Amerika ülkeleri (Kanada ve Meksika) ise toplam rezervin %12,9'una sahiptir. Petrol üretim miktarlarına gelince dünyada üretilen petrolün %12,3'ünü ABD karşılamaktadır. Tüketilen petrol miktarına bakıldığında ise ABD %19,9 ile dünyada en fazla petrol tüketen ülke durumundadır.⁶

Yukarıda yer alan bilgiler ekseninde, ABD ve Orta Doğu arasında bu anlamda bir ticari ilişki olup olmadığına bakılırsa, ABD üretiminden arta kalan petrol ihtiyacının yaklaşık %21,66'sını 14 MENA ülkelerinden ithal ettiği görülmektedir.⁷ BP 2016 verilerine göre; dünyada üretilen ispatlanmış doğalgaz miktarının %5,2'sine sahip olan ABD, dünya doğalgaz üretim miktarının %21,4'üne sahipken, tükettiği doğalgaz miktarı %22,7'dir. Burada tüketimden kaynaklanan doğalgaz ihtiyacının %1,62'sini Orta Doğu'dan karşılamaktadır. Kömür açısından ABD dünya

¹ Hüseyin Altay - Ulaş Nugay, "Orta Doğu Bölgesi Enerji Kaynaklarının 21. Yüzyıl Dünya Ekonomisi İçin Stratejik Önemi", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 15, 2013, s. 1-35.

² Ece Peker, "ABD-İran İlişkilerinin Türkiye'ye Yansıması", *Dünyanın Kaynayan Kazanı Ortadoğu*, içinde, Editör: Ulvi Keser, Ankara 2012, s. 72-84.

³ Ulvi Keser, *Dünyanın Kaynayan Kazanı Ortadoğu*, içinde, Ankara 2012, s. 211-214.

⁴ Ulvi Keser, *Dünyanın Kaynayan Kazanı Ortadoğu*, içinde, Ankara 2012, s. 72-84.

⁵ Michael Ratner - Carol Glover, *U.S. Energy: Overview and Key Statistics. Congressional Research Service*; <https://fas.org/sqp/crs/misc/R40187.pdf>, 2014.

⁶ BP, *Statistical Review of World Energy*, <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>, 2016.

⁷ BP, *a.g.e.*

ispatlanmış rezervlerin %26,6'sına sahipken, dünyada kömür üretim miktarının %12,9'unu karşılamaktadır ve dünya kömür tüketim miktarının %11,7'sini tek başına gerçekleştirmektedir. Bu alanda dış ülkelere bir bağımlılığı bulunmamaktadır. Ayrıca ABD dünyada en fazla nükleer enerjiyi kullanan ülke konumundadır. Dünyada var olan nükleer enerjinin %33,1'ine sahiptir. Dünyada nükleer enerjinin yanı sıra yenilenebilir enerjiyi de en fazla kullanan ülke durumundadır.

Bu bilgiler çerçevesinde, ABD'de üretilen ve tüketilen petrol miktarı arasında kalan boşluk azımsanmayacak kadar büyük orandadır. ABD'nin petrol tüketimi, AB petrol tüketimi veya Asya-Pasifik ülkelerle eşdeğerdir. Böyle bir durumda petrol fiyatlarında yaşanacak 1 dolarlık düşüş/artış ABD ekonomisine milyarlarca dolar girdi/çıkıtlı sağlamaktadır. ABD 1973'te yaşanan petrol şoku dönemine göre Orta Doğu petrolüne bağımlılığı iki kat artmıştır.⁸ Petrol ve doğalgaz ihtiyacının sırasıyla %22,7-%1,62'sini Orta Doğu'dan ithal etmesi bu bölgenin ABD için ne kadar önemli olduğunun açık bir göstergesidir.

b. Sovyetlerden Rusya'ya Orta Doğu ve İlişkiler

Soğuk savaşın sona ermesinin ardından ve doğu-batı bloğunun yıkılmasının ötesinde daha spesifik bir jeopolitik değişim yaşanmıştır. Bu spesifik değişim Rusya'nın stratejik olarak adlandırılan çekilmesidir. Bu çekilişin birçok nedeni bulunmaktadır. Bunlar; uluslararası alanda askeri rolünün gerilemesi, coğrafi olarak daralması ve 1991'in sonlarında olduğu gibi Orta Doğu'nun terk edilmesinin verdiği sonuçtu. Yaklaşık iki yüzyıldır ilk defa Rusya'nın Orta Doğu ile ortak bir sınırı kalmamıştı.⁹ Bu anlamda soğuk savaşın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması Rusya'ya maliyeti yüksek olmuştur.

Rusya, bir zamanlar Sovyet Birliği'nin sahip olduğu yaptırım gücü kadar bir etkiye sahip değildir. Bu anlamda kendi sınırları dışında yaşanan değişikliği veya olayları etkileme kapasitesi Sovyetlere nazaran sınırlıdır. Rusya'nın Orta Doğu'ya yönelik bugünkü politikası, Kremlin'e uzun yıllar rehberlik eden, ideolojik ittifakı olan Soğuk Savaş'ın "sıfır-toplam" düşüncesinden çok uzaktadır. Rusya için; Orta Doğu, giderek daha fazla Rusya'nın nüfuz edebileceği bir alan haline gelse de birincil endişe kaynağı değildir.¹⁰ Sovyetler Birliği'nin ardından, Rusya Batı Avrupa ülkeleri (Almanya, İngiltere, Fransa) gibi daha politik bir ilişki içinde olan ülke haline bürünmüştür. Bu durumun yansıması olarak geçmişte bu bölgede stratejik rolü olan Arap ülkeleri tekrar bölgede rol kapma çalışmasına giriştiler. Tüm bu gelişmelere rağmen Rusya bu bölgede önemini ve etkisini hala korumaktadır.¹¹

Rusya için, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte ortaya çıkan ekonomik sıkıntılarda, petrol ve doğalgaz rezervleri ekonomik kaynak olmuştur. Rusya enerji alanında OPEC'le rekabet halinde olmuş ve pazar hacmini genişletmiştir. Örneğin, OPEC ülkeleri %40 olan Avrupa pazarını yarı yarıya Ruslara kapmıştır.

⁸ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 6. baskı, Dora Basım Yayın, Osmangazi, Bursa: Kasım 2014, s. 380-388.

⁹ Fred Halliday, *The Middle East In International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge, Cambridge Univ. Press. 2005.

¹⁰ Ilya Bourtman, "Putin And Russia's Middle Eastern Policy", *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 10, No. 2.

¹¹ Bourtman, *a.g.e.*

mışlardır. Rusya'nın geri kalmış teknolojisi ve uluslararası arenada askeri gücün haricinde rekabet gücünün zayıflığı, Rusya'yı petrole ve doğalgaza dayalı bir ekonomik düzene itmiştir. Rusya'nın şu andaki en önemli politikalarından biri petrol fiyatlarının yüksek tutulmasını sağlamak ve fırsatları değerlendirerek petrol piyasasındaki yerini büyütmektir. Rusya günümüzde bölgedeki geleneksel rolünü, savunma sanayisinde ihracat hacmini genişletmek olarak sürdürmeye odaklanırken, aynı zamanda Rus şirketlere yeni pazarlar açmaya odaklanmıştır. 2005 yılında Putin'in Orta Doğu'da yaptığı birtakım temaslar ve ziyaretler esnasında yanında yer alan kabilesinde Rus savunma sanayi ihracatçılarının olması bu alanda çalışmalarına önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca silah ticaretinin yanı sıra sıfır-toplam, bir ülkenin kazanç ya da kayıplarının toplamı, rekabet ettiği ülkenin kazanç veya kayıplarının toplamına eşit olması durumudur.

Rus şirketlerinin enerji sektöründeki rolünü genişletmek için önemli girişimleri bulunmaktadır.¹²

Rusya, BP verilerine göre ispatlanmış petrol rezervleri bakımından dünyada bulunan rezervlerin %6'sına sahiptir. Dünyada üretilen petrolün %12,4'ü Rusya tarafından sağlanmaktadır. Dünyada petrol tüketim oranı ise %3,3'tür. Dünyada ispatlanmış doğalgaz rezerv oranı %17,3'ü ve dünyada üretilen doğalgazın %16,1'ini karşılamaktadır.¹³ Bu bilgiler ışığında enerji açısından dışa bağımlılığı pek söz konusu gözükmemektedir.

Orta Doğu ülkelerinde ispatlanmış rezerv oranı %47,7'dir, fakat BP raporunda yer alan Orta Doğu ülkelerine, Cezayir, Mısır, Libya, Sudan ve Tunus da eklenirse bu oran %51,7'ye çıkmaktadır (Geniş Orta Doğu/MENA). Petrol üretim miktarının %35,1'ini MENA ülkeleri karşılamaktadır. Dünya petrol rezervinin yarısından fazlasına sahip olan ve dünyadaki üretimin %35,1'ini gerçekleştiren MENA ise %11,3'ünü tüketmektedir. Burada ortaya çıkan enerji fazlası ihraç edilmektedir.

Orta Doğu petrol ve doğalgaz bakımından dünyanın en zengin bölgesidir. Bu nedenle gelişmiş ülkeler ve bu gelişme sonucu enerjiye bağımlılığı artan ülkeler politikalarını buraya yönlendirmekle kalmamış, bu bölgedeki enerjinin korunması ülkelerin en önemli gündem maddesi haline gelmiştir. Bu durumun en önemli iki örneği olan Rusya ve ABD, bu bölgede politik bir savaş yaşamıştır.

ABD'nin enerji anlamında buraya bağımlı olduğu gözükmemektedir. Gelecekte ekonomik büyüme ile birlikte bu bağımlılığın süreceği öngörülmektedir. Bunun neticesinde bu bölgede hâkimiyet kurma çabaları artmakta, ayrıca bu bölgeye lider olacak ülkenin kendi tarafında olmasını istemektedir. Rusya'nın bu bölgeye enerji anlamında ihtiyacı gözükmemekle birlikte, Irak'tan ucuz petrol alıp sattığı bilinmektedir. Bunun haricinde bu bölgeye, ABD'ye göre daha yakın olduğu coğrafi bir gerçektir. Bu bakımdan bu bölgeyi ABD'nin politika eksenine bırakmayacağı aşikârdır. Ayrıca Rusya bölgede savunma sanayi ticaret hacmini genişletmek istemektedir.

Hem enerji anlamında hem de siyasi anlamda, gelecek bakımından enerji zengini olan Orta Doğu için işler iyi gözükse de bu bölgede yaşanan siyasi krizler

¹² Bourtman, *a.g.e.*

¹³ B.P., *a.g.e.*

ve bölge üzerinde olan çıkar çatışmaları, bu coğrafyada bulunan ülkelerin gelişmesini engellemektedir.

3. Bölgedeki Ekonomik Coğrafya

Osmanlı döneminde temeli atılan Süveyş kanalının 1869 yılında açılması ve iki denizi birbirine bağlaması (Kızıldeniz-Akdeniz) Orta Doğu ticaret hacmini canlandırmakla kalmamış, bölgenin hali hazırda var olan önemini daha da artırmıştır. Ayrıca bölgede bulunan petrol-doğalgaz gibi rezervler bölgeyi cazibe merkezi haline getirmiş ve bu rezervlerin önemi neticesinde dünya ülkelerinin politikaları bu bölgede yoğunlaşmıştır.

Günümüzde ilerleyen teknoloji ile enerjiye bağımlılığın artması; petrol-doğalgaz gibi rezervleri zengin olan ülkelerin önemini artırmıştır.

Enerjinin bu kadar önemli olduğu bir zamanda BP verilerine göre ispatlanmış petrol rezervlerinin %60'nın Orta Doğu'da olması bu bölgeyi vazgeçilmez bir alan haline getirmiştir.

Bölgenin, sadece enerji kaynakları değil, jeopolitik konum ve ulaşım yolları bakımından da öneme sahip olduğu çok açıktır.

Orta Doğu'da gözlemlediğimiz dönüşümlerin temel özelliği kesikli olmamaları, bir süreci içermeleridir.

Bölge ülkelerinde I. Dünya Savaşı sonrasındaki uzun sosyo-ekonomik ve politik durağanlığı bozan bu dönüşümlerin nüvelerinin ortaya çıkışını ve olgunlaşmalarını, 'uzun durağanlık dönemi'nde görmek olanaklıdır. Dünya enerji kaynakları rezervlerinin büyük payına sahip olmasına karşın, bölgenin, ekonomik kalkınmanın temel göstergeleri ile değerlendirildiğinde günümüzün gelişmiş ve yükselen piyasa ekonomileri olarak adlandırılan ekonomilerinin gerisinde kalmış olmasının nedenlerini anlamak, ortaya çıkan ekonomi politik dönüşümü anlamamıza da yardım edecektir.

Uzun durağanlık döneminin temel özelliklerinden birisine ilişkin öne çıkan tespitlerden ilki 'hükümet' düzeyinde örgütlenme ve yönetişimin, sosyo-ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için uygun/yeterli olmadığıdır. Bu temel yetersizliğin doğal sonucu, kalkınmayı teşvik edecek ve yönlendirecek kurumsal yapı ve kurumların olmayışı, var olanların ise etkin olmamalarıdır. Bu çerçevede kurumlar arasında açık bir ilişki ağının olmaması da kalkınmanın kurumsal örgütlenmesinin önündeki bir diğer engeli oluşturmaktadır.

Bu döneme ilişkin olarak, yönetim ve kurumsal yapının yetersiz olması ile yakından ilişkili olan ve ancak iyi yönetim ve uygun kurumsal yapının varlığı ile ortaya konabilen uygun yasal bir çerçevenin olmayışı/yeterli etkinlikte uygulanmayışı, üçüncü temel özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu üç özellik bir ülkenin topyekün idari kapasitesinin yetersiz olması anlamına gelmekte ve ekonomi politikasının temel araçları olan maliye politikasının, para politikasının ve gelirler politikasının, kalkınmanın ön koşullarını yaratacak ve sürdürülebilir kılacak bir çerçevede dizayn edilmesini ve uygulanmasını olanaksız kılmaktadır. Bütün bunların üstüne, bölgedeki hemen her ülkede var olan güvenlik sorunu, ekonomik faaliyet için uygun bir ortamın oluşmasının önündeki en önemli sorunu oluşturmuştur. Bu dönemin sosyo-ekonomik ve politik çerçevesinin yarattığı

en temel sorun işsizlik, özellikle de genç işsizlik olmuştur. İşsizlik sorununu vurgulamamızın nedeni, işsizliğin yalnızca bir ekonomik sorun olmayıp, sosyal ve politik bir sorun olması ve doğrudan toplumsal barış ve istikrarı bozucu bir etkiye sahip olmasıdır. Orta Doğu'da 2010 yılında işsizlik oranı, karşılaştırma için uygun olan yükselen piyasa ekonomilerinin iki katına yakındı. Uzun durgunluk döneminin yukarıda saydığımız özelliklerinin ekonomik refahı doğrudan etkileyen bir diğer sonucu, kişi başına gelirin büyüme oranının, benzer ülke gruplarının oldukça gerisinde kalmasıdır. Bölgenin birçok ülkesinin yüksek bütçe açıkları ve kamusal borçları, bu dönemin bir diğer özelliğidir. Bu sonucun ortaya çıkmasında, yolsuzluk ile birlikte kamu iktisadi teşebbüslerinin ve kamu bankalarının reel ve finansal sektördeki dominant rollerinin ortaya çıkardığı ekonomik etkisizlik ve ulusal üretim faktörlerinin, özellikle de sermayenin yanlış dağılımı önemli bir rol oynamıştır.

Özetle ifade etmek gerekirse, uluslararası ekonomik sistemden kopukluk, yetersiz altyapı yatırımları, ekonominin ve toplumun ihtiyaçlarına uygun olmayan bir eğitim sistemi, demografik yapıda uygun dönüşümlere zemin hazırlayacak bir sağlık sisteminin olmaması, çeşitlenmemiş mal ve hizmet üreten bir ekonomik yapı, esnek ve etkin bir işgücü piyasasının olmaması, rekabetçi ve etkin kaynak dağılımı temelli diğer mal ve hizmet piyasalarının eksikliği, bu uzun durağan dönemin temel özellikleri olarak sıralanabilir.

Bu sosyo-ekonomik ve politik geri planda ortaya çıkan dönüşümün, çok kısa bir sürede ve pürüzsüz bir biçimde tamamlanamayacağı açıktır. Sözü edilen dönüşüm süreci, bölgenin birçok ülkesinde rejim değişikliklerinin yolunu açtı. Bölgede hemen her ülkede politik dönüşüm ve çatışma bugün hala devam etmektedir. Bu sürecin bölgenin tamamında daha demokratik yönetim biçimlerini ortaya çıkarması, modern ve gelişmiş sosyo-ekonomik yapıların kurulabilmesinin ön koşulunu oluşturmaktadır.

Daha kısa bir dönemde ise, ekonomi politik bir dönüşüm toplumsal yapının her boyutunda radikal bir reform sürecini zorunlu kılmaktadır. Reform programı öncelikle, özel sektör öncülüğünde bir kalkınma modeli kurgulanmalıdır. Bu modelin temel amacını ise daha dinamik, rekabetçi, yenilikçi ve kapsayıcı bir ekonomik örgütlenme biçiminin yaratılması oluşturmaktadır. Refahı yaratacak ve toplumun her katmanına dağıtacak, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme patikasının oluşturulmasının başka bir yolu yoktur.

Değişen ekonomi politiğin yol haritasındaki diğer bir bileşeni, kamusal reel ve finansal sektör kurum ve kuruluşlarının yerini özel sektör kurum ve kuruluşlarının alması oluşturmaktadır. Bu dönüşüm, hem daha etkin bir ekonomik yapının önünü açacak hem de hükümetin, daha etkin olacağı alanlardaki faaliyetlerine dönmesine yardımcı olacaktır. Böylece hükümetler, ekonomik büyüme ile sosyal ve ekonomik kalkınmayı özendirecek yasal çerçeveyi oluşturabilmek ve sürdürmek, güvenlik, adalet ve temel eğitim ve sağlık hizmetlerini sunmak gibi fonksiyonlarını yerine getirme olanağına kavuşacaklardır. Ekonomik üretim modeli bağlamında, ithalat ve iç tüketim için üretim temelli küçük ve yüksek maliyetli özel sektörün yerini, ekonominin çeşitlenmesine katkı sağlayacak, ileri teknoloji

ve yüksek katma değerli ürünler üretebilecek, nitelikli istihdam yaratabilecek yatırımları gerçekleştirebilecek ve dış pazar güdümlü özel sektörün alması bir zorunluluktur. Ancak, kısa dönemde, kamu iktisadi teşebbüsleri başta olmak üzere kamu sektörünün transformasyonu da bir zorunluluktur. Bu bağlamdaki en önemli önceliklerden birisi, genel sübvansiyon sisteminin terk edilmesidir.

Bu sistem, Orta Doğu ülkelerinin ekonomik etkinliğinin geliştirilmesinin önündeki en büyük engeli teşkil etmektedir. Kamu sektörünün istihdam politikasının, özellikle de imtiyazlı gruplar için temel iş yaratma kaynağı olma özelliğinin değişmesi gerekmektedir.

Kamu sektörü transformasyonunun bir diğer elzem boyutunu, vergi politikası oluşturmaktadır. Vergi istisnalarının bir norm olmaktan ve politik destek sağlama aracı olmaktan çıkarılması, kamu sektörü transformasyonunun belki de en önemli adımını oluşturmaktadır. Böylece kamu sektörü özel sektörün önünü açan, rekabetçi bir ekonominin temeli oluşturabilecek ve gerçek ihtiyaç sahipleri için gerekli sosyal korumayı sağlayabilecektir. Bu süreçte, yukarıda sözünü ettiğimiz idari kapasite ve reformlar için gönüllü olma, kamu sektörü dönüşümünün hızını ve başarısını belirleyecektir. Elbette, mevcut ekonomi politik yapıdan çıkarılan gruplar sözünü ettiğimiz dönüşüme direnç göstereceklerdir. Bu direncin kırılmasında, demokratik süreçlerde ve açık toplum olma yolunda atılacak adımlar önemli rol oynayacaktır. Dışsal unsurların reformistlerin mi yoksa statükonun savunucularının mı yanında olacağı, sürecin yönünü ve hızını etkileyecektir.

Sonuç olarak, Orta Doğu'da günümüzde tanık olduğumuz politik dönüşümler ekonomik dönüşümlerin önünü açabilir. Ancak, yaşanan politik dönüşümler bölgede, ülkeler arasında ve her bir ülkenin kendi içerisinde önemli çatışma alanları ortaya çıkarmaktadır. Bu derin çatışma ve dönüşme sürecinin ekonomik, sosyal ve politik haklar ve çıkarlar anlamında, önemli bir yeniden dağılım etkisi olacaktır. Dönüşüm sürecinin kaybedenleri sürece tüm güçleri ile direnç göstereceklerdir. Ayrıca, dönüşüm yanlısı toplumsal gruplar arasında da dönüşümün ortaya çıkaracağı ekonomi politik yapıda gücü kontrol etmek için çatışmalar ortaya çıkacaktır. Bu grupların ekonomi politik örgütlenme konusundaki kapasiteleri ise yeni yapının temel özelliklerini belirleyecektir.

4. İsrail ve Bölgedeki Yeni Gelişmeler

Coğrafik olarak Irak'ın kuzeyindeki bölgede ortaya çıkan Kürt hareketinin siyasal varlığını sürdürmek için silahlı yöntemleri kullanması, dış destek ihtiyacının da ortaya çıkmasına yol açtığı görülmektedir. Kürt hareketinin dış etkilere açık olmasını, bölgenin tarihsel bir çatışma hattında olmasıyla da ilişkiliydi. Nitekim İngiltere, İran, İsrail, SSCB ve ABD gibi bölgesel ve küresel güçlerle kurulan ilişki sürekli bir şekilde Irak üzerindeki bir güç mücadelesinin de yaşanmasından kaynaklanmaktaydı. Kürt hareketi tarihsel olarak bakıldığında varlığını sürdürmek için sürekli bir dış destek arayışı içine girdiği buna karşın, dış desteğin ise sürekli verilmediği görülmektedir. İlk dönem itibarıyla düşünüldüğünde Musul sorunu dolayısıyla Türkiye'nin Iraklı Kürtler bir ilişki geliştirdiği; ancak Musul sorunu İngiltere'nin amaçlarına uygun bir şekilde çözüldüğünde ise bu desteğin sonlandırıldığı görülmüştür. Aynı durum SSCB veya Amerikan desteğinde de kendini

göstermiştir. Ancak belki de üzerinde durulması gereken en önemli örnek İran'ın Irak Kürt muhalefetine olan etkisidir. Dönemin Şah rejiminin doğrudan ilişki kurduğu Barzani hareketinin 1975'lere kadar desteklemesinin en önemli nedenleri arasında Şattül Arap su yolu üzerinde avantajlı konuma geçmekti. 1975 tarihinde Cezayir Antlaşması'yla bu amacı gerçekleştirdiğinde ise Kürtleri yalnız bırakacak ve Baas rejiminin onları ezmesine dolaylı şekilde destek verecekti.

Sonuç olarak, Kürt hareketinin Irak'ın kuruluş sürecinden 1975'e kadar olan dönemde yabancı devletlerin yoğun etkisine maruz kaldığı ve hareketin artan ve azalan dinamizminin dış etkenlere bağımlı olduğu görülmektedir. Gerek Irak'a komşu ülkeler gerek Orta Doğu'ya nüfuz etme çabasındaki bölge dışı ülkeler, bu ülkeye yönelik dış politika çıkarılarını gerçekleştirmek için Irak Kürtlerinin merkezi yönetime karşı kışkırtılmasını maliyeti az ve başarı şansı yüksek bir araç olarak değerlendirmiştir. Bu ilişkiler ağında varlığını sürdüren Kürt hareketi, merkezi yönetimden daha fazla imtiyaz elde edebilmeye şartlanmış ve Irak Kürtlerinin ülkenin bütüncül bir parçası haline gelmesi olumsuz biçimde etkilemiştir.

Arap dünyası bugün tarihi bir dönüşüm yaşamaktadır. Bir taraftan, Arap ayaklanmaları hâlihazırdaki statükonun sürdürülemez olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan ise gelişmelerin geleceği belirsizliğini korumakta ve en azından şu an için bölgedeki istikrarsızlığı artırmaktadır.

Bu istikrarsızlıklar bölgedeki Kürtlerin özellikle de molla Barzani'nin işine gelmektedir. İsrail, ABD, Rusya ve Türkiye hatta İran arasındaki siyasi git-gel'ler yardımıyla her geçen gün yeni imtiyazlar elde edilmiş; bugün ise İsrail ve ABD destekli bir referandum ve bağımsız bölge veya devlet hayaline gelme yolunda emin adımlarla ilerlemektedir. Bir sonraki aşama ise gerek Türkiye, gerek Suriye gerekse İran'da yaşayan Kürtlerin benzer bir plebisite götürülmesi olacaktır. Bu da açıkça bugün Irak'ın toprak bütünlüğünü tehdit ettiği gibi yarın da Türkiye, Irak ve Suriye'nin toprak bütünlüğünü tehdit eder hale getirilecektir. İsrail açısından ise bölgenin istikrarsızlaştırma avantajı bir yana zaten bozulmuş olan Irak toprak bütünlüğünün yanında Türkiye, Suriye ve İran toprak bütünlüklerindeki zaafılar önemli avantajlar yaratacaktır. Hatta kurulması muhtemel bir Kürt özerk bölgesi veya devletçiği İsrail için çok kolay bir hedef haline getirilecektir. Suriye ve Türkiye üzerinden Akdeniz'e muhtemel bir ulaşım ise bölgede İsrail'in elini güçlendirecek şekilde kartların yeniden dağılmasını temin edecektir.

5. Bölgedeki Nüfus Yapısı ve Demografi

Irak'ta, özellikle ülkenin kuzeyinde yüzyıllardır yaşamış olan göz ardı edilemeyecek büyüklükte, yaklaşık 2.5 milyon kişilik bir Türkmen topluluk bulunmaktadır. Sayıları 4 milyonu biraz geçen Kürtlerin bölgede bağımsızlıklarını ilan etmelerinin Türkmenleri nasıl dezavantajlı bir durumda bırakacağını anlamak zor değildir. Böyle bir gelişme yaşanması durumunda Türkiye ve Irak Türkleri arasındaki güçlü bağlar Türkiye'yi Türkmenlerin haklarını ve hayatlarını korumak adına Kıbrıs örneğinde de bölgeye müdahale etmek durumunda bırakabilir.

Irak'ın etnik yapısına bakacak olursak aşağıdaki gibidir:

Irak nüfusu (2014): 36.004.552 kişi.

Dinsel olarak:

%55-60 Şii Müslüman (Arap-Türkmen) nüfus: 17.050.000-18.600.000

%37-40 Sünni Müslüman (Arap-Kürt-Türkmen) nüfus: 11.470.000-12.400.000

%2-3 Hristiyan (Süryani, Keldani, Asuri-Şabak-diğer) nüfus: 620.000-930.000

Etnik olarak:

%51-54 Şii Arap, nüfus: 15.810.000-16.740.000

%20-21 Sünni Arap, nüfus: 6.200.000-6.510.000

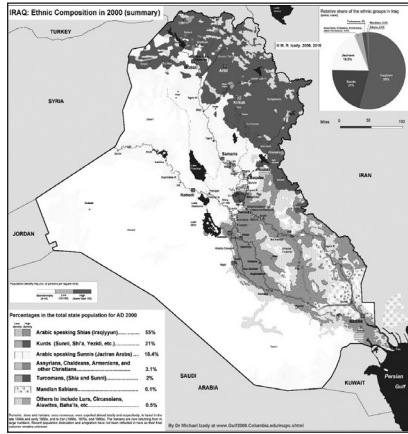
%16-20 Kürt, nüfus: 5.250.000-7.000.000

%8-9 Türkmen, nüfus: 2.500.000-3.000.000

%3 Hristiyan, (Süryani, Keldani, Nasturi, Asuri), nüfus: 620.000-930.000

Bu etnik guruların coğrafi dağılımı Aşağıdaki şekilde daha da net görülebilir:

Irak'ın Etnik Kompozisyonu¹⁴

17 milyonluk Suriye'nin etnik yapısına bakacak olursak aşağıdaki gibidir:

Birçok Orta Doğu ülkesi gibi Suriye'de etnik ve dini farklılıkları barındıran bir ülkedir. Bu kültürel çeşitlilik ülkenin hassas dinamiklerinden birini oluşturur. İç savaş nedeniyle ülke nüfusu %21 oranında azalmıştır. Ancak iç savaştan önce Suriye nüfusunun 20 ile 23 milyon arasında olduğu birçok kaynakta belirtilmiştir. Suriye için kesin verilere dayalı bir demografik analiz yapmak zordur. Fakat farklı kaynaklardan alınan verilerin ortalamasına göre ülke nüfusunun, %74-83'ü Arap, %7-8'i Kürt, %5-6'sı Türk ve %4'ü Ermeni ve diğer etnik gruplardan oluşmaktadır.

Dini dağılıma bakıldığında ise ülke nüfusunun yaklaşık %74-81'i Sünni müslümanlardan, %10-12'si Nusayriyelerden, %6-10 Hristiyanlardan ve %3'ü Dürzi ve diğer dini gruplardan oluşmaktadır.¹⁵

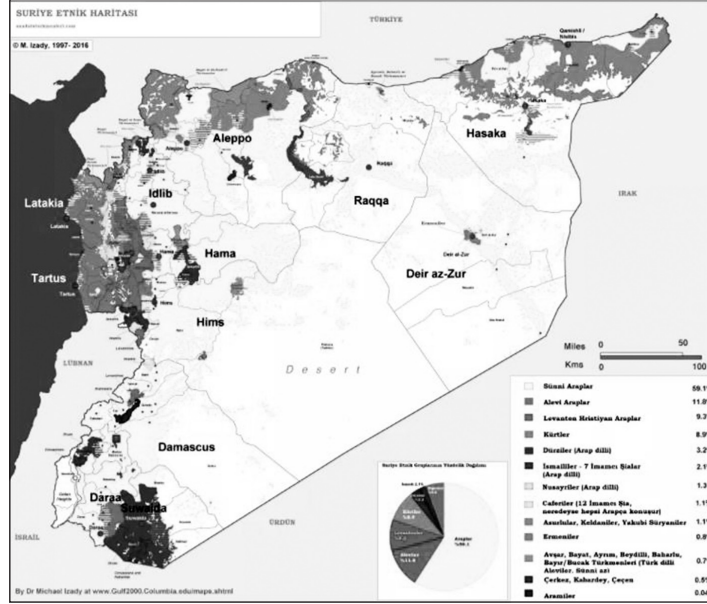
İran'ın etnik nüfus yapısı incelenecek olursa:

81.824.270'lük (Temmuz-2015) nüfusa sahip olan ülke, hem etnik hem de mezhepsel bakımdan büyük çeşitlilik göstermektedir. Genel nüfusun %60'ı İrani denilen karakteristiğe sahiptir. Ülkenin kuzeybatısında, "İran Azerbaycanı" olarak adlandırılan bölge ve etrafında; Doğu Azerbaycan Eyaleti'nin Ahar, Bunab, Merend, Sarab, Shabestar, Tebriz; Batı Azerbaycan Eyaleti'nin Hoy, Maku, Mi-yandoab, Nakadeh, Salmas, Takab, Urmiye; Erdebil Eyaleti'nin Erdebil, Meskin-şehr, Parsabad; Hamedan Eyaleti ve Zencan Eyaleti'nde yaşayan Türkler İran'da Farslarla beraber en büyük etnik topluluktur.

¹⁴ <https://www.stratejikortak.com/wp-content/uploads/2016/08/iraq-etnik-haritasi.png>

¹⁵ CIA World Factbook 2011

Suriye Nüfusunun Etnik Dağılımı¹⁶

Azeriler dışında Kaşkaylar, Fars Eyaleti: Abadeh, Faraşbend, Firuzabad, Kazerun, Semrom ve Şiraz'da, Türkmenler ise Gülistan Eyaleti'nde Bender-i Türkmen'de ve Günbed-i Kavus yaşamaktadır.

Bunun dışında Bahtiyariler ve Belüciler gibi Fars kökenlilerden başka etnik topluluklar da ülke nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturur. Çoğunluğu Sünni olan ve Irak sınırına yakın bölgede yoğun olarak yaşayan Kürtler de

5.000.000 yaklaşan nüfuslarıyla önemli bir etnik topluluktur. Kürtler, resmi mezhebin Caferilik olması sebebiyle sisteme entegre olamamışlardır.

Tablo: İran'ın Etnik Yapısı¹⁷

Etnik	Yüzde (Tahmin)
Fars	40%
Türk	40%
Kürt	10%
Beluç	2%
Arap	2%
Diğer Etnikler	6%

¹⁶ <https://www.stratejikortak.com/2016/10/suriyenin-demografik-yapisi.html>

¹⁷ <http://i0.wp.com/www.stratejikortak.com/wp-content/uploads/2016/03/iran-haritasi.jpg?w=1400>

Türkiye'nin etnik yapısı incelenecek olursa:¹⁸

	KONDA	MGK	Joshua Project
Türkler	61.000.000	50-55.000.000	53.385.000 ^[9]
Kürtler	7.500.000	12.600.000	14.164.000
Araplar	550.000	870.000	1.774.000
Zazalar	520.000	3.000.000	1.353.000
Lazlar	220.000	80.000	94.000
Çerkesler	350.000	4.500.000	2.556.000
Gürcüler	70.000	1.000.000	152.000
Boşnaklar	70.000	2.000.000	102.000
Arnavutlar	300.000	1.300.000	67.000

Bu tablo KONDA ve Joshua projesine ait rakamları içermektedir.¹⁹

6. Self Determinasyon Hakkı ve Geçerliliği

Self-determinasyon ilkesi, bir başka ifadeyle ulusların kendi kaderini tayin hakkı, özellikle 20. yüzyılın başından itibaren uluslararası ilişkiler bakımından önem arz eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilkenin hedefi her ne kadar "ortaya çıkan uluslararası krizleri barışçıl yollarla çözmek" şeklinde ifade edilmekteyse de zaman içerisinde bizzat bu ilkenin de yeni uluslararası krizler çıkardığını/çıkarabileceğini gözlemlemek mümkündür. Bu ikilemin nedenini ise self-determinasyon ilkesinin soyut ve değişebilir olmasında aramak gerekir. Öyle ki bu ilke, yaşanan çağın içerisinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyolojik konjonktüre göre yorumlanabilmekte ve dinamikleri kolayca değişebilmektedir.

¹⁸ Wikipedia

¹⁹ anadoluturkmenler.com

Ancak tüm bunlara rağmen self-determinasyon; günümüzde de uluslararası ilişkiler bakımından genel kabul gören, önemli uluslararası antlaşmalarda kendine yer bulmuş pozitif bir hukuk kuralı/ilkesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde, tıpkı tarihî süreçte olduğu gibi, ilkenin kapsam ve uygulaması bakımından birçok tartışmalı husus söz konusudur. En basit bir örnekle, self-determinasyon talebinde bulunabilecek toplulukların hangi niteliği taşıması gerektiği bile doktrinde başlı başına tartışmalı bir durumdur. Ancak bu çalışmanın dar kapsamı itibarıyla doktrinde var olan tartışmalı hususların ayrıntılarına girilmeyecek, sadece self-determinasyon ilkesinin muhtevasına kısaca değinilecek ve akabinde özellikle coğrafyamızda yaşanmakta olan sorunlar bakımından bu ilkenin uygulanabilirliği hususunda kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Zira, Kuzey Irak'taki özerk yönetim bölgesinin 25 Eylül 2017 tarihinde bir bağımsızlık referandumunu yapacağını ilân etmiş olması, self-determinasyonun ne olduğu sorusunun bir kez daha gündeme gelmesine yol açmış, bu husustaki temel kural ve ilkelerin gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır.

Kuzey Irak'ta Planlanan "Bağımsızlık Referandumu" Açısından Değerlendirme

Self-determinasyon, daha eski birtakım gelişmelere dayandırılabilirse de esas itibarıyla 20. yüzyılın başlarından itibaren uluslararası ilişkilerde belirleyici işlev gören temel bir ilke olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, ilkenin tam olarak ne anlama geldiği ve hangi durumlarda uygulama alanı bulacağı hususunda kesin ve ortak bir kanaate varıldığını söylemek pek de mümkün değildir. Çünkü bu ilkenin anlaşılıp yorumlanmasında, her dönemin uluslararası gelişmeleri etkili olmaktadır.

Özellikle 2. Dünya Savaşı ve sonrasındaki süreçte, bu ilkenin anlaşılıp yorumlanması noktasında önemli tartışmalar yapılmış ve doktrinde diğerlerine nazaran baskın bir görüş ortaya çıkmıştır. Genel kabul gören bu görüşe göre; iç self-determinasyon konusunda çok daha geniş bir yetki alanının tanınması kabul edilirken, dış self-determinasyon konusunda çok daha dar bir uygulama alanı bırakılması kabul görmektedir. Aksinin kabulü hâlinde; ilkenin esas amacı olan

“uluslararası problemleri dostane ve barışçıl olarak çözme” yaklaşımı tehlikeye maruz kalmış olacaktır. Özellikle egemen devlet tarafından açık ve net bir biçimde, bir toplumun uluslararası hukuk tarafından tanınmış temel hak ve özgürlüklerine kötü niyetli, sistematik bir baskının olmadığı durumlarda, bir topluluğun self-determinasyon hakkını kullanarak bağımsızlık kazanma yoluna gitmesi kabul edilmemektedir. Aksi takdirde hemen her topluluk bu yolu kullanmak suretiyle bağımsızlık kazanmak isteyecektir. Böyle bir durum ise uluslararası barışa katkı sağlamak şöyle dursun, daha fazla çatışma ve istikrarsızlık getirecektir.

Dahası, BM sözleşmesinin ve uluslararası hukukun bir diğer temel ilkesi, sınırların değişmezliği ilkesidir ve bu ilke uyarınca sınırların değişmesine yol açacak bağımsızlık talepleri sadece istisnai hâllerde destek görebilmektedir. Ayrıca, bir özerk devletin bağımsızlık talebinde bulunmasının o federe devletin çatısı altındaki diğer özerk yapılar ya da merkezi hükümet altında yaşayan vatandaşların kaderiyle de ilgili olmasından dolayı, tek taraflı taleplerin karşılık bulması ancak diğer tarafların da buna rıza göstermesiyle mümkündür. Somutlaştırmak gerekirse, Katalonya'nın bağımsızlık taleplerine karşı İspanya hükümetinin olumsuz yanıtının ve İspanya Anayasa Mahkemesi'nin bu yöndeki girişimleri askıya alan kararının temelinde, İspanya Anayasası'nın özerk yapılara böyle bir hak vermemiş olmasının yanı sıra böylesi bir kararın tüm İspanya halkını etkileyecek olması ve Katalonya haricinde yaşayan İspanyolların Katalanların bağımsızlığını desteklememeleri yatmaktadır.

Bu sebeplerle self-determinasyon hakkı, münhasıran işgal altında bulunan veya sömürge olan toplumlar için meşru sayılan bir bağımsızlık yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun aksinin kabulü, hem teorik hem de pratik gerekçelerle mümkün görünmemektedir. Bu haklı yaklaşımın bir sonucu olarak da federe devletlerin bu ilkeye referansla bağlı buldukları devletten ayrılıp bağımsızlık ilân etmeleri, uluslararası hukuk bakımından istikrarsızlık ve çatışmaya davet çıkaracağı gerekçesiyle kabul görmemektedir.

Bu konuya ilişkin olarak Sovyetler Birliği'nin ve Yugoslavya'nın dağılması nedeniyle ortaya çıkan örneklerde, ayrılma talebinde bulunan devletlere mevcut Federal Anayasa tarafından self-determinasyon haklarının zaten tanınmış olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Ayrıca; federal devletlerde federe devletin self-determinasyon ilkesine dayanarak bağımsızlık ilân etmeleri, ancak diğer federe devletlerin de bunu kabul etmesine bağlıdır. Bu açıdan federe bir devletin tek taraflı bir kararla bağımsızlık ilân etmesi self-determinasyon ilkesi ile bağdaşmayacaktır. Kısacası self-determinasyon, bir topluluğun bağlı bulunduğu devletten ayrılıp yeni bir devlet kurma hakkına sahip olması anlamına gelmemektedir. Bu hakka istinaden, kimi azınlıkların ayrı bir devlet talebinde bulunmaları, meşrû bir hak talebi olarak değil, belli bazı devletler için tanınmış bir hakkın suiistimali olarak kabul görecektir.

Tüm bu bilgi ve yaklaşımlar ışığında, Irak'ın kuzeyinde bulunan bölgesel yönetimin tek taraflı olarak, 25 Eylül 2017 tarihinde yapacağını açıkladığı “*bağımsızlık referandumu*”nun bu uluslararası ilkeyle bağdaşmadığı açıktır. Söz konusu girişim, self-determinasyon ilkesinin ancak işgal ya da sömürge altında

bulunan devletler bakımından bir bağımsızlık talebinin gerekçesi olabileceği hususuyla çelişmektedir.

Böyle bir girişimin bölgedeki istikrarsızlığı daha da artıracığı, coğrafyadaki siyasi ve askerî çatışmaları derinleştirerek var olan insani krizi daha da büyüteceği noktasında hem Irak Devleti, hem bölge devletleri, hem de diğer uluslararası aktörler hemen hemen aynı fikirdedir. Dolayısıyla tek tarafı olarak dayatılan bu girişimin, bölgede sağlanmaya çalışılan istikrar ve barışı ateşe atacağı ve self-determinasyon ilkesinin aslı amacı olan “uluslararası problemleri barışçıl yollarla çözme” ilkesiyle bağdaşmayacağı açıktır.

Yukarıda açıklanan gerekçelerle, federe devletler bakımından self-determinasyon ilkesine dayanılarak bağımsızlık talep edilmesi kural olarak mümkün değildir. Böyle bir girişim, uluslararası hukukta çok sınırlı olarak kabul görmektedir. Sınırlı kabulü mümkün kılan şartlar şunlardır:

1. Daha önceden Federal Anayasa’da ilgili federe devletlere böyle bir hak açıkça tanınmış olmalıdır.

2. Federe devlet tarafından talep edilen bağımsızlık talebi diğer tüm federe devletler ve federal devlet tarafından oybirliği ile kabul edilmelidir.

Sayılan her iki durum da söz konusu olay bakımından mevcut değildir. Öncelikle bağımsızlık hakkına yönelik bir düzenleme yürürlükteki Irak Anayasası’nda mevcut değildir. Dahası, ilgili bölgedeki birçok yerleşim yerinin hukukî statüsü dahi tartışmalıdır. Böyle bir talebin Irak Devleti tarafından kabul edilmeyeceği de açıkça ifade edildiğinden, bu sınırlı uygulama alanı bakımından da söz konusu girişim bariz bir biçimde hukuka aykırıdır.

Sonuç olarak, Irak’ın kuzeyinde bulunan bölgesel yönetimin tek tarafı olarak 25 Eylül 2017 tarihinde yapacağını açıkladığı “bağımsızlık referandumu” bölgede zaten çıkmaza giren barışı ve istikrarı tehlikeye atacaktır, var olan çatışma ortamını derinleştirecektir. Tüm bunlara ek olarak bu zorlama girişiminin, uluslararası hukuka da aykırı olacağı ve dolayısıyla da hukukî bir sonuç doğurmayacağını kabul etmek gerekir.

Katalonya’nın Eylül 2015’te merkezî hükümetin itirazına rağmen gerçekleştirdiği gayri resmî referandumda yüzde 80’le desteklenen bağımsızlık fikrinin hiçbir somut siyasi ve hukukî sonuç doğurmadığı da bu çerçevede akılda tutulmalıdır. Kuzey Irak’taki bölgesel yönetimin tek tarafı ve hukukî dayanaktan yoksun girişimlerinin de Irak merkezî hükümeti ve bölgedeki diğer devletler başta olmak üzere uluslararası aktörler tarafından bağlayıcı ve meşru kabul edilebilir bir sonuç doğurmayacağını ifade etmek yerinde olacaktır.

7. İran ve Türkiye Açısından Bölgedeki Son Gelişmeler Işığında Yakınlaşmalar

Siyasi sorunlar ve bu sorunların yol açtığı güven bunalımı Türkiye ile İran arasındaki ekonomik ilişkilerin olması gereken düzeyin çok gerisinde kalmasının temel nedenini oluşturmaktadır. Orta Doğu bölgesinde liderlik potansiyeline sahip iki ülke oldukları için ve bu çerçevede rekabet ettiklerinden dolayı Türkiye ve İran arasında çok sık sorunlar çıkmaktadır. 1979 yılında İran’da gerçekleşen devrimin ardından 1980’li yıllarda Tahran’ın rejim ihracı politikaları,

sonrasında başlayan ve 1990'lı yıllara uzanan Ankara'nın İran'ı PKK'yı desteklemekle suçlaması, yine 1990'lı yıllarda Türkiye'de gerçekleşen bazı suikastlar nedeniyle İran'ın suçlanması ve 2010'lu yıllarda Türkiye'nin İran'ı Suriye, Irak ve Yemen'de yayılcı politika izlemekle suçlaması, buna karşılık Tahran'ın Ankara'yı Suriye ve Irak'ın içişlerine karışmakla suçlaması ve Malatya/Kürecik'e yerleştirilen NATO Füze Savunma Radar Sistemi'ni eleştirmesi iki ülke arasında son dönemlerde yaşanan belli başlı sorunlar olarak dile getirilebilir.

Siyasi ve özellikle de güvenlik alanında yaşanan bu sorunların ekonomik ilişkilere etkisi konusunda altı çizilmesi gereken bir husus ise; genel olarak bu etki olumsuz olsa da bu olumsuzluğun her dönemde aynı düzeyde olmadığıdır.

Siyasi alanda yaşanan sorunların çözümüne yönelik adımlar ve özellikle de bu sorunların ekonomik ilişkilere olumsuz etkisinin önlenmesine yönelik çabalar her iki ülkedeki iktidarların siyasi yaklaşımları ve ekonomik vizyonlarına göre değişiklik göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin 2023 yılında İran ve diğer komşularıyla ticaret hacmini 300 milyar doların ve toplam dış ticaret hacmini ise 1 trilyon doların üzerine çıkaramaması durumunda kendisi için belirlediği 2023 hedeflerine ulaşması ve bu hedefler arasında en önemlisi olarak görünen "dünyanın ilk 10 ekonomisi arasına girmek" amacını gerçekleştirmesi çok zor görünmektedir. Bu hedeflere ulaşmak için Türkiye'nin en büyük komşusu olan İran'la ticaret hacminin en azından 100 milyar dolar düzeyine ulaşması gerekmektedir.

Türkiye'nin halkının güvenlik ve refahını koruyup artırabilmesi için gerekli olan güce ulaşması açısından ekonomisini geliştirecek bu adımları atması zorunludur. Bu nedenle gerek İran'la gerekse diğer bölge ülkeleriyle arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmesinin önündeki bütün engelleri ortadan kaldırmaya çalışmalıdır. Bu ülkelerle başka alanlarda yaşadığı sorunların onlarla ticaret yapmasına veya Türk şirketlerinin bu ülkelerde yatırım yapmalarına sınırlama getirmesine izin verilmemelidir. Olumsuz siyasi atmosferin olduğu zamanlarda da ekonomik alanda işbirliğinin sürdürülmesi ve geliştirilmesi konusunda atılacak kararlı adımların, siyasi konularda yaşanan sorunların çözümü açısından da olumlu etki doğuracağı bilinen bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin İran ile ekonomik ilişkilerini geliştirmesi hem iki ülke arasında siyasi alanda yaşanan sorunların ortadan kaldırılmasına hem de her iki ülkenin de dünya politikasında etkili olacak aktörler olma hedeflerine yaklaşımlarına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle Türkiye'nin, İran nükleer sorununun çözümü konusunda son dönemde oluşan olumlu atmosferi de değerlendirerek bu ülke ile ticaretini ve karşılıklı ekonomik yatırımları geliştirmesi önem arz etmektedir.

Sonuç

Türkiye'nin, İran ve diğer Orta Doğulu komşularıyla ilişkilerini hızlı bir şekilde geliştirmesi ABD başta olmak üzere birçok Batılı ülkedeki çeşitli çevrelerce "eksen kayması" suçlamalarına maruz kalması sonucunu doğurmuştur. Türkiye'nin İran'dan doğalgaz satın almasının da ötesine geçerek bu ülkenin sınırları içerisinde üretim yapma haklarını satın alması Amerikan yönetimini ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Türkiye'nin 2023 hedeflerine ulaşması için en büyük

komşusu olan İran'la ticaret hacminin en azından 100 milyar dolar düzeyine ulaşması gerekmektedir.

Bölgede 25 Eylül'de gerçekleştirilecek sözde referandum uluslararası ilişkiler teorisi açısından bir önem arz etmemektedir. Fakat açıkça bir fiili durum oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Bütün bu ekonomik gerekçeler bir yana bölgede oluşturulmaya çalışılan yeni suni devletçikler her iki ülkenin de hem sınır güvenliğini hem de toprak bütünlüğünü tehdit eder niteliktedir. Bölgedeki demografik yapıya bakıldığında hayali kurulan manzara daha da iyi anlaşılabilir. İran ve Türkiye'nin bu yeni oluşumlara karşı ortak hareket etmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışma referandum öncesinde bir rapor olarak hazırlanmış olup çalışmanın doğruluğu Türk, Suriye, Irak ve İran ordularının askeri müdahaleleri ve ortak hareketleriyle de pekiştirilmiştir.

Kaynaklar

- ALTAY, H. - NUGAY, U.: "Orta Doğu Bölgesi Enerji Kaynaklarının 21. Yüzyıl Dünya Ekonomisi İçin Stratejik Önemi", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 15, 2013, s. 1-35.
- ARI, Tayyar: *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 6. baskı, Dora Basım Yayın, Osmangazi, Bursa, Kasım 2014, s. 380-388.
- BOURTMAN, İlya: "Putin And Russia's Middle Eastern Policy", *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 10, No. 2, 2006.
- BP: *Statistical Review of World Energy* <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>, 2016.
- CIA *World Factbook*, 2011.
- COŞKUN, U.: "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", *Dünyanın Kaynayan Kazanı Ortadoğu*, içinde, Ankara 2012, s. 72-84.
- DOĞAN, İlyas: *Devletler Hukuku*, 2. Basım, Ankara 2013, s. 175.
- DURU, Oğün: "Irak Kürt Muhafazet Hareketinde Uluslararası Boyut", *Alternatif Politika*, Özel Sayı 1, 74-112, Kasım 2010.
- HALLIDAY, Fred: *The Middle East In International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge, Cambridge Univ. Press. 2005.
- İNAT, Kemal: "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri" *Seta Analiz*, Sayı: 132, Temmuz 2015.
- KILIÇ, Doğan: "Self Determinasyon İlkesinin Azınlıklar Açısından Değerlendirilmesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1-2, 2008, s. 966.
- KİBAROĞLU, Mustafa - NUN, Yasemin: "Türkiye'nin Irak'ın Yeniden Yapılandırılması İle İlgili Kaygıları", *Global Strateji Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 9, Bahar 2007.
- KOÇKUZU, V.: "Ortadoğu'da ABD ve İran Üzerine Kehanetler", *Dünyanın Kaynayan Kazanı Ortadoğu*, içinde, Editör: U. Keser, Ankara 2012, s. 211-214.
- OĞUZTÜRK, Bekir Sami - ÖZBAY, Ferhat: "Orta Doğu'nun Rusya ve ABD İle Enerji Alanındaki İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2017, s. 449-463.
- ÖZTÜRKLER, Harun: "Ortadoğu'nun Değişen Ekonomi Politikası", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 8, Sayı: 72, Ocak-Şubat 2016.
- PAZARCI, Hüseyin: *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 2. Kitap, 9. Basım, Ankara 2013, s. 7.
- PEKER, Ece: "ABD-İran İlişkilerinin Türkiye'ye Yansımaları", *Dünyanın Kaynayan Kazanı Ortadoğu*, içinde, Editör: U. Keser, Ankara 2012, s. 72-84.
- RATNER, Michael, GLOVER, Carol: *U.S. Energy: Overview and Key Statistics, Congressional Research Service*; <https://fas.org/sgp/crs/misc/R40187.pdf>, 2014.
- YURTLU, Fatih: "Self-Determinasyon İlkesi Ve Kuzey Irak'ta Planlanan Bağımsızlık Referandumu Hakkında Bir Değerlendirme", *TASAV Siyaset, Hukuk ve Yönetim Araştırmaları Merkezi*, Makale No: 27 / 13 Temmuz 2017.

BÜTÜNCÜL SOSYAL POLİTİKA MODELİ

Doç. Dr. M. Çağlar ÖZDEMİR*

Öz

Sosyal politika, refah ve refahın dağılımı ile ilgili tedbirler bütünüdür. Refah olgusunu bir bütün olarak kabul etmek ve politikaları bütüncül olarak yürütmek gerekir. Aksi halde harcanan zaman, para ve çabadan beklenen sonuçların elde edilmesi zorlaşır.

Bu çalışmanın amacı, etkili bir sosyal politika sistemi oluşturmak için tüm refah bileşenlerini eş zamanlı değerlendirmeyi mümkün kılan bütüncül bir model önerisinde bulunmaktadır. Geniş perspektiften refah bileşenleri tespit edilmiş ve her bir bileşenin diğeri ile etkileşimi belirlenmeye çalışılmıştır. Bileşenler özelinde sosyo-politik refah düzeyini belirlemek için kullanılacak alt endeks parametrelerine de değinilmiştir. Çalışmanın hedefi, Türkiye’de yürütülen sosyal politika uygulamalarının daha etkin hale getirilmesine katkıda bulunmaktadır.

Çalışmada literatür taraması ve fenomolojik analiz yöntemleri kullanılarak çapraz değerlendirmeler yapılmıştır.

Sonuçta, her refah bileşeni için incelenen makro sosyo-politik konularla ilgili bakanlıklar eşleştirilmiş ve bakanlıkların görev alanları çerçevesinde keşif kümeleri oluşturularak bütüncül bir sosyal politika yönetim modeli önerilmiştir. Ayrıca, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nun makro yapılandırılmasına ilişkin düşünceler de ifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sosyal Politika, Bütüncül, Yönetim, Etkinlik, Model.

Holistic Social Policy Model

Abstract

Social Policy is the whole precautions related to welfare and its distribution. It is necessary to accept the prosperity as a whole and carry out policies in a holistic manner. Otherwise, it is difficult to obtain the expected results from the time, money and effort spends.

The aim of this study is to propose a holistic model that enables simultaneous assessment of all prosperity components to create an effective social policy

* Sakarya Üniversitesi SBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, cozdemir@sakarya.edu.tr

system. Wide perspective welfare components have been examined and the interaction of each component has been tried to be determined. Sub-index parameters that can be used to determine socio-political welfare level for each component are also mentioned. The aim of the study is to contribute to making social policy applications in Turkey more effective.

In the study, cross-evaluations were made using literature review and phenomenological analysis methods.

As a result, ministries related to the macro-socio-political issues examined for each prosperity component have been paired and a holistic social policy management model has been proposed by creating intersection clusters within the framework of the ministry's task areas. In addition, considerations regarding the macro structuring of the Ministry of Family and Social Policy have been expressed.

Keywords: *Social Policy, Holistic, Administration, Efficiency, Model.*

Giriş

Sosyal politika, refahın oluşumu ve etkin dağılımı için alınan tedbirler bütünüdür. Refah kavramı, yapısı itibariyle çok geniş bir alanı kapsar. İlgili kapsamda sosyal politikanın refahı tesis etmesi için benzer genişlikte bir bakış açısının olması gerekir. Dar kapsamlı sosyo-politik tedbirler, yürütülen çalışmaların geniş halk kitleleri tarafından yeterince anlaşılmasını engeller. Bu durum, sosyal politikanın toplumun genelini ilgilendiren hayati önemi haiz bir konu olduğunun anlaşılması yerine sadece belirli bir kesimin ihtiyacını gidermek için uygulanan tedbirler olarak algılanmasına neden olur. Oysa sosyal politika toplumun her kesimini net olarak etkilemektedir.

Bu çalışmada, etkili bir sosyal politika sistemi oluşturmak için tüm refah bileşenlerini eş zamanlı değerlendirmeyi mümkün kılan bütüncül bir model önerisi geliştirilmesi amaçlanmıştır. İlgili amaç çerçevesinde Türkiye’de yürütülen sosyal politika uygulamalarının daha etkin hale getirilmesine katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

Her bir refah bileşeni geniş perspektiften incelenmiş ve bir diğeri ile etkileşimi belirlenmiştir. Bunun yanında her refah bileşeni özelinde sosyo-politik refah düzeyini ölçebilmek için kullanılacak alt endeks parametrelerine de değinilmiştir. Böylece farklı çalışmalar çerçevesinde sosyo-politik gelişmişliği çok parametrelili ölçebilecek bir endeksin geliştirilmesi için kullanılacak değişkenler de belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada incelenen refah bileşenleri öncelikle iki makro sınıfa ayrılmıştır. İlk sınıflandırma; İstihdam, Sağlık, Konut, Eğitim, Sosyal Güvenlik, Ulaşım, Suçla Mücadele ve Çevre konularını içeren genel/yaygın tedbirleri içermektedir. İkinci sınıflandırma ise daha mikro seviyede yürütülen Aile, Çocuk, Kadın, Dezavantajlı, Engelli ve marjinal gruplara yönelik politikalar şeklinde sıralanabilecek özellikli grup tedbirlerini içermektedir.

İkinci grup sınıflandırma sosyal hizmet kapsamına daha yakındır. Bilindiği üzere Türkiye’de çoğu kez sosyal politikanın kapsamı ikinci sınıflandırma çerçevesinde daraltılmaktadır.

Çalışmanın ilk iki kısmı belirlenen refah bileşenlerinin konu kapsamı çerçevesinde açıklamalarına ayrılmıştır. İlgili kısımlarda her bir bileşenin temel amaçları yanında mevcut işleyişleri ve geliştirme önerileri de yer almaktadır. Böylece bütüncül sosyal politika yönetim modelinin teknik detayları için bir alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Son kısım doğrudan bütüncül sosyal politika modeline ayrılmıştır. Burada daha önce incelenen refah bileşenlerinin, sorumlu bakanlıklar çerçevesinde ilişkilendirilmesi yapılmış ve etkileşimli ilişki zinciri oluşturulmuştur. Ardından kesişim kümeleri belirlenmiş ve böylece teknik ayrıntıları içermeyen makro düzeyde bütüncül/holistik bir sosyal politika modeli önerilmiştir.

1. Genel/Yaygın Tedbirleri İçeren Sosyal Politika Bileşenleri

Bu başlık altında; istihdam, sağlık, konut, eğitim, sosyal güvenlik, ulaşım, suçla mücadele ve çevre konuları sosyo-politik tedbirler açısından değerlendirilmiştir. İlgili bileşenler sosyal politikanın büyük beşlisi olarak adlandırılan temel alan içindedir (istihdam, sosyal güvenlik, konut, sağlık ve eğitim). Genel/yaygın tedbirleri içeren sosyal politika bileşenlerinin refahı artırmak için bir bütün olarak algılanması gerekir. Herhangi bir bileşende meydana gelen aksaklık diğerlerine ve genel refah sürecine zarar verebilmektedir.

İncelenen konular, çalışmanın amacı gereği sosyo-politik tedbirler kapsamında ele alınmıştır. Elbette her bir bileşen için ayrıntılı teknik tedbirler tartışılabilir. Ancak bu çalışmanın amacı her bir bileşenin makro sosyal politika planındaki yerini tespit etmektir. İlgili açıklamalar sayesinde farklı sosyal politika bileşenleri arasındaki ilişki zincirini oluşturulabilecektir.

1.1. İstihdam Politikaları

İstihdam, üretim faktörlerinin kullanımı ifade eden makro iktisadi kavramdır. Buna göre ekonomik değer üretmek için kullanılan tüm üretim faktörleri *istihdam* içinde yer alır. Örneğin bir çiftçinin ekip biçtiği toprak istihdam içindedir. Emek, üretim faktörlerinden sadece birini temsil eder. Ancak emeğin özü insan olduğu için diğer faktörlerden üstün tutulur ve istihdamı sahiplenir. Böylece istihdamın daha dar ancak daha fazla bilinen anlamına ulaşılır. Emek istihdamı. Bu kapsamda *istihdam*; “*yevmiyeli, ücretli, maaşlı, kendi hesabına, işveren ya da ücretsiz aile işçisi olarak referans dönemi içinde en az bir saat bir iktisadi faaliyette bulunan iş başında olan kişiler ile işi ile bağlantısı devam ettiği halde, referans haftası içinde çeşitli nedenlerle işinin başında olmasa da kendi hesabına çalışan ve işverenlerden oluşan iş başında olmayan nüfus*” olarak tanımlanır.¹ Emek istihdamında kurumsal olmayan nüfus içindeki 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus dikkate alınır.

Sosyal politikanın en önemli bileşenin istihdam olduğu tespiti yanlış olmayacaktır. İstihdam, harcanabilir geliri, üretim bazlı artırdığı için en sağlıklı refah oluşturma yollarından biridir. Ancak düşük ücret ve çalışma koşulları nedeniyle oluşan çalışan yoksulluk istihdamın refah oluşturma düzeyini

¹ TÜİK, Metaveri, http://www.tuik.gov.tr/MicroVeri/Hia_2011/turkce/metaveri/tanim/index.html, 2017.

olumsuz etkileyebilir. Sosyal politika bileşeni olarak istihdamın, yaşam koşullarını iyileştirici düzeyde oluşturulması için yapısal çözümlerle ele alınması gerekir. Önemli olan her koşulda yapay istihdam oluşturmak değil, verimli bir istihdam süreci oluşturabilmektir.

Sosyo-politik tedbir açısından istihdamın aktif ve pasif işgücü piyasası politikalarıyla doğrudan ilişkisi vardır. Aktif politikalar, işbaşı eğitim programları, mesleki eğitim kursları, toplum yararına çalışma, girişimcilik eğitimleri ve artı istihdam desteklerini (sübvansiyonları) içerir.² Pasif politikalar ise işsizlik sigortası ödemeleri, ücret garanti fonu ve kısa çalışma ödenekleri gibi doğrudan ödeme desteklerini kapsar. O halde sosyo-politik olarak programa alınması gerekli istihdam tedbirleri öncelikle aktif ve pasif işgücü piyasası politikalarını kapsamalıdır. İstihdamın temel unsurlarından biri ücrettir. Refahın tesisi için ücret politikalarına müdahale etmek de sosyal politikanın bir parçasını oluşturmaktadır. Bu durumda ücret politikasının/seviyesinin belirlenmesi aşamasında da sosyo-politik makro dengeler gözetilmelidir. Emek-ücret ilişkisi, ücrette cinsiyet ayrımcılığı, nakdi ve aynı ücretlerin yaşam kalitesine etkisi gibi birçok konu sosyal politikanın doğrudan ilgi alanına girer.

1.2. Sağlık Politikaları

Sağlık; Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından sadece hastalık ya da sakatlığın olmaması değil, beden, ruhen ve sosyal yönden tam iyilik hali olarak tanımlanmaktadır.³ Genellikle eğitim ve askeri harcamalardan sonra en fazla mali yük getiren konulardan biri sağlıktır. Toplumun hem fiziki hem de psikolojik olarak sağlıklı olması refahın tesisinde önemli bir rol oynar. Sosyal politikada sağlık bileşeninin öncelikle önleyici tedbirler bütünü olarak algılanması gerekir. Hastalık ortaya çıktıktan sonra onun tedavi edilmesine yönelik geliştirilen politikalar etkinliği düşük ve sürekli maliyetli politikalarlardır. Önleyici tedbirlerle hastalıkların oluşmasını engellemeye yönelik politikalar sosyo-politik sağlık uygulamalarının özünü oluşturur. Hastalıkların tedavisi için sunulan hizmetler ise doğrudan sağlık politikası uygulamaları (Sağlık Bakanlığı) ile ilişkilidir ve teknik düzenlemelerin uzman bir kuruma bırakılması doğaldır. Sosyo-politik planlama açısından sağlık konusu önleyici tedbirleri içeren beslenme ve spor ve çevre sağlığı faaliyetlerine yoğunlaşabilir.⁴ İlgili kapsam dünya bankasının yaşam standartını ölçüm için kullandığı parametrelerle de uyumludur.⁵ Böylece Sağlık Bakanlığı, Tarım Bakanlığı, Spor Bakanlığı ve Çevre Bakanlığı sosyal politika planının bir parçası durumuna gelerek bütüncül yaklaşımın bir parçası oluşturulmuş olur.

² Aktif İşgücü Hizmetleri Yönetmeliği, https://www.ilo.org/dyn/youthpol/en/equest.fileutils.dochandle?p_uploaded_file_id=751, 2017.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. www.who.int

⁴ Thomas Aronsson, Per-Olov Johansson and Karl-Gustaf Löfgren, "Welfare Measurement and the Health Environment", *Annals of Operations Research*, Vol: 54, Issue 1, December 1994, pp. 203-215.

⁵ DB, Measurement of Living Standards, <http://siteresources.worldbank.org/INTPAH/Resources/Publications/459843-1195594469249/HealthEquityCh6.pdf>, 2017.

Sağlık politikasının refah çerçevesinde değerlendirilmesini ilişkin bir diğer parametre de sağlık hizmetlerine ulaşım kolaylığıdır. Yeterli sayıda hastane, doktor, hemşire, eczane gibi imkanların dağılımı ile ödenecek ücretlerin seviyesi sosyo-politik refahın konusudur. Bu kapsamda yapılmış bir çalışmada sağlıkla ilgili sosyal refah fonksiyonunda a) belirli bir nüfusta farklı grupların sağlık düzeylerinin ortalaması ve b) sağlık hizmetlerine erişimde ilgili gruplar arasında var olan eşitsizlikler dikkate alınmıştır (elbette sağlık durumu veya erişim farklılıkları, gruplar arasında da olduğu kadar gibi herhangi bir nüfus alt grubu içinde de mevcuttur).⁶ Çalışmada ilgili değişkenlerin sağlık refahı algısına ilişkin önemli etkisinin olduğu gösterilmiştir.

İş sağlığı ve güvenliği de özünde sosyo-politik bir konudur. Özellikle istihdam ile oluşturulmaya çalışılan refahın ana bileşenlerinden biri iş sağlığı ve güvenliğidir. Türkiye’de yıllardır sürdürülen yanlış bir uygulamayla iş sağlığı ve güvenliği sistemi önleyici tedbirlere yoğunlaşmamıştır. Kaza olduktan sonra sağlanan geçici iş göremezlik ödeneği veya sürekli iş göremezlik geliri sadece mevcut zararı bir nebze karşılamayı amaçlamaktadır. Oysa önemli olan kazayı önlemektir ve sistemin sosyo-politik bir algıyla bir an önce önleyici tedbirlere evrilmesi gerekir. Böylece çalışma hayatının kalitesi ve refahından bahsetmek mümkün olacaktır.

1.3. Konut Politikaları

Refahın bir diğer bileşeni konut politikalarıdır. Liberal kapitalizmin temel argümanı olarak çoğunlukla serbest piyasaya bırakılan konut üretimi ve sahipliği konusu devletin kontrol altında tutması gereken önemli tedbir alanlarının başında gelir.

Konut politikalarına sosyo-politik olarak çok boyutlu bakmak gerekir. Konutu olmayanlara yapılacak desteklemeler, konut vergisi politikaları, borçlanmanın oluşturduğu olumsuz etkiler, çevresel tahribat gibi konular ilgili boyutların bazılarını oluşturur.

İnsani yaşam koşulları açısından konut, eğitim ve sağlık gibi bir ‘*merit mal*’ (temel hak) olarak algılanmalıdır. Çoğu insan oturabileceği bir konuta sahip olabilmek için ömrünün üçte birini heba etmektedir. Üstelik bahse konu dönem, genellikle hem kendi gelişimi hem de çocuklarının eğitimi için en önemli olan zaman dilimi ile kesişmektedir. Sonuçta bir ev alabilmek için eğitime, yeniliğe ve gelişmeye yönelik çoğu faaliyet engellenmiş olmakta ve beklenen (!?) toplumsal ilerleme sağlanamamaktadır.

Gelir seviyesi düşük (veya orta) seviyede olan ülkelerde, gelir dağılımı zaman içinde yüksek gelirli lehine bozulur.⁷ Bunun temel nedeni düşük gelirli kişilerin tasarruf kabiliyetlerinin de düşük olması ve gelirlerinin çoğunu hayatlarını sürdürebilmek için harcamalarından kaynaklanır. Yüksek gelirli kişiler ise ellerindeki tasarrufu en kolay biçimde karlı bir yatırıma dönü-

⁶ Paul Dolan and Aki Tsuchiya, “Determining the Parameters in a Social Welfare Function Using Stated Preference Data: An Application to Health”, *Hal Archives-Ouvertes*, UK, 2011.

⁷ M. Çağlar Özdemir, “Gelir Eşitsizliği Ölçüm Yöntemleri”, *Gelir Dağılımı ve Yoksulluk*, Ed. M.Ç. Özdemir ve E. Çetinkaya, Seçkin Yayınları, Ankara 2017.

türmek ister. Eğer bir ülkede yeterince üretim yoksa bu durumda lokomotif olarak inşaat sektörü devreye girer. Yüksek gelirli kişiler tasarruflarını konut yatırımlarıyla değerlendirmeye başlar. 2016 TÜİK istatistikleri kira geliri ile yaşamını sürdüren kişilerin toplam gelir sahipleri içinde %3,1'lik bir paya sahip olduğunu göstermektedir.

Konut ediniminde artan oranlı vergilendirme uygulaması olmaması ve dolayısıyla elde konut tutma maliyetinin düşük olması da tasarrufları kaçınılmaz olarak bu alana yönlendirir. Böylece bir yatırım aracı olarak konut fiyatları sürekli spekülâtif biçimde artmaya başlar. Bu durumdan yine yüksek gelirli konut yatırımcıları faydalanırken, çoğunlukla krediyle konut alan geniş halk kitleleri veya kiracılar yeniden çıkmaza girer. Sosyal politikanın amacı geniş halk kitlelerini fasit daireden (çıkamaz döngüden) kurtarmaktır. Kurtarma planı çerçevesinde artan oranlı vergilendirme politikası önerilebilir. Örneğin bir ev için hesaplanmış vergi oranı, her bir ek ev için kira geliri göz önünde tutularak artırılabilir. Daha açık bir ifade ile ikinci evin yıllık kira bedelinin %25'i, üçüncü evin yıllık kira bedelinin %50'si, dördüncü evin yıllık kira bedelinin %75'i ve beşinci evin yıllık kira bedelinin %100'ü vergi olarak alındığında yatırımcılar için elde fazla ev tutmak rantabl olmayacak ve yıllık kira getirisinin tamamını vergi olarak ödeyeceğini bildiği için çoğu kimse beşinci eve sahip olmak istemeyecektir. Böylece eldeki mevcut fazla konutlar satılığa çıkacak, piyasaya arz edilen konut sayısı fazlalaşacağından fiyatlar genel seviyesi makul seviyelerde oluşacaktır. Tasarruf edilen fazla para ise üretime yönelik yatırımlara kayarak daha sağlıklı bir ekonomik ortamın oluşması mümkün olacaktır.

Sosyal politika, konuta yatırım aracı olarak bakmaz. Sosyal politika, konuta refahın bileşeni olarak insani yaşamın bir parçası olarak bakar. Sürdürülebilir konut politikalarını⁸ bu çerçevede oluşturmayan ülkeler, liberal görünen bazı ülkelerin uygulamalarını incelediklerinde hiç de takip ettikleri gibi algının olmadığını açıkça anlayacaklardır.⁹

Sosyo-politik refah bileşenleri için konut yapısına şu açılardan yaklaşılabılır: Konutun merkeze uzaklığı, ulaşım imkanları, alt yapı kalitesi, mutfak, tuvalet, banyo, sıcak su sistemi ve ısınma imkanları, hane halkı sayısına yeterli büyüklük, bahçe ve park yeri imkanı, okula yakınlık ve çevre kalitesi.¹⁰ Odaklanan konuların tümü konut politikasının sürdürülebilirliğinin ve hedeflenen refahın sağlanması için planlanması gereken sosyo-politik tedbirler bütünüdür.¹¹

⁸ M. Çağlar Özdemir, "The New Approaches on Traditional Social Policy Instruments: Greening Housing Policy", *Işgüç Review*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2013a, s. 61-69.

⁹ Christine M.E. Whitehead - Kenneth Gibbons - Mark Stephens, *Evaluation of English Housing Policy 1975-2000; Theme 2: Finance and Affordability*, Office of the Deputy Prime Minister, London 2005; Greg Suttor, *Canadian Social Housing: Policy Evolution and Program Periods*, 2016; Volker Busch-Geertsema, "Housing Policy in Germany, Association for Innovative Social Research and Social Planning", *GISS*, Bremen 2000.

¹⁰ Dünya Bankası Yoksulluk Ölçüm Endeksi, TÜİK Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları konut kolaylıkları ölçüm parametreleri.

¹¹ M. Çağlar Özdemir, *a.g.e.*, 2013a, s. 61-69.

1.4. Eğitim Politikaları

Sosyal politikanın temel bileşenlerinden bir diğeri de eğitimidir. Bilindiği gibi insani gelişmişlik endeksi ve toplumsal cinsiyet eşitliği endekslerinde okullaşma oranları önemli bir yere sahiptir. Eğitim, OECD'nin çok boyutlu yaşam standartları ölçümünde de önemli bir parametre olarak karşımıza çıkar.¹²

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kız çocuklarının okula gönderilmesi, refah ve ilerleme göstergesi olarak kullanılır. Geniş katımlı eğitim boşlukları sosyo-politik refahın oluşumunda önemli bir alt yapı eksikliğinin göstergesidir.

Eğitim politikalarına kantitatif ve kalitatif olmak üzere iki boyutlu yaklaşmak mümkündür. Okul sayısı, okullardaki derslik sayısı, dersliklerdeki sıra sayısı, öğretmen sayısı, öğrenci başına düşen öğretmen sayısı, fiziki ortam (laboratuvar, spor, sanat, bahçe vb. alanlar) gibi kantitatif boyutu oluşturur. Eğitimin niteliği, ders müfredatı, etkin öğretim tekniklerinin uygulanması, davranışlar, kazanımların ölçülmesi gibi birçok konu ise kalitatif boyutu temsil eder.

Sosyal politika her ikisiyle de ilgilenmekle birlikte öncelikle kantitatif boyuta yoğunlaşır. Çünkü yeterli sayıda okul, yeterli sayıda derslik, yeterli sayıda öğretmen daha kaliteli eğitim sistemine alt yapı oluşturur. Sosyal politikanın spesifik alanı daha etkin bir öğretim tekniğinin geliştirilmesi değildir. Konu, Milli Eğitim Bakanlığı'na veya eğitim fakültelerine aittir. Sosyal politika bakış açısı, öğrencilerin okula ulaşmasını, uygun koşullarda eğitim alabilmesini, öğretmenlerin yaşam kalitesinin artırılmasını ve bilgiye ulaşmalarının kolaylaştırılması gibi makro tedbirlere daha yakındır. Bu bakış açısı sosyal politikanın hem resmi hem de mesleki eğitime yönelik programlara müdahil olmasını da gerektirir. Piyasa araştırmaları ile hızlı biçimde yeniden oluşturulan müfredatlarla yürütülen mesleki eğitimler yanında genel teorik eğitimleri içeren temel eğitimlere de refahın tesisi noktasında müdahale eder. Bu nedenle eğitim bakanlığı ile resmi ve sürekli olarak ortak projeler geliştirmesi kaçınılmazdır. Sosyal Politika Bakanlığı içinde yer alan eğitim dairesinin görevi, Milli Eğitim Bakanlığı ile birlikte ülkenin makro eğitim politikasına ilişkin planlar geliştirmek ve Çalışma Bakanlığı ile ortak mesleki eğitimler düzenlemek olmalıdır. Şu an adı geçen daire vurgulanan hedeften oldukça uzaktır.

1.5. Sosyal Güvenlik Politikaları

Sosyal Güvenlik; belirlemiş riskler çerçevesinde insanların koruma/güvence altına alınmasını sağlayan tedbirler bütünüdür. Riskler, genel olarak ILO tarafından belirlenmiş olan dokuz parametre çerçevesinde anlaşılır. Bunlar; yaşlılık, malüllük, ölüm, hastalık, iş kazası, meslek hastalığı, analık, işsizlik ve aile yardımlarıdır. Bahsi geçen risklerle karşılaşıldığında ortaya çıkacak gelir ve fiziki kayıpların telafisi için aktif çalışma çağı döneminde sigortalı tarafından prim ödenir. Sigortalının hayatını kaybetmesi durumunda ise sosyal güvenlik menfaatleri hak sahiplerine devredilir. Sosyal güvenlik bir manada

¹² Eğitim refahı üzerine insan sermayesi eşitsizliğini kuznet eğrisi ile açıklayan eğitim refahı üzerine güzel bir çalışma için bkz. Christian Morrisson and Murtin Fabrice, "The Kuznets Curve of Human Capital Inequality", *Journal of Economic Inequality*, Vol: 11, 2013, pp. 283-301.

devlet kontrolü ve garantörlüğünde kendi kendine yardım mekanizmasıdır. Primsiz sosyal güvenlik sistemi daha çok sosyal yardım alanında değerlendirilir. Bu kapsamda sosyo-politik odaklı ödemelere daha yakındır.

Sosyal politikanın temel bileşenleri (hatta büyük beşlisi) arasında yer alan sosyal güvenlik aktif dönemde özellikle sağlık yardımları pasif dönemde ise yaşlılık aylıkları yoluyla refahın oluşumunu sağlar. Elbette iş kazası veya meslek hastalığı dönemlerinde de geçici iş göremezlik ödenekleri veya sürekli iş göremezlik gelirleri ile destekler de oluşturur.

Sosyal güvenlik sistemleri çoğunlukla istihdama bağlı olduğu için işsizlik hali sisteme zarar verir. Bilindiği gibi pasif istihdam politikaları işsizlik sigortasından karşılanan mali kaynaklarla sürdürülür. Bu nedenle daha fazla istihdam daha fazla sosyal güvenlik kaynağı demektir. İş sağlığı ve güvenliği tedbirleriyle önleyici sağlık tedbirlerinin oluşturulması, sosyal güvenlik fonları üzerinde önemli rahatlama oluşturur. Sosyal güvenlik bileşeni de istihdam ve sağlık (iş sağlığı dahil) alt parametreleri ile yakından ilişkili geleceğe dönük sigorta sistemleridir.

Sosyo-politik refah düzleminde sosyal güvenlik sistemi, hizmet kapsamının genişliği ile ilgilendir. Hangi düzeyde sağlık yardımı alınabileceği, çocuk ve aile ödemeleri, konut, yiyecek ve diğer aynı yardımlar gelişmiş sosyal güvenlik sisteminin sosyo-politik ayağını oluşturur. Burada daha ileri giderek vatandaşlık geliri gibi kavramlarında vergi benzeri ödemelerden finanse edilerek sosyal güvenlik şemsiyesi altına sokulmasının mümkün olabileceği de ifade edilebilir. Elbette bu durum sosyal güvenliği primli sistem yanında daha geniş kapsamlı sosyo-politik bir düzleme taşıyacaktır.

Sosyo-politik düzeyde sosyal güvenliğe ilişkin refah analizinde ülkenin mevcut sosyal güvenlik sisteminin kullanılması uygun olur. Çünkü sosyal güvenlikten ne anlaşıldığı onun sunduğu hizmetlerle sınırlıdır. Örneğin Türkiye’de sosyal güvenlik denilince ilk olarak sağlık hizmeti ikinci olarak da emeklilik anlaşılır. O halde öne çıkan iki bileşenden başlayarak sosyal güvenlik refah düzeyini bu hizmetlere ulaşma kolaylığı olarak belirlemek mümkündür.

1.6. Ulaşım Politikaları

Refahın bir diğer bileşeni ulaşımdır. İnsan hareket edebildiği ölçüde özgürdür. Ulaşım, şehir içi, şehirler arası veya ülkeler arası gibi farklı türlerde olabilir. Her biri sosyal politika açısından belirli bir yer teşkil etmekle birlikte daha çok günlük olağan ulaşım imkanları sosyal politika gündemini meşgul eder. Özellikle şehir içi seyahatlerde meydana gelen aksaklıklar refahı olumsuz etkiler. Toplu ve raylı taşıma araçları, trafik yoğunluğunu azaltacak alt yapı çalışmaları, trafik kurallarına uyma, gürültü ve kirlilik kontrolü gibi unsurlar ulaşım merkezli refah alt bileşenleridir. Toplu taşıma araçlarının etkin planlanması şehir hayatlarını kolaylaştırmaktadır. Birçok ülkede trafik yoğunluğu insanları ciddi derecede bunaltmıştır. Günümüzde gürültü ve kirlilik kontrolü, ulaşım alt yapı çalışmalarının bir parçası haline gelmiştir.¹³

¹³ Kim Hunt and Jon Czerwinski, “Regional Transportation Program for Welfare to Work”, *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, Jan, Vol: 1753, 2001, pp. 20-28.

Ulaşım kalitesi, sağlık başta olmak üzere eğitim (uzak yerlerde okuyabilme) ve istihdama (işçi ulaşımı ve ürünün çevreye ulaştırılması) olumlu katkıda bulunur.¹⁴ Sosyo-politik refah düzleminde ulaşım parametreleri yeterince hızlı, güvenli, konforlu ve geniş varış noktalı ulaşım imkanlarının olup olmadığı üzerine yoğunlaşır. Bunun yanında özellikle toplu taşıma araçlarının zamanında hareket etmesi de sosyo-politik refah gelişmişlik göstergeleri arasında yer almaktadır.¹⁵

1.7. Çevre Politikaları

Yaşanılan ortam refahın oluşumunda büyük öneme sahiptir. Ancak çevre koruma planları, çoğu gelişmekte olan ülkenin öncelikli gündemlerinden biri değildir. KYOTO protokolü gibi geniş katılımlı çevre anlaşmaları imzalamalarına rağmen çoğu gelişmiş ülke, kirli üretim süreçlerini daha az gelişmiş ülkelere kaydırarak sorunu kendilerince hafifletmeye çalışmaktadır.¹⁶ Gelişmekte olan ülkeler ise sanayi üretimini ekonomik kalkınma için çoğunlukla tek yol olarak algıladıklarından (veya başka şansları olmadığından) bu kirli teklifi kabul etmektedir. Son yüz yıldır dünyayı kirleten üretim biçimi, son otuz yıldır ekonomik kalkınma lokomotif rolünde küresel bir tura çıkmıştır. Dünyayı bugünden itibaren bekleyen en önemli sorunlardan biri bu lokomotifin uğradığı bölgelerde bıraktığı çevre tahribatı olacaktır.

1987'de çevre ve gelişme üzerine toplanan dünya komisyonu Buruntland Raporu ismi verilen çok popüler bir belge yayınlamıştır.¹⁷ Sistematik olarak o günden beri sürdürülebilir çevre konusunda dikkat çeken akademik çalışmalar yürütülmektedir.

Çevre kirliliği ile mücadele, sağlık refahı bileşeninde olduğu gibi önleyici tedbirler ve sorun giderici çözümler olmak üzere iki boyutta ele alınmalıdır. Önemli olan çevrenin kirlenmeden tedbir alınabilmesidir. Ancak bu yaklaşım vizyonel bir bakış açısı ve erken maliyet getirdiğinden çoğunlukla ihmal edilmektedir. Çevre, gereğinden fazla kirlendiğinde tedbirler alınmaya başlanmaktadır. Günümüzde refahın tesisi için çevrenin yeniden yaşanabilir bir hale getirilmesi çalışmaları sosyal politikanın ilgi alanı içine yoğun olarak dahil olmuştur.¹⁸ Ancak burada yeniden belirtmek gerekir ki sosyo-politik bakış açısı çevreyi kirlenmeden koruyabilmek üzerine tedbirler üretmeyi gerektirir.

¹⁴ David S. Sawicki and Moody Mitch, "Developing Transportation Alternatives for Welfare Recipients Moving to Work", *Journal of the American Planning Association*, Vol: 66, No: 3, Summer 2000, pp. 306-318; Robert Cervero, Sandoval Onesimo and Landis John, "The Value of Transportation in Stimulating Welfare-to-Work Transitions: Evidence from San Francisco", *Journal of Planning Education and Research*, Vol: 22, No: 1, 2002, pp. 50-63; Evelyn Blumenberg and Daniel Hess, "Measuring the Role of Transportation in Facilitating Welfare-to-Work Transition: Evidence from Three California Counties", *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, Vol: 1859, Jan 2003, pp. 93-101.

¹⁵ Alman toplu taşıma mükemmel zamanlama için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=avvRLOC2tnA>

¹⁶ (Çin, Malezya, Vietnam, Endonezya hatta Türkiye vb.).

¹⁷ Rapor metni için bkz. <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>

¹⁸ M. Çağlar Özdemir, "Sosyal Politika ve Çevre", *Sosyal Politika II*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013b Ocak.

Çevre ve refah ilişkisi yaşam memnuniyeti yaklaşımıyla ölçülebilir. Hava kirliliğini, gürültü, su kirliliği, alt yapı eksikliği hatta çevre güvenliği bu kapsamda ölçüm parametrelerinin içinde yer almaktadır.¹⁹

1.8. Suçla Mücadele Politikaları

Genel/yaygın tedbirleri içeren bir diğer sosyal politika bileşeni de suçla mücadeledir. Suç, toplumların çözüme kavuşturmayı hedefledikleri öncelikli sorun alanı içindedir. Güvenlik algısı Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisinde fizyolojik ihtiyaçlardan sonra ikinci basamakta yer alır. Devletlerin temel amacı, egemenlik kurdukları bölgede güveni tesis etmektir. Bir yerde suç oranı arttıkça toplumsal düzensizlik artar, refah azalır.

Suçla mücadelede de önleyici tedbirlerin önemi büyüktür. Kısa dönemde düşük eğitim, gelir ve işsizliğin suç işleme eğilimi ile kuvvetli bir korelasyonu tespit edilememiş olmasına rağmen uzun dönemde etkinin arttığı görülmektedir.²⁰

İçişleri Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı gibi doğrudan konu ile ilgili kurumlarla yapılacak ortak çalışmalar/projeler ile toplumsal entegrasyonun ve refahın tesisini kolaylaştırmaktadır. Genellikle kapalı kapılar ardında konuşulan güvenlik meselelerinin, sosyo-politik bakış açısıyla toplumun da destek vereceği projeler kapsamına sokulması önemli bir adımdır.²¹

2. Özellikli Grup Tedbirleri İçeren Sosyal Politika Bileşenleri

Sosyal politika geniş kapsamlı refah tedbirlerini içerse de belirli bir alana sıkıştırılmış mikro uygulamalar genel kanı açısından sosyal politika olarak algılanmaktadır. Çoğunlukla sosyal hizmet alanına giren uygulamalar aile, çocuk, kadın, dezavantajlı ve marjinal gruplara odaklanmıştır. Elbette bu alan sosyal politika açısından hayati önemi haizdir. Ancak temel sorun, çalışmanın başında da ifade edildiği gibi sosyal politika etki çemberinin bu sınırlılıktaki bırakılmasıdır. Bilindiği gibi, adı geçen özellikli gruplara yönelik uygulamalar Türkiye’de yürütülen sosyal politikanın da kapsamını/algı alanını oluşturmaktadır.

Bu bölümde dar kapsamlı sosyo-politik tedbir bileşenleri incelenmiştir. Bütüncül sosyal politika modelinin temel parçalarından biri olan aile ve çocuk politikaları ile dezavantajlı ve marjinal gruplara yönelik uygulamalar, çalışmanın asıl amacına uygun biçimde açıklanmıştır.

¹⁹ Konu hakkında detaylı çalışmalar için bkz. Heinz Welsch, “Environmental Welfare Analysis: A Life Satisfaction Approach”, *Ecological Economics*, Vol: 62, Issues 3-4, 15 May 2007, Pages 544-551; S. Frey Bruno - Simon Luechinger and Alois Stutzer, *The Life Satisfaction Approach to Environmental Valuation*, IZA DP No. 4478, October 2009.

²⁰ Steven Raphael and Rudolf Winter-Ebmer, “Identifying the Effect of Unemployment on Crime”, *Journal of Law and Economics*, Vol: 44, No: 1. Apr., 2001, pp. 259-283; Tuncer Bulutay, *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, International Labour Organization, Ankara 1995; Ralph C. Allen, “Socioeconomic Conditions and Property Crime: A Comprehensive Review and Test of the Professional Literature”, *American Journal of Economics and Sociology*, 551, s. 293-308, 1996.

²¹ Klara Kerezsi, “Crime Prevention in Hungary: Why Is It So Hard to Argue for the Necessity of A Community Approach?”, *Crime Prevention Policies in Comparative Perspective*, Ed. A. Crawford, Willan Pub., 2009, pp. 214-233; Türkiye’de güvenlik meseleleri üzerine projeler geliştiren TASAM’da benzer görüşleri savunmaktadır. <http://www.tasam.org/>

2.1. Aile Politikaları

Aile toplumun en küçük birlikteliğidir. Sağlıklı bir toplum yapısının göstergesi olan bu birlik aynı zamanda ekonomik sürdürülebilirliğinde teminatıdır. Aile birliği hem toplumsal dayanışmanın sağlanması hem de üretime katkıda bulunulması açısından önemlidir. Aile sorumluluğu içinde bireyler aylıklıktan uzaklaşarak verimli olma çabası içine girer. Eğitim süreci düzenli ailelerde daha etkin olarak işler. Bu nedenle sosyal politika içinde ailenin birliğine yönelik uygulamalar önemli yer tutar.

Ailedeki ortalama birey sayısı ülkeden ülkeye değişir. Bu sayı genellikle 2 ile 4 arasında oluşur. Örneğin İsveç'te ortalama aile bireyi sayısı 1,8 iken, Almanya, Norveç ve Danimarka'da 2, Türkiye'de 3,5, Meksika'da 4 civarındadır.²² Ailedeki birey sayısı refahla doğrudan ilişkilidir. Aile bireyi sayısı arttıkça yoksulluk riski artmaktadır.

Türkiye'de aile politikaları doğrudan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB) görev alanında yer almaktadır. Bakanlık içinde bulunan Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü kapsamında geniş perspektifli çalışmalar sürdürülmektedir. Bu nedenle bütüncül sosyal politika modeline aile politikalarının entegrasyonu makro tedbir bileşenlerine göre daha kolay görünmektedir.

2.2. Çocuk Politikaları

Bebeklikten kurtulma ile başlayan çocukluk dönemi genellikle 2-12 yaş aralığında kabul edilir. Ancak çalışma çağı açısından bakıldığında bu aralık 14-15 hatta 17 yaşına kadar genişleyebilmektedir. OECD çocukluk dönemini 0-17 yaş aralığında kabul eder.

Uluslararası tanımda çocuk yoksulluğu, vergiler çıkarıldıktan sonra ortalama ülke gelirinin %50'sinden daha az gelire sahip 0-17 yaş arasındaki nüfusu ifade eder.²³ OECD gelir dağılımı istatistiklerine göre 2014 itibarıyla Türkiye dünyadaki çocuk yoksulluğunun en yüksek olduğu beşinci ülkedir. İlk dört ülke Çin, Güney Afrika, Brezilya ve Kosta Rika olarak sıralanmıştır.²⁴ Aynı verilere göre çocuk yoksulluğunun en düşük olduğu ilk beş ülke ise Danimarka, Finlandiya, Kore, Norveç ve İzlanda olarak sıralanmıştır.

ILO, Dünya Bankası, OECD, EUROSTAT gibi kuruluşlarca farklı rakamlar ifade edilse de dünya genelinde üç yüz milyondan fazla çocuk işçiliği bulunduğu sanılmaktadır. Bu da toplam iş gücünün yaklaşık %10'u eder. Bu çocukların çoğu kayıt dışı ve kötü koşullarda çalıştırılmaktadır.²⁵

Sosyal politika, çocuk çalışmasının kontrol altında tutulması, eğitim, gelişim ve sağlıklarına ilişkin tedbirlerin alınması ve geleceğe daha güvenli bakan

²² OECD, Family Database, Family Size and Household Composition; TÜİK İstatistiklerle Aile, *Haber Bülteni*, Sayı: 24646, 10 Mayıs 2016.

²³ OECD, Child Poverty, "OECD Family Database, CO2.2: Child Poverty", *OECD - Social Policy Division - Directorate of Employment, Labour and Social Affairs*, 16th August 2017.

²⁴ OECD, Child Poverty, *a.g.e.*, 2017.

²⁵ Child Labour and UNICEF in Action, *Children at the Centre*, United Nations Children's Fund (UNICEF), May 2014.

gençlerin yetiştirilmesi için politikalar geliştirmektedir. Çocuk çalıştırılmasının kontrol altında tutulması (çok küçük çocukların çalışmalarının önlenmesi) için kimi ülkeler, ürün kalitesi yüksek olsa bile üretim sürecinde çocuk çalıştırıldığı için o ürünleri “sosyal sermayesi düşük” gerekçesiyle satın almamaktadır.²⁶ Bu uygulama yaygın olmamakla birlikte olumlu bir gelişmedir.

Türkiye’de çocuk politikaları, ASPB içinde doğrudan bu kapsamda faaliyet gösteren Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir. Çocukluk dönemini geniş yaş dönemi açısından (0-17) algıladığımızda Gençlik ve Spor Bakanlığı’nın da etkin faaliyetler yürüttüğü ifade edilmelidir. Sosyo-politik açıdan çocuk yoksulluk sınırı, çocuk şiddeti, çocuk evlendirmeler ve çocuk haklarına ilişkin parametreler sürekli odaklanılan konuların başında gelmektedir.

2.3. Kadın Politikaları

Genel olarak androsentrik bir yapıya sahip olan dünyada cinsiyet ayrımı yaygın bir sorundur. Çoğu ülkede kadınlar lehine önemli düzenlemeler bulunmakla birlikte özellikle çalışma hayatında kadınların erkeklere göre daha dezavantajlı konumda olduğu bilinmektedir. Örneğin ücret farklılıkları kimi ülkelerde kadınlar aleyhine %45’leri bulabilmektedir.²⁷

Kadınlara eşit haklar sağlamak, çalışma hayatında cam tavanları kaldırmak, aile içi şiddeti önlemek ve eşit fırsatlar oluşturmak amacıyla çeşitli sosyal politika uygulamaları yürütülmektedir. UNDP tarafından kullanılan toplumsal cinsiyet gelişmişlik endeksi (Gender Development Index-GDI) ve toplumsal cinsiyet eşitsizlik endeksi (Gender Inequality Index-GII) ayrımcılığı ortaya koyan küresel ölçüm göstergelerindedir. GDI parametreleri kadın ve erkek için ayrı ayrı; ‘yaşam beklentisi’, ‘Eğitim’ ve ‘Gelir’ bileşenlerinden oluşur (İnsani gelişmişlik endeksinin kadın ve erkek olarak ayrılmış halidir). GII ise kadın ve erkek ayrımında, ‘Sağlık’, ‘Güç/Yetki’ ve ‘İşgücü Piyasası’ bileşenlerinden oluşur.²⁸ Sosyo-politik refahın oluşumunda cinsiyet eşitliği belirgin bir öneme sahiptir.

Türkiye’de kadın politikaları ASAP içinde faaliyet gösteren Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir. Özellikle kadına şiddet konusunda etkin çalışmalar yürüten genel müdürlük İçişleri Bakanlığı ile Gençlik ve Spor Bakanlığı ile de proje bazlı çalışmalar yürütmektedir.

2.4. Dezavantajlı Gruplar

Engelliler, yaşlılar, bakıma muhtaç olanlar, şehit yakınları ve gaziler dezavantajlı grup içinde yer almaktadır. Bu tür özellikli gruplara ilişkin yapılan politikalar, toplumun refah seviyesinin net göstergeleridir. Uygulama, tedbir ve konsantrasyon bu seviyelere kadar özenle sürdürülebiliyorsa o ülke sosyo-politik olarak ileri ve gelişmiş kabul edilebilir. Ancak sosyal politika algısı

²⁶ OECD Insights: Human Capital, “What is social capital?”, A Bigger Picture.

²⁷ Benin, Azerbaycan gibi ülkeler, *ILO Global Wage Report 2016 / 17: Wage Inequality in the Workplace*, International Labour Office, Geneva.

²⁸ UNDP, *Human Development Report 2015*, UN, Technical Notes.

olarak sadece bu gruplara yapılan hizmetlerle sınırlı kalıyorsa, o zaman toplum planda birtakım sorunlar var demektir.

Dezavantajlı grupların işgücü piyasasına ve topluma katılımlarının sağlanması önemli bir konudur. Dezavantajlı gruplar toplumun vicdanını oluşturur.

Türkiye’de ASPB içinde Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü ile Şehit Yakınları ve Gaziler Dairesi Başkanlığı bünyesinde bahsi geçen dezavantajlı gruplara ilişkin faaliyetler yürütülmektedir.

2.5. Marjinal Gruplar

Toplumca genel kabul görenden farklı düşünce yapısına, farklı cinsel tercihlerle ve yaşam biçimlerine sahip olan gruplara yönelik uygulamalarda sosyal politikanın kapsamı içinde yer alır.²⁹

Marjinal gruplar, sosyal politika konusunda genellikle en az odaklanan kesmi temsil eder. Çoğu zaman genel refah sorunlarıyla mücadele eden ülkeler, sayıları görece az olan bu gruplara yönelik tedbirlere yaygın olarak vakit/kaynak ayırmazlar. Marjinal gruplara yönelik sosyal politikalara çoğunlukla gelişmiş ülkelerde rastlanır. Genel bakış açısına göre marjinal grupların yaşamaları için uygun ortam sağlanabiliyorsa o ülkenin gelişmişlik seviyesi ve demokrasininin yüksek düzeyde olduğu kabul edilir.

Sosyal politika toplumun her kesiminin refahı için yürürlüğe konan tedbirler bütünü olarak marjinal grupların haklarını da diğer grupların hakları gibi koruma ve güvence altına alır.

3. Bütüncül Sosyal Politika Modeli

Sosyal politika uygulamalarının birbirine bağlı olması, refahın oluşturulması için önemli bir zihni çerçevedir. Her bir bileşen birbiriyle etkileşim halinde kesişim kümeleri oluşturmaktadır. Bu kesişim kümelerinde iletişimin kopması, münferit politikaların mükerrer uygulamaları nedeniyle kaynakların zayi olmasına neden olabilir. Her bir bileşen için yürütülen iyi niyetli uygulamalardan diğer bileşenler göz ardı edildiğinde tam randıman alınması zorlaşır. “Yatırım çakışması” diye ifade edilebilecek bu olaydan kaçınabilmek için sosyal politikanın bir bütün olarak algılanması ve yürütülen politikalarda etkileşimli uygulama süreçlerinin geliştirilmesi gerekir.

Bu çalışmada önerilen model, öncelikle tüm refah bileşenlerini tek bir yerde ve bir bütün olarak kabul edip makro politikalar geliştirebilecek yetkiye sahip bir bakanlığın oluşturulması üzerine kurulmuştur. Her bir bileşenin teknik düzenlemesi ve uygulama süreci şu an olduğu gibi uzman bakanlıklara bırakılabilir. Ancak politikaların eş zamanlı ve birbirine etki düzeyleri hesaplanarak yürürlüğe konması konusunda üst bir sosyo-politik plana ihtiyaç vardır. Böylece her bir politikanın toplam refah hedefi içindeki etki analizlerinin de yapılması mümkün olacaktır.

²⁹ Michael A. Hogg and Scott Reid, “Social Identity, Self-Categorization, and the Communication of Group Norms, Communication Theory”, *International Communication Association*, 16, 2006, s. 7-30.

Önerilen sistemde, yukarıda incelenen her bir bileşen için kesişim kümele-ri planlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle eğitim istihdam ilişkisinin oluşturul-ması için Milli Eğitim Bakanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın ortak alan oluşturması gerekir. Piyasa ihtiyaç analizlerinin yapıldığı bu ortak alan iki bakanlığın uzman ve yöneticilerinin katkılarıyla oluşan ayrı bir kesi-şim birimi olarak hizmet vermelidir.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı da farklı düzey-de benzer bir kesişim ünitesi oluşturmalıdır. Sağlık harcamalarının çoğun-luğu sosyal güvenlik kasasından çıkmasına rağmen iki kuruluş çoğu zaman birbirinden bağımsız politikalar yürütebilmektedir. İş sağlığı ve güvenliği yö-netimi Çalışma Bakanlıklarında iken hastane yönetimleri Sağlık Bakanlığı'na bağlıdır. Her iki kurum da önleyici tedbirlerin önemini bilmelerine rağmen birbirinden ayrı uygulamalarla süreci yönetmeye çalışmaktadır.

Konut, ulaştırma ve çevre konuları birbiriyle çok yakın ilişki içinde ol-makla birlikte ayrı bakanlıkların uzmanlık alanına girmektedir. Bu kurum-lar arasında da kesişim birimlerinin oluşturulması, konut alanlarına ilişkin ulaştırma ve çevre politikalarının önceden planlanıp ardından uygulamalara geçilmesi gerekir.

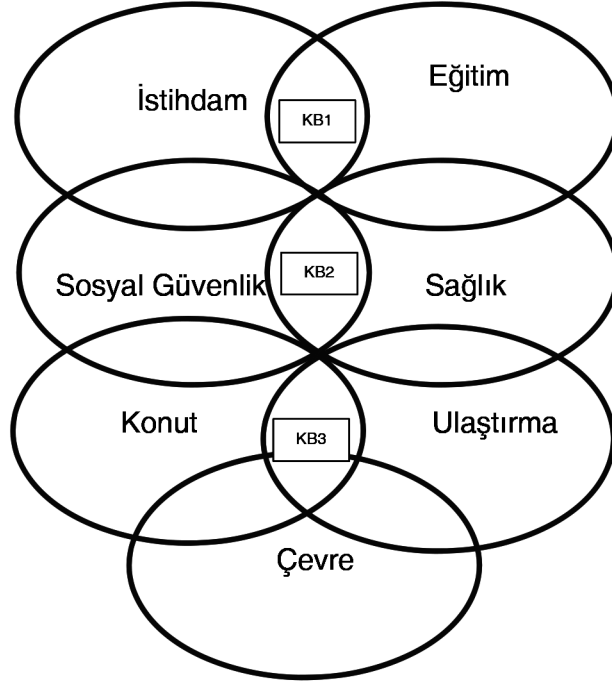
Suçla mücadele eden İçişleri Bakanlığı'nın diğer tüm bakanlıklarla ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Ancak gayri resmi uygulamalar dışına diğer ba-kanlıkların kesişim birimlerinde İçişleri Bakanlığı'nın resmi temsilinin olması önemlidir. Bu sayede toplumsal huzur ve refahın oluşumunda bütüncül bir yaklaşım geliştirilebilir.

Aile, çocuk ve kadın politikalarının bir bütün olarak yürütülmesi doğaldır. Bu bileşenlerin birbirinden ayrılması güç olmakla birlikte her bir bileşenin kendine has problemleri de bulunmaktadır. Çoğu ülke sosyal politikasında aile, çocuk ve kadın bileşenleri ile çalışma hayatı birleştirilerek çalışma ve sosyal politika bakanlıkları oluşturulmuştur. Türkiye'de iki bakanlık çerçeve-sinde yürütülmektedir. Bu ayrımın yanlış olduğu söylenemez.

Sayılan tüm başlıklarda bakanlıklar arasında işbirlikleri mevcuttur. An-cak bu işbirliklerinin bütüncül bir yaklaşımla ve resmi düzeyde tek bir politi-ka önerici kurumun çatısı altında birleştirilmesi gerekir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu sistem diğer bakanlıkların etkilerinin azaltılması veya ortadan kaldırılması tedbirini içermemektedir. Burada bahsedilen, sosyal politika gibi makro bakış açılı bir konunun, ilgili tüm bakanlıkların uzman ve yöneticile-rinden oluşan üst bir politika planlayıcı konuma getirilmesi gereğidir. Farklı bir anlatımla sosyal politika bakanlığı, diğer bakanlıkların uzman ve teknik adamlarından oluşan ön bir Bakanlar Kurulu gibi faaliyet göstermeli ve uy-gulanacak tüm politikaların etki analizlerini yapabilme kabiliyetine sahip ol-malıdır.

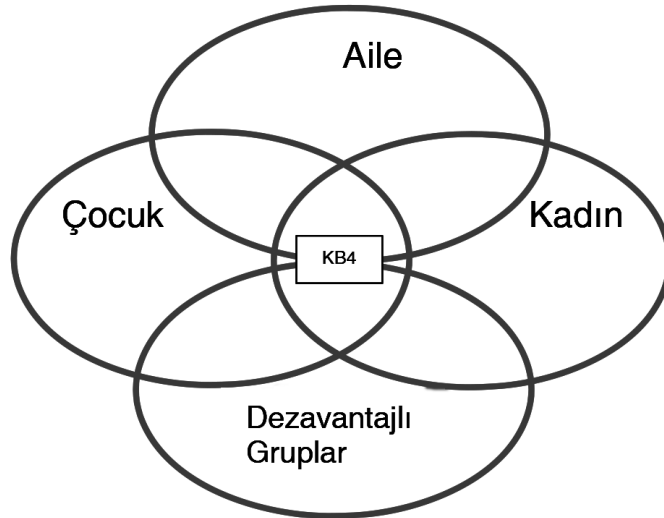
Ortak kesişim alanlarının oluşturulması bütüncül bir sosyal politika mo-delini açısından zorunludur. Bu sürecin kendine has bir yazılımla desteklenip eş zamanlı gelişme eğilimlerinin izlenebilmesi kurgunun oluşumunu ve işle-yişini kolaylaştıracaktır. Bu kapsamda bahsi geçen modelin şekil yardımıyla ifadesi aşağıdaki gibidir:

Şekil-1: Genel/Yaygın Tedbirleri İçeren Sosyal Politika Kesişim Birimleri (KB)

Genel/yaygın tedbirleri içeren Sosyal Politika Yönetim Birimi Modeli= **KB1+KB2+KB3**

Şekil-2: Özellikli Grup Tedbirleri İçeren Sosyal Politika Kesişim Birimi (KB)

Bütüncül Sosyal Politika Yönetim Modeli = **KB1+KB2+KB3+KB4+ (Marjinal Gruplar Birimi)**

Sonuç

Sosyal politika refahın oluşumu ve etkin dağılımı konusu ile ilgilendir. Refah, birden çok bileşenden oluşuyorsa her bir bileşen bir diğeri kadar önemlidir. O halde her bir uygulamanın diğlerinden haberdar olması ve senkronize biçimde yürütülmesi gerekir. Birbirinden bağımsız uygulamalardan, münferit olarak başarı elde edilse bile, beklenen etkinin sağlanması çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Hedeflenen refaha ulaşmanın en akılcı yolu refahla ilgili tüm bileşenleri kapsayıcı bir yöntemle hareket etmektir. Dışlayıcı politika bileşenleri, bir bütün olan helezonik sosyo-politik refah mekanizmasının zayıf halkalarını oluşturur. Bu durumda refah politikalarının sağlamlığı en zayıf halkasının gücü kadar olacaktır.

Refah bileşenleri ayrı ayrı örgütlenmeler/yönetimler şeklinde düzenlenmiş sistemlerde, kesişim birimleri oluşturularak sosyal politika süreci etkinleştirilmeli/kuvvetlendirilmelidir. Örneğin İngiltere gibi sosyal politikanın beşiği ülkelerde refah konusu genel olarak başbakanlık altında oluşturulmuş birimlere devredilmiştir. Bu çerçevede uygulamaya geçilmeden önce etkileşimli genel planlama yapılabilmesi mümkün olmaktadır.

Çalışmada önerilen kesişim birimleri, kapsam alanı genişletilmiş Sosyal Politika Bakanlığı'nda birleştirilebilir. Sosyo-politik gelişmişlik hedefinin gerçekleştirilebilmesi için öncelikle Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın adı "*Sosyal Politika Bakanlığı*" olarak değiştirilmeli, ardından bu çalışmada önerilen her bir kesişim kümesi için etkin yapılandırma alanları oluşturulmalıdır. Bakanlık, icra ve politika geliştirme birimleri olarak iki ana kola ayrılmalıdır. İcra bölümü şu an yürüttüğü faaliyetleri devam ettirirken politika geliştirme birimi geniş kapsamlı ve bahsi geçen her bir bileşenle senkronize edilmiş politika üretim faaliyetini yürütmelidir.

Sosyal politika gibi toplumun her kesimini doğrudan ilgilendiren ve etkileri yayılımcı olan uygulamaların kısa dönem siyasi hesaplardan arındırılıp bir makro plan çerçevesinde yürütülmesi gerekir. Yetkilendirilmiş bir kurum tarafından tüm refah bileşenlerini eş zamanlı planlayabilecek politenik bir oluşumun refah artışını hızlandıracağı düşünülmektedir. Planlama sonrasında ilgili politikaların yürütümü şu an olduğu gibi yine uzmanlaşmış bakanlıklara/kurumlara devredilebilir. Önerdiğimiz yöntem, sınırsız gücü olan yeni bir kurumun oluşturulması değildir. Önerimiz, uygulanan sosyal politikaların bir bütün olarak değerlendirilebileceği ve etki analizlerinin yapılabileceği kurumsal bir yapı oluşturulmasıdır. Böylece beklenen refah düzeyine optimum maliyetle hedeflenen sürede ulaşılabilme olasılığının artacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Aktif İşgücü Hizmetleri Yönetmeliği, https://www.ilo.org/dyn/youthpol/en/equest.fileutils.dochandle?p_uploaded_file_id=751.

ARONSSON, Thomas - JOHANSSON, Per-Olov - LOFGREN, Karl-Gustaf: "Welfare Measurement And The Health Environment", *Annals of Operations Research*, Vol: 54, Issue 1, December 1994, pp. 203-215. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02031734>.

ALLEN, Ralph C.: “Socio-Economic Conditions and Property Crime: A Comprehensive Review and Test of the Professional Literature”, *American Journal of Economics and Sociology*, 551, 293-308, 1996.

BLUMENBERG, Evelyn and HESS, Daniel: “Measuring the Role of Transportation in Facilitating Welfare-to-Work Transition: Evidence from Three California Counties”, *Transportation Research Record: Journal Of The Transportation Research Board*, Vol: 1859, Jan 2003, pp. 93-101.

BULUTAY, Tuncer: *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, International Labour Organization, Ankara 1995.

BUSCH-GEERTSEMA, Volker: “Housing Policy in Germany, Association for Innovative Social Research and Social Planning”, GISS, Bremen, 2000. file:///C:/Users/Cozdemir/Downloads/HOUSING_POLICY_IN_GERMANY.pdf

CERVERO, Robert - ONESIMO, Sandoval and JOHN, Landis: “The Value of Transportation in Stimulating Welfare-to-Work Transitions: Evidence from San Francisco”, *Journal of Planning Education and Research*, Vol: 22, No: 1, 2002, pp. 50-63.

Child Labour and UNICEF in Action, *Children at the Centre*, United Nations Children’s Fund (UNICEF), May 2014. https://www.unicef.org/protection/files/Child_Labour_and_UNICEF_in_Action.pdf.

DB, Measurement of Living Standards, <http://siteresources.worldbank.org/INTPAH/Resources/Publications/459843-1195594469249/HealthEquityCh6.pdf>.

DOLAN, Paul and TSUCHIYA, Aki: “Determining The Parameters in a Social Welfare Function Using Stated Preference Data: An Application to Health”, *Hal Archives-Ouvertes*, UK, 2011. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00582298/document>

FREY, S. Bruno - LUECHINGER, Simon and STUTZER, Alois: *The Life Satisfaction Approach to Environmental Valuation*, IZA DP No. 4478, 2009 October. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=1C20871B-8459688BCF1E90DCCCA789BD?doi=10.1.1.646.4957&rep=rep1&type=pdf>

HOGG, Michael, A. and REID, Scott: “Social Identity, Self-Categorization, and the Communication of Group Norms, Communication Theory”, *International Communication Association*, 16, 2006, pp. 7-30. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.461.6124&rep=rep1&type=pdf>.

HUNT, Kim and CZERWINSKI, Jon: “Regional Transportation Program for Welfare to Work”, *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, Jan, Vol. 1753, 2001, pp. 20-28.

ILO Global Wage Report 2016 / 17: *Wage Inequality in The Workplace*, International Labour Office, Geneva. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_537846.pdf.

KEREZSI, Klara: “Crime Prevention in Hungary: Why is it so hard to argue for the necessity of a community approach?”, *Crime Prevention Policies in Comparative Perspective*, Ed. A.Crawford, Willan Pub., 2009, pp. 214-233.

MORRISSON, Christian and FABRICE, Murtin: “The Kuznets Curve of Human Capital Inequality”, *Journal of Economic Inequality*, Vol: 11, 2013, pp. 283-301.

OECD Child Poverty: *OECD Family Database, CO2.2: Child Poverty*, OECD - Social Policy Division - Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, 16th August 2017. http://www.oecd.org/els/CO_2_2_Child_Poverty.pdf.

OECD Family Database: *Family Size and Household Composition*, 2016. http://www.oecd.org/els/family/SF_1_1_Family_size_and_composition.pdf.

OECD Insights: Human Capital: *What is Social Capital?, A Bigger Picture*. <https://www.oecd.org/insights/37966934.pdf>.

ÖZDEMİR, M. Çağlar: “The New Approaches on Traditional Social Policy Instruments: Greening Housing Policy”, *İşgüc Review*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2013a, s. 61-69. (e-review: <http://www.isguc.org/?p=main&vol=15&num=1&year=2013>) DOI: 10.4026/1303-2860.2013.0219.x, <http://www.isguc.org/download/502.pdf>

ÖZDEMİR, M. Çağlar: “Sosyal Politika ve Çevre”, *Sosyal Politika II*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013b Ocak.

ÖZDEMİR, M. Çağlar: “Gelir Eşitsizliği Ölçüm Yöntemleri”, *Gelir Dağılımı ve Yoksulluk*, Ed. M.Ç. Özdemir ve E. Çetinkaya, Seçkin Yayınları, Ankara 2017.

RAPHAEL, Steven and WINTER-EBMER, Rudolf: “Identifying the Effect of Unemployment on Crime”, *Journal of Law and Economics*, Vol: 44, No: 1. Apr., 2001, pp. 259-283.

SAWICKI, David S. and MITCH, Moody: “Developing Transportation Alternatives for Welfare Recipients Moving to Work”, *Journal of the American Planning Association*, Vol: 66, No: 3, Summer 2000, pp. 306-318.

SUTTOR, Greg: *Canadian Social Housing: Policy Evolution and Program Periods*, 2016. http://housing4all.ca/sites/default/files/suttor_-_cdn_social_housing_history_summary.pdf

TÜİK, Metaveri, http://www.tuik.gov.tr/MicroVeri/Hia_2011/turkce/metaveri/tanim/index.html.

TÜİK İstatistiklerle Aile, *Haber Bülteni*, Sayı: 24646, 10 Mayıs 2016. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24646>.

UNDP, *Human Development Report*, UN, Technical Notes, 2015. http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2015_technical_notes.pdf.

WELSCH, Heinz: “Environmental Welfare Analysis: A life Satisfaction Approach”, *Ecological Economics*, Vol: 62, Issues 3-4, 15 May 2007, Pages 544-551. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0921800906003570>.

WHITEHEAD, Christine M.E. - GIBBONS, Kenneth - STEPHENS, Mark: *Evaluation of English Housing Policy 1975-2000; Theme 2: Finance and Affordability*, Office of the Deputy Prime Minister, London 2005.

KIRGIZİSTAN'DAKİ E-TİCARET İŞLETMELERİNE AİT WEB SİTESİ VE SOSYAL MEDYA SAYFALARININ İÇERİK ANALİZİ YÖNTEMİYLE İNCELENMESİ

Öğr. Gör. Çağrı ERGEZER*

Öz

Her geçen gün farklı gelişmeleri beraberinde getiren internet teknolojileri, reklam, satış ve pazarlama işlemlerinin de internet üzerinden yapılmasına olanak sağlamıştır. İnternet kullanımının giderek yaygınlaşması ve beraberinde Web 2.0 teknolojilerinin geliştirilmesi, sosyal medya olgusunu doğurmuş, böylelikle interneti ve dolayısıyla sosyal medya mecralarını tercih eden, milyarlarca kullanıcı kitlesini bünyesinde barındıran muazzam bir platform haline getirmiştir. İnternetin yoğun kullanımına paralel olarak ortaya çıkan e-ticaret, ticari alım satım işlemlerinin internet siteleri aracılığıyla yapılmasına imkan sağlamıştır. Her ne kadar klasik ticaret kadar tercih edilmese de, yüzdelik büyüme oranıyla klasik ticaretten daha fazla gelişme gösteren e-ticaret; işletmelere ve tüketicilere kazandırdığı faydalar nedeniyle tercih edilebilirlik bakımından büyük öneme sahiptir. Dolayısıyla yeni ekonomide başarılı olmak isteyen işletmeler, yalnızca e-ticarete ayak uydurmakla kalmayıp, hedef tüketici kitlesine ulaşabilme bağlamında sosyal medya mecralarında da yoğun bir biçimde pazarlama çabaları sarf etmektedir.

Bu çalışmada Kırgızistan'da faaliyet gösteren 10 farklı perakendeci e-ticaret işletmesinin web sitesi ve sosyal medya sayfaları içerik analizi metoduyla incelenerek, elde edilen bulgular neticesinde çeşitli öneriler getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: İçerik Analizi, Kırgızistan, Sosyal Medya, E-Ticaret, Elektronik Ticaret.

Review Of Websites And Social Media Pages Of E-Commerce Businesses In Kyrgyzstan With Content Analysis Method

Abstract

Internet technologies bringing different developments with each passing day allowed advertising, sales and marketing transactions on the internet.

* Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Celalabad İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, cagriergezer@hotmail.com

Together with the increasing use of the Internet and the development of Web 2.0 technologies, social media concept was born and thus, internet and social media circles became a tremendous platform which hosts billions of users. E-commerce, which emerged in parallel with the intensive use of the internet, also allowed trading transactions to be done via websites. Although it is not preferred as much as the traditional trade, e-commerce with more development than traditional trade with a percentage growth has great importance in terms of preference due to the benefits it has for businesses and consumers. Therefore, businesses that want to succeed in the new economy does not only keep up with e-commerce but also marketing efforts are being made intensively in social media circles in the context of reaching the target consumer market.

In this study, various suggestions were made in the result of the findings obtained through reviewing the websites and social media pages belonging to 10 different retailer e-commerce businesses in Kyrgyzstan with content analysis method.

Keywords: *Content Analysis, Kyrgyztan, Social Media, E-Commerce, Electronic Trade.*

1. Giriş

Özellikle son yıllarda önemi giderek artan e-ticaret, sosyal medyanın da içerisine dahil olmasıyla büyük bir ivme kazanmaya başlamıştır. Günümüzde birçok işletme, geleneksel satış modelinin yanı sıra ürün ve hizmetlerini internet üzerinden pazarlama ve satma isteği ve arzusu duymaktadır. Bu durumun en önemli nedeni, hızla gelişen ve hayatımızın bir parçası haline gelen internet ile birlikte değişen tüketici davranışlarıdır. Web 2.0 ve sosyal medya kavramından öncede var olan e-ticaret, sosyal medyanın da etkisiyle işletmelerin, daha geniş bir tüketici kitesine ulaşmasını sağlamıştır. İlk önceleri büyük işletmelerin tercih ettiği e-ticaret, zamanla küçük ve orta ölçekli hatta bireysel girişimcilerin bile odak noktası haline gelmiştir. Dolayısıyla hızla sayıları artan e-ticaret siteleri internet mecraları içerisinde, tüketiciye ulaşma bağlamında önemli bir girişim modeli haline almıştır.

Avrupa ülkeleri, ABD ve Türkiye ile kıyaslandığında internet teknolojileriyle daha geç tanışan Kırgızistan, bu teknolojilere çok daha kısa süre içerisinde adapte olabilmiş ve hemen hemen her alanda bu teknolojilerden faydalanmayı başarmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Kırgızistan'da internet kullanımını giderek artma eğilimi göstermiştir. 2000'li yılların başında nüfusun yalnızca %8'lik bir kısmı aktif internet kullanıcısı iken bugün, nüfusun %33,9'luk bir bölümü aktif olarak internet kullanmaktadır.¹ Tüketici nüfusunun büyük çoğunluğunun internet kullanıcısı olduğu ve bu sayının giderek artması, Kırgızistan'da faaliyet gösteren işletmelerinde dikkatini çekmiş ve e-ticaret mecraları üzerinden tüketiciye ulaşma istek ve arzusu giderek yoğun bir hal almıştır. Böylelikle tüm dünyada olduğu gibi Kırgızistan'da da e-ticaret işletmelerinin sayısı azımsanamayacak derecede artış göstermiştir.

Tüm dünyada sayısı giderek artan e-ticaret işletmeleri, internet mecraları üzerinde rekabeti de beraberinde getirdiği aşikardır. Bir tarafta tüketici

¹ Internet World Stats - Usage and Population Statistics, <http://www.internetworldstats.com>

kimliğiyle muazzam sayıda bir kullanıcı kitlesi, diğer tarafta ise ürün ve hizmetleriyle internet üzerinden tüketicilerin dikkatini çekmeye çalışan e-ticaret işletmeleri, internet mecraları üzerinden sürekli olarak içerik üretmek suretiyle hedef pazarını oluşturma gayreti içerisinde. İnternet ile birlikte küreselleşme; daha fazla seçeneğe ulaşan, ürün ya da hizmetlerden daha fazla haberdar olabilen ve aynı zamanda kıyaslama imkanına kavuşan tüketicilerde de e-satın alma davranışını geliştirmiştir, bu durum genel hatlarıyla onların tüketim alışkanlıklarının da değişmesini tetiklemiştir. Bu durum tüketiciye ulaşabilme bağlamında e-ticaret işletmelerinin de rekabet amaçlı farklı stratejiler izlemesine neden olmuştur. E-ticaret işletmeleri arasındaki rekabetin en önemli araçlarından birisini ise, onların tüketiciye ulaşmakta kullandıkları web siteleri ve sosyal medya sayfaları oluşturmaktadır.

Bu çalışmada e-ticaret ve sosyal medya kavramlarına kısaca değinerek, bu iki kavramın oluşmasına temel oluşturan “içerik” bağlamında, Kırgızistan’da faaliyet gösteren 10 perakendeci e-ticaret işletmesine ait web sitesi ve sosyal medya sayfaları içerik analizi yöntemiyle incelenerek önerilerde bulunulmuştur.

2. E-Ticaret Kavramı

Elektronik Ticaret olarak literatürde yerini alan pazarlama sürecinin çok farklı tanımlamalarına rastlasak da dünya genelinde kabul gören en yaygın tanımı Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization WTO) tarafından yapılmış olanıdır. Dünya Ticaret Örgütü’ne göre e-ticaret: ürün ya da hizmetlerin üretim, reklam, satış, dağıtımlarının telekomünikasyon ağları üzerinden yapılma durumu olarak tanımlanmaktadır.²

OECD (Organization for Economic Co-Operation and Development) tarafından yapılan tanıma göre ise e-ticaret; kurumların yazılı, sesli, görüntülü materyalleri düzenleyerek değerlendirmesi ve hedef kitleye ilemesi olarak tanımlandığı ve dört aşamadan oluşan bir süreçtir. Bu dört aşama:

- 1- Ticaret öncesi firmaların elektronik ortamda buluşması, bilgilenmesi ve araştırma yürütmesi,
- 2- Ödeme sürecinin ve taahhüdün yerine getirilmesi,
- 3- Ürün ya da hizmetlerin müşteriye teslimi,
- 4- Satış sonrası bakım, destek vb. hizmetlerin temin edilmesi olarak belirtilmektedir.³

Literatürde de benzer tanımlara sıkça rastlanmakla birlikte, yukarıdaki iki tanımdan yola çıkarak e-ticareti iletişim açısından; bilginin, ürün/hizmetin veya ödemelerin telefon hatları, bilgisayar ağları veya daha farklı elektronik ortamlar aracılığıyla dağıtım şeklinde tanımlarken; süreç ve hizmet açısından, işletmelerin, tüketicilerin hizmet maliyetlerini düşüren, ürün çeşitliliği kazandıran, sunumu hızlandıran özellikleriyle; çevrimiçi ortamlarda ürün ya da hizmetin alım satımına imkan veren bir araç olarak tanımlamaktayız.

² C. Laudon Kenneth - Carol Guercio Traver, “E-Commerce Business Technology Society”, 10th Edition, Pearson, 2014, s. 7.

³ Roger LeRoy Miller, *The Legal and E-Commerce Environment Today*, (hardcover ed.) Thomson Learning, London 2002, s. 32.

E-ticaret yapılan işlemin yönüne ve taraflara göre dokuz grupta incelenmektedir.⁴ Bunlar:

B2C, işletmeden tüketiciye	C2G, tüketiciden kamuya
B2B, işletmeden işletmeye	G2B, kamudan işletmeye
B2G, işletmeden kamuya	G2C, kamudan tüketiciye
C2B, tüketiciden işletmeye	G2G, kamudan kamuya
C2C, tüketiciden tüketiciye	

Çalışmanın kapsamı bağlamında yukarıdaki e-ticaretin en çok tercih edilen biçimi olan B2C (işletmeden tüketiciye) incelenecektir.

E-ticaretin kapsamı, işletme ve tüketiciye kazandırdıkları boyutunda da önem arz etmektedir. Bu bağlamda e-ticaret İnternet üzerinden pazarlama en etkili doğrudan pazarlama yöntemidir. En fazla izleyici kitlesine ve coğrafi uzaklığa erişimin yanı sıra, tüketici eğilimlerini izleme de e-ticaret aracılığı ile mümkün olmaktadır. İnternet, reklamın satışa dönüştüğü ilk ortamdır. Başka herhangi bir araç kullanıcıları satış noktasına bu kadar az çaba ile yönlendiremez.

Elektronik ticaretin işletmeler açısından avantajları şu şekilde sıralanabilir:⁵

- ◆ Maliyetlerin azalması ve pazarlamanın daha geniş ölçekte yapılması,
- ◆ Zamandan tasarruf ve pazarlama süreçlerinin azalması,
- ◆ Tüketicilerin satın alma işlemi yaparken satın alma sürecini de kontrol edebilecek yöntemlere kavuşması,
- ◆ Bilginin daha zengin ve karşılıklı etkileşime açık olması,
- ◆ Bilginin anında ve sürekli ulaşılabilir olması,
- ◆ Pazara girişteki engellerin azalması ve herkese eşit erişim şansı sunulması.

Elektronik ticaretin tüketiciler açısından avantajları ise şu şekilde özetlenebilir:

- ◆ Genel ve geniş seçim yapabilme imkanı,
- ◆ Hizmet kalitesinin artması,
- ◆ Önemli fiyat indirimi,
- ◆ İhtiyaçlara çok hızlı yanıt verilmesi,
- ◆ Yeni ürünler ve hizmetler,
- ◆ Tüketicilere göre uyarlanmış ürün ve hizmetler.

Ticaret ve karlılık göz önünde bulundurulduğunda e-ticaret işletmelerinin en çok üzerinde durduğu nokta çevrimiçi ziyaretçi sayılarını en üst seviyede tutmaya odaklanmaları olmuştur. Bunu başarabilmek içinde web siteleri üze-

⁴ Mehmet Marangoz - Burak Yeşiladağ, Işıl Arıkan Saltık, "E- Ticaret İşletmelerinin Web ve Sosyal Ağ Sitelerinin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi, İnternet Uygulamaları ve Yönetim Dergisi*, https://www.journalagent.com/iuyd/pdfs/IUYD_3_2_53_78.pdf, 3(2), 2012, s. 56.

⁵ Halil Elibol ve Burcu Kesici, "Çağdaş İşletmecilik Açısından Elektronik Ticaret", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/download/736/688>, Sayı: 11, 2004, s. 323.

rinde zengin içerik üretimi, doğruluk, güvenilirlik, kullanıcı etkileşimi, yanıtlayabilme, kullanışlılık, verimlilik, deneyim, güncellik gibi önemli noktalara dikkat edilmesi gerekmektedir. İşletmeler benzer kriterleri sosyal medya sayfalarında da yerine getirmek mecburiyetindedir.⁶

3. Sosyal Medya Kavramı ve Gelişimi

İnternetin gelişimine paralel olarak ortaya çıkan sosyal medya kavramının henüz kabul görmüş kesin bir tanımının olmamasına rağmen, bazı çalışmalarda sosyal medya Web 2.0 teknolojileri ile aynı anlamda yorumlanmakta,⁷ bazılarında ise farklı anlamlara sahip olduğu; sosyal medya kavramının aslında Web 2.0 teknolojilerinin kullanılarak oluştuğu belirtilmektedir.⁸ Geniş anlamıyla sosyal medya Web 2.0 teknolojilerinin üzerine bina edilerek, daha geniş çapta sosyalleşmeye, sanal sosyal topluluklar oluşturmaya ve işbirliği projelerini geliştirme amacı taşıyan web sitelerinin bütünü olarak tanımlanmaktadır. Bir başka tanıma göre ise platform katılımcılarının fikir ve deneyimleri üzerine kurulu ortak ilgi alanlarına göre paylaşım temelli ve kullanıcıların ortak bir noktada buluşmasını sağlayan sanal ortamlar olarak belirtildiği gibi⁹ katılımcıların internet üzerinden birbirleriyle bilgi alışverişi yaptıkları web siteleri olarak da tanımlanmaktadır.¹⁰

Sosyal medya siteleri, kullanıcılara çevrimiçi profiller ya da kişisel web sayfaları oluşturmaya tamamen çevrimiçi ağ geliştirmeye imkan veren web siteleri olduğundan dolayı kullanıcıların kendilerine ait olan profil sayfalarını kişisel web siteleri olarak tanımlayabilmek mümkün olabildiği gibi bu platformlar üzerinde kullanıcıların kişisel bilgilerinin yanı sıra; hobileri, ilişkileri, sevdiği kitaplar, ünlüler veya boş zamanlarında nelerle ilgilendiği gibi çeşitli bilgileri veri tabanlarına kaydedebildiği belirtilmektedir.¹¹ Sosyal medya siteleri içerisinde çeşitli profiller oluşturan kullanıcı gruplarının internet platformu üzerinde kendisini ifade edebildiği sanal mecralar oluşturduğu ve bu bağlamda yapılan araştırmalar onların, bu sanal gerçeklik içinde gün geçtikçe daha fazla vakit harcadıklarını, bu sanal gerçeklik içinde gerçek yaşam ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştıklarını ve yine bu sanal gerçeklik içinde yeni bir dünya kurarak yaşadıklarını göstermektedir.¹²

⁶ Marangoz - Yeşildağ - Saltık, "a.g.m.", s. 63.

⁷ Scott Fox, *E-Riches 2.0: Next-Generation Marketing Strategies for Making Millions Online*, New York, USA 2009, s. 7.

⁸ Jeff Saperstein - Hunter Hastings, *How Social Media Can Be Used to Dialogue*, Horizons 2010, s. 111.

⁹ İbrahim Adıgüzel, "Sosyal Medyanın Müşteri Memnuniyetine Etkisi", <http://docplayer.biz.tr/339624-Sosyal-meydanin-musteri-memnuniyetine-etkisi.html>, e-MBA Projesi, Işık Üniversitesi, 2012, s. 7.

¹⁰ Monika Garnyte - Ana de Avila Perez, *Exploring Social Media Marketing*, Aarhus, University of Aarhus, 2009, s. 43.

¹¹ Erkan Akar, *Sosyal Medya Pazarlaması: Sosyal Web'te Pazarlama Stratejileri*, Efil Yayınevi, İstanbul 2011, s. 111.

¹² Z. Beril Akıncı Vural - Mikail Bat, *Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi'ne Yönelik Bir Araştırma*, Journal of Yaşar University, Sayı: 5, 2010, s. 3348.

Sosyal medyayı sosyal medyanın tutundurma karması içerisinde bir yere koyup koyamama konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Lewis, Idu-gboe, Palmer gibi yazarlara göre sosyal medya kişilerle doğrudan iletişime geçme özelliğiyle doğrudan pazarlama faaliyetleri olarak değerlendirilmekteyken, Mangonld, Chaffey, Smith, Munar ve Faulds'a göre, sosyal medyanın tutundurma karması içerisinde yeni ve diğer faaliyetlerden farklı bir yere sahip olduğu savunulmaktadır.¹³

Sosyal medya pazarlamasını, markaların sosyal medya kanallarını kullanmak suretiyle kendi web sitelerini, ürünlerini ya da hizmetlerini tanıtmak ve geleneksel medya yöntemleriyle ulaşamayacakları kadar geniş kitlelere bu tanıtımları ulaştırma çabaları olarak tanımlanabileceği gibi kullanım yöntemi bakımından online reklam kategorisinde olduğu da söylenebilir.¹⁴ Tutundurma faaliyetlerinin en önemlilerinden birisi olan reklam, işletmeler açısından farklı ortamları keşfetme ve bu ortamları etkin olarak kullanma çabalarının yanı sıra, hem reklamcılar hem de medya kullanıcıları açısından tüketicilere ulaşmak için yepyeni bir gelir kaynağıdır. Günümüzde milyonlarca kullanıcı tarafından ziyaret edilen sosyal medya siteleri son derece etkili ve önemli bir reklam aracı olarak göze çarpmaktadır.¹⁵ Dolayısıyla e-ticaret işletmeleri açısından sıklıkla tercih edilen uygulamalardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. İçerik ve İçerik Analizi

İnternet üzerinde bu denli önem arz eden içerik (content) kelimesi sözlük anlamıyla: bir şeyin bünyesinde bulunan öğelerin tümü, muhteva mazruf, bir tümce ya da yargıda açıkça söylenmemekle birlikte var olduğu anlaşılabilen, zımnî olarak tanımlanmakta olup, aynı zamanda içerik kelimesini bir anlatımda varılmak istenen öz; düşünce, duygu ve imgelerin tümü olarak belirlememiz anlamı bozmayacaktır.¹⁶ İnternet içeriği ise, http protokolü kullanılarak erişilebilen tüm sunuculardaki metin, görüntü, ses, dosya ve daha sayılabilecek çeşitli formatlardaki web öğelerin tümü olarak açıklanmaktadır.¹⁷

Web sitelerinin yalnızca var olmaları başarının garantisi değildir. Günümüzde web site başarısının en büyük göstergesi ziyaret eden ve sitede vakit geçiren kullanıcı sayısıdır. Haas'a göre e-ticaret sitelerinin başarısı zengin ve çekici içeriğe sahip olmaktan geçmektedir.¹⁸

Bir işletmenin internet üzerindeki çevrimiçi tüketiciye ulaşabilmek için ve onlarla iletişim halinde olabilmek için, kullanıcı tercihlerini ve web kanalla-

¹³ İbrahim Karataş, *Sosyal Medyanın Tüketici Satın Alma Davranışı Üzerine Etkisi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Seminer Ödevi, Malatya 2013, s. 20.

¹⁴ Akar, a.g.e., s. 37.

¹⁵ Şenol Hacıfendioğlu, "Reklam Ortamı Olarak Sosyal Paylaşım Siteleri ve Bir Araştırma", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: I, 2011, s. 108.

¹⁶ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2011, s. 1677.

¹⁷ Peter Morville - Louis Rosenfeld, *Information Architecture for the World Wide Web*, 3rd Edition, O'Reilly Media, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/courses/fall2010/bby607/IAWWW.pdf>, USA 1998, s. 219.

¹⁸ Rainer Haas, "The Austrian Country Market: A European Case Study on Marketing Regional Products And Services in a Cyber Mall", *Journal of Business Research*, Volume: 55, Issue: 8, August 2002, s. 637.

rında nasıl etkileşime geçtikleri gibi konuları anlayabilmesi gerekmektedir. Çünkü tüketici kimliğine sahip çevrimiçi kullanıcı kitlesinin, e-ticaret sitelerini tercih etmesinin en önemli amacı ürün ya da hizmetle ilgili detaylı bilgiye sahip olmak veya onları satın almaktır. Dolayısıyla işletmelerin sahip olduğu e-ticaret sitelerindeki ürün ya da hizmetler ile ilgili özgün, güncel ve detaylı bilgilere sahip olmaları ve bu içeriklerin sunumu büyük önem arz etmektedir.¹⁹

İnternet içerikleri Web 2.0 ile birlikte çift yönlü bir etkileşim içerisine girmiştir. Dolayısıyla içerik sürekli gelişen, değişen bir özelliğe sahiptir. Özellikle sosyal medya devriminin ardından içerik, hem içerik oluşturucular hem de kullanıcılar tarafından oluşturulabilen, yorumlanabilen, paylaşılabilen bir durum haline almıştır. Bu nedenle içerik sosyal medya açısından bakıldığında, içerik sağlayıcı ya da kullanıcılar tarafından ortak olarak oluşturulabilen, video, müzik, yazı, yorum, ses, görüntü, fotoğraf gibi anlık olarak paylaşılan ve izin verildiği ölçüde katkıda bulunulabilen her türlü veriyi kapsamaktadır. Örneğin; sosyal ağlardaki paylaşımlarımız, kullanıcı kimliğiyle erişebildiğimiz bloglar, bu bloglardaki yorumlar, video paylaşma ve izleme platformları, müzik ya da podcast dinleme platformları, e-kitaplar, akademik makaleler, resim ve fotoğraf paylaşma galerileri, çevrimiçi ansiklopediler, soru-cevap ortamları, forumlar gibi web üzerinden erişebildiğimiz ve katkıda bulunduğumuz hemen hemen her mecra sosyal medya içeriğini temsil etmektedir.²⁰

İçerik analizi ise, özellikle son yıllarda önemli hale gelen nitel araştırma yöntemlerinden birisidir ve bir metindeki değişkenleri ölçmek amacıyla sistematik ve tarafsız bir biçimde yapılmaktadır. Bu durum var olan bir içeriği değiştirmeden, olduğu şekilde betimlemeyi amaçlamaktadır.²¹

5. Literatür

Dünya genelinde 2008 yılında 1,4 milyar olan internet kullanıcı sayısı bugün 3,7 milyar seviyelerine yükselmiştir. Bu rakam toplam dünya nüfusunun %49'luk bir bölümünü meydana getirmektedir. Özellikle son 10 yıl içerisinde %296'lık bir artış görülen internet kullanıcı sayısı özellikle Kırgızistan'da da büyük oranda artış göstermektedir. İnternet üzerinde faaliyet gösteren e-ticaret sitelerinin tasarım ve içerikleri, kullanıcılara ulaşma noktasında büyük öneme sahiptir.

Özellikle son 20 yıl içerisinde yapılan araştırmalarda tüketiciler açısından, işletme ve o işletmelere ait web site tasarımları arasında doğrudan bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Yani web siteleri, işletmelerin de amaçlarını yansıtmaktadır görüşü ağır basmaktadır.²²

¹⁹ Murat Bayram - Ali Yaylı, "Otel Web Sitelerinin İçerik Analizi Yöntemiyle Değerlendirilmesi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 27, Winter 2009, s. 348.

²⁰ Çağrı Ergezer, "Sosyal Medya Kanalları Üzerinden Tüketicilere Ulaşmanın Yeni Yöntemi: İçerik Pazarlama", *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul 2016, s. 691.

²¹ Roger D. Wimmer - Joseph R. Dominick, *Mass Media Research: An Introduction*, Belmont, Wadsworth Publishing Company, 2000, s. 135.

²² Jinwoo Kim - Jae Yun Moon, "Designing Towards Emotional Usability in Customer Interfaces", *Interacting With Computers*, Volume: 10, Issue: 1, March 1998, pages: 21.

Rosen ve Printon'a göre web sitelerinin, çevrimiçi ziyaretçilerin dikkatini çekmesi açısından dört özelliğe sahip olması gerekmektedir. Bunlar kaliteli içerik, kolay kullanım, hız ve sürekli güncellenmesidir. Aynı zamanda site tasarımında görüntü, yazı, ses, grafikler, infografikler gibi çok farklı materyallerin seçildiği belirtilerek, bu materyallerin web kalitesi açısından yetersiz oldukları; içeriklerde bu materyallerin nasıl yerleştirilmeleri gerektiğinin de büyük önem arz ettiği belirtilmektedir.²³

Rhodes, web içeriklerinde sade tasarım ve dilbilgisi hatalarının az olması gerektiğini vurgularken,²⁴ aynı zamanda web siteleriyle alakalı içeriklerin tercih edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

E-ticaret açısından bakıldığında güvenli alışverişin önemli olduğu görüşü birçok araştırmanın da konusu olmuştur. Tüketicilerin güvenli alışverişe, finansal bilgilerin internet üzerinden güvenli bir biçimde transfer edilmesine büyük önem verdiği belirtilmektedir. Bundan dolayı finansal kayıpları minimum düzeye indirebilmek için çevrimiçi ödeme işlemlerinde güvenlik sertifikası ve güvenli ödeme yöntemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir.²⁵

İnternet üzerinden e-satın alma işlemi gerçekleştiren tüketiciler üzerinde yapılan araştırmalarda sayfa hızı, kolay kullanım ve alakalı içeriklerin büyük oranda başarı sağladığı belirlenmiştir. Benzer bir sonuç Bai vd. (2008) tarafından yapılan araştırmada ortaya çıkmıştır.²⁶ Buna göre e-ticaret sitelerinin tasarım ve içerik kalitesi tüketicilerin önem verdiği noktaların başında gelmektedir.

Marangoz vd.'ne (2012) göre, e-ticaret web sitelerinde bulunması gereken en önemli kriterlerin zengin içerik üretimi, doğruluk, güvenilirlik, kullanıcı etkileşimi, yanıtlayabilme, kullanışlılık, verimlilik, deneyim, güncellik olduğu belirtilmektedir.

Son zamanlarda artan mobil internet erişimi göz önünde bulundurulduğunda e-ticaret web sitelerinin mobil uyumlu tasarımlara sahip olmaları da, ziyaret, kolay kullanım ve güvenilirliği önemli ölçüde etkilemektedir.²⁷

Web platformlarında tüketiciler ürün ya da hizmetlere ulaşmaya çalışırken büyük oranda arama motorlarından faydalanmaktadır. Arama motorları, internet kullanıcılarının anahtar kelimeler kullanarak erişmek istediği bilgiyi, internet üzerinde barındırılan veri tabanlarında sorgulatarak, bu sorgu ile referans arasında eşleşerek bulunan sonuçları, arama motoru yazılımı aracılığıyla, yine internet üzerinden listeleme işlemi olarak tanımlamak mümkün olmaktadır. Dolayısıyla ürün ya da hizmet satın almak isteyen çevrimiçi tüketicinin

²³ Deborah E. Rosen - Elizabeth Purinton, "Website Design: Viewing The Web as a Cognitive Landscape", *Journal of Business Research*, Volume: 57, Issue: 7, July 2004, s. 790.

²⁴ Justin S. Rhodes, "How to Gain The Trust of Your Users", <http://Webword.Com/Moving/Trust.html>

²⁵ Moshe Zviran - Chanan Glezer - Itay Avni, "User Satisfaction from Commercial Web Sites: The Effect of Design and Use", *Journal of Information & Management*, Volume: 43, Issue: 2, March 2006, s. 165.

²⁶ Billy Bai - Rob Law, Ivan Wen, "The Impact of Website Quality on Customer Satisfaction and Purchase Intentions: Evidence From Chinese Online Visitors", *International Journal of Hospitality Management*, Volume: 27, Issue: 3, September 2008, s. 394.

²⁷ <http://www.neticaret.com.tr/responsive-mobil-uyumlu-eticaret-yazilimlari>, (Erişim 11.02.2012)

ilk bakacağı yer arama motorlarıdır. Bu nedenle arama motorlarında yapılan arama sorgularında üst sıralarda listelenmek, site içeriklerinin uyumu, yazılımın güvenilirliği, mobil etkileşime sahip olabilmesi, site içi ve site dışı optimizasyonların kalitesi, özgün olması gibi birçok nedenden etkilenmektedir.²⁸

Web kullanıcıları açısından genel olarak ele aldığımızda, e-ticaret sitelerinde bulunması gereken en önemli özellikleri, tasarım, hız, özgün ve kaliteli içerik, kolay kullanım, arama motoru optimizasyonu, mobil uyumluluk, güvenlik, gizlilik, kullanıcı etkileşimi olarak sıralanabilir.

6. Araştırmanın Örnekleme, Amacı ve Önemi

E-ticaret ile birlikte ürün ve hizmetler sanal ortamlara taşınmış ve tüketici kimliğiyle internet platformlarını tercih eden çevrimiçi kullanıcı kitlesine ulaşabilmek büyük ölçüde kolaylaşmıştır. Fiziki bir mağazaya göre daha kolay bir sürede kurulabilen hem de daha az maliyete sahip olan e-ticaret siteleri, çevrimiçi tüketiciye ulaşmanın en kolay yolu olarak tarif edilse de, sürdürülebilirlik açısından birtakım zorlukları da beraberinde getirmektedir. Çünkü sürekli gelişen web teknolojilerinin anlık takibi zor olduğu gibi, buna paralel olarak gelişmelerin e-ticaret sitelerindeki uygulanabilirliğini anında yakalayabilmek oldukça zordur. Bu duruma neden olan en önemli sebepler tüketicilerin sürekli değişen e-satın alma davranışları, rekabet, teknik bilgi ve teknolojik alt yapı yetersizliğidir.

Bu çalışmada genel hatlarıyla e-ticaret ve sosyal medya kavramları ele alınarak çeşitli kısıtlamalara gidilmek zorunda kalınmıştır. Zaman ve maliyet açısından Kırgızistan'da faaliyet gösteren tüm e-ticaret sitelerine yönelik içerik analizi yapılması mümkün olmadığı için, bu bağlamda araştırma 10 farklı site ile sınırlı tutulmuştur. Sitelerin belirlenmesinde Google arama motorundan faydalanılarak, <http://www.google.kg> adresi üzerinden “интернет магазин (internet mağazası)” arama terimi sonucunda listelenen perakendeci e-ticaret siteleri içerisinde ilk 20 tanesi seçilmiş ve bunlar yerel site kataloğu olan <http://www.net.kg> adresindeki e-ticaret siteleri kataloğuyla da karşılaştırılarak 10 taneye indirgenmiştir. Seçilen e-ticaret siteleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo-1: Araştırmanın Örneklemini Oluşturan E-Ticaret Siteleri

1. Svetofor.info	6. Kupislona.kg
2. Sulpak.kg	7. Kivano.kg
3. Enter.kg	8. Login.kg
4. Technodom.kg	9. Tao.kg
5. Softech.kg	10. Lalafo.kg

7. Değerlendirme Kriterlerinin Belirlenmesi

Gelişen Web 2.0 teknolojileriyle birlikte, web sitesi tasarımları, web içerikleri ve kullanıcı etkileşiminde de büyük oranda paralellik olduğu görülmektedir. Yapılan çoğu araştırmada e-ticaret sitelerinin tasarım ve kaliteli içerik

²⁸ Çağrı Ergezer, “New Method For Reaching Consumers Over The Internet: Search Engine Marketing”, *IJASOS - International E-Journal of Advances in Social Sciences*, Vol: II, Issue: 4, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ijasos/article/view/5000186417/5000164096>, April 2016, s. 20.

konularına önem vermeleri gerektiği belirtilmekte olsa da son zamanlarda sosyal medyanın da e-ticaret üzerindeki etkisine paralel olarak olmazsa olmaz birtakım kriterlerin de yerine getirilmesi gerekmektedir. Araştırmanın en önemli basamağını da bu kriterler meydana getirmektedir.

Literatür incelendiğinde e-ticaret siteleri ve sosyal medya sayfalarında aşağıdaki kriterlerin yerine getirilmeleri gerekmektedir.

Tablo-2: Literatür Taramasına Göre En Sık Tercih Edilen Değerlendirme Kriterleri

Elektronik bülten kaydı	Ürün ve hizmetlerle ilişkin yenilik, fiyat indirimleri ve promosyonların duyurulabilmesi için e-bülten kaydı yapılabilmesine imkan verilmesi büyük avantaj kazandırmaktadır. ²⁹
Canlı destek	E-ticaret sitesi üzerinden, ziyaretçinin direkt olarak müşteri temsilcisiyle iletişim kurmasını sağlayan fonksiyondur. ³⁰
Ürün arama özelliği	Site üzerinde arama kutusuna girilen kelimelerle eşleşen ürün ve hizmetlerin listelenmesini sağlar. ³¹
Çoklu dil seçeneği	E-ticaret sitesinde yerel dillerin ve uluslararası geçerliliği olan dillerin kullanılması, ziyaretçi sayısını artırıcı önemli faktörlerden birisidir. ³²
Farklı ödeme seçenekleri	Kredi kartı, banka havalesi, kapıda ödeme, posta çeki gibi farklı ödeme seçeneklerinin sunulmasını kapsar. ³³
Yasal uyarı ve şartnameler	Bu kriter hem işletmenin hem de müşterinin haklarını korumaya yönelik onay metninden oluşmaktadır. ³⁴
Yasal şirket bilgileri ve iletişim	E-ticaret sitelerinde yasal şirket bilgileri, iletişim bilgileri ve çağrı merkezi bulundurulması. ³⁵
Teslimat bilgileri, seçenekleri ve süresi	Ürün satın alındıktan sonra hangi kanallar aracılığıyla, hangi sürede ulaştırılacağına açıkça belirlenmesi ve farklı teslimat seçeneklerinin sunulması. ³⁶
Ürün karşılaştırma	Birden fazla ürünü karşılaştırmaya imkan veren seçenek
Çok satılan, çapraz promosyon seçeneklerinin sunulması	Bu kriter Qutab ve Mahmood tarafından yapılan araştırmada sonucunda, satışları, sayfada kalma süresini arttıran önemli etkenler arasından yer aldığı belirtilmiştir. ³⁷
Mobil cihazlarla uyum ve mobil uygulamalar	Mobil cihazlar üzerinden gelen ziyaretçi kitlesinin siteyi daha rahat kullanabilmesi amacıyla tercih edilmesi gereken kriterler arasındadır. ³⁸

²⁹ Saima Qutab - Khalid Mahmood, "Library Web Sites in Pakistan: An Analysis of Content", *Emerald Group Publishing Limited*, Volume: 43, Issue: 4, 2009, pp. 430-445.

³⁰ Heejim Lim - Richard Widdows - Neal H. Hooker, "Web Content Analysis of E-Grocery Retailers: A Longitudinal Study", *International Journal of Retail & Distribution Management*, Vol: 37, Issue: 10, Lim 2008, pp. 839-851.

³¹ Mesut Kurulgan - Fatih Bayram, "Üniversite Kütüphaneleri Web Sitelerinin Biçim ve İçerik Analizi", *Hakemli Yazılar Türk Kütüphaneciliği*, Vol: 20, No: 2, 2006, pp. 141-172.

³² Ramazan Nacar - Sebnem Burnaz, "A Cultural Content Analysis of Multinational Companies' Web Sites", *Qualitative Market Research*, Vol: 14, Issue: 3, 2011, pp. 274-288.

³³ Marangoz, "a.g.m.", s. 67.

³⁴ Monica Perry - Charles Bodkin, "Content Analysis of Fortune 100 Company Web Sites", *Corporate Communications, An International Journal*, Vol: 5, Issue: 2, 2000, pp. 87-96.

³⁵ Resul Usta, "Türkiye'deki En Büyük 100 Sanayi İşletmesinin Web Sitelerinin Pazarlama İletişimi Yönünden İncelenmesi", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21 (2), 2007, 243-260.

³⁶ Marangoz, "a.g.m.", s. 67.

³⁷ Qutab ve Mahmood, "a.g.m.", s. 440.

³⁸ M. Nusret Sarısakal - M. Ali Aydın, "E-Ticaretin Yeni Yüzü Mobil Ticaret", *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz 2003, s. 83-90.

Sosyal medya sayfaları	Sosyal ağlar, bloglar, video yayın kanalları gibi sosyal medya sayfalarına sahip olmaları tüketiciye ulaşma bağlamında önemli kriterlerden birisidir. ³⁹
Kupon, indirim, promosyon imkanları, sadakat programları	Özellikle sosyal medya sayfaları, e-posta ve bültenler aracılığıyla kişiye özel indirim, promosyon ve sadakat programlarının kullanılması işlevlerini kapsar. ⁴⁰
Müşteri yorumları ve puanlama	Ürün ve hizmetlere ilişkin genellikle satın alan müşterilerin yorumları hem sosyal medya kanalları üzerinden hem de e-ticaret sitesi üzerinden potansiyel müşterileri etkileyen unsurlar arasından yer almaktadır. ⁴¹

8. İçerik Analizi Sonuçları

Tablo-3: Analiz Sonuçları

Kriterler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Elektronik Bülten Kaydı	Var	Var	Var	Var	Yok	Var	Var	Var	Var	Var
Canlı Destek	Yok	Var	Yok	Yok	Yok	Var	Var	Yok	Yok	Var
Ürün Arama Özelliği	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Çoklu Dil Seçeneği	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Var
Farklı Ödeme Seçenekleri	Var	Var	Var	Var	Yok	Yok	Var	Yok	Var	Var
Yasal Uyarı ve Şartnameler	Var	Var	Var	Yok	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Yasal Şirket Bilgileri ve İletişim	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Teslimat Bilgileri, Seçenekleri ve Süresi	Var	Var	Yok	Yok	Yok	Var	Var	Yok	Var	Var
Ürün Karşılaştırma	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok
Çok Satılan, Çapraz Promosyon Seçeneklerinin Sunulması	Var	Var	Yok	Yok	Yok	Var	Var	Yok	Var	Yok
Mobil Cihazlarla Uyum ve Mobil Uygulamalar	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Yok	Var
Sosyal Medya Sayfaları	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var
Kupon, İndirim, Promosyon İmkanları, Sadakat Programları	Var	Yok	Var	Var	Yok	Var	Var	Yok	Var	Var
Müşteri Yorumları ve Puanlama	Var	Yok	Yok	Yok	Yok	Var	Var	Yok	Var	Var
Güvenli Ödeme Sayfası SSL	Var	Var	Yok	Yok	Yok	Var	Var	Var	Var	Var

9. Sonuç ve Öneriler

Kırgızistan'da faaliyet gösteren 10 farklı e-ticaret sitesinde bulunması gereken temel içerik analizi yapılmış ve bu bağlamda aşağıdaki sonuçlara ulaşılarak birtakım önerilerde bulunulmuştur.

E-bülten kaydı olarak adlandırılan ve site ziyaretçilerinin, promosyonlar ve yeni ürünlerle ilgili bilgilendirmelerini sağlama amacına yönelik fonksiyonun yalnızca softtech.kg web sitesinde bulunmadığı tespit edilmiştir. Geri kalan 9

³⁹ Ergezer, "a.g.m.", 2016, s. 696.

⁴⁰ Ahmet Köroğlu - Sebahattin Karaman - Serkan Geyik, "Pazarlama İletişim Aracı Olarak İnternet: Butik Otellerin Web Sayfalarının İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi", 12. Ulusal Turizm Kongresi, Akçakoca, 2006, s. 104.

⁴¹ Köroğlu - Karaman - Geyik, "a.g.m.", s. 104.

e-ticaret sitesinde hem üye olarak hem de üye olmadan elektronik bültenler aracılığıyla bilgilendirilmelerine olanak sağlayan fonksiyonlar mevcuttur.

Site ziyaretçilerinin anlık olarak müşteri temsilcileriyle yazışmalarını sağlayan canlı destek işlevinin incelenen sitelerin %60'ında bulunmadığı tespit edilmiştir. Canlı destek imkanı sağlayan web sitelerinde ise geri dönüşlerin epey geç yapıldığı görülmüştür. Kullanıcıların sormak istedikleri konuları canlı destek üzerinden müşteri temsilcilerine yazmaları, web sitelerinin güvenilirliğini büyük ölçüde arttırdığından, bu fonksiyonun kullanılması satışları, müşteri memnuniyet ve sadakatini arttıracaktır.

Ürün arama özelliğinin tüm sitelerde kullanıldığı görülmektedir. Aranılan ürünlerin isim ya da markalarıyla kısa sürede bulunabilmesine imkan veren bu özellik, web sitesinin kullanımını da büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır.

Araştırmanın örneklemini oluşturan web sitelerinin %90'ının Rusça olduğu tespit edilmiştir. Yalnızca lalafo.kg adresinde ülkenin resmi dili olan Kırgız Türkçesi'nin de ikinci dil olarak kullanılması ilgili web sitesini tercih eden Rusça bilmeyen kullanıcı kitlesinin, sitedeki içerikleri anlayabilmesi hususunda büyük oranda kolaylık sağlamaktadır. Yine genel olarak web sitelerinin yerel bazda tüketici kitlesini hedef pazar olarak belirledikleri saptanmıştır. Ülkenin resmi dilleri Rusça ve Kırgız Türkçesi olması da göz önünde bulundurularak %90'ının Kırgız Türkçesi site içeriklerine sahip olmaması büyük bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Ayrıca İngilizce, Almanca, Fransızca gibi dillerde içeriklerin eklenmesi de büyük ölçüde sitelerin tanınmasına yardımcı olacaktır.

Yapılan araştırmalarda ödeme yöntemlerinin farklı seçeneklerle çoğaltılması web sitesi kullanıcılarının en çok dikkat ettiği hususlardan birisidir. İncelenen e-ticaret sitelerinin %70'inde nakit, kredi kartı, kapıda ödeme, banka havalesi, banka kredisi üzerinden taksitlendirme gibi farklı ödeme yöntemlerinin var olduğu tespit edilmiştir. Geri kalan %30'luk kısımda ise yalnızca nakit ödeme seçeneğinin olması, ilgili e-ticaret sitelerinin kullanıcılarını satın alma konusunda rakiplerine göre dezavantajlı bir duruma sürüklemektedir.

İncelenen e-ticaret sitelerinin %90'ında satın alma esnasında ya da web sitesinin belirli bir bölümünde rahatlıkla görülebilecek şekilde satış anlaşması ve garanti şartlarıyla ilgili detaylı bir içerik olduğu tespit edilmiştir. Yalnızca technodom.kg adresine ilgili içeriğe rastlanmamıştır. Satın alma niyeti bulunan potansiyel müşterilerin en çok dikkat ettikleri yasal şartnameler ve garanti kapsamı içeriklerinin bulunmaması halinde, ürün sepetteyken alışverişi tamamlamadan siteden ayrılma durumunun sıkça yaşandığı yapılan araştırmalarda karşılaşılan olumsuz sonuçlardan birisidir.

E-ticaret sitesinin hangi tüzel kişiliğe ait olduğu ile ilgili bilgileri içeren yasal şirket bilgileri, iletişim bilgileri, çalışma lisans ve izinleri, patent gibi içeriklerin incelenen tüm sitelerde bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum, potansiyel müşterilerin tüzel muhataplarını bilmesi açısından önemli bir husustur.

Teslimat bilgileri, teslimat seçenekleri ve teslimat süresi gibi; satın alma işlemi sonrasında uygulanacak olan prosedürlere ilişkin bilgilendirmeler, in-

celenen e-ticaret sitelerinin %60'ında mevcut iken, %40'lık bir kısmında teslimata ilişkin herhangi bir bilgi bulunmaması önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca incelenen web sitelerinin merkezleri Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek'te faaliyet göstermesi nedeniyle, yalnızca Bişkek içi teslimatların 24 saat içerisinde ve ücretsiz, şehir dışı teslimatların ise 48-96 saat içerisinde ve ek ücret talep edilmek suretiyle gerçekleştiği tespit edilmiştir. Ülke içerisinde faaliyet gösteren kargo ve kurye hizmetlerinin yetersiz olması, bu durumun en önemli sebebinin oluştururken farklı (hızlı, garantili, sigortalı) teslimat seçeneklerinin seyrek olması ilgili işletmeler açısından dezavantaj oluşturmaktadır.

Ürün karşılaştırma seçeneği özellikle aynı kategorideki farklı marka ürünlerin özelliklerinin karşılaştırılmasında büyük oranda kolaylık sağlamaktadır. Fakat incelenen web sitelerinin tamamında ürün karşılaştırma seçeneklerinin olmadığı tespit edilmiştir. Özellikle Avrupa, ABD ve Türkiye pazarında faaliyet gösteren e-ticaret işletmelerinin çoğunda ürün karşılaştırma seçeneklerinin varoluşu, kullanıcıların birden fazla ürünü karşılaştırarak nihai kararı vermelerinde büyük oranda etkili olmaktadır. Bu eksiklik ilgili e-ticaret siteleri açısından dezavantaj oluşturmaktadır.

Satın alınmak istenen herhangi bir ürünün yanında, o ürünle ilişkili en çok satılan ürünlerin de tavsiye edilmesini gösteren bu özelliğin; incelenen e-ticaret siteleri içerisinde yalnızca %50'si tarafından tercih edildiği görülmektedir. E-ticaret sitelerinin en önemli amaçlarından birisi olan maksimum kârlılık ve maksimum satış prensibi göz önüne alındığında, çapraz promosyon seçeneklerinin sunulmaması büyük bir eksikliği de meydana getirmektedir.

Araştırmanın örneklemini oluşturan web sitelerinin tamamının mobil uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Fakat aynı sitelerin yalnızca %30'luk bir kısmının mobil uygulamalara da sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Svetofor.info, lalafo.kg ve kivano.kg e-ticaret sitelerinin hem Android hem de iOS uygulamalarının bulunması ilgili web sitelerini tercih eden kullanıcılara daha rahat ve kolay bir kullanım imkanı vermektedir. Avrupa, ABD ve Türkiye'deki lider e-ticaret sitelerinin tamamına yakınının mobil uygulamalar aracılığıyla alışverişe imkan vermesi durumu göz önünde bulundurulduğunda, Kırgızistan'da faaliyet gösteren çoğu e-ticaret işletmesinin mobil uygulamalarının olmaması büyük oranda eksiklik meydana getirmektedir.

İncelenen tüm e-ticaret sitelerinin başta Facebook olmak üzere, OK.ru, vk.ru gibi sosyal medya ağlarında da sayfalarının olduğu tespit edilmiştir. Fakat sosyal medya kullanımı yalnızca sosyal ağ kullanımından ibaret değildir. Sosyal medyanın kapsamı içerisinde sosyal ağların yanı sıra, bloglar, forumlar, video paylaşım mecraları, fotoğraf paylaşım mecraları, mikrobloglar gibi birçok platformun varlığı söz konusudur. Dolayısıyla incelenen web sitelerinin yalnızca %40'lık bölümünün sosyal ağlar dışındaki sosyal medya kanallarında varlığı tespit edilmiştir. Özellikle sosyal medya kanallarından bir çoğunu aktif olarak kullanan svetofor.info adresi, görüntülü, sesli, yazılı birçok içerikle pazarlama metodunda büyük oranda olumlu geri dönüşler almaktadır.

Sosyal ağları tüm e-ticaret sitelerinin kullanılmasına karşın bu ağları yalnızca %60'lık bir kısmı aktif olarak kullanmakta ve kullanıcı etkileşimine aktif bir şekilde yanıt verebilmektedir. Geriye kalan %40'lık kısmın ise sosyal ağ kullanımında çok fazla aktif olmadığı, kullanıcı yorumlarını yanıtlamadığı, sayfa beğeni ve içerik paylaşım oranlarının çok düşük seviyelerde seyrettiği tespit edilmiştir. Özellikle e-ticaret sitelerinin, hedef pazara ulaşmaları noktasında büyük öneme sahip olan sosyal medya mecralarının etkin bir şekilde kullanılması satışları arttırdığı gibi, müşteri sadakatini de büyük oranda olumlu etkilemektedir.

Kupon, indirim, promosyon imkanları, sadakat programları gibi müşteri memnuniyetini doğrudan etkileyen tutundurma faaliyetlerinin incelenen e-ticaret sitelerindeki sosyal medya kullanımıyla paralel bir şekilde hareket ettiği sonucuna varılmıştır. Özellikle promosyon, indirim ve müşteri sadakat programlarının büyük ölçüde sosyal medya kanalları üzerinden kullanıcılara ulaştırıldığı göz önüne alındığında, sosyal medyayı aktif kullanan işletmelerin bu tarz tutundurma faaliyetlerinde başarılı oldukları açıkça görülmektedir. Araştırmanın örneklemini oluşturan e-ticaret sitelerinin %30'unun hem e-bülten mesajlarında hem de sosyal medya sayfalarında promosyon, indirim, kupon, sadakat programlarının uygulanmadığı belirlenmiştir. Bu durum ilgili e-ticaret işletmeleri açısından, bilinirlik ve müşteri memnuniyeti yaratma konusunda olumsuz etkiler yaratabilmektedir.

Ürünlere ve hizmetlere yönelik müşteri yorumları ve puanlama sistemi, potansiyel müşterilerin en çok dikkat ettiği hususlardan birisini oluşturmaktadır. Araştırmaya konu olan e-ticaret işletmelerinin yalnızca %50'lik bir bölümünde müşteri yorumlarına ve ürün puanlama sistemine yer verildiği tespit edilmiştir.

Sepete eklenen ürünün, satın alınması ve ödeme yapılması bölümünde kişisel bilgilerin ve ödeme bilgilerinin girildiği formlarda yalnızca %70'lik bir oranda SSL sertifikası kullanıldığı belirlenmiştir. SSL sertifikası ve 3D ödeme güvenlik sistemlerinin kullanılmadığı %30'luk e-ticaret işletmesinin güvenli olup olmadıkları konusu büyük oradan soru işaretidir. Bu durumun en aza indirilmesi öncelikle tüketicilerin güvenli ödeme sistemleriyle ilgili bilgilendirilmeleriyle sağlanabilir. Aksi taktirde, elektronik dolandırıcılığın büyük oranda artış göstermesi söz konusu olmaktadır. Ülke genelinde kredi kartı kullanımının az olması şimdilik elektronik dolandırıcılık durumlarının pek fazla önemsenmemesini beraberinde getirirse de, artan e-ticaret siteleri sayesinde gelecekte kredi kartı kullanımının büyük oranda fazlalaşması olumsuz durumların yaşanmasına neden olabilir. Bu nedenle SSL ve 3D güvenlik sertifikalı ödeme sistemlerinin, e-ticaret işletmeleri açısından mutlaka tercih edilmeleri gerekmektedir.

10. Kaynaklar

ADIGÜZEL, İ.: *Sosyal Medyanın Müşteri Memnuniyetine Etkisi*, e-MBA Projesi, Işık Üniversitesi, 2012.

AKAR, Erkan: *Sosyal Medya Pazarlaması: Sosyal Web'te Pazarlama Stratejileri*, Efil Yayınevi, İstanbul 2011.

BAİ, Billy - LAW, Rob - WEN, Ivan: "The Impact of Website Quality on Customer Satisfaction and Purchase Intentions: Evidence From Chinese Online Visitors", *International Journal of Hospitality Management*, Volume: 27, Issue: 3, September 2008.

BAYRAM, Murat - YAYLI, Ali: "Otel Web Sitelerinin İçerik Analizi Yöntemiyle Değerlendirilmesi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 27, Winter 2009.

ELİBOL, HALİL - KESİCİ, Burcu: "Çağdaş İşletmecilik Açısından Elektronik Ticaret", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11, 2004.

ERGEZER, Çağrı: "Sosyal Medya Kanalları Üzerinden Tüketicie Ulaşmanın Yeni Yöntemi: İçerik Pazarlama", *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul 2016.

ERGEZER, Çağrı: "New Method For Reaching Consumers Over The Internet: Search Engine Marketing", *IJASOS - International E-Journal of Advances in Social Sciences*, Vol: II, Issue: 4, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ijasos/article/view/5000186417/5000164096>, April 2016.

FOX, Scott: *E-Riches 2.0: Next-Generation Marketing Strategies for Making Millions Online*, New York, USA 2009.

GARNYTE, Monika - PEREZ, Ana de Avila: *Exploring Social Media Marketing*, Aarhus, University of Aarhus, 2009.

HAAS, Rainer: "The Austrian Country Market: A European Case Study on Marketing Regional Products And Services in a Cyber Mall", *Journal of Business Research*, Volume: 55, Issue: 8, August 2002.

HACİEFENDİOĞLU, Şenol: "Reklam Ortamı Olarak Sosyal Paylaşım Siteleri ve Bir Araştırma", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: I, 2011.

KARATAŞ, A.İ.: *Sosyal Medyanın Tüketici Satın Alma Davranışı Üzerine Et-kisi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Seminer Ödevi, Malatya 2013.

KENNETH, C. Laudon - TRAVER, Carol Guercio: "E-Commerce Business Technology Society", *10th Edition*, Pearson 2014.

KİM, Jinwoo - MOON, Jae Yun: "Designing Towards Emotional Usability in Customer Interfaces", *Interacting With Computers*, Volume: 10, Issue: 1, March 1998.

KÖROĞLU, Ahmet - KARAMAN, Sebahattin - GEYİK, Serkan: "Pazarlama İletişim Aracı Olarak İnternet: Butik Otellerin Web Sayfalarının İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi", *12. Ulusal Turizm Kongresi*, Akçakoca-Düzce 2006.

KURULGAN, Mesut - BAYRAM, Fatih, "Üniversite Kütüphaneleri Web Sitelerinin Biçim ve İçerik Analizi", *Hakemli Yazılar Türk Kütüphaneciliği*, Vol: 20, No: 2, 2006.

LİM, Heejim - WIDDOWS, Richard - HOOKER, Neal H.: "Web Content Analysis of E-Grocery Retailers: A Longitudinal Study", *International Journal of Retail & Distribution Management*, Vol: 37, Issue: 10, Lim 2008.

MARANGOZ, Mehmet - YEŞİLDAĞ, Burak - SALTİK, Işıl Arıkan: "E-Ticaret İşletmelerinin Web ve Sosyal Ağ Sitelerinin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelen-

mesi”, *Pamukkale Üniversitesi, İnternet Uygulamaları ve Yönetim Dergisi*, 3 (2), 2012.

MİLLER, Roger LeRoy: *The Legal and E-Commerce Environment Today*, (hardcover ed.) Thomson Learning, London 2002.

MORVILLE, Peter - ROSENFELD, Louis: *Information Architecture for the World Wide Web*, 3rd Edition, O’Reilly Media, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/courses/fall2010/bby607/IAWWW.pdf>, USA 1998.

NACAR, Ramazan - BURNAZ, Sebnem: “A Cultural Content Analysis of Multinational Companies’ Web Sites”, *Qualitative Market Research*, Vol: 14, Issue: 3, 2011.

PERRY, Monica - BODKIN, Charles: “Content Analysis of Fortune 100 Company Web Sites”, *Corporate Communications, An International Journal*, Vol: 5, Issue: 2, 2000.

RHODES, J.S.: “How to Gain The Trust of Your Users”, <http://Webword.Com/Moving/Trust.Html>.

ROSEN, Deborah E. - PURINTON, Elizabeth: “Website Design: Viewing The Web as a Cognitive Landscape”, *Journal of Business Research*, Volume: 57, Issue: 7, July 2004.

SAPERSTEİN, Jeff - HASTİNGS, Hunter: *How Social Media Can Be Used to Dialogue*, Horizons 2010.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2011.

SARISAKAL, M. Nusret - AYDIN, M. Ali: “E-Ticaretin Yeni Yüzü Mobil Ticaret”, *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz 2003.

USTA, R.: “Türkiye’deki En Büyük 100 Sanayi İşletmesinin Web Sitelerinin Pazarlama İletişimi Yönünden İncelenmesi”, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21 (2), 2007.

VURAL, Z. Beril Akıncı - BAT, Mikail: *Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi’ne Yönelik Bir Araştırma*, Journal of Yaşar University, Sayı: 5, 2010.

QUTAB, Saima - MAHMOOD, Khalid: “Library Web Sites in Pakistan: An Analysis of Content”, *Emerald Group Publishing Limited*, Volume: 43, Issue: 4, 2009.

WİMMER, Roger D. - DOMİNİCK, Joseph R.: *Mass Media Research: An Introduction*, Belmont: Wadsworth Publishing Company, 2000.

ZVİRAN, Moshe - GLEZER, Chanan - AVNİ, Itay: “User Satisfaction from Commercial Web Sites: The Effect of Design and Use”, *Journal of Information & Management*, Volume: 43, Issue: 2, March 2006.

İnternet Kaynakları

<http://www.internetworldstats.com/asia.htm#kg>, (Erişim Tarihi: 11.02.2017)

<http://www.neticaret.com.tr/mobil-uyumlu-eticaret-sitelerinin-getirileri>, (Erişim Tarihi: 11.02.2012).

ÖZEL HASTANE ÇALIŞANLARINDA İŞ GÜVENCESİZLİĞİ ALGISI

Öğr. Gör. Onur YÜKSEL* - Öğr. Gör. Dr. Serkan DENİZ**
Doç. Dr. Mesut ÇİMEN*** - Öğr. Gör. Beyza ERKOÇ****

Öz

Çalışma hayatının ve işletmelerin, küreselleşme, ekonomik krizler ve artan rekabetin etkisiyle beraber önemli değişimlere uğraması, çalışanların işsizlik tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına ve iş güvencesinde düşüşlere neden olmuştur. Bu araştırma ile özel hastane çalışanlarının iş güvencesizliği algı düzeyinin belirlenmesi ve bu algı düzeyinin demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırma, Mayıs 2017 - Haziran 2017 arasında Yalova'da hizmet sunan özel bir hastanede ve bağlı kuruluşlarında gerçekleştirilmiştir. Veri toplamak için anket yöntemi kullanılmış olup; 147 anket formu toplanmıştır. Araştırma sonucunda katılımcıların iş güvencesizliği algısının genel olarak düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç özel hastaneler açısından istenilen bir sonuçtur. Yine araştırma sonucunda iş güvencesizliği algı düzeyinin, katılımcıların cinsiyetine, yaşına, eğitim durumuna ve medeni durumuna göre istatistiksel olarak farklılık göstermediği, hastanedeki çalışma süresine göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. İş güvencesizliği algısının hem çalışanlar hem de kurumlar açısından birçok konuya doğrudan etki ettiği düşünüldüğünde hastane yönetimlerinin çalışanlara iş güvencesi konusunda bazı taahhütler vermesi ve çalışanlarla gerekli psikolojik bağın kurulması yönünde çalışmalar yapması; ayrıca belirli aralıklarla iş güvencesi algısının ölçülmesi ve bu doğrultuda gerekli iyileştirmelerin yapılması da önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: İş Güvencesizliği, İşsizlik, Sağlık, Sağlık Kurumları, Hastane.

* Yalova Üniversitesi Termal Meslek Yüksekokulu, onuryukse141@gmail.com

** Yalova Üniversitesi Termal Meslek Yüksekokulu, serkand100@gmail.com

*** Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, mesut.cimen@acibadem.edu.tr

**** Yalova Üniversitesi Termal Meslek Yüksekokulu, beyzahatipoglu@windowslive.com

The Perception Of Job Insecurity In Private Hospital Employees

Abstract

Significant changes in working life and businesses with the effect of globalization, economic crisis and increasing competition cause employees to face with the danger of unemployment and decrease in job security. The purpose of this study was to identify the perception level of job insecurity in private hospital employees, and whether this level of perception differs due to demographic characteristics or not. This research was conducted between May 2017 - June 2017 in a private hospital and related institutions, which provide health service in Yalova. As a method of research, we used survey method and collected 147 survey forms. Results indicate that participants' perception of job insecurity is low in general. This result is a desired outcome for private hospitals. It is concluded that the level of job insecurity perception doesn't statistically differ according to participant's sex, age, education level and marital status, but it differs according to how long they have been working at the hospital. By taking into consideration that the perception of job insecurity affects directly both employees and employers in many ways, it is recommended that hospital managers should make commitments for job security and make studies to establish psychological ties with the employees. It is also recommended to evaluate the perception of job security in certain periods of time and make necessary improvements regarding the evaluation.

Keywords: Job Insecurity, Unemployment, Health, Healthcare Organizations, Hospital.

1. Giriş

İşletmeler küreselleşmenin ve artan rekabetin etkisiyle değişime uğrayan iş dünyasına ve sosyo-ekonomik koşullara uyum sağlayabilmek için, küçülme, birleşme, yeniden yapılanma gibi bazı yapısal değişikliklere gitmişler; ayrıca dış kaynak kullanımı, taşeron işçi çalıştırmak gibi çeşitli uygulamalara yönelmişlerdir. Bu değişiklik ve uygulamaların sonucunda çalışanlara sağlanan iş güvencesi garantisinde önemli düşüşler yaşanmıştır. Yine yaşanan ekonomik durgunluk ve krizler, işletmelerin kapanmasına, işsizlikte artışa, çalışanlarda statü ve ücret kayıplarına ve çalışanların işsizlik tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.¹

Sağlık sektörü çalışanlarına sağlanan iş güvencesi diğer sektörlerde göre daha iyidir. Özellikle hekimlerin ve sağlık personelinin diğer çalışan gruplarına göre işini kaybetme tehlikesi daha düşüktür; ancak son zamanlarda özellikle üniversitelerin sağlık bölümlerinden ciddi sayıda mezunun verilmesi gelecekte sağlık personeli içinde iş güvencesizliğinin ortaya çıkma ihtimalini doğurmaktadır. Bu çalışma ile özel hastane çalışanlarının iş güvencesizliği algı düzeyinin belirlenmesi ve bu algı düzeyinin demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

¹ Özerk Dığın - Sinan Ünsar, "Çalışanların İş Güvencesi Algısının Belirleyicileri ve İş Güvencesinden Memnuniyetin Organizasyonel Bağlılık, İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 26, Kütahya 2010, s. 133.

2. İş Güvencesizliği

İş güvencesizliği, çalışanın mevcut işindeki devamlılığına ilişkin olası bir tehdit algısı olarak tanımlanmaktadır.² İş güvencesizliği konusu istihdam ile işsizlik kavramları arasında yer almakta ve istihdam edilmiş çalışanların işsizlikle tehdit edildikleri hissine dayanmaktadır.³ İş güvencesizliğini algılayan çalışanlar bu sürecin sonucunda her zaman işini kaybetmemektedirler. Çalışanlar sadece bu süreçte mevcut işlerini sürdürebileceğinden emin olamamaktadırlar.⁴ İş güvencesizliği öznel bir olgu olup; herkes için aynı olan nesnel bir durum çalışanlar tarafından farklı olarak algılanabilmektedir. Bazı çalışanlar işten çıkarılma korkusunu yaşarlarken, bazıları aynı konu hakkında endişelenmeyi gerektirecek bir sebep görmemektedirler, hatta çalışanlar işten çıkarılmalarına yönelik güçlü bir olasılık olmasına rağmen işleri hakkında güçlü bir güvence hissedebilmektedirler.^{5,6}

İş güvencesizliği algısının oluşmasında, bireysel, örgütsel ve ekonomik olmak üzere çeşitli nedenler rol oynamaktadır. Bireysel nedenler, çalışanların demografik özellikleri (yaş, cinsiyet, eğitim durumu gibi), istihdam edilebilirliği ve içinde bulunulan durumun algılama biçimini etkileyen kişilik özellikleriyle ilgilidir. Bu nedenler çalışanların iş güvencesizliği algısını doğrudan etkilemektedir. Çalışanın vasıflı olması ve nitelikli olması iş güvencesizliği riskini azaltmaktadır. Oysa çalışanın vasıfsız olması iş güvencesizliği algısının yüksek olmasına neden olmaktadır. Karamsarlık, dışsal kontrol odağına sahip olmak, özgüven düşüklüğü gibi kişilik özelliklerine sahip olmak iş güvencesizliği algısının yüksek olmasına neden olmaktadır. Örgütsel nedenler, işletmelerin yeniden yapılanması, küçülmesi, dış kaynak kullanması, diğer işletmelerle birleşmesi veya satın alması gibi uygulamalar, işletmenin faaliyet gösterdiği sektör, büyüklüğü gibi nedenlerdir. İş güvencesizliği algısına neden olan ekonomik nedenler ise, özelleştirmeler, ülkenin işsizlik oranı, devlet düzenlemeleri, iş yasaları gibi nedenlerdir.^{7,8}

İş güvencesizliği çalışanların sağlığına, sosyal yaşamına ve örgütteki birçok tutum ve davranışlarına doğrudan etki etmektedir. Bu bağlamda iş güvencesizliği, çalışanların, fiziksel ve zihinsel sağlığına, iyilik haline, iş tatminine, örgütsel bağlılığına, örgütsel vatandaşlık davranışına, iş performansına

² Catherine A. Heaney - Barbara A. Israel - James S. House, "Chronic Job Insecurity Among Automobile Workers: Effects on Job Satisfaction and Health", *Social Science & Medicine*, Vol: 38, No: 10, 1994, s. 1431.

³ Hans De Witte, "Job Insecurity: Review of the International Literature on Definitions, Prevalence, Antecedents and Consequences", *SA Journal of Industrial Psychology*, Vol: 31, No: 4, South Africa 2005, s. 1.

⁴ Barış Seçer, "İş Güvencesizliğinin İçsel İşten Ayrılma ve Yaşam Doyumuna Etkisi", *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 4, Bursa 2011, s. 46.

⁵ De Witte, *a.g.e.*, s. 1.

⁶ Hans De Witte ve diğerleri, "Job Insecurity: Review of the Literature and a Summary of Recent Studies from Belgium", *Romanian Journal of Applied Psychology*, Vol: 14, No: 1, Romania 2012, s. 11.

⁷ Özlem Çakır, "İşini Kaybetme Kaygısı: İş Güvencesizliği", *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 12, İstanbul 2007, s. 126-127.

⁸ A. Adekiya Adewale, "Perceived Job Insecurity: Its Individual, Organisational and Societal Effects", *European Scientific Journal*, Vol: 1, 2015, s. 112.

negatif etki etmekte ve bu değişkenlerle negatif yönlü ilişkilidir. İş güvencesizliği çalışanların iş stresine, tükenmişliğine, sinizm davranışına ve işten ayrılma niyetine pozitif etki etmekte ve bu değişkenlerle pozitif yönlü ilişkilidir.^{9,10,11,12,13,14,15,16} İş güvencesizliği, suç işleme, intihar girişimi, sosyal çatışma gibi toplumsal sorunlara da neden olabilmektedir.¹⁷

3. Yöntem

Araştırma, Mayıs 2017 - Haziran 2017 arasında Yalova'da hizmet sunan özel bir hastanede ve bağlı kuruluşlarında gerçekleştirilmiştir. Veri toplamak için anket yöntemi kullanılmış olup; kullanılan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yer alan sorular katılımcıların demografik özelliklerinin belirlenmesiyle ilgilidir. İkinci bölümünde yer alan ifadeler ise, katılımcıların iş güvencesizliğine ilişkin algı düzeyinin belirlenmesiyle ilgilidir. İkinci bölümde De Witte tarafından geliştirilen ve 4 ifadeden oluşan "Algılanan İş Güvencesizliği" ölçeği kullanılmıştır.¹⁸ Ölçeğin Türkçe versiyonu için Seçer'in¹⁹ çalışmasından yararlanılmış olup; aynı çalışmada ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik analizleri de yapılmıştır. Bu çalışma kapsamında ölçeğe ilişkin yapılan güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach's Alpha katsayısı 0,67 bulunmuştur. Bu sonuca göre ölçeğin güvenilir olduğu belirlenmiştir. Ölçekteki ifadeler, 5'li Likert tipi ölçekle "Kesinlikle Katılmıyorum", "Katılmıyorum", "Kısmen Katılıyorum", "Katılıyorum" ve "Kesinlikle Katılıyorum" seçenekleri ile ölçülmüştür.

Araştırma kapsamında tüm çalışanlardan (419 kişi) veri toplanması hedeflenmiş; ancak 147 anket formu toplanmıştır. Verilerin analizinde SPSS

⁹ Magnus Sverke - Johnny Hellgren - Katharina Näswall, "No Security: A Meta-Analysis and Review of Job Insecurity and Its Consequences", *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol: 7, No: 3, 2002, s. 244.

¹⁰ De Witte, *a.g.e.*, s. 2-5.

¹¹ Muhteşem Baran - Pelin Kanten - Selahattin Kanten - Murat Yaşoğlu, "An Empirical Research on the Relationship Between Job Insecurity and Employee Health & Safety", *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 3, İzmir 2009, s. 972-973.

¹² Beatriz Sora - Amparo Caballer - José María Peiró, "The Consequences of Job Insecurity for Employees: The Moderator Role of Job Dependence", *International Labour Review*, Vol: 149, No: 1, 2010, s. 67.

¹³ Dığın ve Ünsar, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁴ Antonino Callea - Flavio Urbini - Antonio Chirumbolo, "The Mediating Role of Organizational Identification in the Relationship Between Qualitative Job Insecurity, OCB and Job Performance", *Journal of Management Development*, Vol: 35, No: 6, 2016, s. 740.

¹⁵ Cemile Çetin - Nuray Turan, "The Relationship Between Qualitative Job Insecurity and Burnout", *European Journal of Research on Education*, Special Issue: Human Resource Management, 2013, s. 26.

¹⁶ Orhan Çınar - Fatih Karcıoğlu - İmran Aslan, "The Relationships Among Organizational Cynicism, Job Insecurity and Turnover Intention: A Survey Study in Erzurum/Turkey", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Volume: 150, 2014, s. 434.

¹⁷ Çakır, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁸ Nele De Cuyper ve diğerleri, "Objective Threat of Unemployment and Situational Uncertainty During a Restructuring: Associations With Perceived Job Insecurity and Strain", *Journal of Business and Psychology*, 2010, s. 83.

¹⁹ Seçer, *a.g.e.*, s. 52-54.

23.0 istatistik paket programı kullanılmıştır. Yapılan veri analizlerinde, frekans, yüzde dağılımları, ortalama ve standart sapma hesaplanmıştır. Ayrıca iki bağımsız grubun karşılaştırılmasında bağımsız örneklem için t-testi, ikiden fazla bağımsız grubun karşılaştırılmasında ise, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Elde edilen bulgular %95 güven aralığında ve %5 anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

4. Bulgular

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular aşağıda yer almaktadır:

Tablo-1: Demografik Özelliklerin Dağılımı

Değişkenler	Gruplar	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	105	71,4
	Erkek	42	28,6
	Toplam	147	100,0
Yaş	25 ve Altı	43	29,3
	26-35	63	42,9
	36 ve üzeri	41	27,9
	Toplam	147	100,0
Eğitim Durumu	Ortaöğretim veya Lise	65	44,2
	Önlisans	37	25,2
	Lisans veya Lisansüstü	45	30,6
	Toplam	147	100,0
Medeni Durum	Bekar	63	42,9
	Evli	84	57,1
	Toplam	147	100,0
Hastanedeki Çalışma Süresi	1-5 Yıl	115	78,2
	6 Yıl ve Üzeri	32	21,8
	Toplam	147	100,0

Tablo-1’de araştırmaya katılanların demografik özelliklerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Araştırmaya katılan 105 kişi (%71,4) kadın, 42 kişi ise (%28,6) erkektir. Katılımcıların yaş aralıklarına dağılımına bakıldığında, 43 kişinin (%29,3) 25 ve altı yaş aralığında, 63 kişinin (%42,9) 26-35 yaş aralığında, 41 kişinin de (%27,9) 36 ve üzeri yaş aralığında dağıldığı belirlenmiştir. Katılımcıların eğitim durumuna bakıldığında, 65 kişinin (%44,2) ortaöğretim veya lise, 37 kişinin (%25,2) önlisans, 45 kişinin (%30,6) lisans veya lisansüstü eğitim düzeyine sahip olduğu belirlenmiştir. Katılımcılardan 63 kişi (%42,9) bekar, 84 kişi de (%57,1) evlidir. Katılımcıların çalışma süresine dağılımına bakıldığında, 115 kişinin (%78,2) 1-5 yıl aralığında, 32 kişinin de (%21,8) 6 yıl ve üzeri aralığında dağıldığı belirlenmiştir.

Tablo-2: İş Güvencesizliğine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	N	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık Katsayısı	Basıklık Katsayısı
İş Güvencesizliği	147	2,63	0,77	0,56	0,54

Tablo-2'ye göre katılımcıların iş güvencesizliği algısının genel olarak düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo-3: Demografik Özelliklere Göre İş Güvencesizliği Algısının Karşılaştırılması

Değişkenler	Gruplar	N	Ortalama	Standart Sapma		
Cinsiyet	Kadın	105	2,64	0,81	t= 0,12	p= 0,91
	Erkek	42	2,62	0,67		
Yaş	25 ve Altı	43	2,84	0,89	F= 2,21	p= 0,11
	26-35	63	2,56	0,75		
	36 ve Üzeri	41	2,53	0,64		
Eğitim Durumu	Ortaöğretim veya Lise	65	2,73	0,69	F= 2,72	p= 0,07
	Önlisans	37	2,38	0,83		
	Lisans veya Lisansüstü	45	2,70	0,81		
Medeni Durum	Bekar	63	2,75	0,85	t= 1,63	p= 0,11
	Evlili	84	2,54	0,70		
Hastanedeki Çalışma Süresi	1-5 Yıl	115	2,72	0,78	t= 2,83	p= 0,01
	6 Yıl ve Üzeri	32	2,30	0,65		

Tablo-3'de katılımcıların demografik özelliklerine göre iş güvencesizliği algı düzeyinin karşılaştırılması yer almaktadır. Tabloya göre katılımcıların cinsiyetine, yaşına, eğitim durumuna ve medeni durumuna göre iş güvencesizliği algısının istatistiksel olarak farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p>0,05$). Yine tabloya göre katılımcıların hastanedeki çalışma süresine göre iş güvencesizliği algısının istatistiksel olarak farklılık gösterdiği belirlenmiştir ($p<0,05$).

5. Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma sonucunda katılımcıların iş güvencesizliği algısının genel olarak düşük olduğu sonucuna ulaşılmış olup; iş güvencesizliğinin çalışanın sağlığına, sosyal yaşamına, örgütteki birçok tutum ve davranışına, sağlık hizmeti sunumuna hatta kurum performansına doğrudan etki ettiği düşünüldüğünde bu sonuç özel hastaneler açısından istenilen bir durumdur.

Yine bu araştırma sonucunda katılımcıların cinsiyetine göre iş güvencesizliği algısının istatistiksel olarak farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p>0,05$). Başka bir araştırmanın sonucu da bu bulguyu desteklemektedir.²⁰ Elde edi-

²⁰ Salih Dursun - Nuran Bayram, "İş Güvencesizliği Algısının Çalışanların Kaygı Düzeyleri Üzerine Etkisi: Bir Uygulama", *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 3, Bursa 2013, s. 25.

len bulgular incelendiğinde kadın çalışanların iş güvencesizliği algı düzeyinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Farklı alanda yapılan başka bir araştırmanın sonuçlarına göre de kadın çalışanların iş güvencesizliği algısının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.²¹ İş güvencesizliği algısının istatistiksel olarak yaş grupları bazında da farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p>0,05$). Elde edilen bulgular incelendiğinde katılımcıların yaşı ilerledikçe iş güvencesizliği algısının düştüğü belirlenmiştir. Başka bir çalışmada da katılımcıların yaşı ilerledikçe iş güvencesi algısının arttığı sonucuna ulaşılarak, bu araştırma ile benzer sonuçlara ulaşılmıştır.²² Bu durum çalışanların yaşı ilerledikçe bilgi ve deneyiminin artması ile açıklanabilir; çünkü çalışan bilgi ve deneyimi arttıkça iş yerinde kendini daha güvende hissetmektedir. İş güvencesizliği algısının istatistiksel olarak eğitim durumuna göre de farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p>0,05$). Elde edilen bulgular incelendiğinde eğitim düzeyi ortaöğretim veya lise olan katılımcıların iş güvencesizliği algısının diğer eğitim düzeylerine sahip katılımcılara göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Başka bir araştırmanın sonuçlarına göre de ortaöğretim veya lise eğitim düzeyine sahip katılımcıların iş güvencesizliği algısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir.²³ Bu durum eğitim düzeyi düşük çalışanların kolay iş bulamaması ve daha vasıfsız olması ile açıklanabilir. İş güvencesizliği algısının istatistiksel olarak medeni durumuna göre de farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p>0,05$). Elde edilen bulgular incelendiğinde bekar katılımcıların iş güvencesizliği algısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Yapılan bazı araştırmaların sonuçlarına göre de bekar katılımcıların iş güvencesizliği algısının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.^{24,25} Bu durum bekarların evlilere göre daha az yükümlülüklerinin olması sebebiyle işyeri tercihinde seçici olmaması ile açıklanabilir. Evli çalışanlar ise, ailelerine olan sorumluluklarından dolayı daha güvenceli olan işlere yöneldiğinden iş güvencesizliği algı düzeyinin daha düşük olduğu düşünülmektedir. İş güvencesizliği algısının istatistiksel olarak hastanedeki çalışma süresine göre farklılık gösterdiği belirlenmiştir ($p<0,05$). Elde edilen bulgular incelendiğinde kurumda çalışılan ilk yıllarda iş güvencesizliği algısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Yapılan farklı araştırmalarda da kurumdaki ilk çalışma yıllarında iş güvencesi algı düzeyinin düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır.^{26,27} Bu durum çalışanların kurumdaki çalışma

²¹ Korhan Karacaoğlu, "Çalışanların İş Güvencesizliğinin İşten Ayrılma Niyetleri Üzerindeki Etkisi: Alanya Bölgesindeki Beş Yıldızlı Otellerde Bir Araştırma", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Antalya 2015, s. 17.

²² Kemal Poyraz - Bülent Kama, "Algılanan İş Güvencesinin, İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, Isparta 2008, s. 160.

²³ Karacaoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

²⁴ Karacaoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵ Poyraz ve Kama, *a.g.e.*, s. 161.

²⁶ Poyraz ve Kama, *a.g.e.*, s. 162.

²⁷ Burcu Ilgaz Yıldırım - Şevket Yirik, "İşgörenlerin İş Güvencesi Algıları ve İşten Ayrılma Niyetleri İlişkisi: Belek Bölgesi Beş Yıldızlı Otel Çalışanları Örneği", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı/No: 6, Iğdır 2014, s. 136.

süresi arttıkça, kendini ispatlamasıyla, kuruma ilişkin değerleri, hedefleri ve ilkeleri daha iyi özümsemeye, kurumda nasıl hareket edeceğini öğrenmesiyle ve işinde uzmanlaşmasıyla açıklanabilir.

Emek yoğun kuruluşlar olan hastanelerde çalışana bağımlılığın üst düzeyde olması, tedavi sürecine, hizmet sunumuna, verimliliğe, karlılığa, rekabet avantajı elde etmeye, kurum performansına kadar birçok konuyu doğrudan etkilemektedir. Bundan dolayı hastane yönetimlerinin çalışanlara gerekli iş güvencesini vermesi ve çalışanlarla gerekli psikolojik bağı kurması kurumun varlığını sürdürebilmesi için önemli bir kriter olup; bu konuda gerekli tedbirlerin alınması ve çalışanlara iş güvencesi konusunda bazı taahhütlerin verilmesi önerilmektedir. Ayrıca belirli aralıklarla iş güvencesi algısının ölçülmesi ve bu doğrultuda gerekli iyileştirmelerin yapılması da önerilmektedir.

Bu araştırmanın özel bir hastanede ve bağlı kuruluşlarında çok yüksek olmayan sayıda katılımcı ile yapılmış olması bir sınırlılık olsa da, özel hastanelerde iş güvencesizliği algı düzeyinin ve bu algı düzeyinin demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin ortaya konulması açısından önemlidir. Konuyla ilgili benzer çalışmaların daha fazla hastaneyi kapsayacak şekilde daha geniş katılımcı kitlesi ile yapılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

ADEWALE, A. Adekiya: "Perceived Job Insecurity: Its Individual, Organizational and Societal Effects", *European Scientific Journal*, Vol: 1, December 2015, s. 100-118.

BARAN, Muhtesem - KANTEN, Pelin - KANTEN, Selahattin - YAŞLIOĞLU, Murat: "An Empirical Research on the Relationship Between Job Insecurity and Employee Health & Safety", *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 3, İzmir 2009, s. 969-976.

CALLEA, Antonino - URBINI, Flavio - CHIRUMBOLO, Antonino: "The Mediating Role of Organizational Identification in the Relationship Between Qualitative Job Insecurity, OCB and Job Performance", *Journal of Management Development*, Vol: 35, No :6, 2016, s. 735-746. DOI: 10.1108/JMD-10-2015-0143.

ÇAKIR, Özlem: "İşini Kaybetme Kaygısı: İş Güvencesizliği", *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 12, İstanbul 2007, s. 117-140.

ÇETİN, Cemile - TURAN, Nuray: "The Relationship Between Qualitative Job Insecurity and Burnout", *European Journal of Research on Education*, Special Issue: Human Resource Management, 2013, s. 21-28.

ÇINAR, Orhan - KARCIOĞLU, Fatih - ASLAN, İmran: "The Relationships Among Organizational Cynicism, Job Insecurity and Turnover Intention: A Survey Study in Erzurum/Turkey", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Volume: 150, 2014, s. 429-437. Doi: 10.1016/j.sbspro.2014.09.045.

DE CUYPER, Nele - DE WITTE, Hans - VANDER ELST, Tinne - HANDAJA, Yasmin: "Objective Threat of Unemployment and Situational Uncertainty During a Restructuring: Associations with Perceived Job Insecurity and Stra-

in”, *Journal of Business and Psychology*, 25, 2010, s. 75-85. DOI 10.1007/s10869-009-9128-y.

DE WITTE, Hans: “Job Insecurity: Review of the International Literature on Definitions, Prevalence, Antecedents and Consequences”, *SA Journal of Industrial Psychology*, Vol: 31, No: 4, South Africa 2005, s. 1-6.

DE WITTE, Hans - DE CUYPER - Nele, VANDER ELST, Tinne - VANBELLE, Els - NIESEN, Wendy: “Job Insecurity: Review of the Literature and a Summary of Recent Studies from Belgium”, *Romanian Journal of Applied Psychology*, Vol: 14, No: 1, Romania 2012, s. 11-17.

DIĞİN, Özerk - ÜNSAR, Sinan: “Çalışanların İş Güvencesi Algısının Belirleyicileri ve İş Güvencesinden Memnuniyetin Organizasyonel Bağlılık, İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 26, Kütahya 2010, s. 133-145.

DURŞUN, Salih - BAYRAM, Nuran: “İş Güvencesizliği Algısının Çalışanların Kaygı Düzeyleri Üzerine Etkisi: Bir Uygulama”, *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 3, Bursa 2013, s. 20-27. DOI: 10.4026/1303-2860.2013.0229.x.

HEANEY, Catherina A. - ISRAEL, Barbara A. - HOUSE, James S.: “Chronic Job Insecurity Among Automobile Workers: Effects on Job Satisfaction and Health”, *Social Science & Medicine*, Vol: 38, No: 10, 1994, s. 1431-1437.

KARACAOĞLU, Korhan: “Çalışanların İş Güvencesizliğinin İşten Ayrılma Niyetleri Üzerindeki Etkisi: Alanya Bölgesindeki Beş Yıldızlı Otelde Bir Araştırma”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Antalya 2015, s. 13-21.

POYRAZ, Kemal - KAMA, Bülent: “Algılanan İş Güvencesinin, İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, Isparta 2008, s. 143-164.

SEÇER, Barış: “İş Güvencesizliğinin İçsel İşten Ayrılma ve Yaşam Doyumuna Etkisi”, *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 4, Bursa 2011, s. 43-60. DOI: 10.4026/1303-2860.2011.188.

SORA, Beatriz - CABALLER, Amparo - PEIRÓ, José María: “The Consequences of Job Insecurity for Employees: The Moderator Role of Job Dependence”, *International Labour Review*, Vol: 149, No: 1, 2010, s. 59-72.

SVERKE, Magnus - HELLGREN, Johnny - NÄSWALL, Katharina: “No Security: A Meta-Analysis and Review of Job Insecurity and Its Consequences”, *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol: 7, No: 3, 2002, s. 242-264. DOI: 10.1037//1076-8998.7.3.242.

YILDIRIM, Burcu Ilgaz - YİRİK, Şevket: “İşgörenlerin İş Güvencesi Algıları ve İşten Ayrılma Niyetleri İlişkisi: Belek Bölgesi Beş Yıldızlı Otel Çalışanları Örneği”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı/No: 6, Iğdır 2014, s. 123-140.

TÜRK TIP TARİHİNDE KUDUZ HASTALIĞI VE TEDAVİSİ ÜZERİNE YORUMLAMALAR

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR*

Öz

Bilindiği gibi eski dönemlerde kuduz virüsünün bir hayvan ısırığı ile geçebildiği biliniyordu. Kuduzdan birçok eski çalışmada söz edilir.

Eski dönemlerde fazla tükrük salgılama gibi kuduz semptomları gösteren bir köpeğin, sahibinden köpeğinin bir kimseyi ısırmasını önlemek için önlemler alması istenirdi.

18. yüzyılda Almanya, Fransa ve İspanya gibi ülkelerde, kuduz bir köpeğin oradaki bir insanla temas etmesi ve ısırması riskini ortadan kaldırmak için başıboş köpeklerin imhasına ait kanunlar çıkarıldı.

19. yüzyılda kent nüfusuna kuduzun yayılımı ve kuduz köpeklerin daha iyi anlaşılması için karantina ve diğer sağlık girişimleri gibi önleyici metotlar uygulandı.

Kuduz aşısını bulan Louis Pasteur (1822-1895) Jura dağlarında Dole'de bir debbağın oğlu olarak doğdu. Yalnız bir tıp adamı değil, aynı zamanda bir kimyacı idi. 1857'de fermentasyonlarla ilgili bazı çalışmalara başladı. Bu ünlü bilim adamı sonuç olarak fermentasyonun çeşitli mikro organizmaların fonksiyonu olduğunu gösterdi.

1877'de ise bazı yüksek hayvanların ve insanların bazı hastalıklarını inceledi. Pasteur, ilk kez şarbon ve tavuk kolerası hastalıklarını yapan organizmaları tanımladı. 1880'de Pasteur, Roux, Chamberland ve Thuilier gibi öğrencilerinin yardımlarıyla bu iki hastalık için koruyucu aşılar hazırladı.

Böylece Pasteur, bu bulgularıyla bakteriyoloji bilimini başlattı. 1885'de kuduz aşısını buldu.

Bu makalede kuduz hastalığının Türk tıp tarihindeki yeri Osmanlı arşiv belgeleri ve orijinal dokümanlarla belirtilir. Ayrıca onun tedavisi belirtilir ve bazı orijinal sonuçlar elde edilir.

Anahtar kelimeler: Kuduz Hastalığı, Kuduz Aşısı, Türk Tıp Tarihi.

* Tıp Etiği, Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Derneği Başkanı, Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kurucu Başkanı, ayseguldemirhanerdemir@gmail.com

Comments On Rabies And Its Therapy In The Turkish History Of Medicine

Abstract

In early historical times, the owner of a dog displaying symptoms of rabies such as excessive salivation was required to take precautions to prevent their dog from biting someone.

Other preventative methods were introduced in the 19th century, such as quarantine and other health initiatives, due to a better understanding of dogs and the transmission of rabies to urban populations.

Louis Pasteur (1822-1895) who discovered rabies vaccination was born as the son of a tanner at Dole in the Jura Mountains. He was not a medical man, but a chemist. He discovered rabies vaccination.

That these isolated, primarily practical observations developed into a new science is due largely to genius of one man. He began his studies of fermentations in 1857. Pasteur showed conclusively that fermentation was the work of various microorganisms. These findings launched Pasteur into what was to become bacteriology.

Only in 1877, after twenty years of research into the biology of microorganisms did Pasteur extend his studies to the diseases of men and higher animals. He first attacked the problem of anthrax and chicken cholera. Not satisfied with identifying the disease-producing organism, in 1880 returned, with the help of such brilliant pupils as Roux, Chamberland and Thuillier, toward the elaboration of preventive vaccines for both diseases.

His great successes in these fields led him in 1885 to his most spectacular achievement, preventive vaccination against rabies.

In this paper, the place of rabies is specified in the Turkish history of medicine with Ottoman archives and documents. Moreover its therapy is pointed out and some original results are obtained.

Keywords: Rabies, Rabies Vaccine, Turkish Medical History.

Giriş

Kuduz, sıcakkanlı ve et yiyen hayvanların tükürük bezlerinde bulunan ve genellikle salyadan yaraya bulaşan virüs ansefalitidir. Hasta hayvandan diğer hayvanlara ve insanlara ısırılma yolu ile bulaşan kuduz virüsü çoğunlukla merkezi sinir sisteminde birikip ürettiği için daima ölümle sonuçlanan hastalık meydana getirmektedir.

Kuduz hastalığı aşısı *Pastör* tarafından bulunana kadar tedavisi zor bir hastalıktı.^{1,2,3} Türkiye'ye de 19. yüzyılda kuduz aşısı girdi.

Bilindiği gibi 1849'da *Tıbbiye-i Şahane* meşhur Galatasaray yangınında yanan, böyle birçok öğretim araçları, kitaplar, hatta mektebin resmî evrakı kül olur. Tıbbiye bu sefer Halıcıoğlu'na bir zamanlar Mühendishane-i Berri-i Hümayun olan eski Humbarahane'ye yani Birinci Topçu Kışlası'na taşınır ve aynı sene botanik hocası ve *Hekimbaşı Salih Efendi* okul müdürlüğüne getirilir.⁴

¹ J.D. Comrie, *History of Medicine*, University of Edinburgh, Edinburgh 1910, s. 12.

² G.R. Davidson, *Medicine Through The Ages*, Roy Publishers Inc, New York 1968, s. 44.

³ A.D. Erdemir, *Lectures on Medical History and Medical Ethics*, Nobel Tıp Kit., İstanbul 1994, s. 1-30.

⁴ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 109, İstanbul 1997, s. 48-58.

1865 kolera salgını sırasında Hunbarahane Kışlası hastahaneye çevrilince Askerî Tıbbiye bu kez Has Köy'e Gergeroğlu Konağı'na göç eder. Ancak bu yerleşme iki sene bile sürmez ve salgının bitmesine rağmen mektep tekrar Halıçoğlu'na dönmez ve 1866'da Sirkeci'ye Demirkapı'daki kışlaya nakledilir. 1867'de burada sivil tıbbiye kurulur.

Tıbbiyeler 1874 yılına kadar Demirkapı'da kalır ve o tarihte yeniden onarılan Galatasaray'daki binaya taşınırlar. Fakat iki sene sonra burada Galatasaray Sultanisi açılınca 1876'da tıbbiyeler tekrar Demirkapı Kışlası'na dönerler.⁵

Bu nakiller esnasında bile mektepte birçok yenilikler görülür. Ocak 1887 de bir *Darülkelp Tedavihanesi* yani *Kuduz Müessesesi* kuruldu. Bu tarihten iki yıl önce *Pastör*, Kuduz Aşısı'nı uygulamaya başladığı zaman kurulacak müesseseye, *Pastör Enstitüsü* için, *Sultan II. Abdülhamid* de 1000 altın ve ayrıca *Pastör'e* verilmek üzere bir Mecidi nişanı göndermişti. Bu hediyeleri götüren heyete Tıbbiye-i Şahane Dahiliye Muallimi *Dr. Zoeros Paşa* (1842-1907) başkanlık ediyordu. İşte Paris'te bu aşının hazırlanması ve uygulama usullerini öğrenen heyetin ülkeye dönüşünden sonra bu müessese kuruldu.⁶

Bu arada kuduzla ilgili tedaviler hakkında da Osmanlı Arşivleri'nde bazı belgeler bulunmaktadır. 1902-1906 yıllarında Manastır ve Erzincan ile bazı merkezlerde kuduz hastalığı tedavihanesi açılması talebi ile ilgili çeşitli yazışmalar vardır.⁷ 1900 yılına ait bir belgede, Gelibolu Liva (Sancak) komutanı *Reşit Paşa'nın* bir köpek tarafından ısırıldığı ve kuduz hastanesinde tedavi edildiği yazılıdır.⁸

Kuduz Hastalığı ve Tedavisi Üzerine Yorumlamalar

Akalın Paşa, 1900'lü yılların başında, kuduzdan: "Kuduz" hamiyle asıl köpeklere mahsus olup insan ve hayvanata da intikal edebilen (geçebilen) virüsü ve salgın bir hastalık maruf idi; bu hastalık insan ve hayvanatta birçok asabi hallerle aşikar olurdu, bunların hepsi de az çok bir müddet sonra ölümü davet ederdi."⁹ diye söz eder.

Kuduz nisbeten nadirce bir hastalıktır, hiç kuduz görmeyen memleketlerde vardır. Ekseriya yalnız bir hayvanda, bir şahısta görülür; birçok eşhasın (şahsın) birden kuduz hastalığına duçar olmaları nadirdir. Fakat bu birçok eşhas da birden görüldüğü vakitte kuduz, her tarafa yayılır.

Kuduz hastalığı yalnız köpeklerde gösterdiği tahribat ile kalmaz, köpekler vasıtasıyla hayvanatı ehliyenin birçoklarına da sirayet eder (bulaşır). Koyun, keçi, at, öküz gibi hayvanlara da geçer.

Kurtların kudurmaları yeni bir şey değildir, bunlardan başka tilkilerin ve bazı hayvanatın da kudurdukları zikredilmektedir. Bazen bir nahiyedeki bütün hayvanatın bu vechile asabiyeti görülüyor ki buna dair birçok masallar gösterilebilir.

⁵ Bedii Nuri Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da Beşyüz Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 56.

⁶ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda İnsanın Bulaşıcı Hastalıklarına Karşı Yapılan Koruyucu Aşılar", *Dirim Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 11-12, 1978, s. 363-370.

⁷ *Osmanlı Arşivi Belgesi*, Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi, C. 26, Sıra: 1520, Dosya: 703, Gömlek: 5, Tarih: 1320-1324 (1902-1906).

⁸ *Osmanlı Arşivi Belgesi*, Y.PRK.ASK, C. 4, Sıra: 42, Dosya: 143, Gömlek: 42, Tarih: 1316 (1900).

⁹ Besim Ömer Akalın, *Kuduz, Nevsal-i Afiyet*, Üçüncü Sene, Salname-i Tıbbi İst. Matbaa-i Ahmad İhsan ve Şurekası, 1320 (1904), s. 672-690.

Kuduran hayvanatın avcılara, şahinlere hücum ettikleri, gerek hayvanatı saireye, gerek insanlara bulaşarak marazın adeta istila halini aldığına defalarca şahit olunmuştur.

Kudurmuş tilkiler dahi bazen civarlardaki köpeklere, kasabalara hücum ediyorlar ve tavukların bedenlerini kuduzdan koruyup korumadığı bilinemez.¹⁰

Yine *Besim Ömer*, kuduz virüsü ve bulaşma hakkında şunları yazar:

“Lakin şunu diyebiliriz ki “kuduz” illeti virüsüyle icra edilen tecrübelerden tavukların bu illete kolayca yakalandıkları anlaşılmıştır. Pastör ve ondan evvelki kişiler kuduz virüsünü bu hayvanların kendilerine ithal ederek hastalığı deneyerek hasıl edebilmişlerdir. Amerika’da ve Kırgız yakınlarında develerin de kudurdukları görülmüştür. Geyik ve karaca dahi kuduz illetine tutulmuşlardır. Domuzların kudurmaları pek nadirdir.”¹¹

Yazar, kuduz hastalığının tarihçesini de verir:

“Kuduz İletinin Tarihçesi: Bu hastalık kadim (eski) Yunanistan’da o kadar yaygın değildi. Çünkü Aristoteles eserlerinde bunu kısa geçiyor. Hususiy-le insanın bu hastalıktan etkilendiğini dermeyan ediyor. İlk defa olarak İskenderiye’li hekimler, insanın dahi kuduz illetine tutulacağını müşahade ettiler; Celsus, bu illeti pek şayanı dikkat bir surette tanımladıktan sonra tedavisi hususunda şu fikri veriyor: Kudurmuş bir köpek insanı ısırırsa yara üzerine tatbik olunacak hacamat şişeleri vasıtasıyla virüsü bedenden dışarı çıkarıp sonra ısırılan yeri dağlamalıdır. Asırlarca bu usul tedavi noktası noktasına tatbik eylediği şu yakın zamanlara kadar mevkii tatbik ve kabulden düşmedi. Dioscorides ve Galen ve onlardan sonra Arap hekimleri bu hastalıktan uzun uzadıya bahis ettiler. Ondokuzuncu asır miladiye gelinceye kadar kuduz illetine ait malumat-ı tıbbiyenin yalnız bir kısmı bilinirdi. Sonra illeti harbiyesi nazarı dikkati celb etti.

1811 sene-i miladiyesinde kudurup ölen hayvanların illetlerini sair hayvanlara yedirerek onlar da kudurdu. Sonra her nevi hayvanatta vasıtayı sirayetin salya olduğu bulundu. Daha sonra (Dupuytren), (Renovi), kudurmuş hayvanlarda karında zehirlenme olup olmadığını, vasita-i sirayet (bulaşma vasıtası) olup olamayacağını aradılar. Maatteessüf bu keşfiyat ve tahariyat (arama) devri çok sürmedi. Birçokları kuduzun kendi kendine zuhura gelir bir hastalık olduğunu eda ediyorlardı. Kirk sene kadar süren münakaşalardan sonra mesele, bir adım olsun ileri götürülemedi idi. Nihayet kuduzun yine tecrübe tarikiyle (yoluyla) tatbiki için ikinci bir tesbite daha başlandı. Sonra bazı araştırmacılar fenni kuduzu tavşanlar üzerinde tecrübeye çalıştılar ve istihsal edilen netice-i tecrübe sayesinde bu hastalığa ait malumatı kadimenin (eski malumatın) kaffesi terk edildi ve yeni neticeler ortaya kondu. Evvela kudurmuş hayvanatın salyalarını porselen süzgeçlerden süzerek virüsün süzgeçten geçtiğini anladılar.”¹²

¹⁰ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 673-674.

¹¹ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 673.

¹² Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 675-676.

Prof. Akalın, Pastör'ün kuduz aşısı bulması hakkında da şunları yazar:

*“Fakat kuduz küçük salyasıyla hayvanlar üzerinde icra edilen tecarüb-
den (denemelerden) en emin ve kati malumatı (Pastör) istihsal etmiştir.
Pastör 1881 senesinde kuduzun tetkikine başlayarak birçok tebligatı fen-
niyede bulunmuştur. İşte o güzide tatbikatı emrazi intaniye, tarihinin en
şanlı sahifelerini teşkil edecek şeylerdir. Bu mesai-i ciddiye kuduz ve
yarasanın salyasından başka kuduran hayvanların merkezi asabiyesinde
dahi bulunduğunu ve kuduran hayvanın dimağından alınan küçük bir
parçanın diğer bir hayvanın kanına veya dimağına idhal edilmesiyle o
hayvanın dahi kuduracağı bulundu. 1884 senesinde (Pastör), talebeleri ile
beraber encümene tebliğ eylediği yeni bir muhtırasında kuduz virüsünün
maymunların vücudundan mütevelliyen birkaç defa geçirilmeyle şiddetini
gaib ettiğini ve bu maddeden aşı gibi istifade edilebileceğini dermeyan
etti. 1885 senesinde ise bunu bildirdi.”¹³*

Dr. Besim Ömer, kuduz hastalığının yayılımı ile ilgili bilgiler de verir:

*“Kuduz illetinin tevzii coğrafisine (coğrafi yayılımı) gelince, şeraiti iklimiye
ve zayıfatı coğrafiyenin kuduz illetine hiçbir tesiri yoktur; binaenaleyh bu
hastalık hemen her tarafta görülebilmektedir. Eskiden kuduz pek soğuk
veya pek sıcak memleketlerde görülmez derlerdi. Fakat bugün bu fikrin
hatalı olduğu meydana çıktı. Afrika’da ve Sibirya’da da kuduz illetinin
görülebileceği isbat edildi. Mamafi kuduzun şiddeti, çokluğu hep mute-
dil (ılık) iklimdedir. Buna sebep bu iklimlerde her cinsten köpeklerin pek
çok bulunması ve bu köpeklerin insanlarla ve kudurabilen hayvanlarla
bir arada yaşmalıdır. Bir de bu iklimlerde ahali pek çok olduğu halde
vesaiti tahaffuziye (korunma araçları) mükemmel değildir.
Fransa, İngiltere, Avusturya, Macaristan, Rusya ve Balkan memleketle-
rinde kuduz pek çoktur. Almanya’da ise pek nadirdir. Çünkü orada zabı-
tai sıhhiye ziyadece bir şiddet göstermekte ve hatta bu memleketin civar
ve hududunda dahi kuduz hastalığı o kadar çok görülmemektedir.
Memleketimizde sokak köpeklerinin çokluğuna rağmen kuduz vukuatı az-
dır. Bu hal birçok tatkikata nazaran buradaki kuduzların felç yapması ol-
mve felc deruna (içe) erdikten sonra hayvanatın hastalığı başkasına geçi-
remeyecek bir hale gelmesinden neşet etmektedir. Danimarka, İsviçre’de
kuduz azdır, hele Norveç bu hastalıktan tamamen selimdir.
Kuduz, Afrika’da hususiyile kıtanın şimal (kuzey) tarafında dahi görül-
mektedir. Tunus, Cezayir ve Mısır taraflarında pek münteşirdir (yaygın-
dır). Bu kıtanın şark ve Arab sahillerinde nisbeten azdır. Oralarda bu gibi
vukuat hususiyile Avrupalı misyonerlerin seferlerinden sonra görülmekle
başlamıştır. Fas’ta 1893 senei miladiyesine kadar kuduz görülmemiştir.
Amerika’da bu fena hastalıktan selim değildir. Cenub taraflarında Mek-
sika’da, Kuba adasında, Şili ve Brezilya, Asya’nın Hindistan ve Japonya
taraflarında kuduz tahribatı cidden eskidir. Java, Singapur ile Malaga’da
çok görülmektedir. Avustralya kuduzdan selimdir.”¹⁴*

¹³ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 677.

¹⁴ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 676-678.

Yine Kuduz illeti hakkında yazıda bazı bilgiler vardır. Kuduz bulaşık, yani sari bir hastalıktır. Hayvandan hayvana kolaylıkla geçer. Şahıstan şahsa geçmesinde şart, kuduz virüsünün selim bir beden ile temasa gelmesidir; binaenaleyh kudurmuş bir hayvan diğer bir hayvanı ısırır, ona hastalığı da aşılamış olur. Sirayet, en ziyade böyle ısırma tarikiyle (yoluyla) vukua gelir. Kuduz hayvan ötekini ısırınca derisini ezub sıyrıyor, kanatıyor ve hayvanın dişleri vasıtasıyla salya ve yaradan içeri akıtılıyor. Selim görünen köpeklerin yaladığı bazı insanların da kudurdukları görülmüştür. Bu hal, hayvan kudurmazdan üç-dört gün evvel dahi salyasında kuduz virüsünün bulunabilmesinden ileri gelmektedir.

Yine yazar kuduz belirtileri hakkında bilgi verir:

“Kuduzun sirayeti en ziyade hastalığın başlangıcında görülüyor, çünkü o zaman köpeğin halinden kimse şüphelenmez. Daha fenası şudur ki kudurmanın başlangıcında insana yaklaşmakta, okşamaktan ve iltifattan hoşlanmakta, hasılı şiddet göstermemekte devam ediyor; fakat huysuzlaşub titiz oluyor. Buralarını ilhak eden hayvanat-ı ehliyeden sakınmalıdır. Hâlâ köpeklere, kedilere vesair ev hayvanlarına, ellerini yalatmak itiyad olmuştur. Bunlar, tehlikelere marufdurlar.

Kuduz illeti, bir hayvandan diğerine geçer ve bu intikal, iki türlü olur: biri tahtı tecrübiyeye alınan hayvanın derisi altına kudurmuş bir hayvanın salyası sırtına edilir. Bu usul ekseriya hüsnü netice vermez. İkincisi hayvanatın beyin zarlarına yahud gözünün içine kudurmuş bir hayvanın parça dimağ veya murdar iligini sırtına etmektir; bu ikinci tarikle (yolla) kuduz daha kolay intikal eder. Meselenin en mühim noktası, köpeklerin kendi kendilerinin durdukları yerde kudurabilmeleridir. Bu mesele bugün tamamiyle hal olunmuştur. Hiçbir köpek kendi kendine kudurmaz. Mutlaka önünde kudurmuş bir hayvan vardır.

Birçok müşahadat ve tecarüb bunu gösteriyor. Yine birçok tecrübe gösteriyor ki kuduz virüsü pek zaif, narin ve narindar, müessirati harbiyeye karşı mukavemet edemeyerek çarçabuk mahvolur. Binaenaleyh kara humma vb. mikropları gibi sulara, topraklara yayılmaz. İnsan vesair hayvanatın kuduz illetine bila-vasita (vasitasız) duçar olmaları imkansızdır. Fakat sirayet (bulaşma), kudurmuş hayvanların virüslü salyalarıyla televvüs eden (pislenen) eşya vasıtasıyla kürek, deri, tumarbağı gibi şeylerle olabilir. Bu gibi hadisatta bile mülevves (kirlili) eşya üzerinde virüs pek çabuk mahvoluyor. Hasılı bilavasita sirayet pek azdır.

Kuduz illetinin alametleri, virüsün kana karışmasından uzun bir müddet sonra aşikar olmaktadır. Virüsün beyne girmesiyle kudurmanın aşikar bir surette zuhur etmesi arasında bir zaman ve müddet geçer, işte bu müddete “devri tefrih (gelişme dönemi)” namı verilmektedir. Bu tür devri tefrih, virüsün duhul ettiği noktaya ve nevi hayvaniye (hayvan cinsine) göre değişir. İnsandaki müddeti bir aydan üç aya kadardır. Bazı ahvalde bu müddetin iki seneye, hatta yedi seneye vardığı görülse de bu gibi vukuat pek nadir ve müstesnadır. Köpek ve kedilerde devri tefrih kırk günden altmış güne kadardır.

Bazı hayvanlarda bu müddet bir parça daha uzundur: Yani bir aydan üç aya kadar: Koyun, keçi gibi hayvanatta devri tefrih daha kısadır: On beş gündən otuz güne kadar. Devri tefrihin en aşağı müddeti altı gün, haddi azami, yani en ziyade altı aydır. Bu müddeti on ay, on dört ay, yigirmi ay olarak bulanlar da vardır. Halbuki atta devri tefrih (kuluçka) on beş gündən altmış güne kadardır. Bu devrin nihayetine doğru illet, gayet gizli bir surette görölmeğe başlar. Kuduz, insanda yalnız illete musab olanın (yakalananın) hissedeceği bazı alametlerle başladığı halde hayvanatta devri harekette ve zayıfta görülen bir tebeddül-ü garip (garip değişme) ile aşikar olur. Sonra hastalığın daha ileri bir devrinde daha mühim ve esaslı birtakım alametler görölür; hele mevte (ölüme) yaklaşıldıkça hastalık büsbütün kötüleşir. Kuduz dahi, Tetanoz gibi tezahüratı asabiye ibraz eden bir hastalıktır.¹⁵

İleti bildirecek derecede vaz ve hususi alaim (belirtiler) hemen yokdur, binaenaleyh alaimi zahiresinin hepsini birden nazarı dikkate ve bu alaimin birbirleriyle ne vechile tevali ve takib ettiklerini tetkik etmedikçe ehemmiyeti bahş bir teşhis vaz edilemez. Mamafı bütün bu alaim birden görölünce kuduz şübhe olunabilir. Hastanın hikaye hal etmesi, ibrazı ısırık yerinin meşhud olması, teşhisi kolaylaştırır. İlete musab olan hayvanın buna göre kuduz illetinin seyrü, şekli değişirse de alaimi meşhude-i zahiresi iki esasa ircağ olunabilir. Bu iki esbab hastalığın iki şekli gibi telakki olunursa da hakikatte bu iki şekil arasında şekillerin ikisine de az çok benzeyen birçok mütavassıt haller vardır: Hastalık muttasıl saldırmak, ısırık, hücum gibi alaimi tehevürüye ve asabiye ile aşikar olursa buna kuduzun “tehevürü” tarzı denilir; bilakis kuduran hayvanın azabı tamamen yahud kısmen felce uğrarsa ona da kuduzun “felci” denilir.

Burada köpek kudurmasını numune ittihaz ederek hastalığın şu iki tarzını da muhtasiran beyan edeceğiz. Sair hayvanatın, hususiyle insanın kudurması dahi bundan pek farklı bir şey değildir.

Dr. Besim Ömer, hastalık belirtilerinden de söz eder:

“Tehevür-ü kuduz (hiddetlenme, köpürme) çok defa kudurmanın hezeyanı haddi zuhur etmezden evvel pek az aşikar birtakım alametler görölmeğe başlar: İşte bu zamana tehevürü kuduzun devri ibtidaisi, başlangıcı diyebiliriz. Hayvanın ihlak ve etvar, tarzı hareketi birden bire değişivermiş, köpekte ne o eski neşe, ne de eski çeviklik, o eski faaliyet kalmaz. Hayvan, hazin, sukuti bir halde bir köşeye çekilir durur; ya yurduna, inine girer, yahud bulunduğu evin, dairesinin bir izbe yerinde karargir olur. Bu devirde hayvan تنها ve karanlık kalan yerlerde yatmak ister, fakat köpek, çekildiği bu تنها yerlerde de aradığı azam ve sükunu bulamaz, bir yere yatar yatmaz birden bire tekrar kalkar, yerini değiştirir, yine yatar.¹⁶ Yatağını delik deşik eder, dağtır, yahud bir küme halinde devirüb toplar. Köpek bu devrede yine sahibinin emirine itaat eder, sahibinin sesini tanır ve ça-

¹⁵ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 679-680.

¹⁶ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 681.

ğırılınca gelir. Gitgide hayvanı endişe tamamen sarar. İştihası bozulmaz, yahud pek az bozulur; kudurmağa başlayan hayvanın yemek istememesi pek nadirdir; hatta bazı defalar hayvanda bir oburluk, bir doyamamazlık hâli bile peyda olabilir. Hayvan, devirdiği yerde, birtakım gürültüler iştirir gibi olur ve birden bire koşar, havlar; hayvandaki asabiye tasvir ettiği birtakım hayali düşmanlara doğru hücumlar, şiddetler gösterir.”¹⁷

İlletin bu garib ve şayanı istifade safhasını şöyle tanımlanır:

“İnsan kudurmuş bir köpeğe rast gelirse hayvanın dikkatini çevirebilir. Bazen hayvan birden bire durur, bir şey gözler gibi nazarı dikkatini bir noktaya atf eder, sonra birden bire sıçrar ve havada muğlak birşeyi ısırır gibi olur, bu hâl sıhhatte iken uçan bir sineği kapmak için gösterdiği durumun aynıdır. Bazen kemali tehevvürle havlayarak bir duvara, o duvarın arkasından kendisini tehdid eden birçok sedalar işidiyormuş gibi hücum eder.”¹⁸

Fakat bu alaimin hepsi de öyle uzun bir müddet sürmez, hayvan birkaç saat böyle endişe ve şiddet içinde kaldıktan sonra muvakkat bir istirahat geçer. Marazın bu safhası şöyle tanımlanır:

“Ondan sonra bir an sükun gelir, hayvan yavaş yavaş gözlerini kapar; boynunu büker, artık ön ayaklar yürümekten kalır ve hayvan düşer gibi olur. Fakat bir an sonra birden bire doğrulur, etrafına hissiyane bir nazarla bakmağa başlar. Ağzının etrafındaki şeyleri dişleriyle kapacakmış gibi başını iki tarafa çevirerek kapmak hareketi icra etmekde devam eder, havlar ve zincirinin müsaid olduğu kadar sıçramağa ve hayali birtakım düşmanlara hücum eylemeğe başlar.”¹⁹

Marazın bu devrinde köpek yine sahibleriyle beraber bir arada yaşamakta devam eder, onlarla beraber yatar kalkar, ailenin hayvanlarıyla uyanır, bu ve-chile birçok adamları kuduz hastalığının tahtı tahdidinde bulundurur, bu hâl, hastalığın alaimi şiddeti, en aşikar arazi peydah oluncaya kadar devam eder. Kuduzun ilk devirlerinde, nazarı dikkati celb edecek alaimden (belirtilerden) biri de köpek sedasında husule gelen tağyirdir (kirlenme): Köpeğin sedası boğuk ve kısık olur, bazen de birden bire tiz olur; fakat bu tağyiri seda o kadar mütemeyyiz bir şeydir ki bir kere işitilince bir daha unutulması mümkün değildir.²⁰

Kuduz illetinin tamamıyla aşikar olduğu devirlerde dahi tağyiratın birçoğu berdevam ise de bu esnada zuhura gelen hezeyan ve tehevvür herşeye galebe eder, sair alaimi gölgede bırakır. Hastalık nöbeti gelince: Köpek etrafında ne varsa kapmağa, ısırmağa, kemirmeğe, parçalamağa başlar. Bu esnada köpek endişe ve melâlin son derecesine ermiştir, mahbus (hapis) olduğu evde veya kafesde muttasıl öteye beriye koşmağa, çabalamağa başlar. Gözleri yerinden oynatarak dışarı uğrar, ağzından yapışkan bir salya akar, hayvan canavar

¹⁷ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 681.

¹⁸ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 683.

¹⁹ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 685.

²⁰ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 682.

gibi olur. Ufak bir tenbiye ve hiddet ile atılır, etrafındaki şeyleri dişleriyle parçalamağa başlar. Fakat kafesde haps edilen kuduz hayvan bu şiddeti her zaman göstermez, ekseriya hariçten gösterilen bir teşvik ile başlar. Bir gürültü işitmek bir adem, hususiyle kendi cinsinden bir hayvan görmek onu kötü yapar. Bu durum hayvan yorulub da takatsız kalıncaya kadar devam eder.

Kudurmuş bir hayvan serbest bulunursa ekseriye kaçmağa, en ufak bir fırsatı fırsardan istifade etmeğe mütemeyyildir. Bırakılırsa koşar, koşar, günlerce koşar. Kasabalardan, şehirlerden, tarlalardan, köprülerden geçe geçe koşmakta devam eder. Yigirmi dört saat zarfında kilometrelerce yol gider. Karını içine geçmiş, baş aşağı gözler ve dairelerinden oynamış olup ağız köpüklü bir halde daima bir istikamete doğru yürür. Bu firari hayvan herşeye karşı lakayttır, kendine dokunmayana dokunmaz. Fakat olduğu yerde bir köpek bulunursa rast geldiğine hususiyle bir köpeğe saldırıverir. Hücumu, saldırısı her vakit aşikar değildir. Böylece firar ettiğinden iki-üç gün sonra köpek yorun, bitkin tozlar, yaralar içinde berbat bir halde sahibinin evine gelir.

Yazıda kudurmuş hayvan hakkında diğer belirtiler de anlatılır. Kuduzluk bütün alametleriyle aşikar olduğu devirlerde bile her şeyin her halin hemen tarzı evvelisine rücu edebildiği vardır; binaenaleyh sahibinin evine avdet eden köpeğin sükunetine aldanılarak bu kudurmuş hayvana yine hüsnü kabul gösterilir ve hayvan yine sahibleriyle bir arada yaşamağa başlar ki böyle bir hal ve hareket pek büyük bir tehlikedir. Çünkü ara sıra hayvanın nöbetleri tekrar baş gösterir ve bundan pek şayanı teessüf neticeler, müellim ve feci hadiseler olur. O halde evden birkaç gün gaib olduktan sonra tekrar avdet eden köpeği “şüpheli” addederek hayatı aile arasına kabul etmemeli ve muvakkaten bir yerde hapis tevkif eylemelidir.²¹

Kuduzun bu tarzı seyri dört günden altı güne kadar sürer, sonra azalarak felçler baş gösterir. Köpek çenelerini birbirine kavuşduramamaya başlar ve ağız açık kalır. Ağzından uzunca ve pek yapışkan bir salya akar. Bu devirde köpek ne havlayabilir, ne de ısıtır. Köpek öyle ağız açık ve çeneleri sarkık görülünce ağzına, boğazına giden yahud sair bir şey saplanmış zannolunur. İşte böyle bir zanna kapılarak köpeğin ağzındaki kemik vesaireyi çıkartmak azmine düşüb de kendini köpeğe ısırtanlar nadir değildir. Hayatının bu son günlerinde hayvan pek zayıflar, yürürken sendelemeğe başlar, hususiyle arka ayakları üzerine duramayacak bir hâle gelir ve ekseriya arka ayaklarını sürür. Gitgide felç, göğse, karına, ön ayaklara sarar ve bu vechile hayvan boğula boğula, nefesi kesile kesile telef olur.

Bunda kuduzun “felci” olan tarafına gelince: birden bire bedeninin birçok yerlerinde, çene ve gırtlak bölgesinde felçler zuhur ederek köpeği havlamaktan men eder. Mamafî felç yalnız ön ayaklara münhasır olabilir. İletin bu şekilde hücum yoktur, yalnız başlangıçta endişe alaimi görülür; köpeğin huyu birden bire tebeddül ediverir (değişir). Bu şekilde illetin seyri daha çabuktur. Alalade hayvan, kudurduğunun üçüncü veya dördüncü günü telef olub gider. Bu tarzda dahi ölüm felcin göğüs ve karın etlerine sarmasından ileri gelir.²²

²¹ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 683.

²² Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 684.

Kuduz illetinden telef olan hayvanlar üzerinde fethi meyit icra edilecek olursa beyinde bir parça, kan hücumundan başka bir şey görülmez. Mamafi bu hayvanların midesinin muayene etmek haizi ehemmiyettir (çok önemlidir). Midede hazmı kabil olmayan birçok garib cisimler: taş, saman, paçavra, odun kırıntıları gibi şeyler bulunacak olursa hayvanın kuduz illetinden öldüğüne pek ciddi şüpheler hasıl olur. Fakat bu şüpheler, delillerle hayvanın mutlaka kudurup öldüğüne hükmedilemez. Midede böyle garib birçok cismin bulunması ekseriya kuduz illetinden telef olan hayvanlarda görülür. Çünkü hayvanlar yolda giderlerken ne görürlerse dişleri ile kavrayup bazen de koparup midelerine indiriverirler. Sonralarını, birçok müellif ve ulema kudurarak telef olan köpeklerde damar bozuklukları buldular.

Sair hayvanatı ehliyenin kedi ve kedi cinsinden olan hayvanların, kurt, tilki, çakal vesairenin kuduzları hemen daima köpeğinkine benzemektedir. Öküz, at, koyun gibi ot yiyen hayvanların kuduzları felc alaimi (belirtileri) göstermemektedir. Mamafi bunlarda da kuduzun hezeyani şekli görülebilir.

Fare vesair kemirici hayvanlar kuduz virüsünün şırınga edilmesiyle illeti pek kolay kapmakta iseler de bunlarda dahi kuduzun kendi kendine olması mümkün değildir.

Yazar yazısında insandaki kuduzdan da söz eder:

“İnsanda görülen kuduz hastalığı da hayvanattakine benzer. İnsan kudurmasının tezahürat ve ahvali muhtelifesinden (çeşitli hallerinden) en ziyade göze çarpan hemen daima mevcut olan bir halet-i ruhiye-i mahsusiyedir (özel ruh durumu). Kudurmağa başlayan bir insan, evvela kendinde bir fenalık, her tarafında bir kesiklik ve yorgunluk hisseder; bunu müteakib bir endişe, bir sıkıntıdır basar, zavallı adam gecelerini uykusuzluklar, kabuslar içinde geçirmeğe başlar. Bir-iki gün sonra hastada intibah (uyanma) ziyadeleşir, cüzi bir gürültü duyar, parlak şeyler görmek, açık renklere bakmak, biçareyi üzer. Ufak bir teheyycü (heyecan), müellim (acıklı) ve sıkıntılı buhranlar mucib olur.

Kudurmak felaketine uğrayan biçarelerde bazen samimi hayal ve hisler görülür: yani hasta hiçbir şey yok iken birtakım şeyler görüb işitmeğe başlar, sonra boğazda bir teşennüc (kasılma) peyda olur ve bu teşennüc kısa kısa nöbetlerle gelmeğe başlar; hasta ne mayi ve ne sulb (katı) bir şey geçiremez, işte bundan dolaydır ki kuduranlar su içemezler. Bu hâle lisanı tıpta “sudan korkmak -havfi mâül-mâ-hydrophobie- derler ki bu tâbir tâ Calinos zamanının yâdigardır. Bu teşennüc (kasılma) yavaş yavaş birçok azalata, göğse ve karna yayılarak teneffüsü güçleştirir; hasta bir hâle gelir ki adeta nefes alamaz olur, gırtlak, nefes boruları hep tikanır, zavallı böyle yutkuna yutkuna, boğula boğula telef olur gider. Felc olayı, insanda hayvanata nisbetle son derece az ve nadirdir. Hastalar kendi kendilerini tanır ve tamamıyeti akliyelerini muhafaza ederler.”²³

²³ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 685.

Yazar, kuduz hastalığının tedavisi hakkında da şu bilgileri verir:

“Kuduz İletinin Tedavisi: Bir kere kudurmak başladı mı, kuduz illetine çaresiz olmak kabil olamaz; fenni tedavi bu devirde hastaya müsekkin devalar kullanılmaktan başka bir şey yapamıyor. Ancak Pastör kuduz aşısını keşfederek insanları ölümden kurtarmağa çalıştı. Bu konuda bazı rakamlar verilebilir.

Aşı usulünün tatbikinden evvel kuduran hastaların yüzde (78)den ziyadesi mutlaka telef olmakta idi; halbuki 1896 senesinde (1308) kadar eşşes aşılansarak bunlardan yalnız dördü telef olmuştur. Böylece vefiyat (vefatlar) binde üç kadar bir şeydir. 1897 senesinde (1521) kişi aşılansmış, bunlardan 6 kişi vefat etmiştir (binde dört kadar bir şey); 1898 senesinde (1465) kişi aşılansmış, bunlardan (3)ü vefat etmiştir. Demek vefiyat binde ikidir. Memleketimizde kuduz aşısı ameliyathanesini ilk defa olarak tesis ile o müessesesi-âliyenin müdürlüğünde bulunan Zoeros Paşa Hazretlerinin neşr eyledikleri eserde dahi vefiyatın yüzde birden aşağı olduğu gösterilmiştir. Kuduz virüsü kuduran hayvanın murdar iliginde karargir olur. Bu murdar ilik kuru bir havada kurutulursa, kurutma müddetinin imtidadiyle mütenasib olmak üzere, şiddetini, şedidi semmiyesini (zehrin şiddetini) zayıf ediyor, böyle kuru kuruya nihayet sağlam bir bedene zarar etmeyecek bir hale geliyor. Böyle bir virüs ile alevde murdar ilikler bir arada bulundurulursa o vakit şiddeti semmiyeleri (zehir), virüsiyetleri muhtelif bir süre murdar ilik elde edilmiş olur. İlk defa bunlardan hiçbir şiddeti semmiyesi (zehirleme şiddeti) olmayan şırnga edilir. Sonra ötekiler şiddeti semmiyenin azlığı derecesince ve tedricen semmiyet ve virusiyetlerinin şiddeti artmak üzere aşılansır. Beden ilk şırngalarla semme, virüse karşı bir mukavemet edinmiş olacağından sonraki şırngalara, şedidi semmiyesi (zehirleme şiddeti) ziyade olanlara dahi bilâ arza tahammül eder.”²⁴

1891 senesi Londra’da kuduz kongresine tebliğ edilen “Kuduz Köpek Isırdıktan Sonra Kuduranlar Hakkında İttihazı İcab Eden Tedabir-i Vakiye” unvanlı layihadan şu satırları aynen iktibas ediyoruz:

“Henüz başlayan, alameti iptidaiyesi görülmeyen bir kuduz tedavi vakası kuduz köpeğin ısırdığı şahsa her gün bir miktar kurumuş kuduzlu murdar (pis) ilik şırnga etmekden ibarettir. Bu murdar ilik evvela bir miktar ta’kim edilmiş ve hafifçe kolaylaştırılmış et suyunda ezilir, adeta sübye haline getirilir, böyle bir mayii deri altına şırnga etmek güç bir iş değildir. Şırngalar yan taraflara, uyluklara, nöbetleşe bir tarzda, yani bir sağa bir sola yapılır. Evvelâ on dört günlük bir murdar ilik şırnga edilir ki bunun bedene hiçbir tesiri yoktur. Sonra sırasıyla, on üç, on iki, on bir, on, dokuz günlük olanlar, yani kudurmağa başlayalıdan beri o kadar gün geçmiş kuduz virüsü ile tavşan murdar ilikleri şırnga edilir; nihayet üç günlük murdar ilige gelince beden dahi kuduz virüsüne karşı muafiyet kast etmiş olur. Hafif ve kuvvetsiz murdar iliklerden her defada üç santimetre mikabı kadar

²⁴ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 686.

şırnga edilebilir. Tedavinin devamı müddetince aynı murdar iliğin tekrar tekrar şırnga edilmesi de caizdir; zaten edilecek şırngaların adedi, tedavinin müddeti dahi ısırığın şiddetine göredir.

Bu tedavi-i vakayiden hakkıyla istifade edebilmek hemen ısırılır ısırılmaz tedavi edilmelidir. Tedaviye ne kadar erken başlanılırsa muvaffakiyat dahi o kadar emin olur. Gerek Paris Kuduz Ameliyathanesinde icra edilen, gerek İstanbul'da Zoeros Paşa Hazretleri tarafından tedavinin vasati olarak on altıdan on sekiz güne kadar imtidad eylemesi icab ettiği anlaşılmıştır. Kuduz aşısının şırnga edildiği yerde hiçbir bere, hiçbir eser iltihap görülmeyeceği gibi aşının sıhhati umumiye-i bedene hiçbir kötü tesiri de olamaz.

Bir adamı köpek ısırınca yapılacaklar şundan ibarettir. Evvela köpeği tahtı müşahadeye almak ve böylece on gün kadar tarassut altında bulundurmak icab eder. Köpeğin sahibi varsa bu tedbire o adam tevessül etmelidir. Isıran köpek bir sokak köpeği ise onu da derhal yakalamak, fakat birçoklarının bilmeyerek yaptıkları vechile, hayvanı hemen öldürmeğe çalışmamalıdır. Çünkü kudurmuş köpek yılanı filan benzemez. Muzır olduğu için öldürülüyorsa bilinmelidir ki o hayvan zaten birkaç güne kadar ölecektir, yalnız bir yerde mahpus bırakmalıdır ki köpekde kuduzun bütün alametleri aşikar görünsün de şüpheye lüzum kalmasin ve ısırılan biçarenin de tedavisine ihtimam edilsin.

Bu vechile tahtı müşahadeye alınan köpek de yedi sekiz gün sonraya kadar kuduz hastalığının hiçbir alameti görülemezse yani hayvan kudurmazsa ne bir tehlike, ne de icabı tedavi yok demektir. Hayvanda kuduz alaimi görülürse derhal en yakın ve seri bir vasıta-i nakliye ile hastayı tedaviyi icra edecek aşı ameliyathanesine götürülmelidir.²⁵

Odesa hekimlerinden meşhur (Gamaleye)nin kudurmuş köpekler tarafından ısırılan (5876) kişi üzerine tanzim eylediği cetveli ihsaiyenin tetkikinden anlaşılır ki tedaviye ısırıldıktan bir hafta sonra başlanılırsa vefiyat (ölümler) yüzde yarım, iki hafta sonra da yüzde iki buçuk, üç hafta sonra da yüzde üç buçuk nisbetindedir. Paşa hazretlerinin on iki sene zarfında tedavi eylediği (2359) hastadan 40-45 kişi bilahare kuduz illetinden iyileşemeyerek olamayarak vefat etmişlerdir. Bunlardan birçoğu ameliyathaneye pek geç ısırıldıktan 20-25-30 gün sonra müracaat etmişlerdir. Bu halde “tedaviden istifade eylemek ve tamamiyle şifayab olmak için ısırıldıktan itibaren hiç olmazsa yirmi gün geçmezden evvel ameliyathaneye müracaat etmelidir. Tedaviye ne kadar erken başlanırsa o kadar iyidir.”

Romanya Darülfunun Tıbbiyesi muallimlerinden doktor (Babes) kudurmuş bir kurdun on üç insan ve otuz hayvan ısırıldığını ve ısırılan hayvanların telef olduğu halde insanlardan yalnız bir kişinin tedavi edilmemek ile vefat ettiğini ve diğer on ikisinin tedavi ile bir hayat olduklarını nakli beyan ediyor.

²⁵ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 687.

Kudurmuş bir köpek tarafından daha yeni ısırılan bir adamın yarasına ne yapılmalıdır? Hemen eve bir tabip, olmazsa bir cerrah, bir eczacı çağırarak ısırılan yer, yara iyice dağlanmalıdır. Dağlama ameliyatı ya adi dağ demirleri ile, hatta kızıl ateş hâline getirilmiş bir kömür parçasıyla dahi icra olunabilir. Bu yara derhal dağlanır ve ısırılan mahal iyice ve derin olarak yakılırsa o adam kudurmaz.

Ahali arasında kudurmuş köpeğin ısırıldığı yere kuru fasulye yahud ısırılan köpeğin kılını koymak, dilin altı yakılmak gibi birtakım hurafeler varsa da bunlar pek cahilane, pek basit, hatta vakit kaybettirecekleri için muzır şeylerdir. Artık bu gibi şeylere kimse inanmamalıdır. Bir de kuduran adama kantarit vermek, dehşetli ve semdar haplar yutturmak da iyi değildir. Çünkü bunların illete hiçbir faidesi olmaz.

Yarayı dağlamakla faide istihsal edilmesinde en birinci şart süratle hareket etmek ve hemen yarayı iyice ve derince dağlamanın çaresine bakmaktır. Bu vesaitte müracaat edilmiş olur ve kuduz yarasına virüs ne kadar az girerse ileride icra edilecek aşı o kadar başarılı olur.

Resim-1: Kuduz Köpek
(Nevsâl-i Afiyet, 3. Cilt)

Emmek, yıkamak, kanatmak, dağlamak gibi ilkel uygulamalardan sonra yine kuduz aşısı ameliyathanesine müracaat olunmalıdır. Çünkü bu önlemler ile virüsün hepsini mahvettiğimizden emin olamayız. Hemen uygulanan bu tedbirlere rağmen yine bir miktar kuduz virüsünün bedene girmediği ne ile temin edilecektir?²⁶

Cemiyeti tıbbiye-i şahanenin 5 Nisan 1901 tarihindeki toplantısında

Dersaadet kuduz aşısı ameliyathanesi müdürü tarafından kaleme alınan tetkik ve tasvib edilmiş tamime göre:

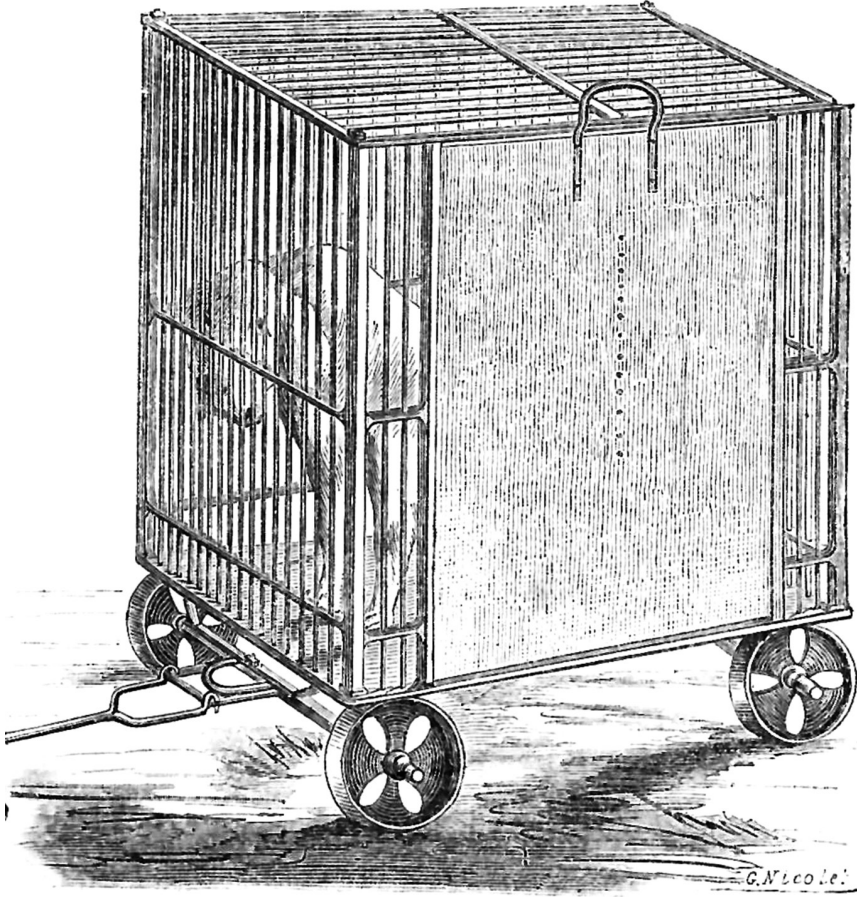
Evvela: Bir köpek, kedi yahud sair bir hayvan birini ısırды mı, ısırılan hayvanı itlaf etmemelidir (yok etmemelidir), bilakis onu bir heyet yakalayarak tahtı müşahadeye almalı, yahud bir baytara teslim eylemelidir.

Saniyen (ikinci olarak): Hayvanlarda kuduz illeti şüphelendirecek alam (belirtiler) şunlardır: Hayvan tabiatını, huyunu değiştirir; yahud sukunetli oluverir, yahud bilakis hırçın, fena yaramaz bir tavır alır. Hayvanın iştihası artar, ne bulursa yemeğe başlar. Evvela çenelerine, sonra bütün vücut ve azasına felç arız olur, ağzından salyalar akar. Hayvanatın sesi de değişir, adeta ölmüş, şikayet engiz bir feryat koparmak halini alır, hayvan, bu feryadının sonunda şiddetli yaygaralarla bağırmağa başlar.

Salisen (Üçüncü olarak): Isırdıktan on gün sonra hâlâ kudurmak alâimi göstermeyen bir hayvan kuduz değildir.

Rabien (Dördüncü olarak): Kuduz veya şüpheli bir hayvan tarafından ısırılan âdemin yarasını mümkün olduğu kadar süratle derince dağlamalıdır. Bu, kızarıncaya kadar ısıtılmış bir demir parçasıyla da olabilir.

²⁶ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 688.

Resim-2: Demir kafeste müşahadeye alınmış kuduz köpek (Nevsâl-i Afiyet, 3. Cilt)

Hamisen (Beşinci olarak): Kuduz illeti yalnız Pastör usulüyle, yani kurdurmadan evvel şırınga edilebilen kuduz aşısıyla tedavi olunabilir. Bu babda mutatabbilerin, kocakarıların, şarlatanların tevzi ve icra eyledikleri ilaçlar, tedaviler faidesiz ve beyhudedir. Pastör usulüyle tedavinin hiçbir mazarratı (zararı) ve mahzuru yoktur; bundan kuduz illetine mübtela olmayan adamlara bile bir zarar dokunmaz, yani bu tedavi sağlam ve salim adamlara kuduz hastalığını nakletmez ve edemez.

Altıncı olarak: Kuduz aşısı ameliyathanesine mümkün olduğu kadar erken, yani ısırıldıktan bir hafta sonraya kadar müracaat etmelidir. Bu tedavi yaranın ve şiddetine göre on beş - yirmi gün kadar devam eder; şahsi kurdurmaktan, kuduz illetine tutulmaktan vikaye eyer (korur). Fakat vakit geçmiş olursa daha tedavi tamamen icrayı tesir etmezden evvel kuduz illeti zuhur etmeğe başlar; binaenaleyh böyle bir arızanın zuhurundan dolayı yalnız geciken adam ve gecikdirilenler mesuldür. Yoksa ne kuduz aşısı ameliyathanesine, ne de bu tedaviyi icraya memur olan tabibe hiçbir noksan ve kusur atfedilemez.

Harikülade şifa gösteren bu tedaviden istifade için tedavihaneye vaktinde yetişmeğe, kuduz köpek vesair bir hayvan tarafından ısırıldıktan sonra bir an bile vakit geçirmemeğe çalışılmalıdır.²⁷

Kuduz tehlikesine karşı önlem amacıyla 1910 yılında İstanbul sokaklarından toplanan 80.000 başı boş köpek Hayırsız Ada'ya bırakılmış, İstanbul Belediye Başkanı *Cemil Topuzlu* zamanında da 30.000 köpek yavaş yavaş imha edilmiştir.

Türkiye'deki kuduz vakaları Cumhuriyet döneminde de artarak devam etmiş, ancak alınan önlemler sayesinde ölen hasta sayısı Osmanlı dönemine göre yarı yarıya azalmıştır. Kuduz vakalarının en yaygın olduğu İstanbul'da 1886-1922 yılları arasındaki 36 yıllık dönemde kuduzla yakalanan 22.360 kişiden 240'ı vefat ederken 1923-1938 yılları arasındaki 15 yıllık dönemde 24.774 hastadan 115'i yaşamını kaybetmiştir.²⁸ Ankara'da da 1933-1939 yılları arasında kuduzdan aşı tedavisi gören 2.849 kişiden 37'si hayatını kaybetmiştir.

Kuduzdan ölen hasta sayısının azalmasında 1925 yılından itibaren açılmaya başlanan Kuduz Tedavi Müesseseleri etkili olmuştur. 1925 yılında Sivas ve Erzurum'da, 1926'da Diyarbakır'da, 1927'de Konya'da ve 1930 yılında İzmir'de müessese açılmış, 1932 Temmuz'undan itibaren de Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde *Dr. Abdülkadir Çilesiz* tarafından aşı üretilerek tedaviye başlanmıştır.

Kuduz, 24 Nisan 1930 tarihli *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*'yla bildiri zorunlu hastalıklardan sayılmış, kanunun 75. ve 96. maddeleriyle kuduzla yakalanan veya kudurmuş olduğundan şüphe edilen hayvanlar tarafından ısırılmış olanların derhal en yakın kuduz tedavi müessesesine götürülmeleri zorunlu kılınmıştır. Yine ilgili maddelerde yoksul olanların yol masraflarının köy, belediye ve özel idare bütçelerinden karşılanması, devlete ait taşıt araçlarından ücretsiz faydalanmaları sağlanmış, yoksullara parasız aşı uygulanması imkânı tanınmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında kuduz mikrobu taşıyan bazı ehil ve yabani hayvanların imhasına da başvurulmuştur.²⁹

1933 yılında ülkenin 26 merkezinde kuduz tedavi istasyonu açılmış, 1937 yılından itibaren her il merkezinde bir kuduz tedavi istasyonu kurulmasıyla bu sayı 1938 yılı sonunda 52'ye ulaşmıştır. 1933-1938 yılları arasında bu istasyonlarda toplam 9.384 kişiye tedavi uygulanmıştır.³⁰

9 Ağustos 1931 tarihinde kabul edilen *Hayvan Sağlık Zabıta Nizamnamesi*'nin 14. kısmını oluşturan 376. ve 407. maddeleri arasındaki bölüm tamamen kuduzla ilgili hükümleri içermektedir. Nizamnamenin ilgili maddelerinde kuduzlu hayvanlar tarafından ışınlanan hayvanlar hakkında yapılacak tecrit,

²⁷ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 690.

²⁸ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 691.

²⁹ Bedii Nuri Şehsuvaroğlu - Ayşegül Demirhan Erdemir - Gönül Cantay, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 45.

³⁰ Bedii Nuri Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1970, s. 31-129.

tedavi ve itlaf işlemleri, kuduz veya kuduz şüphesi olup bağlandığı yerden kaçan köpekler hakkında yapılacak muamele, kuduz veya kuduz şüphesi olan hayvanların taşınması sırasında alınacak önlemler, kuduzla yakalanan veya yakalandığından şüphelenilen hayvanların et ve sütlerinden yararlanılamayacağı, kuduz mahallerinin, hayvanlara ait eşya ve teçhizatın dezenfeksiyonu gibi hususlar yer almaktadır.³¹

Sonuç

Kuduz hastalığı çok eski dönemlerden beri bilinir. Bu hastalığın tedavisi 19. yüzyılda Pastör'ün kuduz aşısını bulması ile mümkün oldu. Kuduz aşısı Türkiye'ye 19. yüzyılda geldi. Besim Ömer Akalın Paşa'nın Nevsal-i Âfiyet adlı kitabındaki kuduzla ilgili makale, bize kuduz hastalığının modern yollarla 19. yüzyılda Türkiye'deki önlemleri bildirmesi açısından önemlidir.

Kaynaklar

AKALIN, Besim Ömer: *Kuduz, Nevsal-i Afiyet*, Üçüncü Sene, Salname-i Tıbbi İst. Matbaa-i Ahmad İhsan ve Şurekası, 1320 (1904), s. 672-690.

COMRIE, J.D.: *History of Medicine*, University of Edinburgh, Edinburgh 1910, s. 34.

DAVIDSON, G.R.: *Medicine Through The Ages*, Roy Publishers Inc, New York 1968, s. 38.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan: *Lectures on Medical History and Medical Ethics*, Nobel Tıp Kit., İstanbul 1994, s. 1-30.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan: "Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 109, İstanbul 1997, s. 48-58.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemî, C. 26, Sıra: 1520, Dosya: 703, Gömlek: 5, Tarih: 1320-1324 (1902-1906).

Osmanlı Arşivi Belgesi, Y.PRK.ASK, C. 4, Sıra: 42, Dosya: 143, Gömlek: 42, Tarih: 1316 (1900).

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedii Nuri - ERDEMİR, Ayşegül Demirhan - CANTAY, Gönül, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 47.

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedii Nuri: *İstanbul'da Beşyüz Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 33.

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedii Nuri: *Eczacılık Tarihi Dersleri*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1970, s. 31-129.

TEMEL, Mehmet: "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2010, s. 202-234.

UNAT, Ekrem Kadri: "Osmanlı İmparatorluğunda İnsanın Bulaşıcı Hastalıklarına Karşı Yapılan Koruyucu Aşılar", *Dirim Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 11-12, 1978, s. 363-370.

³¹ Mehmet Temel, "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2010, s. 202-234.

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TÜRK AİLE YAPISINA BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR* - Okt. Handan HAYKIR**

Öz

Toplumu oluşturan en temel birim ailedir. Geçmişten günümüze varlığını ve önemini koruyan aile kurumu, toplumların hayatını devam ettirmesinde ve sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir düzen için önemli bir rolü bulunmaktadır. Her toplum bu anlamda aile kurumuna büyük önem vermiştir. Aile kurumunun değer ve öneminin korunması ve güçlenmesi için çaba sarf etmişlerdir.

Her milletin kendine özgü bir aile yapısı vardır. Türk aile yapısının da kendine göre özellikleri vardır. Türkler, aile kurumuna büyük önem vermişlerdir. Büyük bir kutsallık atfedilen Türk ailesi yapısı tarihsel süreç içerisinde sürekli olarak el üstünde tutularak değer verilmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde Türk toplumunu idare eden yöneticiler, ailenin ve özellikle kadının toplum içerisindeki yeri, aile kurumunun düzenlenmesi ve korunması için sürekli çalışmalar yapmışlardır. Aile yapısında meydana gelebilecek olumsuzlukları gidermek için tedbirlere başvurmuşlardır. Bu anlamda kanunlar yapılmış ve toplumun temel taşı olan aile kurumunun güçlenmesi için çaba sarf etmişlerdir.

Bu bağlamda bu çalışmamızda, tarihsel süreç içerisinde Türk ailesinin, sosyal hayattaki yeri ve önemi hakkında bilgiler verilecektir. Bu tarihsel süreç içerisinde Türk aile yapısında meydana gelen değişimler incelenip, Cumhuriyet'ten sonra modernleşme hedefi doğrultusunda çıkarılan kanunların aile kurumuna etkileri üzerinde durulacaktır.

Özellikle Medeni Kanunun, Türk aile yapısı ve kadına dair getirdiği yenilikler hakkında bilgiler verilerek geçmişten günümüze Türk ailesinin bir panoraması sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Aile, Türk Ailesi, Osmanlı Sosyal Hayatı, Türk Kadını, Mecelle Cumhuriyet, Modernleşme, Medeni Kanun.

* Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

** Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

Turkish Family Structure In A Historical Perspective

Abstract

The most basic unit that makes up society is the family. The family institution, which preserves its daily existence and importance, has an important role in maintaining the lives of the societies and for a system based on solid foundations. Every society has given great importance to the family institution in this sense. They have endeavored to protect and strengthen the value and the importance of the family institution.

Every nation has its own unique family structure. Turkish family structure also has its own characteristics. The Turkish family structure, which is attributed to a great holiness, has been valued by being kept on hand in the historical process.

The administrators of the Turkish society have continuously worked on the place of the family and especially the place of woman in the society, the organization of the family institution and protection in the historical process. They have taken precautions to overcome the possible problems of the family institution. In this respect, laws have been made and efforts have been made to strengthen the institution of the family, the cornerstone of society.

In this context, this study aims to give information about the place and importance of the Turkish family institution in social life in the historical process. In this historical process, the changes that took place in the structure of Turkish Family are going to be examined and the effects of the laws, which were introduced with the aim of modernization after the Republic, will also examined. Information about the civil law, which brought innovations about Turkish family structure and for the women, will be given in particular and a panorama of the Turkish family from past to present will be presented.

Keywords: *Family, Turkish Family, Ottoman Social Life, Turkish Woman, Ottoman Code Of Civil Law, Republic, Modernization, Civil Law.*

Giriş

Aile, karı-koca; anne-baba ve çocuklardan oluşan toplumun en temel kurumudur.¹ Aile kurumunun soyun devamını sağlamak gibi bir işlevinin olmasının yanında, toplumların kültürlerini oluşturma aşamasında da önemli bir rolü vardır. Bir toplumda, aile ne kadar sağlam temeller üzerine kurulur ise, toplumda o derece güçlü ve sağlam yapıda gelişimini sürdürür. Dünyada, bunun en güzel örneklerinden biri de Türk aile yapısıdır. Türk toplumlarında öteden beri aile önemli bir yere sahiptir. Zira Türklerin, Anayurt'tan dünyanın birçok yerine dağılmasına rağmen varlıklarını günümüze kadar korumalarının en önemli sebebinin aile yapısının sağlamlığından kaynaklandığı düşüncesi, birçok sosyal bilimci tarafından kabul gören bir düşüncedir. Bu görüşü savunanlardan biri olan İbrahim Kafesoğlu, *"Türklerin, dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları, aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten ileri gelir ki, bunun bir delili de Türk dilinde, başka mil-*

¹ Aile kavramı hakkında yapılan farklı tanımlar için bkz. Muhsin Yılmazçoban, "Aile Kurumu ve Türk Ailesinde Bütünlükçü Yapı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 176, İstanbul 2008, s. 154-155.

letlerde rastlanmayan zenginlikte mevcut olan akrabalık nüanslarını belirleyici kelimelerdir.”² Türklerde aile yapısı, İslamiyet’ten önce, İslamiyet’ten sonra ve Cumhuriyet dönemi olarak üç dönem içinde incelenecek olursa ailenin kutsallığının ve öneminin asırlar geçmesine rağmen değişmediğini görmek mümkündür. Tarih boyunca bütün Türk devletleri, aile kurumunun korunması ve güçlenmesi amacıyla her türlü tedbiri almış ve gerekli yasaları çıkarmışlardır. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 41. maddesinde, “Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar.” denilerek aile birliğinin önemi ve devletin bu konudaki sorumluluğu vurgulanmıştır.

1. İslam Öncesi Türklerde Aile Yapısı

Bu dönem Türk aile yapısını incelerken, başvuru kaynakları sınırlıdır. Bunlar, Uygur Türkleri’nden günümüze intikal etmiş bazı hukuki belgeler hariç, o dönemde Çinlilerin yazdıkları eserler, epigrafik ve arkeolojik kaynaklar, dil üzerinde yapılan araştırmalar gibi dolaylı kaynaklardır.³

Eski Türk ailesini ilk yazılı kaynaklarını, Orhun Anıtları’ndan çıkarmak mümkündür. Bu anıtlarda evlilik sistemi ile ilgili bazı görüşlere rastlanmaktadır. “Üst mavi gök, alta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine atam Bumın Kağan oturmuş. Türk budunu (halk) yok olmasın diye, halk olsun diye babam İteriş Kağan annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.” Bu da ailenin bir evrim ürünü olmadığını, ana-baba ve çocuklardan ibaret bir çekirdek aile tipini temsil ettiğini belirtmektedir. Böylece çekirdek ailenin evrenselliği gerçeği, Türklerde kanıtlanmış olmaktadır. Ayrıca bu anıtlarda kadının kutsallığına rastlanmaktadır.⁴

Eski Türkler, Çin, Hint, Arap, Roma ve Yunan toplumlarında olduğu gibi pederşahi⁵ değil, pederi⁶ aile yapısına sahiptir. Babanın, eşi ve çocukları üzerinde demokratik hakkı söz konusudur. Aile reisi bazı yetkilerini karısıyla paylaşır ve birçok konuda birlikte hareket ederlerdi. Dilimizdeki “soy-sop” kelimesi anne ve baba tarafından olan akrabalığa verilen önemi ifade etmektedir. Türklerde sosyal derece farkının olmaması, aile içinde de görülmekte ve eşitlik ilkesi benimsenmekteydi.⁷

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2015, s. 219-220.

³ Ali Bardakoğlu, “Türk Aile Hukukunun Tarihsel Gelişimi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II, Ankara 1991, s. 610.

⁴ Orhan Türkdoğan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I, Ankara 1992, s. 37.

⁵ Pederşahi aile özellikle Çin’de ve Roma’da görülmektedir. Pederşah olan kişinin ailesi üzerinde mutlak bir hakimiyeti vardır. Aile reisi aynı zamanda dini liderdir. Pederşah, kadınlarını ve çocuklarını satabilme hatta öldürebilme hakkına sahiptir.

⁶ Pederi ailede, anne baba eşit haklara sahip olup kadınlara son derece önem verilir. Çocuklar çok kıymetliydi. Baba tarafından alınıp satılmazdı.

⁷ Hüseyin Öztürk, “Türklerde Aile ve Ahlak Telakkileri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 12.

Türk anlayışına göre evlenme, toplumun ve devletin temelini meydana getirirdi. Evlenmenin amacı ev-bark sahibi olmak, dirlik ve düzen içinde yaşamaktı. Türk ailesinde ne “iç güveylik” ne de “iç gelinlik” görülmemekteydi. Evlenen çiftler kendi evlerine çıkarlardı. Yaşlanan anne ve baba ise en küçük oğullarının yanında ömürlerini geçirirlerdi. Evler, Türklerin mabetleri sayılırdı. Zira Orhun Kitabeleri’nde “bark” kelimesinin mabet anlamında kullanıldığı, ev-bark kelimesindeki barkında buradan geldiği görülmektedir. Onun için, Türk ailesi biyolojik bir ilişkiden çok ilahi bir beraberliği ifade eden müesseseydi. Hatta Türkler, evin eşini kutsal saymış ve evin eşine basan yabancıların çarpılacağına inanmışlardı. Bu da evin ve ailenin kutsallığı yanında, mahremiyete de ne kadar önem verildiğinin güzel bir örneğidir.⁸

Türklerde evlilik çok kutsaldı ve yapılan evliliklerde geleneklere uygun davranmak büyük bir önem taşımaktaydı. Çoğunlukla tek eşlilik (monogami) yaygın olmasına rağmen, bazen askeri ve siyasi sebeplerden dolayı özellikle hükümdarlar arasında çok eşlilikler görülmekteydi. Fakat bu evlilik türü hoş karşılanmayan bir durumdu.⁹

Eski Türklerde evlenilecek kadının “il”den olması şarttır. Kadının “il”den yani erkeğin akrabasından olması, onu hukukça yükseltecek bir kıstastı. Bunun en önemli sebebiyse, eski kavimlerde her cemiyet kendilerini diğerlerinden daha üstün ve asil olarak görürlerdi. Bu sebepten, ancak aynı akrabadan olan erkek ve kadının evliliği “Türk Töresine” uygun olabilirdi. Ancak bazı reislerin, eşlerinin yanı sıra esirlerinden ya da başka oymaklardan yaptıkları evlilikler töre tarafından uygun görülmeyp bu kadınlara “hatun” namı verilmezdi. Bunlara “kuma” denirdi. Kumalar bir eş değil, hatunun kardeşi suretinde aileye dahil olurdu. Kendi çocukları bile kumaya anne diyemez teyze derlerdi. Annelik sıfatı yalnız ilden olan hakiki eşe yani hatuna mahsustu. Kumaların çocukları, babalarının servetlerinden pay alamazlar; bir hükümdarın oğlu, kumadan doğmuş ise hükümdar olamazdı. Hatta hakanların evlendikleri Çinli prensesler bile kumalardan üstün olsalar bile hatunlardan aşağı idiler.¹⁰

Eski Türklerde, nişanlanmadan önce velilerin rızası yanında evlenecek kızın ve erkeğinde rızası alınırdı. Nişandan sonra erkek tarafının, kızın ailesine “kalın” adı verilen ve miktarı ailelerin ekonomik ve sosyal durumlarına göre değişen, karşılıklı görüşme ile belirlenen bir mal vermesi gerekiyordu. Kalın, evliliğin önemli şartlarından biri olup, fakir ailelerde bir tek koyun olabildiği gibi, zengin ailelerde iki yüz at veya bin deveye kadar çıkabilmekteydi. Evliliklerde son derece önemli olan bu gelenek, karşılıklı bir akitti.¹¹

Kalın, babanın sağken oğullarının evlenebilmeleri için verdiği paydı. Oğul, babasından bu hakkını zorla alabilirdi. Eski Türklerde, kız ve erkek evlat arasında bir ayırım bulunmamaktaydı. Baba malından, oğullarına olduğu gibi kızlarına da hak düşüyordu. Bu da kızın çeyizi idi.¹²

⁸ Latife Kabaklı Çimen, *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, İstanbul 2008, s. 123.

⁹ Necdet Sevinç, *Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul 2000, s. 54.

¹⁰ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul 1976, s. 142-143.

¹¹ Bardakoğlu, “a.g.m.”, s. 610.

¹² Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, İstanbul 2013, s. 254.

Evlenme sırasında düğün yapmak zorunluydu. Düğünlerde davetlilere “*düğün yemeği*” verilir, gelinlere ipekli kumaşlarla süslenen özel odalar hazırlanır ve gelin eve atla getirilirdi. Geline hizmet etmesi için “*eget*” adı verilen yardımcı bir kadın gönderilirdi.¹³

Eski Türklerde, boşanma törelere göre hoş karşılanmazdı. Bu sebepten, boşanma çok nadir görülen bir durumdu. Dul kavramı sadece eşi ölen kadının için kullanılmıştır. Nadir olarak görülse de boşanma genelde kocanın yetkisindeydi. Kadın ise, kocasının kendisine kötü davrandığını veya erkeğin gayrimeşru ilişkisi olduğunu kanıtlarsa, boşanmayı isteme hakkına sahipti. Boşanmalarda, kadın kabahatli ise erkeğin verdiği kalını ve getirdiği çeyizi erkeğe geri verirdi. Boşanmada kusur erkeğin ise kalını, kadından geri alamayacağı gibi kadının çeyizini de iade etmek zorundaydı.¹⁴

Eski Türklerde, ölen kardeşin dul kalan eşi ve üvey anne ile evlenme geleneği (leviratus) görülmekteydi. Böylece, hem dul kadınlar himaye ediliyor, hem de aile mülkünün parçalanması önleniyordu. Ancak kadın, evlenme sırasında aldığı kalını iade ederek bu evliliği reddedebilme hakkına sahipti.¹⁵

Türk toplumlarının her döneminde olduğu gibi, eski Türklerde de kadına son derece önem verilmiştir. Günümüze kadar yapılan araştırmaların hepsi Türk toplumlarında, kadının son derece saygı duyulan ve değer verilen bir varlık olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Türk ailelerinde, kadının mülkiyet ve tasarruf hakkı vardır. Başka kavimlerde görülen “*kadın değiştirme, döl alma, kadın satma*” gibi adetler Türklerde yoktur.¹⁶

Her ne kadar ailenin reisi erkek (koca) ise de kadın da her zaman erkeğin yanında olmuş, hiçbir şekilde geriye itilmemiştir. Mitolojide, masallarda, ef-sanelerde, halk hikâyelerinde kadın her zaman kocasının yanında yer almaktadır. Mücadelelere katılır, kahramandır, kılıç sallar, idarecilik yapar, geçici ve daimi olarak kocasının olmadığı durumlarda onun görev ve fonksiyonlarını üstlenirdi.¹⁷

Eski Türk hükümdarlarının, emirlerinin başında, “*Hakan ve Hatun buyuruyor ki...*” şeklinde ibarelere yer vermeleri, hükümdar eşinin de hükümdar kadar üstün ve sözü geçer biri olduğunu; devletin sadece hakanla değil, hakan ve hatun birlikte oldukları zaman otoritesini ortaya koyduğunu göstermektedir.¹⁸

Yine, Türk tarihinin ve sosyal hayatının belli bir dönemine ışık tutan Dede Korkut hikayelerinde, Türk kadını, hür, şahsiyet sahibi, cömert, iffetli, vefalı, fedakar bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Tarih boyunca bütün Türk toplumlarında, kadının itibarı ve iffeti en mühim iki özellik olarak görülmektedir.¹⁹

¹³ Ülker Akkutay, “İslamiyet’ten Önce Türk Ailesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 55.

¹⁴ Çimen, *a.g.e.*, s. 134-135.

¹⁵ Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, İstanbul 2015, s. 15.

¹⁶ Dilaver Cebeci, *Türk’e Dair*, İstanbul 2001, s. 79.

¹⁷ Ahmet Gündüz, “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *JASS*, Cilt: 5, Sayı: 5, Elazığ 2012, s. 133.

¹⁸ Öztürk, “a.g.m.”, s. 15.

¹⁹ Cebeci, *a.g.e.*, s. 80.

Rus Türkolog Radloff, uzun bir dönem Türklerle ilgili çalışmalar yapmış ve araştırmaları sonucu Türk aile yapısı ile ilgili şu sonuçlara varmıştır:

“Bir erkeğin kadına dayak atması Eski Türklerde duyulmamış bir şeydir. Eşler birbirlerine karşı her zaman saygılıdır. Türklerde erkekler kadınlara son derece hürmetkârdır. Türklerde aile hayatı son derece mü-kemmeldir. Evliliklerde ihanet çok nadirdir. Kadın-erkek arasında kaç göç yoktur. Sadakatsizliğin cezası çok şiddetlidir.”²⁰

Türk ailesinin sosyal hayattaki birlikteliği Çin kaynaklarında şu şekilde anlatılmaktadır: *“Türkler kadın, erkek, çoluk, çocuk bir arada çalışırlardı. Birlikte ilkbahar ve sonbahar bayramlarını kutlardı, birlikte toylara, düğünlere, yaslara katılırlardı.”²¹*

Bütün bu bilgilerin ışığı altında, eski Türklerde kadına verilen değer ne kadar yüksek olduğunu, kadının adeta kutsallaştırıldığını, hak ve hukukuna son derece önem verildiğini görmekteyiz. Bu düzen kanunlarla değil, töre dediğimiz sosyal kurallarla sağlanmıştır. Bu töreler, Türk ailesini her durumda ve dönemde korumuş ve kollamıştır.

2. İslamiyet Sonrası Türklerde Aile Yapısı

İslam hukukunda, önemli bir mani olmadığı sürece bekar bir kızla bekar bir erkeğin evlenmesi dini vecibe olarak kabul edilmiştir. Yine, Hz. Peygamber (A.S.) değişik hadis-i şeriflerde, müminlerin evlenip çoğalmalarını emretmektedir.²²

İslam aile hukuku, Kur'an'ın konuyla ilgili hükümlerinden, Hz. Peygamberi (A.S.) açıklama ve uygulamasından, üçüncü olarak da İslam hukukçularının, Kur'an ve hadisler ışığında yaptığı yorumlardan oluşur. Kur'an ve sünnetin bu alanda getirdiği hükümler, konunun salt hukuki olmaktan çok dini ve ahlaki zeminini teşkil eder ve bu zemini sağlamlaştırmayı hedef alır.²³ Bu kaynaklarda, aile içi ilişkilerin nasıl olacağı, evliliklerde kadının ve erkeğin haklarının neler olduğu, sağlam bir evlilikte tarafların üzerine düşen sorumluluklar, evlenilmesi yasak olan kimseler, boşanma, akrabalık ve miras konuları bütün teferruatıyla aydınlatılmıştır.²⁴

Evlilik sosyal bir olaydır. Baba ocağını terk eden kız ve erkek, toplumun özü olan aileyi meydana getirirler. İslam dini, meydana gelen ailenin karı-koca münasebetlerinin bilinmesi, doğan çocukların neseplerinin tayin edilmesi, analık, babalık, evlatlık hak ve vazifelerinin tespiti, velayet, miras, nafaka vb. gibi konuların kontrol altına alınması için nikah akdinin yapılmasını şart koşturmaktadır. Değişik ayet ve hadislerle, nikahın şahitler huzurunda herkese açık olarak yapılması emredilirken; evliliğin açık ve devamlı olması istenmiştir.²⁵

²⁰ Kabaklı, a.g.e., s. 194.

²¹ Mehmet Eröz, “Türk Ailesi”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 225.

²² Rıfat Özdemir, “Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 416.

²³ Bardakoğlu, “a.g.m.”, s. 611.

²⁴ Ümit Meriç Yazan, “İslam'da Aile ve Çağdaş İslam Ülkelerinde Aile Yapısı”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 62.

²⁵ Özdemir, “a.g.m.”, s. 417.

İslamiyet'te, o dönemin şartlarından kaynaklı dört kadına kadar (poligami) evlilik yapma izni verilmiş ise de erkekler, "eşler arasında eşit davranma" şartı konarak tek eşliliğe (monogami) teşvik edilmiştir.²⁶

Cahiliye döneminde kadınlar hep geri planda kalır, hiçbir şekilde değer verilmezdi. Kız çocukları utanılacak bir varlık olarak görülüp diri diri toprağa gömülürdü. Kadına mirastan hak bile tanınmazdı. İslam hukuku, bu durumu çağın şartlarına göre kadın lehine düzeltmiştir. Birçok ayet ve hadiste kadının, toplumun bir parçası olduğu, saygı görmeye layık olduğu, değişik konularda erkeklere eşit olduğu, hatta "Cennetin anaların ayakları altında" olduğu şeklinde hükümler yer almaktadır. Kadınlar evlenirken eşlerini seçebilir, mahkemelerde şahitlik edebilir, babası ve kocasının malına mirasçı olabilir, çocuklarının velayetini alabilirlerdi. Ticari faaliyetlerde, karşılıklı akitler yapabilir, malını eşinden izin almadan dilediği gibi tasarruf edebilir, alıp satabilirdi.²⁷

2.1. Osmanlı Klasik Dönemi

İslamiyet'in kabulüyle birlikte bu yeni esaslar Türk kadınının hayatında bazı değişikliklere yol açmıştır. Türklerin kabul ettikleri İslam dininin kuralları, bazı gelenekleri ortadan kaldırmış, birçok sosyal kurum gibi aile kurumu da İslami normların etkisi altına girmiştir.

Kuruluş dönemindeki Osmanlı aile yapısında, oldukça eşitlikçi, kadının tecrit edilmediği, değerli ve fonksiyonel olduğu bir yapı göstermekteydi. İslam'ın, bu topluluklar üzerindeki etkisi henüz canlı ve tazeydi. Bu yüzden, İslam'ın kadını ve erkeği Allah'ın eşit kulları olarak kabul etmesi, anneyi yücelten anlayışı, uygun bir ortam bularak yerleşmiştir.²⁸

Diğer taraftan, şehirli hayat tarzının şekillendirdiği Uygur-Karahanlı-Selçuklu şehir kültürlerinin bir devamı mahiyetinde ve yoğun Fars ve Arap etkileri altında, kadını fitne kabul ederek tecrit eden anlayış ilerleyen dönemlerde, Osmanlı sarayına ve şehir merkezlerine hakim olmaya başlamıştır. Bu gelişmelere Bizans etkisinin de ilavesiyle, Osmanlı klasik döneminde harem müessesesi ortaya çıkmış, başta İstanbul olmak üzere büyük şehir merkezlerinde konak tipi aile hakim olmuştur. Böylece kadın, giderek sosyal alandan çekilmeye başlamış ve arka plana itilmiştir. Ancak, bu değişim şehirlerden kırsal kesimlere doğru gidildikçe etkisini azaltmış ve Anadolu'da yer yer varlığını sürdüren göçebelik ve tarım kültürü içinde, kadının fonksiyonelliği devam etmiştir.²⁹

Ziya Gökalp de birçok araştırmacı gibi bu görüşü desteklemiş ve düşüncelerini şu şekilde izah etmiştir:

"İslam ailesi, eski Arap ailesinden doğduktan ve buna Rum ile İran'ın pederşahi ailesinden birtakım unsurlar ilthak ettikten sonra, Müslüman kadını gayet elim bir mevkiye düşmüştür. Bu elemli mevkiin Mısır'daki

²⁶ Kurnaz, a.g.e., s. 15.

²⁷ Özdemir, "a.g.m.", s. 418.

²⁸ Mualla Kavuncu, "Osmanlılarda Aile ve Kadın", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara 1999, s. 145.

²⁹ Kavuncu, "a.g.m.", s. 146; Levent Aksu, "Atatürk Dönemi (1923-1938) Nüfus ve Aile Yapıları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 154, İstanbul 2005, s. 177.

*tecellilerini az-çok gördük. Bir kısım İslam kadınları Mısır'da, Yemen'de, Mağrib'de, böyle elim bir hayat yaşadığı esnada, İslam aleminin diğer köşelerinde yani Anadolu, Kıpçak, Irakeyn ve Maverünnehir huttalarında, İslam kadınının diğer bir kısmı erkeklerle müsavî, muhterem, hür ve mesud bir hayat yaşıyordu. Bu ülkelerdeki kadınların böyle mesut bir hayat yaşamasına sebep, buralarda hakim olan Türk illerinde henüz eski Türk ailesinin devam etmekte bulunmasıdır.*³⁰

Osmanlı Devleti'nde, İslam ve Türk karakterli hukuk sistemi hakimdi. Bunlardan biri kaynağını ayet, hadis, icma, kıyas hükümlerinin teşkil ettiği şer'i hukuk; diğeri ise Türk teşkilat ve idarecilik geleneği ile fethedilen memleketlerde tesadüf edilen vergi usulleri ile kanunların teşkil ettiği örfi hukuktur.

Osmanlı örfi hukukundan olan kanunnameler, idari, askeri, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, aile hukuku konusunda kendine özgü düzenlemelere gitmemiştir. Zaman zaman fikhın muamelat kısmını ilgilendiren evlenme, boşanma ve miras usulleri gibi bazı şeraitlik konulara ufak tefek müdahalelerde bulunmuşsa da, aile ve miras hukukunu tamamen İslam şeriatına bırakmıştır. Bu durum, Tanzimat Fermanı'ndan sonra da devam etmiş. Ne Tanzimat ve Islahat fermanlarında, ne Kanun-i Esasi ve Mecelle'de ne de Meşrutiyet hareketlerinde aile ve miras hukukuna değinilmemiş, bu konu İslam hukukuna bırakılmıştır.³¹

Osmanlı geleneksel aile yapısı içinde en önemli üye kadındı. Kadının aile ve toplum içerisindeki değeri ve statüsü, çocuklarının sayısı ve yaşlılık ile yükselirdi. Sanılanın aksine, İslamiyet'ten sonraki dönemde de Türklerde, çok eşliliğin (poligami) yaygın olmadığı görülmektedir. Kadına verilen saygı ve değer bazı Avrupalı seyyahlar tarafından da gözlemlenmiştir. Örneğin XVI. yüzyıl sonunda Türkiye'den geçen Alman Protestan Papazı Salomen Schweigger, *"Türkler ülkelere, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen eğlene-ni yoktur. Çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor, kız çocuk anaya kalıyor."*³² demiştir.

Gerekli adaleti sağlamak şartıyla, erkeğe dört kadınla evlilik izni verilmiş olmasına rağmen Osmanlı'da da çoğunlukla tek kadınla evlilik görülmektedir. Zira İslam dini de bunu tavsiye etmektedir. Kadı huzurunda gerçekleştirilen nikahlar, sicillere tarafların isimleri, mahalle ya da köyleri, çocuk, buluşa ermiş ya da dul olma durumları, saptanan mehr-i muaccel ve mehr-i müaccel miktarları, şahitlerin isimleri ve nikah akdi tarihleriyle kaydedilmiştir.³³

Öte yandan boşanmanın kocaya yüklediği mali yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediğinin tespiti, ayrılmanın gerçekleştiği zamana bağlı olarak

³⁰ Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: III, Ankara 1992, s. 1091.

³¹ Rıfat Özdemir, "Harput ve Çemişgezek'te Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1890-1919)", *Aile Yazıları - Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: 1, Ankara 1991, s. 541-542.

³² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 189.

³³ Güldal Okuducu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kadınının Kısa Tarihi*, İstanbul 2014, s. 58.

kadının iddetinin ne zaman biteceği problemi, boşanmaların da büyük ölçüde mahkeme defterlerine kaydı sonucunu doğurmuştur.³⁴

İslam hukukuna göre, evliliklerde kadına erkek tarafından mali ihtiyaçlarını karşılaması için *mehir* denilen bir para verilirdi. Kadın, bunu kullanmakta tamamen serbestti. Mehir, iki kısımda verilirdi. Mehr-i muaccel ve boşanmada veya eşin ölümünde terekeden alınacak mehr-i müeccel. Nikahın geçerli olması için, mehrin verildiğine dair kadının rızası, mahkeme sicilinde sabit olmalıdır. Mehirde, yaygın miktar 10 dirhem gümüştür. Mehir, evlenen kızıdır. Kadın, bununla çeyiz yapmaya, ne kocası ne de ebeveyni tarafından zorlanamazdı.³⁵

Hanefi mezhebine göre, yetişkin kızın evlenme iradesi tek başına yeterli olduğunda evlenecek kızın velisinin izni ilk devirlerde aranmamış, fakat bunun sakıncaları görüldüğünden, 1544 yılından itibaren hem kızın hem de velisinin izni aranır olmuştur. Yine kocası kaybolan veya geri dönmeyen kadın Hanefi mezhebine göre kocasının akrabaları ölünceye kadar beklemek zorundadır. Halbuki diğer hukuk ekolleri, dört yıl gibi bir süre bekledikten sonra kadına mahkemeye başvurma ve ayrılmak isteme hakkı vermektedirler. Osmanlı toplumlarında bu durumdaki kadın, ilk dönemlerde mahkemece Şafii naipler görevlendirerek nikah bağından kurtarılmış ise de XVI. yüzyıldan sonra, mahkemelerin Hanefi mezhebi dışındaki mezheplere göre hüküm vermesi yasaklanmıştır.³⁶

Yine Hanefi mezhebine göre, zorla kıyılan nikah ve zor altında yapılan boşanma geçerli sayılmıştır. Bu durum, toplumda zaman zaman kapanmaz yaralar açmıştır. Osmanlı Devleti'nde bunun önüne cezai müeyyidelerle geçilmeye çalışılmış, fakat diğer mezheplerden istifade ile zorla yapılan evlenme ve boşanmaları hukuken geçersiz sayma yoluna gidilmemiştir. Diğer mezheplerden istifade yoluna, ancak devletin son dönemlerinde gidilebilmiştir. Bu geç kalınlık ise, Osmanlı hukukunu olumsuz olarak etkilemiştir.³⁷

Hanefi mezhebine göre şekillenmiş bir uygulamada, kadına mahkeme marifetiyle kocasından ayrılma hakkı verilmemesidir. Boşanma hakkı, kocaya ait bir hak olmakla birlikte saray çevresi ve zengin aileler kızlarını evlendirirken akit esnasında bu hakkın kızlarına da verilmesini, hatta kızlarına vekaleten kendilerinin kullanabilmelerini şart koşarak, kızları için belli bir güvence sağlamışlardır.³⁸

2.2 Tanzimat ve Sonrası Dönem

Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat döneminde modernleşmenin ilk adımlarını birçok konuda olduğu gibi, hukuk alanında da atmıştır.

³⁴ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: 2, Ankara 1993, s. 437.

³⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Ailenin Yeri", *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 75.

³⁶ Bardakoğlu, "a.g.m.", s. 613.

³⁷ Mehmet Akif Aydın, "a.g.m.", s. 436-437.

³⁸ Bardakoğlu, "a.g.m.", s. 613.

Tanzimat'tan sonraki kanunlaştırma hareketinin ilk önemli eseri, *Mecelle-i Ahkamı Adliye*'dir. Mecelle, sadece Türk-İslam hukuku tarihinde değil, İslam'ın hukuk tarihinde de ilk olma özelliği taşımaktadır. Çünkü daha önce bu alanda görülen kanunlaştırma teşebbüslerinden hiçbirisinde, İslam hukukunun belli bir bölümünü bütün olarak düzenleyen ve mahkemelerde uygulanan bir kanun metni ortaya konmamıştır.³⁹

Tanzimat devrinin aydın sadrazamı Fransız medeni kanununu kabul ettirmek istediği halde, Ahmet Cevdet Paşa'nın başını çektiği muhafazakar grup, 1868-1876 yılları arasında 16 kitaptan meydana gelen Mecelle'yi hazırladılar. Mecelle, İslam'ın Hanefi fıkının esaslarına dayanmakla birlikte, fasılların düzenlenişinin ve eserin sistematigi göz önüne alındığında, muasır Batı hukukunun sistematik üstünlüğü, ister istemez kurul üyelerince kabul edilmiş görülmektedir.⁴⁰

Mecelle'de, bir medeni kanunda olması gereken bölümlerden aile ve miras hukuku hükümleri yer almamaktadır. Aile hukukunun, kanunlaştırılmanın dışında tutulmasında, Mecelle'nin hazırlandığı dönemde acil ihtiyaç duyulan borçlar, ticaret, hukuk usulü gibi alanlara öncelik verilmesi ve Osmanlı Devleti'nde çeşitli din ve mezheplerden insanların yaşaması ve bu dini çeşitlilikten dolayı hepsini kapsar şekilde aile hukukunun hazırlanmasının zorluğu rol oynamıştır. Zira aile hukukuna ilişkin uyuşmazlıklarda, aile hukukunu düzenleyen normların ilahi kaynaklı olması ön kabulünün etkisiyle, gayrimüslim tebaanın (istemeleri halinde) mensubu oldukları cemaat mahkemelerine, Müslüman Osmanlı tebaasının ise şer'î mahkemelerine başvurmaları nedeniyle, bu alanda diğer alanlarda olduğu kadar karışıklık görülmemiştir.⁴¹

Bu eksiklere rağmen Mecelle, hukuk tarihi bakımından son derece önemli bir kanundur. Bu, İslam hukukunda borçlar ve kısmen medeni kanun olarak ve oldukça sistemli biçimde yapılan ilk düzenlemedir. Bununla, ilk kez dar-madağınık, systemsiz, nerede bulunacağı bilinmeyen İslam hukuku kurallarının bir bölümü, batı kaynaklarının tekniğine uygun biçimde düzenlenmiş, böylece İslam hukuku yeni kanunlarla, daha rahat ve belirli biçimde uygulanmaya başlamış ve Türk Medeni Kanunu'nun kabulüne kadar yürürlükte kalmıştır.⁴²

Tanzimat'tan sonra, uzun bir dönem aile hukuku ile ilgili geniş çapta bir değişiklik olmamış, fakat daha sonra karşımıza çıkacak olan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne uygun bir zemin hazırlanmıştır. İşte geçen bu zaman zarfında, aile hukuku sahası tamamen başıboş bırakılmamış; Hukuk-ı Aile Kararnamesi öncesinde, fıkıh kitaplarındaki şer'î hükümleri tamamlayıcı mahiyette ve Hanefi mezhebinin sınırları aşılmadan bazı hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Burada asıl amaç, evlilik kurumunu düzenlemeye olumsuz etkisi olan gelenekleri kaldırma isteğiydi. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

³⁹ Ahmet Yasin Küçükıtyaki, *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 2017, s. 16-17.

⁴⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2009, s. 189.

⁴¹ Hüseyin Erdem, "İslam-Osmanlı Aile Hukukunda Gayrimüslimler", *TAAD*, Sayı: 24, Ocak 2016, s. 653.

⁴² Coşkun Üçok - Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976, s. 328.

1841 yılında çıkartılan bir fermanla, buluğa ermiş kızların ve dul kadınların, evlenme istekleri velisi tarafından kabul edilmese bile, kadından izin alarak evlenebilmelerine onay verilmiştir. Ayrıca, bu fermanla istenmeyen olaylara neden olan başlık parası da kaldırılmıştır.⁴³

Çoktan beri dağılan klasik arazi rejimini hukuki yönden düzenlemek, tarımda özel girişim ruhunu teşvik etmek için, 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi çıkarılmıştır. Böylece işlenen topraklar tapulandırılacak ve miras yoluyla intikal edilecekti. Miras yoluyla intikalde kız evlatta mirastan pay alacaktı ki, bu hukuki yönden önemli bir gelişmeydi.⁴⁴

1276 (1859)'da yayımlanan Şeriye Mahkemeleri Nizamnamesi'ne göre mahkemelerde, hem nikah akitlerinden hem de izinnamelerden haraç alınmaya başlanmıştır.

1291 (1874) tarihli nizamname yayınlanarak, daha önce var olan İran uyruklular ile evlenme yasağı teyit edilmiştir.

1291 (1874) mehir için alt ve üst sınır tayin edilmiş. Buna göre mehrin maksimum miktarı 1000 akçe veya 100 akçe olarak belirlenecektir.⁴⁵

Yine 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'ne göre, Müslümanların nikahlarına Şer'iye Mahkemeleri, gayrimüslimlerin nikahlarına ise ruhani reisler izin verecekler, sekiz gün sonra da nikahı kıyan veya ruhani reis, durumu ilmühaber ile sicil-i nüfus memuruna bildireceklerdi.⁴⁶

Bu nizamname bazı hukukçuların iddia ettikleri gibi devletin evlenme işlerine ilk müdahalesi değil, Osmanlı Devleti'nin başlangıç dönemlerinden itibaren evlenmelerin devletin kontrolü altında yapılması yolundaki gelişmelerin Tanzimat döneminde ulaşılan tabii sonucudur. Esasen bu nizamnameden yaklaşık çeyrek asır önce kabul edilmiş bulunan 1859 tarihli Şeriyye Mahkemeleri Nizamnamesi'nde, bu mahkemelerin nikah akitlerinden ve izinnamelerinden alacakları harçlar da düzenlenmekteydi. Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nin getirmiş olduğu tek yenilik, nikahı kıyan din adamlarına belli bir süre içinde evliliği sicil-i nüfus memuruna bildirme mecburiyetini getirmiş olmasıdır.⁴⁷

Mecelle'nin ardından, memlekette bir manada hukuk birliğinin temin edilmesi, ülkenin ve cemiyetin giderek batıya benzemesi, kadının cemiyet içindeki mevkiinin değişmeye başlaması ve bu arada sosyal ve iktisadi problemlerin artması gibi etkenler, fikri birtakım baskılarla bir araya gelince İkinci Meşrutiyet'in sonrasında, bir Hukuk-i Ali Komisyonu oluşturulmuştur. 22 Mayıs 1916 yılında ilk toplantısını yaparak çalışmalarına başlayan bu komisyon, Mahmut Esat Bey'in başkanlığında (Müslüman Hıristiyan ve Yahudilerden oluşan) üç alt komisyona ayrılmıştır. Komisyona konuyu iyi bilen ve bu dinle-

⁴³ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988, s. 287.

⁴⁴ Ortaylı, "a.g.m.", s. 77.

⁴⁵ Esra Yakut, "XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi'nde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1-2, Ankara 2008, s. 238.

⁴⁶ Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, İstanbul 2009, s. 129.

⁴⁷ Mehmet Akif Aydın, "a.g.m.", s. 440.

rin yetkili ve saygı değer kabul edilen üyeleri, toplantıya çağrılarak kararname hazırlanmaya başlanmıştır. Kararname gerek üçlü bir komisyon tarafından üç din mensubu vatandaşların hukuku gözetilerek hazırlanmış olması açısından önem taşımakla birlikte, yargı birliği sağlaması açısından da önemlidir.⁴⁸

Bu komisyon İslam, Hıristiyan ve Yahudi aile hukuklarına dair hükümleri içine alan 157 maddelik bir kararname hazırlamıştır. İlk kısmı evliliğe, ikinci kısmı ise evliliğin sona ermesine dair olan ve mükemmel bir kanun tekniğine sahip bu kararname, 1917 senesinde Hukuk-ı Aile Kararnamesi ismiyle bir kanun olarak ilan edilmiştir.⁴⁹

Acele ile hazırlanan ve birtakım eksiklikler taşıyan bu kararname, Osmanlı aile hukukunu düzenlemekte çok geç kalmış olup uygulama açısından fazla başarılı olamamış, daha doğrusu buna fırsat bulamamıştır. İslam hukuku bakımından, Türkiye Cumhuriyeti'nde ortaya çıkan beklenmeyen gelişmelerde bu geç kalışın belirli ölçüde payı olmuştur.⁵⁰

Kararname, aile hukuku alanında İslam ülkelerinde yapılan ilk kanundur. Daha önce Mısır'da Muhammed Kadri Paşa tarafından hazırlanan *el-Ahkamü's-şer'iyyefi'l-ahvali's-şahsiye* isimli tasarı hazırlanmışsa da kanunlaşmamıştır. İlk olmasıyla kararname, İslam hukuku tarihinde önemli bir yere sahip olup aynı zamanda diğer ülkelerin kanunlarına yol göstericilik vazifesi de görmüştür.⁵¹

Yine kararname, ilk defa diğer Sünni mezheplerden istifa ederek devrin ihtiyaç duyduğu birçok yeniliklerin, İslam hukuku çerçevesinden ayrılmadan kanuna dahil edilmesi yolunu açmıştır. Sonraları, diğer İslam ülkeleri de bu usulü benimseyerek kararnamenin getirdiği yeniliklerin hemen tamamını kısmi değişikliklerle kabul etmişlerdir.⁵²

Kararnamenin getirdiği yeni hükümleri ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse; evlenme akdinin önceden ilanını, evlenmede hakimnin bilgi ve iznini, akdin yazılı şekilde yapılıp tescil edilmesini hükme bağlamakta, 9-12 yaşın altındakilerin evlenmesini tamamen yasaklamakta, 17-18 yaşın altındakilerin evlenebilmesi için hakimnin ve tarafların velilerinin iznini şart koşturmaktadır. Kararname birden fazla kadınla evlenmeye ve kocanın boşama hakkına cüz'i bazı sınırlamalar getirmekte, evlilikte tarafların denkliği şartını en aza indirmekte, sarhoşun, tehdit ve zor altında kalan kimsenin boşanmasını geçersiz saymaktadır. Kocada hastalık, ayıp, kusur, akıl hastalığı görülmesi, kocanın kaybolup veya evini terk edip duruma göre bir ile dört yıl arasında bir süre zarfında geri dönmemesi halinde kadına, mahkemeye başvurup ayrılmayı isteme hakkı vermektedir. Kararnameye göre, geçimsizlik halinde mahkeme iki tarafın ailesinden bir hakem seçerek olayı araştırarak, böylece aile mahremi-

⁴⁸ Abdurrahman Yazıcı, "Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı: 62, Bahar 2015, Erzurum, s. 567.

⁴⁹ Ekrem Buğra Ekinci, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II, Ankara 1991, s. 616-617.

⁵⁰ Aydın, "a.g.m.", s. 455.

⁵¹ Yazıcı, "a.g.m.", s. 569.

⁵² Küçüktiryaki, *a.g.e.*, s. 27.

yetleri aile içinde kalacak, tarafların birlikte yaşaması mümkün görülmediğinde koca istemezse bile evlilik birliğine son verilecektir.⁵³

Kararname’de gayrimüslimlere dair kararlarda bulunmaktaydı. Gayrimüslimlere ait evlenme, boşanma, nesep, vesayet, velayet gibi konuların ruhani reisler tarafından karara bağlanması yetkisi kaldırılmış, cemaat mahkemelerinin görevi şer’iye mahkemesine devredilmiştir. Şer’iye mahkemeleri bu gibi konularda gayrimüslimlerin dinlerine göre karar vermekteydi. Ancak bu durum gayrimüslimleri memnun etmemiştir.⁵⁴

Özellikle Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin ruhani reislerinin, asırlardır süren yargı yetkisinin ve bunun sağladığı imtiyazların kararname ile birden bire ellerinden alınması bu reislerin tepkisine sebep olmuştur. Ruhani reisler özellikle 156. maddenin kaldırılması için bir taraftan doğrudan Osmanlı Devleti’ne başvurmuş, diğer taraftan da Avrupa Devletleri’nin İstanbul’daki büyükelçilerine müracaat ederek yardımlarını talep etmişlerdir. Hatta bu konuda İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği’nin Osmanlı Devleti’ne doğrudan müdahalesi olmuştur.⁵⁵

Bu kararnameden memnun olmayanlar sadece gayrimüslimler değildi. Aynı şekilde muhafazakâr hukukçularda kararnameye sert eleştiriler getirmişlerdir. Eleştirilerin nedeni olarak, kararname hazırlanırken o güne kadar Osmanlı Devleti’nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebinin terk edilmesi düşüncesi olarak görülmektedir.⁵⁶

Bu tenkitlerin sonucunda, kısa süre zarfında yıpranan Hukuk-u Aile Kararnamesi, İstanbul’un işgali ve işgal kuvvetlerinin müdahalesi sonucunda çıkarılan bir başka kararname ile 1919 senesinde, İstanbul hükümeti (Damat Ferit Kabinesi) tarafından kaldırıldı.⁵⁷ Ancak İstanbul hükümetinin aldığı kararları meşru kabul etmeyen Anadolu hükümeti tarafından, kararnamenin geçerliliği 1926’da Yeni Medeni Kanunun kabulüne dek devam etmiştir.⁵⁸

Kanun, kısa sürede yürürlükten kaldırılmışsa da, Ortadoğu Devletlerinde daha uzun yürürlükte kalmıştır. Hukuk-ı Aile Kararnamesi Ürdün’de 1952, Suriye’de 1953 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Lübnan’da Sünni Müslümanlar için kararname günümüzde de hala bilgi kaynağı olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Kararname 1921’de idari muhtariyet kazanan İskenderun sancağında ve daha sonra kurulan Hatay Cumhuriyeti’nde bu cemiyetin 1939 yılında Türkiye’ye katılmasına kadar uygulanmaya devam edilmiş; İsrail’in kurulmasından sonra şer’iye mahkemelerinde başvuru olan bir bilgi kaynağı olmuştur. Yine kararname Boşnakça’ya çevrilmiş ve Bosna-Her-

⁵³ Bardakoğlu, “a.g.m.”, s. 614.

⁵⁴ Abdullah Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2011, s. 80.

⁵⁵ Ahmet Yasin Küçüktyraki, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 26, Çorum 2014, s. 194.

⁵⁶ Küçüktyraki, *a.g.e.*, s. 93.

⁵⁷ Zafer Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul 2016, s. 13.

⁵⁸ Ekrem Buğra Ekinci, “a.g.m.”, s. 617.

sek Müslümanlarının aile hukuku meseleleri için yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır.⁵⁹

Kararname, kadın haklarıyla ilgili mücadelenin “hukuki ifadesi” olarak kabul edilmiş, 1923 ve 1924 yıllarında Ahkamı Şahsiye Komisyonu’nu hazırladığı aile hukuku ile ilgili tasarıya örnek teşkil etmiştir. Kararname, dini esaslara dayanmakla birlikte aile hukukunda kısmen devletleştirme ve laikleştirmeye ilgili hükümler ihtiva etmekteydi.⁶⁰

3. Cumhuriyet Sonrası Türklerde Aile Yapısı

Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketleri içinde bulunan aile hukukunun, çağın gereklerine ve inkılapların gerçekleştirilmesine uygun olarak yeniden oluşturulması amacıyla 19 Mayıs 1924 tarihinde yeni bir yönetmelik hazırlanarak *Ahkamı Şahsiye Komisyonu* kurulmuştur. Komisyon, 1924-1925 yıllarındaki çalışmaları sonunda, birçok hükmü Hukuk-ı Ali Kararnamesi’yle aynı olan aile hukuku ile ilgili bir ön tasarı hazırlamıştır.⁶¹

Tasarının hazırlanış aşamasında yaşanan gelişmeler, bir yandan da özellikle Batılı kanunlardan birini aynen almak düşüncesini gittikçe kuvvetlendirmekteydi. Zira, Ahkamı Şahsiye Komisyonu tarafından hazırlanan tasarılar, Türk inkılapların işlemeğe başladığı yeni Türk toplumunun ihtiyaçlarını tam olarak karşılayacak şekilde radikal bulunmamaktaydı. Bu düşünce ilerleyen günlerde daha da kuvvetlendi ve Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt’un Ahkamı Şahsiye Komisyonu önünde yaptığı bir tebliğ ile komisyonun vazifelerine son verilerek, İsviçre Medeni Kanunu’nu bazı değişikliklerle bir bütün halinde alınması hükümetçe kararlaştırıldı.⁶²

Mahmut Esat Bozkurt, komisyonun kaldırılmasındaki amacı şu sözleriyle açıklamıştır:

“...Sayın Arkadaşlar! İhtilalin kararı, Batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir. Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeye mahkumdurlar. Bu prensip bakımından, kanunlarımızı olduğu gibi Batıdan almak zorundayız. Böylelikle, Türk ulusunun iradesine uygun harekette bulunmuş olacağız. Keyif ve isteklerimize göre değil, milletimizin isteklerine göre iş başarmaya borçluyuz. Şimdiye kadar geçen hizmetlerinize teşekkür eder ve komisyonun vazifesine son veririm.”⁶³

Yapılan araştırmalar sonucu, İsviçre Medeni Kanunu’nun, dünya medeni kanunları içinde en yenisi, anlaşılması en kolay olanı, en demokratiği ve en pratiği olduğu kabul edilmiş, içerdiği hükümlerin toplumsal ve ekonomik

⁵⁹ Mehmet Akif Aydın, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XVIII, İstanbul 1998, s. 318.

⁶⁰ Mehmet Ünal, “1917 Tarihli Hukuk-ı Ali Kararnamesi”, *Türk Yurdu*, Cilt: VIII, Sayı: 4, Mayıs 1987, s. 31.

⁶¹ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer’i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş”, *Yargıtay Yüzüncü Yıl Dönümü Armağanı*, İstanbul 1968, s. 722.

⁶² Velidedeoğlu, “a.g.m.”, s. 723.

⁶³ Mustafa Baydar, *Atatürk ve Devrimlerimiz*, İstanbul 1973, s. 246.

yaşamımız bakımından çağın gereksinimlerini karşılayacak nitelikte olduğu belirtilmiştir ve bu kanunun alınması kabul edilmiştir.⁶⁴

İsviçre Medeni Kanunu'nu, hukukçu milletvekillerinden, mahkeme başkanı ve üyelerinden, hukuk profesörlerinden ve avukatlarından kurulu 26 kişiden oluşturulan bir komisyonla, Türkçe'ye tercüme edilmeye başlanmış ve çalışmalar kısa sürede tamamlanmıştır. Söz konusu komisyonda, Şükrü Kaya (Milletvekili ve Komisyon Başkanı), Mustafa Fevzi, Hasan Fehmi (Milletvekilleri, Adalet Komisyonu Başkanı ile üyesi), Fuat Hulusi, Feyz Daim, Esat, Şemsettin Sabri, Aziz, Osman, Cevat, Hacı Rıfat (hakimler), Veli, Şefket, Mehmet Ali, Samim, Vasvi Raşit (profesörler) ve Tahsin, Bahir, Nazım (avukatlar) bulunuyordu.⁶⁵

İcra Vekilleri Heyeti 20 Aralık 1925 tarihli toplantısında görüşülüp uygun bulunan Medeni Kanun Projesi'nin, TBMM'ne sevki kararlaştırmış ve proje 17 Şubat 1926 tarihinde TBMM'de ittifakla kabul edilmiş ve 4 Nisan 1926 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Kanun 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁶⁶

Komisyon, toplum hayatını büyük ölçüde etkileyeceği açık olan Medeni Kanunun tek başına yürürlüğe girmesini yeterli görmemiştir. Çünkü eski ile yeni arasındaki geçişi sağlamak, önceki muamelelerin varlığı, kazanılmış haklar, tüzel kişilikler, evlilik bağları gibi birçok konuya açıklık getirmek gerekiyordu. Bu amaçla, kısaca "Tatbikat Kanunu" adı verilen 29 Mayıs 1926 tarih ve 864 sayılı "Kanun-ı Medeni'nin Sureti Mer'iyet ve Şekil-i Tatbiki Hakkında Kanun" kabul edilmiş ve Medeni Kanunla aynı gün yürürlüğe girmiştir.⁶⁷

Genel hükümlerinden sonra, gerçek ve tüzel kişileri, aile ve miras hukuklarını, mülkiyet ve mallar üzerindeki öbür hakları düzenleyen Türk Medeni Kanunu, aile hukukuna laik bir düzen getirmiştir. Böylece hukuk alanında da devrim gerçekleştirilmek istenmiş, şer'î hukukla olan bağ kesilmiştir. Mahmut Esat Bozkurt'un anlatımıyla: "...bunun tersi, devletin kabul ettiği dinin esaslarını benimsemeyen kişilerin vicdanlarına karşı zorbalık olur. Özellikle çeşitli dinlerden uyrukları bulunan devletlerde tek bir yasanın bütün topluma uygulanabilmesi için, yasanın din ile ilişkisinin kesilmesi, ulusal egemenlik için zorunludur."⁶⁸

Medeni Kanun'un İsviçre'den alınması her ne kadar laik ve çağdaş bir toplumun oluşturulması amacıyla gerçekleştirilmişse de, bunun bir başka sebebi de, Türkiye, batılı devletlerin sık sık Türk adalet mekanizmalarına müdahale etmelerini istemediğinden Batı kanunlarını kabul ederek meseleyi kökünden halletmek istemiştir. Mahmut Esat'a göre, dini kurallara dayalı bu sistemin sakıncası, yabancılar tarafından geçmişte adli kapitülasyonların gerekçelerinin-

⁶⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Ankara 1995, s. 222.

⁶⁵ Abdullah Özkan, *Kurtuluş Savaşı ve Atatürk Dönemi*, İstanbul 2011, s. 604.

⁶⁶ Velidedeoğlu, "a.g.m.", s. 724.

⁶⁷ Özkan, a.g.e., s. 604.

⁶⁸ Turan, a.g.e., s. 222.

den biri olarak öne sürülmesi ve daha sonraları da kapitülasyonların kaldırılmasının önünde bir engel olmasıdır. Bu sebeple ülkede yargısal birlikten söz etmek imkansızlaşmakta, hukuksal alanda bir keşmekeş yaşanmaktaydı.⁶⁹

Zira Mehmet Akif Turan bu gelişme ile ilgili düşüncelerini şu şekilde izah etmiştir:

“Cumhuriyet dönemindeki Batılılaşma hareketlerinde devrin idarecilerinin tercihleri kadar, Tanzimat döneminde olduğu gibi Batı’nın etki ve baskısı da rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, 1914 yılında kapitülasyonları tek taraflı bir kararla kaldırdığını ilân etmiş, ancak bu karar Avrupa tarafından kabul edilmemişti. Lozan barış görüşmeleri sırasında, kapitülasyonlar ve bunların yabancılara tanıdığı adli imtiyazların kaldırılması büyük tartışmalara konu olmuştur. Batılı delegeler, Türkiye’de bulunan yabancıların davalarının yabancı hâkimlerin de yer aldığı karma mahkemelerde görülmesi konusunda ısrarlı olmuşlar ve konferansın, bu sebeple kesilebileceği tehdidinde bulunmuşlardır. Türkiye bu konferansta, esasen kendisinin de adli yapıda yeni düzenlemelere gideceğini, dolayısıyla Batılıların endişe edecekleri bir durumun söz konusu olmadığını ısrarla savunmuş, fakat muhtemelen Batılı devletler, Türkiye’nin adli yapıda köklü bir değişikliğe gidebileceğine ihtimal vermediklerinden, bu vaatle yetinmek istememişlerdir. Nitece uzun münakaşalardan sonra, Amerikan delegesinin teklifi üzerine, Türkiye Cumhuriyeti tarafından, Batılı hukuk müşavirlerinden faydalanılması ve hazırlanacak kanun komisyonlarında ve adli yapının düzenlenmesinde bunların istihdam edilmesi karşılığında, adli kapitülasyonların kaldırılması kabul edilmiştir. Türk delege heyeti de, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzaladığı “Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri”de, Türk hükümetinin uygarlıktaki gelişmenin gerektirdiği bütün reformları yapmaya hazır olduğunu, bu sebeple beş yıldan az olmayan bir süre için Avrupalı hukuk danışmanları almak niyetinde bulunduğunu, bu danışmanların hukuk reformlarını hazırlayacak komisyonlara katılacaklarını ve Türk mahkemelerinin işleyişini izlemekle ve Adalet Bakanı’na, gerekli görecekları bütün raporları göndermekle görevli bulunacaklarını beyan ve taahhüt etmiştir. Nitekim devrin Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, medenî kanunun nasıl kabul edildiğini anlatan makalesinde kapitülasyonları kaldırırken, “Hukuk sistemiyle, kanunlarıyla, mahkemeleriyle yepyeni bir adalet organı yaratmayı da üzerimize almış bulunuyorduk... Lozan Muahedesi’yle yüklendiğimiz işi elden geldiği kadar çabuk başarmak lazımdı” demektedir. Bütün bunlardan açıkça anlaşılmalıdır ki kapitülasyonların ve bu arada kapitülasyonlarla yabancılara verilen hukukî imtiyazların kaldırılması karşılığında, yeni Türk hükümeti hukukî yapıyı tamamen Batı istekleri yönünde düzenleme taahhüdünde bulunmuştur. Bunun sonucu olarak Lozan Muahedesi’nin imzalanmasından kısa bir süre sonra Ahkam-ı Şahsiye Komisyonu’nun görevlerine son verilmiş ve bu komisyonca hazırlanan tasarılar dikkate alınmamıştır.”⁷⁰

⁶⁹ Nilüfer Uğurlu Şenel, *Mahmut Esat Bozkurt ve Türk İnkılabına Etkisi*, İstanbul 2012, s. 192.

⁷⁰ Mehmet Akif Aydın, “Batılılaşma”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1992, s. 167.

1926 tarihli Türk Medeni Kanunu ile ailede kadının hakları ile erkeğin hakları eşit düzeye getirilmiş; kadın günlük hayata, erkekle aynı haklara sahip olarak girmiştir. Ailede bir düzenin kurulup işletilmesi için “*koca evin reisidir, evin düzenini o temin eder*”, ancak koca aileye ilişkin yükümlülükleri yerine getiremezse o zaman bu görevler kadına da verilebilir denmiş ve kadında reisiğe ortak edilmiştir. Yine çocuk üzerinde, anaya da babayla eşit şekilde velayet hakkı verilmiştir. İktisadi hayatta da kadın-erkek eşitliği sağlanmış ve kadın, istediği mesleğe girebilme hakkına sahip olmuştur.⁷¹

Kanunda gerçekleştirilen en önemli değişikliklerden biri de erkeklerin ancak tek bir kadınla evlenebileceği ilkesidir. Böylece yüzyıllardır süren çok kadınla evlilik yolu kapatılmak istenmiştir.⁷²

Evlenmede, devlet müdahalesi mutlak şekle sokmuş, bu sebeple tarafların ancak resmi şekil ve tescille evlenebilmeleri ve yine eşlerin ancak mahkeme kararıyla boşanabilmeleri gibi hükümler getirilmiştir. Evlenmede temsil yolu kapatılmış. Kadının da bu evliliği kabul etmesi koşulu öngörülmüştür. Evlenme yaş sınırları yeniden düzenlenmiş, böylece bu mühim ve hayati müessesenin önemini idrak edemeyen kimselerin yanlış adım ve kararlarına mani olunmak istenmiştir.⁷³

Türk Medeni Kanunu, azda olsa İsviçre Medeni Kanunu’ndan, bazı noktalarda ayrılıyordu. Mesela, İsviçre’de hakim, kanun ve geleneklerde yeri olmayan durumlarda kendi koyacağı kurala göre yargılama yetkisine sahipken, Türkiye’de bu gibi durumlarda hakim, bilimsel görüşlerden ve yargı kararlarından yararlanmak zorundadır. Yine Medeni Kanunla, süt hısımları arasında evlenmenin yasak olduğu yönündeki Kur’an hükmü korunmuş, karı koca arasındaki mal ayrılığı da kanunda yer almıştır. Bu küçük değişiklik çok önemli sonuçları da beraberinde getirdi ve Türk Medeni Kanunu’nu, kadın hakları yönünden İsviçre Medeni Kanunu’nun önüne geçirdi. Çünkü bu değişikliklerle, bir yandan kadının kendi mal varlığı üzerindeki mülkiyet ve tasarruf hakkı korunmuş, diğer yandan da mal birliği rejiminin olumsuzluklarını önlemek amacıyla kadın lehine getirilen hükümler muhafaza edilmiştir. Ayrıca diğer bir farklılık ise, ölen kimsenin ana-babasına da miras hissesi tanınmış olmasıdır.⁷⁴

Medeni Kanununun İslam hukukuyla olan en keskin ayrılığı ise, bir gayrimüslim erkeğin Müslüman bir kadınla nikahının tamamıyla hükümsüz sayılmasına dair kayıtların kalkması ve 18 yaşını tamamlamış kişilerin istedikleri dini seçmekte serbest olduklarının kabulü olmuştur.⁷⁵

Sonuç

İslam öncesi Türklerde, var olan aile kutsallığı asırlar geçmesine rağmen günümüzde de hala devam etmektedir. Aile birliğine verilen önem gerek bi-

⁷¹ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara 1971, s. 157.

⁷² Turan, *a.g.e.*, s. 222.

⁷³ Sadi İrmak, *Atatürk Devrimleri Tarihi*, İstanbul 1981, s. 219.

⁷⁴ Mustafa Keskin vd., *Türk İnkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kayseri 1995, s. 185.

⁷⁵ Mustafa Keskin vd., *a.g.e.*, s. 186.

reyler, gerekse devlet tarafından sürmekte ve gelişmekte olan dünya şartları karşısında aile kurumunun olumsuz olarak etkilenmemesi amacıyla tedbirler alınmaktadır.

Cumhuriyet döneminde aile ve kadına dair yapılan tüm çalışmalar ve çıkarılan kanunlar, özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde arka planda kalmış kadını yine hak ettiği yere getirmeye yönelik atılmış önemli adımlardır. Böylece kadın, sosyal hayatta daha etkin olmaya başlamıştır. Çalışma hayatına girmiş, çocuğun velayetinde söz hakkına sahip olmuştur. Yapılacak yeniliklerde kadın da bu gelişmelere dahil edilmiştir. İlerleyen dönemde kadına verilen eşitlikçi sosyal haklar yanında, elde ettiği siyasi haklarla da kadının toplumdaki gücü ve etkinliği daha da arttırılmıştır.

Çünkü Cumhuriyeti kuranlar çok iyi biliyordu ki, kadının olmadığı bir yerde başarıdan söz etmek imkansızdı. Aile kurumunun sağlıklı bir şekilde devamını sağlamaktaki en önemli unsur kadındır. Kadın, kendini ne kadar iyi yetiştirir ve öz güveni yüksek olursa, toplumlarda o kadar güçlü ve sağlam bireyler yetişir. Yine kadınsız bir inkılap, eksik, yetersiz ve başarısız olmaya mahkumdur. Zira Atatürk'ün şu sözleri bu düşünceyi en iyi şekilde özetlemektedir:

“Zaman ilerledikçe, ilim ilerledikçe, medeniyet dev adımlarla yürüdükçe, hayatın, asrın bugünkü gerçeklerine göre evlat yetiştirmenin güçlüklerini biliyoruz... Bugünün anaları için gerekli özellikleri taşıyan evlatlar yetiştirmek... pek çok yüksek özelliği şahıslarında taşımalarına bağlıdır. Bu sebeple kadınlarımız daha çok aydın, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmaya mecburdurlar.”⁷⁶

Yaşanan bu gelişmeler sonucu, dini kurallardan ziyade bulunduğu coğrafyanın kendinden önce var olan kültüründen olumsuz etkilenen Osmanlı Devleti'nde, geri planda kalmış kadın yeniden hak ettiği yere gelmiştir. Çünkü kadın, eski Türk törelerinde de, İslam inancında da kutsal ve değerli bir varlıktır. Cumhuriyet dönemi aydınları, bunun bilincinde olarak kadına önce sosyal haklarını iade etmiş daha sonrada siyasi haklarını kazandırmışlardır. Gerçi şu da bir gerçek ki geçmişten günümüze Türk aile yapısı ne kadar değişime uğramış olursa olsun devam etmekte olan değerler, Türk aile anlayışının ve Türk ailesinin esas unsurlarının sapsasağlam kalmasına hizmet etmiştir. Hem çağdaş hem de geleneklerine bağlı Türk ailesi, Medeni Kanunla daha da güçlendirilmiştir.

Bundan sonra da, hızla gelişen ve değişen Türkiye'de asırlardır önemini ve kutsallığını kaybetmeden varlığını bu güne kadar taşımış Türk ailesinin, gelecekte de aynı güçle varlığını koruması için gerekli bütün çalışmaların titizlikle gerçekleştirilmesi gereklidir. Türk aile sistemine dair yapılacak çalışmalarda, Türk tarihi iyi incelenmeli, Türk geleneğine, inancına, değerlerine ve yapısına uygun çalışmalar yürütülmelidir. Aileyi ve kadını koruyucu kanun ve yasalar

⁷⁶ Komisyon, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 156.

daha etkin bir şekilde uygulanmalıdır. En önemlisi ise özellikle gençlere ve çocuklara aile kurumunun önemi yetkili kurumların gerçekleştireceği faaliyetlerle en iyi şekilde kavratılmalıdır.

Kaynaklar

- AKKUTAY, Ülker: “İslamiyet’ten Önce Türk Ailesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 55-58.
- AKSU, Levent: “Atatürk Dönemi (1923-1938) Nüfus ve Aile Yapıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 154, İstanbul 2005, s.163-178.
- AYDIN, Mehmet Akif: “Batılılaşma”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1992, s. 162-167.
- AYDIN, Mehmet Akif: “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: 2, Ankara 1993, s. 434-455.
- AYDIN, Mehmet: “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XVIII, İstanbul 1998, s. 314-318.
- BARDAKOĞLU, Ali: “Türk Aile Hukukunun Tarihsel Gelişimi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II, Ankara 1991, s. 609-615.
- BAYDAR, Mustafa: *Atatürk ve Devrimlerimiz*, İstanbul 1973.
- CEBECİ, Dilaver: *Tanzimat ve Türk Ailesi*, İstanbul 2009.
- CEBECİ, Dilaver: *Türk’e Dair*, İstanbul 2001.
- CİN, Halil: *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988.
- ÇİMEN, Latife K.: *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, İstanbul 2008.
- DEMİR, Abdullah: *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2011.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra: “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II, Ankara 1991, s. 616-617.
- ERDEM, Hüseyin: “İslam-Osmanlı Aile Hukukunda Gayrimüslimler”, *TAAD*, Sayı: 24, Ocak 2016, s. 639-661.
- ERÖZ, Mehmet: “Türk Ailesi”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 225-247.
- GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul 1976.
- GÖKALP, Ziya: “Aile Ahlakı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: III, Ankara 1992, s. 1080-1098.
- GÜLTEPE, Necati: *Türk Kadın Tarihine Giriş*, İstanbul 2013.
- GÜNDÜZ, Ahmet: “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *JASS*, Cilt: 5, Sayı: 5, Elazığ 2012, s. 129-148.
- IRMAK, Sadi: *Atatürk Devrimleri Tarihi*, İstanbul 1981.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2015, s. 219-220.
- KAVUNCU, Mualla: “Osmanlılarda Aile ve Kadın”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara 1999, s. 143-168.
- KESKİN, Mustafa vd.: *Türk İnkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kayseri 1995.
- KOMİSYON: *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 156.
- KURNAZ, Şefika: *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, İstanbul 2015.
- KÜÇÜKTİRYAKI, Ahmet Yasin: *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 2017.

KÜÇÜKTİRYAKİ, Ahmet Yasin: “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 26, Çorum 2014, s. 177-201.

MUMCU, Ahmet: *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara 1971.

OKUDUCU, Güldal: *Osmanlı’dan Cumhuriyete Türk Kadınının Kısa Tarihi*, İstanbul 2014.

ORTAYLI, İlber: “Osmanlı Toplumunda Ailenin Yeri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 74-79.

ORTAYLI, İlber: *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2009.

ÖZDEMİR, Rifat: “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 411-456.

ÖZDEMİR, Rifat: “Harpüt ve Çemişgezek’te Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1890-1919)”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: 1, Ankara 1991, s. 537-614.

ÖZKAN, Abdullah: *Kurtuluş Savaşı ve Atatürk Dönemi*, İstanbul 2011, s. 604.

ÖZTÜRK, Hüseyin: “Türklerde Aile ve Ahlak Telakkileri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 12-21.

SEVİNÇ, Necdet: *Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul 2000.

ŞENEL, Nilüfer U.: *Mahmut Esat Bozkurt ve Türk İnkılabına Etkisi*, İstanbul 2012.

TOPRAK, Zafer: *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul 2016.

TURAN, Şerafettin: *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, Ankara 1995.

TÜRKDOĞAN, Orhan: “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I, Ankara 1992, s. 29-66.

ÜÇÖK, Coşkun - MUMCU, Ahmet: *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976.

ÜNAL, Mehmet: “1917 Tarihli Hukuk-ı Ali Kararnamesi”, *Türk Yurdu*, Cilt: VIII, Sayı: 4, Mayıs 1987, s. 371-398.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet: “Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer’i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş”, *Yargıtay Yüzüncü Yıl Armağanı*, İstanbul 1968, s. 705-724.

YAKUT, Esra: “XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi’nde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1-2, Ankara 2008, s. 237-265.

YAZAN, Ümit Meriç: “İslam’da Aile ve Çağdaş İslam Ülkelerinde Aile Yapısı”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 62-73.

YAZICI, Abdurrahman: “Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi’nin Eleştirileri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı: 62, Erzurum 2015 (Bahar), s. 567-584.

YILMAZÇOBAN, Muhsin: “Aile Kurumu ve Türk Ailesinde Bütünlükçü Yapı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 176, İstanbul 2008, s. 153-168.

XX. YÜZYIL TÜRKİYE'SİNİN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM ÖNDERİ MAREŞAL GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Yrd. Doç. Dr. Zekeriya TÜRKMEN*

Öz

Mustafa Kemal Atatürk, Türk Tarihi'nin son asrında en geniş onarım ve dönüşümü gerçekleştiren bir önder olarak Türklerin toplumsal hafızasında yerini almıştır. Hatta onun önderliğiyle gerçekleşen Türk İstiklal Mücadelesi sömürge idaresi altında kalmış, mazlum milletlerinde kurtuluş ümidi olmuştur. Muharebe alanlarında sergilediği askerî liderliği yanında, devlet kurucusu olarak siyasi ve sosyal alandaki önderliği de tartışılmaz olan Atatürk'ün, gerçekleştirdikleri dikkate alındığında "dönüştürücü/dönüşümcü lider" tanımlamasına uyduğu görülmektedir. Aslında Osmanlı aydınlarının XVIII. yüzyıldan itibaren Türk toplumu için düşünüp de bir türlü gerçekleştiremediği zihniyet değişimini, öncelikle etrafındaki lider kadroyu örgütleyerek fikri atmosferi oluşturduktan sonra köklü yenileşme çabalarını toplumsal tabana yayarak- başarıya ulaştırmış; Türk çağdaşlaşma tarihine adını silinmemek üzere yazdırmıştır.

O, Türk milleti'ne manevi miras olarak bıraktığı akıl ve bilim temelinde dayanan düşünce sistemine bağlı kalınmasını öğütlerken, Türkiye'de gerçekleştirmeyi planladığı bütün yenilik hareketlerini de bu temel üzerine inşa etmeye gayret etmiştir. O, "Milletimizin siyasi ve sosyal hayatında, milletimizin fikri terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır" derken, çağdaş uygarlık yolunda yapılan bütün yenileşme hareketlerinin bu temele dayandırılması mecburiyetini vurgulamıştır. Çağın bilim felsefesini temel alan Atatürk, daima insan unsurunu ön planda tutarak idarî bakımdan millî, siyasi bakımdan da "laik, demokratik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti"ni kurarken siyasi ve toplumsal dönüşümü büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Onun eğitim-öğretim hayatının ilk yıllarından itibaren ortaya koyduğu fikirler ve ilkeler ile takip ettiği yöntem ve gerçekleştirdiği yenilikler iyi analiz edilirse faaliyetlerin her aşamada aslında bir yönetici lider gibi değil de bir dönüştürücü lider olarak hareket ettiğini görülecektir. Onun önderliğinin eseri olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bugün ulaştığı düzey, Atatürk'ün yerleştiği akılcı zihniyetin

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

bir tezahürüdür. Bu yazımızda bir “millî önder” olarak Atatürk’ün liderlik özellikleri üzerinde kısaca durulduktan sonra XX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen ve Türk milleti’nin büyük çaplı değişim ve dönüşümüne yol açan Türk inkılabının başarısındaki rolü ve etkisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Dönüştürücü Lider, Türkiye Cumhuriyeti, Türk Milleti, Önder, Türk İnkılabı.

Change And Transformation Leader Of Turkey In 20th Century: Marshal Gazi Mustafa Kemal Atatürk

Abstract

Mustafa Kemal Atatürk took his place in the collective memory of Turks as a leader who carried out the most extensive social restoration and transformation in the previous century of Turkish History. The Turkish Independence War, which took place under his leadership, was aimed to realize the liberation of the oppressed nations who remained under the pressure of colonial rule. Together with his military commandership manifested in the battlefields, it is obvious that Atatürk was the unquestionable founder of the new Turkish state and political and social formation. Then this definition “transformative / transformational leader” is very much suitable for him. In fact, the Ottoman intellectuals starting from the beginning of the 18th century, had attempted for a change of mentality for the Turkish society; Atatürk could achieve this only by establishing an intellectual atmosphere by organizing the leader cadres around him and then by spreading this movement deep in to the society. By the way, his name is engraved to the contemporary Turkish history and will be never erased.

He made a tremendous effort to build all his reform movements upon the base of reason and science, which was the main legacy of him for the Turkish nation. He had strongly advised his nation to adhere to this heritage. As he quotes “Both in the political and social life of our nation and intellectual culture, science and knowledge will be the main guide”, he emphasizes that all the reform movements aiming the modern civilization should be based upon science and knowledge. Atatürk grounded himself on the contemporary philosophy of science and always prioritized the human factor, so that the executive organs of the state would be national and politically “laicist, democratic and social state of law, the Turkish republic.” With the foundation this republic, he achieved the social transformation to a large extend. If we follow all his ideas and principles starting from his early education and look at his methods and analyze what he had realized, we understand that he is not an administrative leader but a transformative leader indeed. The current level of his greatest work, the Turkish Republic is the best manifestation of the rationalist understanding, which was situated by him. This article first discusses the leadership specifications of Atatürk as a “national leader” then we talk upon the role and impact of his leadership in the success of the Turkish Revolution in the first half of the 20th century, which has transformed the Turkish nation enormously.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Transformation Leader, Republic of Turkey, Turkish Nation, Leader, Turkish Revolution.

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk, son asır tarihinde Türkiye’nin en geniş onarım ve dönüşümü gerçekleştiren bir önderi olarak Türklerin toplumsal hafızasında

yerini aldığı gibi, sömürge idaresi altında kalmış mazlum milletlerin de kurtuluş ümidi olmuştur. O bu önderliği ile aslında tarihi bir rolü de üstlenmiştir. Muharebe alanlarında sergilediği askeri liderliği yanında, devlet kurucusu olarak siyasi ve sosyal alandaki önderliği de tartışılmaz olan Atatürk'ün, gerçekleştirdikleri dikkate alındığında “dönüştürücü/dönüşümcü lider” tanımlamasına uyduğu görülmektedir. Aslında Osmanlı aydınlarının XVIII. yüzyıldan itibaren Türk toplumu için düşünüp de bir türlü gerçekleştiremediği zihniyet değişimini, öncelikle etrafındaki lider kadroyu örgütleyerek fikri atmosferi oluşturduktan sonra köklü yenileşme çabalarını toplumsal tabana yayarak Mustafa Kemal Atatürk başarıya ulaştırmış; Türk çağdaşlaşma tarihine adını bir daha silinmemek üzere yazdırmıştır.

O, Türk Milleti'ne manevi mirası olarak akılcı felsefi yolu yani akıl ve bilim temeline dayanan düşüncüyü her zaman rehber edinmesini öğütlerken, Türkiye'de gerçekleştirmeyi planladığı bütün yenilik hareketlerini de bu temel üzerine inşa etmeye gayret etmiştir. “*Milletimizin siyasi ve sosyal hayatında, milletimizin fikri terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır.*” derken, çağdaş uygarlık yolunda yapılan bütün yenileşme hareketlerinin bu temele dayandırılması mecburiyetini vurgulamıştır. Çağının bilim felsefesini temel alan Atatürk, daima insan unsurunu ön planda tutarak idari bakımdan milli, siyasi bakımdan da “*laik, demokratik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti*”ni kurarken aslında siyasi ve toplumsal dönüşümü büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Onun eğitim-öğretim hayatının ilk yıllarından itibaren ortaya koyduğu fikirler ve ilkeler ile takip ettiği yöntem ve gerçekleştirdiği yenilikler iyi analiz edilirse faaliyetlerin her aşamada aslında bir yönetici lider gibi değil de bir dönüştürücü lider olarak hareket ettiğini göstermektedir. Onun önderliğinin eseri olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bugün ulaştığı düzey, Atatürk'ün yerleştirdiği akılcı zihniyetin bir tezahürüdür. Bu yazımızda bir “*millî önder*” olarak Atatürk'ün liderlik özellikleri üzerinde kısaca durulduktan sonra XX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen ve Türk Milleti'nin büyük çaplı değişim ve dönüşümüne yol açan Türk inkılabının başarısındaki rolü ve etkisi üzerinde durulacaktır.

a. Türk Çağdaşlaşmasının Önderi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yetişmesi

Atatürk'ün yetiştiği ortama bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin sınır kesimini oluşturan bir yerde doğmuş; yurdunu, evini-ocağını kaybetme tehdidi altında bulunan Balkanlar bölgesinde eğitimini tamamlamıştır. Onun yetiştiği kültür çevresi, Osmanlı Devleti'nin en hareketli bölgelerinden, etnik açıdan da bakıldığında en karmaşık yerlerinden biriydi. Anadolu'dan Balkanlara göç etmiş Türklerin, o coğrafyada gerçekleştirdikleri köklü kültürün yanında sınırlı da olsa Batı kültürü onun yetiştiği dönemde sahil bölgesindeki şehirlerde etkisini göstermekte idi. Bir askeri deha olarak onun yetişmesinde dört etkenin önemli rolü vardır. Bunlar, yetiştiği kültür çevresi, yetiştiği dönemdeki siyasi-askeri ortam; gördüğü eğitim, katıldığı muharebeler ve muharebelerde elde ettiği tecrübeler; kişisel özelliklerinin askerliğe ve bütün bu gelişmelere uyumluluğudur.

Atatürk'ün yetişmesinde ilk çocukluk yıllarının geçtiği aile çevresinin yanında eğitim gördüğü dönem, yani 1881'den 1905 yılına kadar geçen 24 yıllık zaman dilimi dikkate alındığında, tarihte derin izler bırakan önemli olay ve gelişmelerin yaşandığı görülür. Özellikle mahalle mektebi daha sonra çağdaş okullarda devam eden eğitim-öğretim döneminde yaşadıkları, onun kişiliğinin şekillenmesinde çok etkili olmuştur. Selanik, Manastır ve nihayet Osmanlı başkenti İstanbul'da aldığı Harbiye Mektebi eğitiminin yanı sıra bu okullarda kurduğu arkadaşlıklar, etkilendiği öğretmenler onun liderlik özelliklerinin gelişmesi ve olgunlaşmasında rol oynamıştır.¹ Mustafa Kemal'in bilinçli öğrenme istek ve çabasının yanı sıra üstün algılama ve kavrayış yeteneği, kitap okuma alışkanlığı ve kitap sevgisi liderlik özelliklerinin pekişmesine etki etmiştir.² Özellikle tarihe karşı büyük ilgi duyması, onun gelecekte karşılaştığı hadiseler karşısında akılcı ve tutarlı bir tavır sergilemesine zemin hazırlamıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün biyografisini yazanlar aile bireylerinden anne, baba ve dayısından sonra onun kişiliğini etkileyen şahsiyetlerden en önemlisinin ilkökul öğretmeni Şemsî Efendi olduğu noktasında birleşmişlerdir. Türk eğitim tarihinde pedagojik yaklaşımın öncüsü sayılan Şemsî Efendi, aslında daha çocuk denecek yaşta iken öğrencisine disiplinin yanı sıra yenilikçi fikirlere açık biri olarak yetişmesine etki de bulunmuştur. Selanik Askerî Rüştiyesi'nden sonra devam ettiği Manastır Askerî İdadisi ise onun çocukluktan ilk gençlik dönemine geçişte kişiliğinin şekillenmesi ve olgunlaşmasında büyük etkiler, izler bırakmıştır. Rüştiyeden itibaren matematik dersine verdiği önem, geleceğin lideri olarak onun akılcı ve hesap-kitap adamı olmasını doğrudan etkilemiştir. Özellikle Manastır Askerî İdadisi öğrenciliği döneminde derslerdeki başarısının yanı sıra arkadaş çevresinde sergilediği lider davranışları ile örnek bir birey olarak beliren Mustafa Kemal, dönemin en başarılı ve seçkin münevverleri olan öğretmenlerden dersler alarak kişiliğini olumlu yönde geliştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kötü kaderinin iyi eğitilmiş insanlar tarafından değiştirilebileceğine inanmış öğretmen-eğitimci kadrosunun yetiştirdiği bir şahsiyet olan Mustafa Kemal, Süleyman Hüsnü Paşa, Mehmet Emin (Yurdakul), Namık Kemal, Tevfik Fikret, Abdülhak Hamit gibi fikir adamları ve yazarların eserleriyle fikrî yönden kendini olgunlaştırmıştır. Nitekim O, "*milletleri uyandıracak olan fikir adamları, devlet adamlarıdır*" görüşünden hareketle yarınlara yükünü omuzlamaya aday bir kişi bilinciyle kendini yetiştirmiştir.³ Harbiye Mektebi ise onun milli değerlerde olduğu kadar, evrensel değerler konusunda da olgunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Mustafa Kemal, Harbiye'de etkisi altında kaldığı ve hayatı boyunca da ayrılmadığı "*Türkçülük*" fikrinin yanında "*Yenilikçi*" fikirlere de sahip bir kişilik olarak kendini kabul ettirmiştir. Bu

¹ Yahya Akyüz, "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı", *Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozumu (9-10 Nisan 1981) Bildirileri*, Ankara 1981, s. 109. Atatürk'ü yetiştiren öğretmenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

² Ali Güler, "Atatürk'ün Yetişmesi ve Kişiliğini Etkileyen İnsanlar, Olaylar, Düşünceler", *Atatürkçülük Konferansları I*, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 187.

³ Güler, "a.g.m.", s. 194.

yönüyle bakıldığında, fikrî tartışmalarda yaptığı konuşmalar ve söyledikleriyle etrafındaki arkadaş çevresini etkilemesini bilmiştir.

Harbiye Mektebi'nde geçen başarılı eğitim-öğretim hayatından sonra Harp Akademisi'ne (Erkân-ı Harbiye Mektebi) giden Mustafa Kemal, üç yıl süren bir eğitimin ardından kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur.⁴ Harp Akademisi'nde ders aldığı Topçu Feriki Ahmet Muhtar, Kurmay Binbaşı Refik, Kurmay Yarbay Nuri, Pertev Paşa, Hasan Rıza Bey, Zeki Bey ve Fevzi Beyler kendisini olumlu yönde etkilemiştir. Akademi eğitimi esnasında arkadaşlarıyla fikrî tartışmalara da katılarak buralarda etkili konuşmalar yaparak genç subaylık çağlarından itibaren lider özellikleriyle onlar üzerinde etki bırakmıştır. Dönemin önde gelen askerlerinden olan Osman Nizamî Paşa⁵ ile olan bir karşılaşmasında Mustafa Kemal fikirleriyle etrafında büyük ilgi uyandırmıştır. Nitekim Osman Nizamî Paşa bir ara kendisine şunları söylemiştir:

“Mustafa Kemal oğlum, sen, bizler gibi yalnız erkân-ı harp (kurmay) zabiti olarak normal bir hayata atılmayacaksın. Keskin zekan ve yüksek kabiliyetin memleketin geleceği üzerinde müessir olacaktır. Bu sözlerimi bir kompliman olarak alma. Sende, memleketin başına gelen büyük adamların daha gençliklerinde gösterdikleri müstesna kabiliyet ve zekâ emareleri görmekteyim. İnşallah yanılmamış olurum.”⁶

Mustafa Kemal,

“Harp Akademisi'nde, askerliğin uzmanlık bilimleri yanında hitabet, yabancı dil, sosyolojiye de merak sardı. Bu arada, istibdat idaresinin yasak etmiş olduğu inkılâpçı edebiyata da dadandı. Fransız İhtilâli bildirilerini okuyor; Namık Kemal'in özgürlük ile ilgili şiirlerini ezberliyordu.”, *“...Fransızca ve Almanca bildiği için, bu dillerden mesleği ile ilgili çeviriler yapmış olduğu bilinmektedir. Okumuş olduğu eserler arasında, askerlik mesleği ile ilgili olanlar başta gelmekle beraber, tarih, sosyoloji, hukuk kitapları vardı.”*, *“Devrin Türk şair ve edipleri arasında Ziya Paşa, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Mehmet Emin, Süleyman Nazifi beğenirdi... Fransız düşünürlerinden Voltaire, Rousseau, Montesquieu'yu okumuştur. İhtilâl simalarından Mirabeau, Danton ve Robespierre ile Napoleon'u okumuştur. August Comte, Durkheim ve Bergson'u, Wells'in Cihan Tarihi'ni de hatmetmiş olduğu anlaşılmaktadır.”⁷*

Mustafa Kemal'in bizzat kendi yazdığı not defterlerine bakıldığında onun Türk-İslam dünyasının önde gelen şahsiyetlerinin eserlerini de yakından tanı-

⁴ Mustafa Kemal'in Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi)'nde eğitim gördüğü devre (1902-1905), 57. dönem olarak kayıtlıdır. 57. dönem toplam 37 kişi ile akademi eğitimine başlamış, bunların ancak 13 kişisi mezun olarak kurmay olmaya hak kazanırken, 24 kişi mümtaz olarak mezun olmuştur. (Y.N)

⁵ Osman Nizamî Paşa (1856-1939). Bolu-Gerede'de doğmuş, ilköğrenimini Bolu'da tamamladıktan sonra İstanbul'da Kuleli ve Harbiye Mektebi'nde eğitim görmüştür. Berlin ve Roma sefirliğinde bulunmuş, Nafia Nazırlığı görevini ifa etmiştir. Mustafa Kemal ile -muhtemelen 1902 yılında- tanıştıklarında kendisiyle ilgili fikirlerini açıklamıştır. (YN)

⁶ Ali Güler, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Ankara 2003, s. 55.

⁷ Enver Ziya Karal, “Atatürk ve Devrim”, *Konferanslar ve Makaleler*, Ankara 1980, s. 5-9.

dığı anlaşılmaktadır. Farabi'nin, Hoca Ahmet Yesevi'nin, Mevlana'nın, Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin Türk dünyasının önder şahsiyetleri olduğu gerçeğini yakından bilen birisi olarak bu şahsiyetlerin eserlerinden yaptığı alıntılarını kısa notlar halinde kaydetmiştir.⁸

Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitim süreci, aldığı görev ve sorumluluklar ile fikir ve düşünceleri Türk toplumundaki çağdaşlaşma hareketi açısından incelendiğinde çağın en büyük dönüştürücü lideri olduğu ortaya çıkmaktadır. Atatürk, bu önderliği ile aslında tarihi bir rolü de üstlenmiştir. Muharebe meydanlarında sergilediği askerî liderliği yanında, devlet kurucusu olarak siyasi ve toplumsal alandaki önderliği de tartışılmaz olan Atatürk, gerçekleştirdikleri dikkate alındığında “dönüştürücü lider” veya “dönüşümcü lider” tanımlamasına uymaktadır.⁹

Gerçekleştirdiklerine bakılırsa Atatürk, Türk çağdaşlaşma hamlesinde hedeflenen toplumsal değişimin temelinde zihniyet değişimine dayandığını bilen bir sosyal tabip hüviyetiyle harekete geçmiştir. O, öncelikle İstiklâl Mücadelesi'ni başarıyla sonuçlandırmış, daha sonra da siyasi, toplumsal, eğitim ve kültür alanlarında köklü değişim ve dönüşümü gerçekleştirip çağa ayak uydurabilecek bir Türk toplumu yaratma hedefiyle etrafındaki kadroyla yeni devletin temellerini atmıştır.

Türk tarihinde XVIII. yüzyıl başlarından itibaren gerçekleştirilmesi bir zurett haline gelen reform hareketleri, XIX. yüzyılda da artarak devam etmiş, ancak belirtilen yüzyılda Batı etkisiyle başlatılan yenileşme hareketlerine rağmen ülkede hedeflenen çağdaşlaşma hamlesinde bir türlü ulaşılmak istenen düzeye varılamamıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde uygulamaya konulan geniş çaplı reform hareketleri, devlet adamları, bürokratlar ve aydınlar ile toplumun önde gelenleri tarafından tam anlamıyla anlaşılıp benimsenemediğinden başarı şansı bulamamıştır. Atatürk'ün başlattığı topyekün kalkınma ve çağdaşlaşma hareketi ise inanmış bir önder ve kadronun başlattığı ve bunu halka benimsettiği köklü bir yenileşme hareketi olarak tarihteki yerini almıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'u çıkışıyla başlayan Türk İstiklâl Mücadelesi'nin hemen ardından gerçekleşen bir dizi siyasi, toplumsal ve kültürel devrimler onun liderlik başarısının en büyük göstergesi olmuştur.¹⁰ Aslında Osmanlı aydınlarının Türk toplumu için düşünüp de bir türlü gerçekleştiremediği zihniyet değişimini gerçekleştirmeyi kendine en büyük hedef olarak gören Atatürk, öncelikle etrafındaki lider kadroyu örgütleyerek işe atılmış, kamuoyunu bilinçlendirmek amacıyla basını etkili bir araç olarak kullanmasını bilmiş, bununla fikrî atmosferi oluşturduktan sonra köklü yenileşme çabalarını toplumsal tabana yayarak başarıya ulaştırmıştır.

⁸ Ayrıntı için bkz. *Atatürk'ün Not Defterleri*, Cilt: I-XII, (Yay. Hz. Zekeriya Türkmen vd.leri.), Genkur. ATASE Bşk.lığı, Ankara 2003-2009.

⁹ Ali Güler, “Dönüştürücü (Transformational) Liderlik Kavramı ve Dönüştürücü Lider Olarak Atatürk”, *Atatürk Haftası Armağanı Dergisi*, Sayı: 27, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000, s. 15-22.

¹⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkış süreci ve sonrasında gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal Paşa (Ekim 1918-Ocak 1919)*, Bengi Yayınları, İstanbul 2010.

Türk Milleti'ne akıl ve bilimi esas kabul eden düşünce sistemini her zaman rehber kabul etmesini öğütleyen Atatürk, Türkiye'de gerçekleştirmeyi planladığı bütün yenilik hareketlerini de bu temel üzerine kurmaya gayret etmiştir. *"Milletimizin siyasi ve sosyal hayatında, milletimizin fikri terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır."* derken, çağdaş uygarlık yolunda yapılan bütün yenileşme hareketlerinin bu temele dayandırılmasının zorunluluğunu vurgulamıştır. Yapılan köklü yenilik hareketleri konusunda 30 Ağustos 1925'de Kastamonu'da halka hitap ederken şunları söylemiştir: *"Yaptığımız ve yapmakta olduğumuzu inkılapların (devrimlerin) amacı, Türkiye Cumhuriyeti halkına bütünüyle çağdaş, bütün anlam ve biçimiyle uygar bir toplum durumuna ulaştırmaktır. İnkılaplarımızın temel ilkesi budur."*¹¹

Çağının bilim felsefesini temel alan Atatürk, daima insan unsurunu ön planda tutarak idari bakımdan millî, siyasi bakımdan da *"laik, demokratik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti"*ni kurarken siyasi ve toplumsal dönüşümü büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Aslında eğitim-öğretim hayatının ilk yıllarından itibaren ortaya koyduğu fikirler ve ilkeler ile takip ettiği yöntem ve gerçekleştirdiği yenilikler iyi analiz edilirse onun her aşamada bir yönetsel lider gibi değil de, bir dönüştürücü lider gibi hareket ettiğini görmek mümkündür. Nitekim, onun önderliğinin eseri olan Türkiye Cumhuriyeti'nin 94. yılını geride bıraktığı bugün ulaştığı düzey, Atatürk'ün yerleştiği bilim temelli akılcı zihniyetin bir tezahürüdür.

b. Önder/Lider Kavramı ve Toplum Mühendisliğinde Önderin Sorumluluğu

Önderlik, birçok bilim alanının konusuna girmekle birlikte, akıl, zeka, cesaret, ikna yeteneği, kitleleri harekete geçirme enerjisi, hırs, sevgi, duyarlılık, dürüstlük, kararlılık, irade, dayanıklılık, etkili dış görünüş, tevazu, dikkat, kavrayış konusunda olgunluğu gerektiren karizmatik bir kişiliktir. Önderin ortaya çıkmasında yetenek ve maharetlerinin yanı sıra aldığı eğitim, meşruiyete verdiği önem, teşkilatçılık konusundaki başarısı, fikir ve düşünceleriyle çalışma disiplini de etkilidir.¹² Önder ya da liderin en önemli özelliklerinden birisi belki de en önemlisi, içinden çıktığı toplumu belirlenmiş bir hedefe ulaştırmak üzere yönlendirici rolü üstlenmektir. Liderlikle ilgili araştırmalarda çeşitli lider tasnifleri de yapılmıştır: askerî lider, karizmatik lider, dönüştürücü/dönüşümcü lider gibi.

Bilgi çağının insanları, hızla gelişen ve değişen şartlara ayak uydurmanın sıkıntısını yaşarken, günümüzde bilgi üretiminin ve onu takip etmenin hızına erişmek mümkün olamamaktadır. Sosyal bilimcilerin tanımlamasıyla toplum mühendisi olarak görülen önderlerin, çok yönlü, karizmatik kişilik sahibi olmalarının yanında bilginin gücüne inanmış, bilgiyle önderliğini pekiştiren kişiler olmaları gerekmektedir.¹³ İşte Atatürk, bu yönüyle bakıldığında kendini

¹¹ Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1969, s. 41.

¹² İsmail Doğan, "Çağdaş Liderlikte Sosyolojik Boyut ve Atatürk", *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi (12-16 Kasım 2007) Bildirileri*, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı Yay., Ankara 2010, s. 2425-2426.

¹³ Ali Güler, *Atatürk ve Cumhuriyet*, s. 69.

çağının bilgileriyle donatmış, bilgiyi ve akılcı düşüncüyü temel almış bir önder özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Bundan dolayı da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde büyük ve köklü değişim ve dönüşüm hareketini başarıyla tamamlamıştır.

Bir lider olarak Atatürk konusunda bugüne kadar pek çok eser kaleme alınmıştır. Onun liderlik özelliklerini araştıranlar çeşitli başlıklar altında incelemeler yapmışlardır. Bu araştırmaların hemen hemen hepsinde onun tarih bilgisine, açık sözlülüğüne, idealistliğine, geleceğe yönelik yaptığı doğru kestirimlere, eylemlerindeki sür'at ve dayanıklılığına, sabır ve ikna gücüne, nerede harekete geçip nerede durması gerektiğini bildiğine dair çeşitli özelliklerini sıraladıklarına görülür.¹⁴ Amerikalı General Charles Sherrill, Atatürk'ün çift kanallı bir aklının olduğunu ifade ederken, sağlam bir tarih bilgisine sahip olmasından dolayı da diğer liderlerden üstün özellikleri olduğunu vurgulamıştır.¹⁵ Atatürk, sağlam tarih bilgisiyyle zamanın önünde koşarak başarılı bir liderlik örneği sergilemiştir.¹⁶ Özellikle Manastır Askerî İdadisi'ndeki öğrencilik döneminden itibaren tarihe büyük önem verdiği, daha sonraki eğitim döneminde olsun, mesleki yaşamı döneminde olsun tarih kitaplarının her zaman baş ucu kitabı olarak yanında bulunduğunu görmek, tarihin bilgelğine sıkça müracaat ettiğini anlamak pekâlâ mümkündür.¹⁷

Tarih çağları içindeki değişimi anlayabilmek için, düşünce alanındaki dönüşüm sürecini, bunun temel esaslarını ortaya koymak buna göre gelişmeleri yorumlamak gerekir. Dönüştürücü liderlik kavramı da çağımızdaki bilim felsefesinin bir ürünüdür. Özellikle XVIII. yüzyılda Avrupa'da beliren "*Aydınlanma Çağı*"nın ürünü olan akıl ve bilim temelli düşünce sisteminin XIX. ve XX. yüzyıllarda ulaştığı düzey, bugünlerin "*postmodern*" diye adlandırdığımız yaklaşımlarına temel teşkil etmiştir. Postmodern dönemi içinde barındıran XX. yüzyılda psikoloji, sosyal psikoloji yanında eğitim ve bilim alanındaki gelişmelerle yönetim ve siyaset alanlarındaki değişim ve dönüşüm yeni bir lider tanımlamasını ortaya çıkarmıştır. Özellikle XX. yüzyılın son çeyreğine doğru ortaya çıkan yeni bilim felsefesi, katı ideolojilerin tartışılır hale gelmesine zemin hazırlarken, insanlığı hızlı bir değişim ve dönüşüm sürecine yönlendirmiştir.¹⁸ Bu süreçte, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında dünyayı iktisadî-siyasî anlamda etkilemiş olan düşünürlerin fikirleri eleştirilmeye başlanmış; bunların yerine "*eleştirel akılcı tavır*" hakim olmaya başlamıştır.¹⁹ Bu yönüyle bakıldığında XX. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden Karl Popper'in, bilimi temel

¹⁴ Ayrıntı için bkz. Adnan Nur Baykal, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Liderlik Sırları*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2009.

¹⁵ General Charles Sherrill, *Üç Adam: Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini*, (Çev. Cemal Bükerman), İstanbul 1937, s. 130.

¹⁶ Hikmet Özdemir, *Atatürk'ün Liderlik Sırları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 159.

¹⁷ Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Atatürk'e Tarihi Sevdiren Tarih Öğretmeni Topçu Kolağası Mehmet Tevfik (Bilge) Bey: Atatürk'ün Eğitimi ve Yetişmesine Etkileri", *10 Kasım Atatürk Haftası Armağanı Dergisi*, Sayı: 40, Genkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2013, s. 21-37.

¹⁸ Hasan Şimşek, *21. Yüzyılın Eşiğinde Paradigmalar Savaşı, Kaostaki Türkiye*, İstanbul 1997, s. 142-150.

¹⁹ Taha Akyol, *Bilim ve Yanılgı*, İstanbul 1997, s. 49-50.

alan, bundan dolayı da totaliterliğe ve kapalı topluma karşı çıkan, liberalizmi ve açık toplumu savunan düşünce ve anlayış, özellikle yüzyılın sonlarına doğru bütün toplumları etkisi altına almıştır.²⁰ Bunun sonucunda yakın geçmişte liderlikle ilgili tanımlar ve liderden beklentiler de değişime uğramıştır. İşte bu beklentileri karşılayabilen, diğer bir ifadeyle toplumsal alanda büyük değişim ve dönüşümleri yapabilenler, “dönüştürücü lider” veya “dönüşümcü lider” olarak kitleleri harekete geçirmekte, içinde yaşadıkları toplumu kısa sürede hedeflenen düzeye çıkarmaktadırlar.²¹ Gelecekle ilgili belirsizliklerin yoğun olduğu dönemde nerede, nasıl hareket edilmesi gerektiğini öngören, toplumu henüz denenmemiş, tecrübe edilmemiş bir sisteme yönlendiren, karşılaştığı sorunları da toplumun çıkarları doğrultusunda çözümlemesini bilebilen liderler yukarıda tespit ettiğimiz tip lider tanımlamasına uymaktadırlar. Bu tip liderlerdeki birikim ve zamanı en iyi şekilde planlama becerisi de önde gelen özelliklerdendir. Bu tür bir birikime sahip dönüştürücü lider, kültürel öğeleri yani topluma ait tüm değer ve sembollerle ilgili unsurları ustaca kullanır. Bundan dolayıdır ki, dönüştürücü liderler bağrından çıktıkları milletlerin “toplum yapısını, tarihini, kültürel değerlerini, inançlarını, gelenek-göreneklerini” velhasıl tüm değerlerini çok iyi bilen, bunların sosyal psikoloji ve sosyal antropoloji üzerindeki etkilerini çok iyi tahlil eden kişiler olarak öne çıkmaktadırlar.

Özellikle toplumsal değişim ve dönüşüm hareketinin gerçekleştirilmesinde iki tip lider önemli role sahiptir. Normal dönem “yönetsel lider”ler, pragmatik değişim süreci içinde evrimi ve yavaş değişimi temel alırlarken, “dönüştürücü lider” ise hızlı değişim olan devrimi yani baş döndürücü bir hızla gelişen pragmatik değişimi esas alır.²² Her dönüştürücü lider, kurduğu sistemi, vizyonunu ve ülkülerini bir başka yönetsel lidere teslim ederek misyonunu tamamlar. Çünkü kurulan bir sistemin belirlenmiş bir yolda işletilmesi ve yürütülmesi başka bir beceri ve yetenek gerektirir. Burada yönetsel lider devreye girmektedir.²³

Bahsedilen “dönüştürücü lider / dönüşümcü önder” tanımından hareketle mütareke döneminden itibaren Kurtuluş Savaşı ve sonrasında gerçekleştirilenler bir bütün olarak ele alındığında Mustafa Kemal Atatürk’ün tam anlamıyla büyük bir dönüştürücü lider olarak ortaya çıkarak tarihi görevini yerine getirdiğini söylemek mümkündür. Atatürk, içinde yaşadığı dönemin temel dinamiklerini çok iyi kavramış ve bu büyük dönüşümü gerçekleştirmiştir. Türk tarihinde belki de en büyük toplumsal değişim ve dönüşüm hareketini gerçekleştirerek millete yeni bir dinamizm aşlamıştır.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte bireyin toplumdaki yerinin ne olduğu tartışılmaya başlanmış, önce Batı dünyasında meydana gelen bir dizi toplumsal değişim ve dönüşüm hareketi zamanla bununla ilişkide olan diğer toplumları da etkisi altına almış-

²⁰ K. Popper’in görüşlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Karl R. Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, (Çev. Harun Rızatepe - Mete Tunçay), Liberte Yayınları, Ankara 2008.

²¹ Şimşek, *a.g.e.*, s. 164-165.

²² Ali Güler, *Atatürk ve Cumhuriyet*, s. 75-76.

²³ Şimşek, *a.g.e.*, s. 166.

tır. Bu süreçte merkezî otoriteye karşı bireysel tutumların ne olması gerektiği tartışılır hale getirilirken, akıl ve bilim temelli “pozitivist” yaklaşımlar aydınlar arasında giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. Batı’da kilise otoritesine karşı çıkan, laik devlet sistemini savunanların artmasıyla birlikte “*Millî Devlet (ulus-devlet)*”, “*insan hakları*”, “*demokrasi*” ve “*cumhuriyet*” gibi kavramlar toplum tabanında geniş yankı uyandırarak kabul görmüştür.

Sultan III. Selim’in başlattığı geniş çaplı “*Nizam-ı Cedit*” hareketi ile sivil ve askerî yönetim alanında ihtiyaç hissedilen konularda Osmanlı Devleti’nde idarî-askerî yapı yeniden düzenlenmeye çalışılmış; ancak bürokratik ve sosyo-kültürel yapıdan kaynaklanan tepkilerden dolayı hedeflenen düzeye ne yazık ki ulaşamamıştır. Bunun nedenleri hem o çağda, hem de daha sonraki dönemlerde tartışma zeminlerinde sık sık gündeme getirilerek tarihçilerini araştırmalarında sorgulanmıştır. Nitekim, bu dönem Osmanlı dünyasında çağın bilim felsefesine kavrayamamış zihniyetlerin başlattığı yenileşme çabaları, ülkede istenen değişim ve dönüşümün gerçekleştirilmesini mümkün kılamamıştır. Öte yandan, Türk çağdaşlaşma tarihine geniş bir çerçeveden baktığında, akıl-bilim felsefesine uygun değişim ve dönüşüm sürecinin Atatürk devrinde başlatılan çok yönlü ve geniş çaplı yapısal dönüşüm sürecinde büyük ölçüde gerçekleştirildiğini ifade etmek mümkündür. Akıl ve bilim esaslı çağdaşlaşma çabalarına büyük değer ve önem veren Atatürk, çağdaşlaşma hamlesinde toplumun ve o toplumlardan kurulu düzenlerin çevrelerindeki gelişmelerden kayıtsız hareket etmelerinin mümkün olmadığını görmüş ve bu konuda;

“...Gözlerimizi kapayıp tek başımıza yaşadığımızı farz edemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp cihan ile alâkasız yaşayamayız... Bilakis müterakkî (gelişmiş), mütemeddin (medenileşmiş) bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayacağız. Bu hayat ancak, ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferd-i milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur... Milletimizin siyasî ve içtimâî hayatında, milletimizin fikrî terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır.”²⁴

derken, toplum olarak ilerleme yolunda takip edilecek kuralları açıklamıştır. Atatürk yıllar sonra Cumhuriyet’in 10. Yıl Nutku’nu okurken; “*Türk Milleti’nin yürümekte olduğu terakkî ve medeniyet yolunda elinde ve kafasında tuttuğu meş’ale müspet bilimdir.*”²⁵ derken Türk çağdaşlaşma hareketinin temel dinamiklerini tartışmasız bir şekilde akıl-bilim esasına dayandırmaya gayret etmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, içinde yaşadığı devrin yükselen değerlerini kavramış, Osmanlı aydınlarının kapıldığı “*paradigmatik kilitlenme*”²⁶ hatasına

²⁴ İsmet Giritli, “Atatürkçü Çağdaşlaşmada Bilim ve Teknoloji”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 8, Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı, Ankara 1987, s. 359-370; ayrıca bkz. Abdurrahman Çaycı, “Atatürk, Bilim ve Üniversite”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 10, Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı, Ankara 1987, s. 63.

²⁵ Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (ASD)*, Cilt: II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1952, s. 197.

²⁶ Paradigma, belirli bir bilimsel ekolün temsilcilerinde görülen düşünsel ve davranışsal ortaklıklardır. Paradigma, üstü örtülü şartlanmalar ve geçmişten gelen tecrübeler ile bir resmi, bir durumu görme tarzıdır. Paradigma, “*bilim adamının incelediği konuya ve olaylara bakarken kul-*

düşmemiş, gerçekleştirdiği devrim sürecinde içinde yaşadığı çağın ve şartların yükselen değerlerini önemseyip ona göre hareket etmesini bilmiştir. Aslında yetişkinlik dönemine uzanan gençlik çağlarından itibaren ortaya koyduğu fikir ve ilkeler ile takip ettiği yöntem ve gerçekleştirdiği işler iyi analiz edildiğinde onun her aşamada bir yönetsel liderden çok dönüştürücü lider olarak hareket ettiğini göstermektedir. Yapmak istediği değişim ve dönüşüm hareketini, daha doğrusu yenileşmenin temel öğelerini ilk gençlik yıllarından itibaren not defterlerine kaydetmiş,²⁷ daha sonra söylev ve demeçlerinde dile getirerek kamuoyuna aktarmıştır. Dönüştürücü/dönüşümcü lider olarak onun başarısı çözümlene sürecine girmiş bir devletin yıkıntılarında yeni bir devletin kuruluşuna uzanan süreçteki liderlik uygulamalarıdır. Nitekim o, bu uygulamalarıyla sadece kendi ulusuna değil, çevresindeki diğer uluslara da örnek olmuş bir önder kişiliğe sahiptir. Öte yandan çağının kimi önder tipleri tükenmiş bir paradigma olan imparatorluğun yaşatılması ya da hilafetin yaşatılması gibi mümkün olmayan değerler peşinde koşarken Atatürk, insanı, toplumu ve toplumun dünyevi değerlerini ön plana alan bir yönetim sistemini savunarak Türk demokratikleşme hareketinde -o dönem dünyasında kolay kolay kimsenin cesaret bile edemeyeceği- en büyük değişim ve dönüşümü gerçekleştirmiştir. XX. yüzyıl başlarında kendi iç dinamiklerini harekete geçirerek başarıya ulaşan Türk devrimi, bozulmuş geleneksel alışkanlıklardan sıyrılarak kendi öz değerlerine yönelme, milli, üniter ve laik bir devlet sistemi kurarak, yeni bir atılım gerçekleştirmiş olan Türklerin öz benliğine kavuşma, toplum ve devlet sistemini yeniden yapılandırma hareketi olarak da değerlendirilmiştir.

c. Yeni Türk Devleti'nin Doğuşundan Cumhuriyet'e Uzanan Süreçte Bir Dönüştürücü/Dönüşümcü Önder Olarak Atatürk ve Uygulamalarına Genel Bir Bakış

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışından sonra başlattığı bir dizi kongre çalışmalarının sonunda Ankara, Türk İstiklal Mücadelesi'nin merkezi seçilmiş, bir taraftan cephede düşmanla mücadele edilirken diğer taraftan yeni devletin temellerinin atılmaya çalışıldığı TBMM'de Abdurrahman Şeref Bey'in ifadesiyle adı konulmamış olan yeni rejimin toplum tabanında kökleştirilmesine yönelik kamuoyu çalışmalarına ara vermeden devam edilmiştir.²⁸

Türk İstiklal Harbi sırasında halk veya Milli Mücadele hareketini yönetenler arasında Mustafa Kemal Paşa hariç, bir devlet yönetim biçimi olan Cum-

landığı gözlük" metaforuyla da tanımlanabilir. Paradigmatik kilitlenme de ortak davranışın dışına çıkamama hatasıdır ki, yeni bir sistemin kabulünde, yenileşme hareketlerinde bu tür kilitlenmeler önderlerin hedeflerine ulaşmada engel teşkil ederler. (Y.N)

²⁷ *Atatürk'ün Not Defterleri*, Cilt: I-XII, (Yay. Hz. Zekeriya Türkmen vd.leri.), Genkur. ATASE Bşk. lığı, Ankara 2003-2009.

²⁸ Atatürk, Büyük Nutuk adlı eserinde, 19 Mayıs 1919 tarihinden itibaren gerçekleştirilen faaliyetleri belgesel olarak ortaya koymuştur. Bu eser, onun liderlik uygulamalarının en güzel örneklerini içermektedir. Nutuk adlı eserin pek çok yayınevi tarafından baskıları yapılmıştır; akademik dünyada kullanılan Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı tarafından yayımlanmış olanıdır. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, (Yay. Hz. Zeynep Korkmaz), ATAM Yayınları, Ankara 2004.

huriyet rejimini telâffuz edenlerin sayısı oldukça azınlıktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya Tamimi'nden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar olan dönemde her vesile ile millet hakimiyeti düşüncesini ön plana çıkardığını görürüz. Amasya Tamimi'nde, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde milletin bağımsızlığını yine milletin azmi ve mücadelesinin kurtaracağı ilan, "*kuva-yı milliyeyi âmîl ve millî iradeyi hakim kılmak*" esas kabul edilmiştir.²⁹ Bu esas kabul edip gerçekleştirecek olan kurum ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. Nitekim, 7-8 Temmuz 1919'da sabaha karşı Mustafa Kemal Paşa Mazhar Müfit Kansu'ya: "*Zaferden sonra şekl-i hükümet, Cumhuriyet olacaktır. Bunu size daha önce de bir sualiniz münasebetiyle söylemişim.*"³⁰ demiştir. Kurtuluş Savaşı döneminde bir taraftan düşmanla mücadele edilirken, diğer taraftan da yönetimle ilgili hususlarda düzenlemeler yapılmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, çok sevdiği askerlik mesleğinden ayrıldıktan sonra da Millî Mücadele hareketinin doğal lideri olarak çalışmalarını sürdürdü. TBMM'nin kuruluşuna uzanan süreçte önder olarak bir dizi faaliyetlerde bulundu. Millî egemenliğe dayanan yeni bir yönetim sisteminden yana olduğunu ve çevresindeki lider kadroyu da bu çerçevede yönlendirerek tarihe geçti. Ankara, yeni kurulacak devletin önder tarafından belirlenmiş yeni başkenti olacaktı.

Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesine göre meşruiyetin yegane kaynağı Türkiye Büyük Millet Meclisi idi. Hatta bu dönemde yapılan propagandalara bakılırsa Ankara'da meclisin açılmasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın reisi cumhur olmasına zemin hazırlayacak bir siyasî yapılanmaya gidildiği söylentileri etrafa yayılmakta, bu durum kimi saltanat ve hilafet yanlılarını da endişeye sürüklemekte idi.³¹ Dönemin aydınlarından biri olan Yunus Nadi, her şeyin meclisten beklendiğini belirtirken; "*...Bence Meclis, nazariye değil, hakikattir ve hakikatlerin en büyüğüdür. Ben bilakis her kerameti meclisten bekleyenlerdenim.*" diyerek önemli bir gerçeğe dikkat çekerken bir yerde demokratik sistemin yerleştirilmesi gereğine vurgu yapmıştır.³² Belirtilen dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın bütün icraatına bakılırsa her şartta millete inanarak, güvenerek işe atıldığı, millet iradesini her şeyin üzerinde tuttuğunu görürüz. Bu süreçte İstanbul hükümetinin ve İngilizlerin Millî Mücadele karşıtı hareketlerini bertaraf edecek en yetkili makamın Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğuna vurgu yapan Mustafa Kemal Paşa, Ankara şehri terk etmek zorunda kalınsa bile milletin kurtuluşu ve istiklali için vatanın son kaya parçasını dahi savunacak kararlılıkta olduklarını vurguluyordu.³³

Millî ordunun ilk zaferlerini kazandığı aylarda, 20 Ocak 1921 tarihinde TBMM, kabul ettiği 85 numaralı "*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*"³⁴ ile aslında Yeni

²⁹ Cezmi Eraslan, "Atatürk'ün Halkçılık İlkesi ve Demokrasi Anlayışı", *Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara 2010, s. 57.

³⁰ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölüme Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, s. 131.

³¹ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Cilt: I, s. 53.

³² Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978, s. 260-262.

³³ Eraslan, "a.g.m.", s. 59.

³⁴ Suna Kili - Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1982, s. 91-93.

Türk Devleti'ni resmen ilan ederek anayasal bir sisteme bağladığını ifade ediyordu. TBMM hükümetinin kabul ettiği bu ilk anayasanın birinci maddesinde; *"Hakimiyet bilâ kayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilful idare etmesi esasına müstenittir."* ilkesini benimseyerek doğrudan demokratik bir sistemi temel aldığını ifade ediyordu. Bu temel üzere çalışmalarını sürdüren birinci meclis, olağanüstü bir devrin meclisi olmakla birlikte önemli başarılarla imza atmış, millî egemenlik kavramının yaygınlaştırılması ve halk tabanına yayılmasında üzerine düşeni yapmaya gayret etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu süreçte TBMM Başkanı ve Başkomutan sıfatı ile demokratikleşme çabalarına önemli katkılar sağlamış, meclisin meşruiyetten ayrılmaması noktasında gerektiğinde uyarılarda da bulunmuştur. Hatta meclislerin dahi şahsî istibdattan daha yıkıcı istibdat idaresine başvurabileceğine dikkat çekerek meclislerin belli dönemlerde seçimlerle yenilenecek millî egemenliğin emin şartlara bağlanmasını, vekillerin temsilcisi oldukları milletin çıkarlarını gözetmekten başka düşünceleri olmaması gerektiğini ifade etmiştir.³⁵ Aslında bütün bu gelişmelere bakılırsa Ali Fuat Başgil'in ifade ettiği gibi, *"1921 anayasası Türkiye'de reisi cumhursuz bir Cumhuriyet kurmuştur."*³⁶

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan ve tam bağımsızlığı hedefleyen İstiklâl Mücadelesi, bir süre sonra topyekun bir millî mücadele hareketine dönüşmüştür. Mustafa Kemal Paşa bu durumu Nutuk'ta şöyle ifade etmiştir:

*"Temel ilke, Türk Milleti'nin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam istiklâle sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, istiklâlden yoksun bir millet, medenî insanlık dünyası karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye layık görülemez... O halde, ya istiklâl ya ölüm!"*³⁷

20 Ocak 1921 tarih ve 85 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 3. maddesinde belirtildiği üzere devletin adı *"Türkiye Devleti"* olarak kabul edilmiştir. Devletin meşrulaştırıcı ideolojisi de etnik köken ve dinden arındırılmış bir *"kültür milliyetçiliği"* üzerine temellendirilmiştir. Bir yanda etnik açıdan farklı ama dini bakımdan büyük ölçüde aynı olan kitleyi Türk kimliğinde bütünleştirmek; diğer yanda birey ve yurttaş oluşturmak gibi önemli bir konu ortada duruyordu. Bütün bunları geleneksel-dinî değer yargılarına ve hayat tarzı ve alışkanlıklarına sahip bir toplumsal dokuda eş zamanlı ve kısa sürece sıkıştırılmış olarak ve yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir toplumsal dönüşüm tasarımıyla gerçekleştirmek gerekiyordu.³⁸ Cumhuriyet'e geçiş sürecinde ve devamında bir millet oluşturmak için vatandaş/yurttaş yaratmak, yurttaşa

³⁵ Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Ankara 1996, s. 32.

³⁶ Ali Fuat Başgil, "Esas Teşkilat ve Siyasî Rejim", *Milletlerin Hukukî Hayatı (Kolektif Eser)*, İstanbul 1940, s. 12.

³⁷ Kemal Atatürk, *Nutuk*, (Yay. Hz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı Yay., Ankara 2004, s. 9-10.

³⁸ Mehmet Semih Gemalmaz, "Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de İnsan Haklarının Gelişmesi", *Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara 2010, s. 215-216.

varabilmek için bireyi öne çıkarmak gibi karmaşık bir amacı gerçekleştirmek zorluğu ortada idi. Cumhuriyet'e uzanan süreçte bu yönüyle bir kimlik oluşturma sorununun çözümlenmesi gerekiyordu. Barış içinde birlikte yaşama kültürünü benimsemiş bir toplum temeline dayanan bir sosyal yapının kurulması zarureti vardı.

Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık yedi ay önce Konya'daki Türk Ocağı'nda yaptığı bir konuşmasında aydınlara yol göstermek için kullandığı *"sınıf-ı münevver telkinle, irşatla kitle-i ekseriyeti kendi maksadına göre iknaya muvaffak olamayınca, başka vasıtalara tevessül eder. Halka tahakküm ve tecebbüre (baskı ve şiddete) başlar, halkı istibdatta bulundurmaya kalkar."* ifadeleri oldukça önemlidir.³⁹ Mustafa Kemal bu konuşmasıyla aydınları, sıradan halkı kendi doğrularına inandırmaya çağırırken nasıl olmaları gereğine de vurgu yaparken, münevverlerin işinin zorluğuna dikkat çekmektedir.

Büyük zaferin ardından TBMM hükümetinin Lozan Konferansı'na davet edilmesiyle birlikte doğu ve batının aylar sürecektir olan hesaplaşması masaya yatırıldı, çözüm yolları tartışmaya açıldı. Aslında bu konferansta gündeme getirilen konuların pek çoğunda İtilaf Devletleri'nin önderi konumunda olan İngilizlerin Türklerle olan hesaplaşması yer alıyordu. 1923 yılının ilk yarısında Türkiye; Osmanlı Devleti'nin parlak ve kötü, yani dalgalı geçmişiyle, topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş,⁴⁰ geleceği belirsiz, demokrasi yönetiminin çok gerisinde ve mevcut hayatı sürdürebilmek için bazı niteliklere sahip olmak için çırpınan bir görünüm arz ediyordu. Karlofça'da 1699'da imzalanan ve ilk toprak kaybıyla başlayan bir dizi antlaşmaların ardından nihayet Lozan Barış Konferansı görüşmelerinde çoğunluğu Müslüman olan Arap topraklarının hukukun Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına Türkiye rıza göstermek zorunda kalmıştır. Öte yandan, Misak-ı Milli hudutları içerisinde Türkiye hükümetinin otoritesi uluslararası alanda tescil edilmiştir. 24 Temmuz 1923'de Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından 13 Ekim 1923'de Ankara başkent yapılmış, bunu takiben 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilân edilmesiyle Türkiye'de yeni bir süreç başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçilmesi, yerli ve yabancı basında geniş yankı uyandırmıştır. Ankara basını Cumhuriyet'in ilanını büyük bir coşkuyla karşılamış, halkın heyecanını gazete sütunlarına taşımıştır. Hakimiyet-i Milliye, Cumhuriyet'in ilanı için *"sürür ve şadumanın en canlı levhasıydı"*, *"Türkler kalpten cumhuriyetperverdirler!"*, *"Memleketin her tarafındaki tezühurat halkımızın bu terakki yolunu nasıl candan karşıladığını gösteriyor"*, *"Ezelden cumhuriyetçi olan Anadolu, içinden doğan yeni idareyi büyük bir meserretle karşılamıştır."* şeklinde başlıklar kullanmıştır.⁴¹ Rauf Orbay, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa gibi kimi önde

³⁹ Azra Erhat, *Osmanlı Münevverinden Türk Aydınına*, Can Yayınları, İstanbul 2003, s. 47.

⁴⁰ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1993, s. 401.

⁴¹ Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili başlık ve yorumlar için bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Ekim 1923, 01 Kasım 1923, 07 Kasım 1923.

gelen Millî Mücadele liderleri Cumhuriyet'e geçişte acele davranıldığını, işlerin gerçekleştirilme tarzını beğenmediklerini ifade eder tarzda yorumlar yapmış olsalar da meclisin oybirliğiyle Cumhuriyet'in ilanına yönelik kararına saygıyla uymak durumunda olduklarını belirtmişlerdir.⁴² Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte ikna edici önderliği ile rejimle ilgili belirsizlikleri ortadan kaldırarak yeni devletin demokrasi prensibine bağlı bir Cumhuriyet olduğunu tescil ettirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa yeni yönetim sisteminin temel özelliklerini açık yüreklilikle halka aktararak nasıl bir idareye kavuştuklarını izah etmeye ve etrafındakilere de bu davranışıyla örnek olmaya çalışmıştır. Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e uzanan süreçte şimdiye kadar duyulmamış, halkın kendisinden hesap sorabileceğini ifade eden bir konuşma tarzı toplum tarafından yadırganarak karşılanmış olabilir. Çünkü Osmanlı toplum yapısında idarecilerin halka hesap vermesi söz konusu olamazdı. Onlar ancak halka lütufta ve ihşanda bulunarak yönetirlerdi. Yöneticilerin halka inmesi söz konusu olamazdı. Yönetim kademesindekiler sadece padişaha hesap vermek durumundaydılar. Mustafa Kemal Paşa bu eski anlayışı yıkmak, çağdaş Türkiye devletini sağlam temellere oturtmak için mutlaka halka inilmesinden, kamuoyunun düşüncesinin ne olduğunun bilinmesinden yana idi. Bundan dolayıdır ki, İstiklal Harbi döneminden itibaren Cumhuriyet'in ilanından sonra devam eden süreçte çıktığı yurt gezilerinde gerçekleştirilecek olan devrim hareketlerini halka mal etmek, idarecilerle halkın yenilikleri içselleştirmelerini sağlamak için büyük gayretler sarf etmiştir. Yapılacak olan devrimler konusunda öncelikle etrafındaki aydınlarla tartıştıktan sonra bunları halkın öngörüsüne sunmuştur. Tepkileri ölçerek uygulama sahası aramaya gayret etmiştir. Atatürk'ün bu yurt gezilerinde gerçekleştirmek istediği köklü yeniliklerle bunlara dair değindiği konular daha o yıllarda kaleme alınmış ve yayımlanmıştır. Bir kısmı ise sonraki yıllarda güncellenerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.⁴³ Atatürk'ün yurt gezileriyle ilgili eserler incelendiğinde çevresinde bulunan bürokrat ve dönemin aydınlarıyla yaptığı yurt gezilerinde halkla iç içe olmaya gayret ettiği görülür.

Atatürk, yurt gezilerinde Cumhuriyet'i ve devrimleri halk tabanına yayma faaliyetinden çok önceleri kamuoyunu yönlendirmekte en etkili araçlardan

⁴² *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt: II, Haz. Komisyon, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 32-33.

⁴³ Bu konuda yazılmış eserlerden birkaçı için bkz. *Reisicumhur Hazretlerinin 1340 (1924) Sonbahar Seyahatleri*, Haz. Tevfik Bıyıklıoğlu, Basın-Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1925; İsmail Habip Sevük, *O Zamanlar (1920-1923)*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939; Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul 1945; Mustafa Selim İmece, *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1959; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: I-II, Ankara 1966; İstihbarat Müdüriyeti, *İzmir Yollarında*, Yay. Haz. Mehmet Önder, Ankara 1989; Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1993; Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, İstanbul 2000; Ertuğrul Zekai Ökte, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurt Gezileri (1922-1938)*, Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000; Arif Hikmet, *Bursa Seyahati*, Yay. Haz. Nezaket Özdemir, İstanbul 2008; İsmail Habip Sevük, *Atatürk'le Beraber*, Yay. Haz. Lütfü Tınç, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

biri olan basın-yayın yoluyla halkın bilinçlendirilmesini istiyordu.⁴⁴ Daha Siyas Kongresi'nde iken Milli Mücadele hareketinin resmî yayın organı olarak "İrade-i Milliye Gazetesi" yayımlanmaya başlandı.⁴⁵ Gazetede Milli Mücadele'nin amaç ve yöntemleri bizzat önderin fikir ve düşüncelerinden, kaleminden çıkararak halka yayımlanmaya çalışıldı. 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldikten kısa bir süre sonra da "Hakimiyet-i Milliye" adıyla yeni kurulacak olan idarenin ve gerçekleştirilecek olan yeniliklerin resmî ağızdan sözcülüğünü yapacak olan gazete 10 Ocak 1920'de Ankara'da yayın hayatına başladı. Gazetenin yayımlandığı ilk gün başyazı Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınmıştı.⁴⁶ Bu gazeteyi takiben Anadolu'da Yenigün adıyla bir gazete de 9 Ağustos 1920'de yayımlanmaya başlamıştır. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle 6 Nisan 1920 tarihinde teşkil edilen Anadolu Ajansı ile Milli Mücadele hareketi ve TBMM'nin sesini dünyaya duyurmak, kamuoyunu bilgilendirmek ve bilinçlendirmek amacıyla kurulmuş ve faaliyete geçmiştir.⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya yaptığı seyahatler sırasında halkla ilişkiler konusunda tanınmış şair, yazar, gazeteci, bürokrat ve halk önderleriyle işbirliği içinde olmuş, onların desteğini sağlayarak kamuoyunu her konuda bilinçlendirmeye çalışmıştır. O tarihin tanıklığı önünde toplumun karşısına çıkmış ve hesap vermiş veya kalabalıklara kendi fikir ve düşüncelerini, ileriye yönelik projelerini aktarmaya gayret etmiştir.⁴⁸ Ruşen Eşref (Ünaydın), Mehmet Emin (Yurdakul), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Yakup Kadri (Karasomanoğlu), Ağaoğlu Ahmet, Yunus Nadi, Mahmut Esat (Bozkurt), Falih Rıfki (Atay), Hakkı Tarık (Us), Yusuf Akçura, Asım Us, Aka Gündüz, Fazıl Ahmet Ayaç vd. yazar, gazeteci ve fikir adamları Atatürk'ün yanında yurt gezilerine iştirak edenlerden birkaçıdır.⁴⁹ Bahsedilen bu yazar ve fikir adamlarından bir kısmı Mustafa Kemal Paşa'nın seyahatlerinde halka vereceği söylevleri kaleme almış veya katkı da bulunmuştur. İsmail Habip (Sevük) Bey, 13-25 Mart 1923'de Atatürk'ün Adana, Mersin, Tarsus ziyaretlerinde yanında bulunduğu gibi 15 konuşma metnini yazıp kendisine takdim etmiş bunlar daha sonra Anadolu Ajansı tarafından yurda yayımlanmıştır.⁵⁰

1920'lerden 1923'lere uzanan tarih kesitine bakıldığında Türk Milleti elindeki tüm imkanları seferber etmiş, topyekun bir millî mücadele hareketiyle düşmanı yurttan atabilmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde toplumun eğitim durumuna bakılacak olursa, son derece yetersizlikler olduğu

⁴⁴ Yücel Özkaya, *Millî Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)*, ATAM Yayınları, Ankara 1989, s. 35-43.

⁴⁵ Aytül Tamer, *İrade-i Milliye: Millî Mücadelenin İlk Resmî Yayın Organı*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul 2004.

⁴⁶ Hüseyin Doğramacıoğlu, *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 1 vd.

⁴⁷ Özkaya, *a.g.e.*, s. 44-50.

⁴⁸ Hikmet Özdemir, *Atatürk'ün Toplumla İlişkileri*, s. 14.

⁴⁹ Ayrıntı için bkz. Kemal Arıburnu, *Atatürk ve Çevresindekiler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1995.

⁵⁰ Lütfi Tınç, "İsmail Habip Sevük'ün Atatürk Makaleleri", *İsmail Habip Sevük, Atatürk'le Beraber*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. VIII.

gözlemlenir. Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemde eğitimli insan oranı erkeklerde %5'lerde iken kadınlarda bu oranın daha da düşük olduğu bilinmektedir. Öncelikle toplumun eğitilmesi gerekiyordu. Bunun için büyük bir eğitim seferberliği başlatılması gerekiyordu. Ancak eğitimli insanlar, Cumhuriyet'in ne anlama geldiğini kavrayabilirdi. Cumhuriyet'i ilan eden kadronun öncelikli konuları arasında halkın eğitilmesi, hem de kısa sürede bunun gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Bu düşünceden hareketle Milli Mücadele döneminde bir yanda cephede savaş devam ederken, Mustafa Kemal Paşa diğer taraftan da öğretmenlerle bir araya gelerek eğitim sistemini tartışmaya açarak, millî bir eğitim programı hazırlanması konusunda çalışmaları başlatmıştır. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, 31 Ocak 1923 günü İzmir'de Eski Gümrük Binası'nda halka hitabında özellikle kadınların eğitimi konusuna büyük önem verilmesi gerektiğini belirten konuşması son derece dikkat çekicidir. İlk terbiyenin ana kucağında verildiğini belirttikten sonra kadınların eğitim-öğretim görmelerinin en öncelikli konulardan olduğunu belirtmesi, bununla ilgili tarihten örnekler vererek konuyu derinlemesine açıklaması çok önemlidir.⁵¹ Diğer taraftan 2 Şubat 1923 günü İzmir'de halka hitaben yaptığı Türkiye'nin geleceğini konu alan ve yaklaşık 7 saatten fazla süren konuşmasında pek çok hususta halkı bilgilendirmeye çalışmış, özellikle halkın eğitimi konusuna dikkat çekmiştir.⁵² Mustafa Kemal Paşa'nın üstün bir hitabet yeteneğine sahip olduğunu belirten İsmail Habip Sevük, "cephedeki zaferi onun kılıcı kazandı, fakat içerideki davayı kazanan onun hitabetidir." derken onun karizmatik liderliği yanında hitabet konusundaki becerisine vurgu yapmıştır.⁵³

Cumhuriyet'in kuruluş döneminin önemli aydınlarından biri olan Mahmut Esat Bozkurt kendini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "sosyal demokrat" cenahına yakın gören bir hukukçuydu. 1924-1930 arası gerçekleştirilen Türk Hukuk Devrimi'nin temelleri atılırken, Türk inkılabında en önemli unsurun köylü kesimi olduğu gerçeğini ifade edenlerdendi. Mahmut Esat Bey daha sonra yazdıkları ile Türk devrimini halka yaymak, halkı bilinçlendirmek için önemli gayretlerde bulunmuştur. Bozkurt, devletçi sistemi tanımlarken şöyle açıklamada bulunmuştur: "Bu sistem özel mülkiyeti tanıyan, fakat insanın insan tarafından sömürülmesini önlemek ve millî kalkınmayı başarmak için devlete ekonomik işlerde kontrol ve teşebbüs hak ve yetkilerini kabul eden bir sistemdir."⁵⁴

Cumhuriyet'in ilanını takip eden yıllarda gerçekleştirilen yenilikler halk tabanına yapılan çeşitli törensel etkinliklerle de sunulmaya çalışılmıştır. Yeni bir işletmenin, kamu binasının veya eğitim kurumunun açılması sırasında

⁵¹ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, ATAM Yayınları, Ankara 2006, s. 450-457.

⁵² Sadi Borak, *Atatürk'ün Resmî Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1955, s. 155. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü tarafından yayımlanan *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II* adlı derlemede bu konuşma metni sadece 8 sayfa olarak yer almaktadır. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, TİTE Yayınları, Ankara 1959, s. 83-91.

⁵³ İsmail Habip Sevük, *Atatürk'le Beraber*, s. 46-47.

⁵⁴ Hakkı Uyar, "Mahmut Esat Bozkurt", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 214-217.

veya bir bayram esnasında Cumhuriyet idaresinin kazanımları geniş katılımlı ve dar kapsamlı yapılan törenlerle kamuoyuna sunuluyor; halkın algılama seviyesine uygun bir şekilde devrimler aktarılmaya gayret ediliyordu. Ancak bütün bu uzun uğraşılara rağmen, halk tabanında Cumhuriyet'in, Cumhurbaşkanı'nın, idari alanda yapılan yeni düzenlemelerin ne anlam ifade ettiği konusunda bir netlik yoktu. Hatta 1930 yılı sonbaharında Cumhurbaşkanı Gazi Paşa ile çıkılan bir yurt gezisinde Adana taraflarında halkın yeni rejime bakışı şöyle aktarılmaktadır: "Adana'da bulunduğumuz iki gün zarfında ben hususi olarak civarda bir iki köy gezdim. İlk gözüme çarpan şey, inkılabın ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin henüz vilayet merkezlerinden bir adım atamamış olduğudur."⁵⁵ Uzun yıllar halife-sultan idaresinde yaşamış olan bir halkın zihniyetinden bunların birden sökülüp atılmasının zorluğunu bilen Atatürk ve etrafındaki lider kadro, bu nedenle halka inmek, yapılan yenilikleri ve Cumhuriyet'in bir erdemli yönetim olduğunu bire bir halka anlatmak gibi sorumlulukları vardı. Bu sorumluluğu yerine getirmek, yeni yönetimi ve yapılan tüm yenilikleri halka yaymak amacıyla yapılan yurt gezileri belirli bir plan dahilinde icra edilmiştir. Atatürk'ün 1922 yılında Büyük Zafer'den sonra başlayarak her türden halk topluluğuna hitap etmek için bir uçtan öbür uca seyahati son derece önemlidir. Bu gezilerde aslında lider-millet bütünleşmesi de bir ölçüde gerçekleştiriliyordu.⁵⁶ Diğer taraftan bu seyahatlerin bir misyonu olduğu ortadadır. Artık muharebe meydanlarında zafer kazanmış bir komutandan çok, bir milli devlet kurucusu olarak yapılan gezilerin önemi büyüktü. Cumhuriyet'in ilanından sonra hemen hemen her yıl düzenli olarak gerçekleştirilecek olan bu gezilerin temel amacı, şimdiye kadar yapılmış ve bundan sonra geleceğe yönelik olarak yapılacak tüm faaliyetlerle ilgili halka bilgi vermek, isabetli kararlar almaktır.⁵⁷ Nitekim, bu konuda araştırma yapanlara göre lider, yapılan yeniliklerle ve halkın tepki ve taleplerini bu yolda edindiği izlenimlerle hükümete taşımakta ve milletin ihtiyaçlarını hükümet programlarına yansıtarak uygulamakta ve takip etmektedir.⁵⁸ Bu geziler esnasında zaman zaman önderin şahsına yönelik birtakım eylemler de gündeme gelmiştir. Nitekim bu tarz hareketlerden biri de kuvveden file geçmek üzereyken haber alınan İzmir suikastı olayıdır ki, bu eylem de aslında Cumhuriyet'e onun önderi Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik bir eylem olarak tarihe geçecektir.⁵⁹

⁵⁵ Halkın gelişmelerden bi-haber olduğu şu açıklamalarla da pekiştirilmiştir: "Bir köyde yaşlı bir adamla konuştum; hükümet merkezini halâ İstanbul sanıyor ve padişaha dua ediyor. Antalya'da Gazi teftiş ederken asker hep bir ağızdan: -- Padişahım çok yaşa! diye bağırıyordu. Edirne'de fakir halktan Gazi'ye yardım için dilekçe verenler içinde 'atiyye-i şâhâne' (padişahın istenen yardım) isteyenler bulunuyordu." Ayrıntı için bkz. Atatürk'ün Seyahat Notları (1930-1931), Haz. Gürbüz Tüfekçi, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s. 8.

⁵⁶ Ertuğrul Zekai Ökte, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurt Gezileri (1922-1938)*, s. 18.

⁵⁷ 10 Kasım 1980 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılan Atatürk'ü Anma töreninde konuşan Donald E. Webster'in yorumları için bkz. *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri*, Cilt: I, Boğaziçi Ün., İstanbul 1980, s. 8.

⁵⁸ Mehmet Akif Tural, "Cumhurbaşkanı Halkın Arasında: Atatürk'ün Yurt Gezileri", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt: II, ATAM, Ankara 2002, s. 371.

⁵⁹ Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: I, İstanbul 1955, s. 14-15; Ayrıca bkz. Cemal Avcı, "İzmir Suikastı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 28, Ankara, Mart 1994, s. 98.

Atatürk'ün 1930 yıllardaki yurt gezilerine katılan Ahmet Hamdi (Başar) Bey gözlemlerini şöyle aktarır:

“Gazi, inkılâbın temel ilkelerinden olan milliyetçiliği Türkçülük temeliyle kuvvetlendirmek istemektedir. Ancak, bu Türkçülük, daraltıcı ve parçalayıcı değil, genişletici ve toplayıcı bir Türkçülüktür. Halkı bu inanç etrafında toplamak, memleketin sadece maddesini değil, milletin manasını da kurtarmak lazım geldiği muhakkak. Gazi her şeyden fazla bu noktaya önem veriyor ve bunun içinde Türkçülüğe ve Türk tarihinin eskiliğine ve kudretine dayanıyor...”⁶⁰

Bu düşüncelerden hareketle milli devleti oluşturan bireylerin milli birlik duygusu etrafından kenetlenmesini sağlayıp, güçlü bir Türk ulusu yaratma hedefinde olan Atatürk, Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarını teşkil ederek bu anlayışı bilimsel bir temele oturtmaktan da geri kalmamıştır.

Atatürk, Türk gençliğinden gelecek için çok büyük ümitler besleyen bir önderdi. Nitekim o, 1924 yılında verdiği bir demecinde Cumhuriyet'i gençliğe emanet ettiğini şu sözleriyle ifade etmiştir:

“Gençler! Cesaretimizi kuvvetlendiren ve devam ettiren sizsiniz. Siz almakta olduğunuz terbiye ve irfan ile, insanlık meziyetinin, vatan sevgisinin, fikir hürriyetinin en kıymetli sembolü olacaksınız. Ey yükselen yeni nesil, gelecek sizindir. Cumhuriyeti biz kurduk, onu yükseltecek ve devam ettirecek sizsiniz.”⁶¹

Atatürk, 1930 yılında da halkın bilinçlendirilmesinin önemi üzerinde şöyle durmuştur:

“Yolunda çalıştığınız büyük kutsal ideali halkın kalbinde bir fikir halinden bir his haline getirmelisiniz. Demokrasinin ne olduğunu halka anlatmak, madde madde açıklamak lazımdır. Cumhuriyet'i, onun gereklerini yüksek sesle anlatınız. Onlara cumhuriyetini prensiplerini sevdirebilirsiniz. Bunu kalplere yerleştirmek için hiçbir fırsatı kaçırmayınız.”⁶²

Cumhuriyet'in seçkinleri sayılan asker, aydın ve bürokratlardan oluşan kesim, alışık oldukları Batı tarzı yaşam biçimini halkevleri aracılığıyla Anadolu'ya ve halka taşımıştır. Ayrıca halkevlerinde yayınladıkları dergiler, düzenledikleri konferanslar ile iktidarın himayesinde tüm ülkeye etki eden bir faaliyeti gerçekleştirmişlerdir.⁶³ Halkevlerinin en önemli işlevlerinden biri, Mustafa Kemal'in aydınların görevi hakkında 1923'te söylediği gibi, telkin ve terbiye yoluyla devrimlerin ve yeniliklerin halka benimsetilmesi olmuştur. Halka açık kitap okumalarının yapılması, halkın kullanımı için geniş ölçekli kitap alımlarıyla kütüphaneler kurulması gibi örnekleriyle halkevleri, aydın-

⁶⁰ Atatürk'ün Seyahat Notları (1930-1931), s. 381-382.

⁶¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: II, TİTE Yayınları, Ankara 1952, s. 184; Atatürkçülük, 1. Kitap, Ankara 1998, s. 339.

⁶² Cumhuriyet Gazetesi, 19 Aralık 1930.

⁶³ Neşe G. Yeşilkaya, “Halkevleri”, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 114.

lanma dönemi Fransa'sında seçkinlerin üstlendikleri rolleri hatırlatır çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir. Yine bu süreçte aydınların halkı, halkın da birbirini ve aydınları tanımasını hedefleyen köy gezileri, köylüleri çağdaş sanatla ve diğer kurumlarla tanıştırmak gibi işlevlerinin yanı sıra halkevleri, imtiyazsız ve sınıfsız kaynaşmış bir "halk-millet" bütünleşmesini sağlama görevini de yerine getirme amacına hizmet eden sivil toplum kurumları olarak tarihteki yerini almışlardır.⁶⁴

Genel hatlarıyla bakıldığında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkın Cumhuriyet rejimiyle alakalı siyasî ve toplumsal gelişmeleri bir kamuoyu hareketi sırasınca veya kendi algılama düzeyine göre anlayıp yorumladığı ifade edilebilir. Cumhuriyet'in kuruluş döneminde halkın eğitim durumu dikkate alındığında, gelişmeleri bir seyirci olarak şaşkınlıkla izlemesi veya kendisine anlatıldığı kadarıyla bunlara yorum yapması son derece doğaldı. Dönemin aydınlarının genel özelliği, kurucu ideolojinin seçkinleri olarak daha iyi bir yönetim anlayışı, daha etkin bir ekonomi politikası, Türk inkılabının halka daha etkin ulaştırılabilmesi için gerekli yöntemleri belirleyip bunları algılama düzeyine göre tespit edilecek yöntemlerle halka aktarmaktır. Bu çerçevede aydınların Cumhuriyet'in çeşitli değerleriyle ilgili konularda eserler ortaya koymaları ve temel olarak rejimin yayılması ve dengelenmesi için çabalamaları son derece önemlidir. Atatürk bu süreçte karizmatik önderliği ile bütün olumsuzlukların aşılmasını sağladığı gibi, yeni rejimin halka tanıtılmasında en çok çabayı kendisi harcayarak Cumhuriyet'in kökleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde Cumhuriyet'le ilgili farklı fikirler, yorumlar da ortaya atılmış, kimi zaman rejime eleştirel gözle bakan aydınlar ortaya çıkmış, ancak bu eleştiriler, Cumhuriyet'i içselleştirip kanıksamış olan ezici çoğunluk tarafından cılız ve önemsiz hareketler şeklinde yorumlanmıştır.

ç. Türk Devriminin Gerçekleştirilmesi Sürecinde Bir Dönüştürücü/ Dönüşümcü Önder Olarak Atatürk

Cumhuriyet'in ilanını takip eden süreçte Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen yeniliklerin halk tabanına yayılması, ülkenin kısa sürede geri kalmışlığına son verilmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in ilanından sonra yönetim alanında olsun siyasî, iktisadî, askerî, kültürel ve toplumsal alanlarda olsun kısa sürede köklü ve hızlı bir kalkınma modelinin benimsenerek çağdaşlaşma hamlesinin bir an önce gerçekleştirilmesini istiyordu. Bunun içinde planladığı çağdaşlaşma modelini adım adım uygulamaya koymuştur.⁶⁵

Cumhuriyet, Türk Milleti için aslında yeni bir uygarlık projesi olarak başlatılmıştır. Atatürk'ün düşüncesinde uygarlık kuşkuya yer vermeyen bir nimettir; diğer taraftan da milletin kurtuluş ve yükselişinin temel şartıdır.⁶⁶ Cumhuriyet'in kalkınma modeli benimsenirken hayalci projeler değil, bilimsel

⁶⁴ Yeşilkaya, "a.g.m.", s. 117.

⁶⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 543 vd.

⁶⁶ Andrew Mango, "Atatürk'ün Uygarlık Anlayışı ve Bugünkü Dünya", *Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 479.

temellere dayalı projeler uygulamaya konulmuştur. Gerçekleştirilmek istenen bütün yenilik hamleleri, toplumun tarihsel gelişim süreci dikkate alınarak planlanmış ve kamuoyuna benimsetilmeye çalışılmıştır.

1923-1933 dönemine bakılırsa, Türkiye Cumhuriyeti on yıllık bir dönemde pek çok alanlarda gerçekleştirilen yeniliklerle büyük bir değişim ve dönüşümün içine girmiştir. Sadece içte değil, uluslararası alanda da saygın bir konuma yükselen yeni Türk Devleti, Türk halkının saygınlığını kazanmış kurumsal yapısıyla her geçen gün biraz daha güçlenmekte idi. Demokratik değerler benimsenmiş, çok partili hayata geçiş tecrübeleri yaşanmış, yönetimde fırsat eşitliği ilkesi benimsenerek kadınlara da demokratik haklar verilmiş, iktisadi hayatta önemli atılımlar gerçekleştirilmiş, sağlık alanında önemli gelişmeler olmuş, kültürel hayatta açılan yeni kurumlarla Türk kültürünün kadim dönemleri araştırılmaya, milli tarih bilinci ve dil bilinci benimsetilerek Tanzimat döneminden beri süregelen toplumsal aşağılık kompleksi yenilmeye çalışılmıştır. İşte bütün bu yeniliklerin gerçekleştirilmesinde ve toplumsal tabana yayılmasında tartışmasız önderliği ile Atatürk etkili olmuştur. Kimi zaman kara tahta başında, kimi zaman da bir traktörün üstünde, tarlada, köyde, şehirde halkın her zaman yanında, içinde bulunarak karizmatik önderliğini milli bir önder sıfatıyla bütünleştirmesini bilmiştir. Atatürk'ün Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra başlattığı eğitim-öğretim birliği ile toplumun bütün fertlerine fırsat eşitliği sağlanmıştır. Özellikle Türk kadınına eğitim-öğretim konusunda sağlanan haklar, onun bütün toplum nazarında saygınlığını daha da artırmıştır. Bu konuda "*Kadınlarımız erkeklerimizden daha çok münevver, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmaya mecburdurlar. Eğer hakikaten, milletin anası olmak istiyorlarsa böyle davranmalıdırlar.*"⁶⁷ diyen Atatürk, geleceği inşa edecek yeni kuşakları yetiştirmekte kadınların rolünün çok önemli olduğuna vurgu yapmıştır.

Atatürk büyük ülküleri (idealleri) olan bir önderdi. Onun en büyük ülküsü Türk Milleti'ni daha çağdaş, daha gelişmiş bir toplum düzeyine çıkarmaktı. O, Türk Milleti'ne hizmet etmeyi, milletini çağdaş uluslar seviyesine çıkarmayı, hatta onların üzerine ulaştırmayı bir hedef olarak belirlemişti. Bin bir sıkıntı ve zorluklara rağmen cesaretle atıldığı mücadelede mensubu olduğu milletin çaresizlik ve yoksulluklarına, milleti yöneten siyasî otoritenin beceriksizliğine duyduğu doğal tepkiyi dile getirmekten çekinmemiştir. Mustafa Kemal'in yolunu çizen gaipten gelen ilhamlar değil, -kendi ifadesiyle- hayatın kendisi, bağrından çıktığı milletin ve trajedi ve acılarla dolu insanlık tarihinin sayfalarından alınan derslerdir.⁶⁸ Mustafa Kemal Paşa, planlarını en ince noktasına kadar düşünüp irdeledikten sonra uygulamaya koyar veya kararlar verirdi. Nitekim, daha Erzurum Kongresi çalışmaları yapılırken Mazhar Müfit'in onunla ilgili yaptığı değerlendirme çok önemlidir: "*Mustafa Kemal Paşa,*

⁶⁷ Bozkurt Güvenç, "Atatürk'ün Kültür Anlayışı", *10 Kasım Atatürk Haftası Armağanı Dergisi*, Ankara 1994, s. 1.

⁶⁸ Memet Yetişgin, "Atatürk'ün Örnek Kişiliğinde Görev ve Sorumluluk Anlayışı", *Türkiye Cumhuriyeti'nin 80. Yılı Armağanı Atatürk ve Atatürkçü Düşünce*, Gen.kur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2003, s. 108-109.

demir gibi bir adam. Görüşlerinde, muhakeme ve tedbirlerinde hiçbirimize benzemiyor. Hadiseleri, muhtemel inkişafı ile birlikte bambaşka mütalaa ediyor ve en küçük ihtiyatı tedbirde, birbirini kontrol edecek hareketlerin hiç birinde en küçük bir dikkatsizlik bile göstermiyor.”⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa daima meşruiyetten yana gerçekçi bir siyaset izleyerek milli iradenin sembolü ve önderi olmuştur. “Memleket işlerinde, millet işlerinde, gerçek işlerde hissiyata, hatıra ve kardeşliğe yer yoktur.” diyen Atatürk, “Yalnız tek bir şeye ihtiyacımız vardır. Çalışkan olmak. Servet ve onun doğal neticesi olan refah ve saadet, yalnız ve ancak çalışkanların hakkıdır.” ifadesiyle ciddiyeti ve çalışkanlığı ilke edinmeyi öğütlemiştir.⁷⁰

Türkiye’de Cumhuriyet’i kuran kuşaklar ve dönemin aydınlarının eğitim süreçlerine ve buna bağlı olarak gelişen dünya görüşlerinin oluştuğu yıllara bakılırsa üzerlerinde Meşrutiyet döneminin etki ve özelliklerinin çok olduğu dikkati çeker. Bu devrin önemli siyasi ve toplumsal fikirlerinin, özellikle biraz eğitilmiş olan halk ve aydınlar üzerinde büyük etki yarattığı bir gerçektir. Nitekim bu süreçte Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi yaygın görüş ve düşüncelerin yanında pek yaygın olmasa da Batı tarzı demokrasi yönetimine geçişi savunanlar da bulunuyordu. Kuşkusuz bu dönemin en etkili düşüncelerinden birisi, Batı düşünürlerinin fikirlerinden etkilenecek kendini gösteren pozitivizmden mülhem modernleşme/çağdaşlaşma düşüncesi idi. Çağdaş dünyayı nesnel olarak kavrayabilen, bilimsel yöntemler çerçevesinde çözümler üreten, devlet-toplum ilişkisini laik dünya görüşüyle yorumlayarak yeniden düzenlenmesini savunan eğitilmiş insanlar, bahse konu süreçte toplumsal önderliğe soyundular.

Çağdaşlaşmanın en önemli unsuru olan değişim ve buna bağlı dönüşüm hareketi, Türk aydınlarını toplumsal bir tabip hüviyetine bürünerek halka inmelerini zorunlu kıldı. Atatürk 1923 yılından Adana’dan dönerken Konya’ya geldiğinde Türk Ocağı’nda yaptığı açıklamada, “Aydınlar sınıfının halka telkin edeceği ülküler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalıdır.” demiştir. Yine bu açıklamasının devamında;

“Milletimizin tarihini, ruhunu, geleneklerini, doğru dürüst bir bakışla görmeliyiz. İtiraf edelim ki hala aydınlarımızın gençleri arasında halk ve avama uymak gerçekleşmiş değildir. Memleketi kurtarmak için bu iki zihniyet arasındaki ayrılığı durdurmak lazımdır. Bunun için de biraz avamın yürümesini çabuklaştırması, biraz da aydınların çok hızlı gitmemesi lazımdır. Lakin halka yaklaşmak ve halkla kaynaşmak daha çok aydınlara düşen bir görevdir.”⁷¹

sözleriyle aydın-halk ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini ifade etmeye çalışmıştır. Aydın yabancılaşması tabir edilen fikre her zaman karşı olduğunu belirtmiştir.

⁶⁹ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 65.

⁷⁰ Yetişgin, “a.g.m.”, s. 115.

⁷¹ Mehmet Önder, *Atatürk’ün Yurt Gezileri*, Ankara 1975, s. 169.

Atatürk, Türkiye’de çağdaşlaşma hareketlerini sürdürürken bir taraftan da dünyadaki gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Aslında o dünyaya açık, dünyada olup biten gelişmeleri çok iyi izleyen bir önderdi. Bu husustaki ciddiyet ve titizliği kendisine çağının gerçekleriyle toplumun gerçeklerini uzlaştırma başarısı sağlamıştır. Çağdaki gelişmeleri yakından izleyemeyen bir insanın topluma öncülük etmesi, daha önemlisi o toplum için vizyon üretmesi mümkün değildir. Atatürk’ün önderliği aslında referansı toplum olan bir öngörü ve vizyona bağlı bir liderliktir.⁷² O bütün ümitlerin karamsarlığa mahkum olduğu, bütün bir milletin yok farz edildiği bir dönemde Türk toplumunun önderliğini üzerine alarak, karamsar milleti ümitvar kıldığı gibi ona yeni bir dinamizm de kazandırmıştır.

Sonuç

Türk çağdaşlaşma hareketi çok yönlü bir değişim ve dönüşüm hareketidir. Atatürk bir dönüştürücü önder olarak, XXI. yüzyıla yön verecek büyük ve köklü değişimi gerçekleştirmiştir. O, kararlı bir önder olarak Türk devriminin tavizsiz uygulanmasından ve geniş kitlelere yayılmasından yana idi. Birinci Dünya Savaşı’nın devam ettiği sırada Karlsbat’ta iken hatıralarına -bir yerde ileride gerçekleştirmek istediklerini- kısa notlar halinde kaydetmiştir.⁷³

Atatürk ve etrafındaki kadronun el birliğiyle gerçekleştirilen bir dizi devrimlerle aslında değişim ve dönüşüm fikrinin etkisiyle yeni kurulan Cumhuriyet’in hedefleri de şekillendirilmeye çalışıldı. Ekonomi de süratle kalkınma, bilimin ve teknolojinin ülkede hızlı bir şekilde transferini gerçekleştirme ve böylece Batı medeniyetinin ulaştığı düzeyi yakalama gibi hedefler, dönemin iktidarlarını ve aydınlarını biçimlendiren temel unsurlar haline geldi. Önceliğin iktisadi anlamda kendi kendine yeterlilik prensibinden hareketle sanayileşme ve imparatorluk devrinden kalma toplumsal aşağılık kompleksini yarakarak özgüven sahibi, kültürel anlamda özüne dönmüş, kimlik bilinci sağlam bir toplum oluşturma çabalarına yer verilmesi, ilk zamanlar demokrasinin toplumun hazırlık düzeyine göre izin verilebilecek sınırlı bir hedef olarak görülmesine yol açmıştır.⁷⁴

Cumhuriyet’in ilanını takip eden süreçte aydınların yeni yönetime bakış açıları geleneksel Osmanlı toplum yapısının devamından yana olan muhafazakâr kesimin küçük çaplı tepkisi dışında olumlu tavırlar şeklinde yansımıştır. Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında Türk aydını halka inerek yenileşme çabalarını halka mal etmeye çalıştı. Halk-Aydın bütünleşmesiyle Cumhuri-

⁷² İsmail Doğan, “Çağdaş Liderlikte Sosyolojik Boyut ve Atatürk”, *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi (12-16 Kasım 2007) Bildirileri*, s. 2433-2444.

⁷³ Atatürk hatıratında; “...Benim elime büyük salahiyet ve kudret geçerse ben sosyal hayatımızda istenilen devrimi bir anda uygulayabileceğimi sanıyorum. Zira, ben bazıları gibi halk anlayışını bilenlerin kavrayışlarını yavaş yavaş benim anlayışımın ölçüsünde düşünme ve tasarlamaya alıştırmak suretiyle, bu işin yapılabileceğini kabul etmiyor ve harekete karşı ruhum isyan ediyor... Bunca eğitim gördükten sonra neden ben cahiller düzeyine ineyim, onlar benim gibi olsunlar.” yazmıştır. Bkz. Ayşe Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk’ün Karlsbat Hatıraları*, Ankara 1991, s. 26-27.

⁷⁴ Ahmet Özgiray, “Lozan’dan Cumhuriyet Rejimine Giden Yol”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 34, Cilt: XII, Mart 1996, s. 149-159.

yet'in temel değerleri daha da kökleşti. Aydın yabancılaşması ise ülkede birlik beraberlik ruhunun sarsıntıya uğramasına yol açtı. Cumhuriyet'in 94. yılını idrak ettiğimiz günümüzde farklı düşünce ve ideolojilere rağmen, Cumhuriyet rejimi ve Cumhuriyet'in kazanımları Türk halkı tarafından içselleştirilmiş, cumhuriyet/demokrasi anlayış ve kültürü ülkemizde sarsılmayacak şekilde köklemiştir. Demokrasi ve Cumhuriyet'in değerlerine olan bağlılık, en son dış mihrakların destek ve kışkırtmasıyla içteki asilerin Türkiye'yi kaosa sürüklemeye yönelik yıkıcı-bölücü kalkışmasına karşı Türk halkının topyekün tepki göstererek bu hadiseyi daha başlangıç safhasında boğmuş olması en büyük kanıtı olmuştur. Cumhuriyet'e ve onun kazandırdığı değerlere inananların temennileri odur ki Türkiye Cumhuriyeti, "en büyük eserim" diyen Büyük Önder Atatürk'ün de ifade ettiği gibi "ilelebet payidar kalacak" yani sonsuza kadar yaşayacaktır.⁷⁵

Türkiye Cumhuriyeti devleti ile Türk halkının bugün ulaştığı durum, aslında XXI. yüzyılın ilk çeyreğini takip eden süreçte Atatürk'ün dönüştürücü bir lider olarak gerçekleştirdiklerinin bir yansımasıdır. Türkiye Cumhuriyeti, o büyük önderin belirlemiş olduğu ilkeler ve kazandırdığı değerler doğrultusunda siyasi, iktisadi, kültürel ve toplumsal alanlarda gerçekleştirdiği büyük başarılarla uluslararası kamuoyunun da gıpta ettiği bir konuma ulaşmıştır.

Türk halkı devletinin kurucu önderini -aslında her geçen gün yerli-yersiz yapılan eleştirilere rağmen- akıl-bilim temeline dayandırarak kurmaya çalıştığı çağdaş sistemini, onun fikirlerinin büyüklüğü daha açık ve net olarak anlama çabasıdadır. O bu milletin bağrından çıkmış bir önderdi. "Türklüğün unutulmuş medenî ve yüksek şahsiyetine" önderliği ile bir hız kazandırmış, Türkiye'nin çağını yakalamasına ve bugünlere ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Vefatının 79. yılında büyük ve vefalı Türk Milleti, Mareşal Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü rahmet ve minnet ve özlemlerle anmaktadır. Ruhü şad olsun.

Kaynaklar

a. Yayımlanmış Belge ve Gazeteler

ATATÜRK, Kemal: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)*, Cilt: II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1952.

_____ : *Büyük Nutuk*, (Yay. Hz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı Yay., Ankara 2004.

_____ : *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, ATAM Yayınları, Ankara 2006.

_____ : *Atatürk'ün Not Defterleri*, Cilt: I-XII, (Yay. Hz. Zekeriya Türkmen vd.leri), Genkur. ATASE Bşk.lığı, Ankara 2003-2009.

_____ : *Atatürk'ün Seyahat Notları (1930-1931)*, Haz. Gürbüz Tüfekçi, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

_____ : *Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Aralık 1930.

_____ : *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Ekim 1923, 1 Kasım 1923, 3 Kasım 1923, 7 Kasım 1923, 12 Kasım 1923, 7 Şubat 1924.

_____ : *Mustafa Kemal: Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1993. *Tanın*, 31 Ekim 1923.

⁷⁵ Atatürk, *Nutuk* adlı eserini "Gençliğe Hitabe" ile sonuçlandırmıştır. O, bu hitabede Türk gençliğine seslenirken tarihten gelen bir ilhamla acı tecrübelerden dersler çıkartarak geleceğe güvenle bakmalarını ve Cumhuriyet'in kazanımlarına sahip çıkmalarını öğütlemektedir. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 607-608.

Tevhid-i Efkâr, 31 Ekim 1923.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), Cilt: I, s. 53.
Vatan Gazetesi, 31 Ekim 1923.
Vatan, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Kasım 1923.

b. Kitap, Tez ve Makaleler

- AKYOL, Taha: *Bilim ve Yanılgı*, İstanbul 1997.
- AKYÜZ, Yahya: "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı", *Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu (9-10 Nisan 1981) Bildirileri*, Ankara 1981, s. 109.
- ARIBURNU, Kemal: *Atatürk ve Çevresindekiler*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1995.
- ARİF HİKMET: *Bursa Seyahati*, Yay. Haz. Nezaket Özdemir, İstanbul 2008.
- AVCI, Cemal: "İzmir Suikastı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 28, Ankara, Mart 1994, s. 98.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi: *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul 1945.
- BAŞGİL, Ali Fuat: "Esas Teşkilat ve Siyasî Rejim", *Milletlerin Hukuki Hayatı (Kolektif Eser)*, İstanbul 1940, s. 12.
- BAYKAL, Adnan Nur: *Mustafa Kemal Atatürk'ün Liderlik Sırları*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2009.
- BOLAT, Bengül Salman: *Millî Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Hacettepe Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2007.
- BORAK, Sadi: *Atatürk'ün Resmî Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1955.
- CAHİT, Hüseyin: "Yaşasın Cumhuriyet!", *Tanin*, 31 Ekim 1923.
- ÇAYCI, Abdurrahman: "Atatürk, Bilim ve Üniversite", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 10, Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı, Ankara 1987, s. 63.
- DEMİRTAŞ, Bahattin - ULUSOY, Kadir: "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İki Önemli Kültür Politikası: Halk Evleri ve Millet Mektepleri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Resad Genç Özel Sayısı*, Cilt: 29, Ankara 2009, s. 1194.
- DOĞAN, İsmail: "Çağdaş Liderlikte Sosyolojik Boyut ve Atatürk", *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi (12-16 Kasım 2007) Bildirileri*, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı Yay., Ankara 2010, s. 2425-2433.
- DOĞRAMACIOĞLU, Hüseyin: *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- DURSUÑOĞLU, Cevat: *Millî Mücadele'de Erzurum*, İstanbul 2000.
- EBUZZİYA, V.: "Efendiler Devletin Adını Taktınız, İşleri Düzeltilecek misiniz?", *Tevhid-i Efkâr*, 31 Ekim 1923.
- ERASLAN, Cezmi: "Atatürk'ün Halkçılık İlkesi ve Demokrasi Anlayışı", *Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yay., Ankara 2010, s. 57.
- ERHAT, Azra: *Osmanlı Münevverinden Türk Aydınına*, Can Yayınları, İstanbul 2003.
- FROMKİN, David: *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1993.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih: "Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de İnsan Haklarının Gelişmesi", *Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara 2010, s. 215-216.
- GİRİTLİ, İsmet: "Atatürkçü Çağdaşlaşmada Bilim ve Teknoloji", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 8, Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı, Ankara 1987, s. 359-370.
- GÜLER, Ali: "Dönüştürücü (Transformational) Liderlik Kavramı ve Dönüştürücü Lider Olarak Atatürk", *Atatürk Haftası Armağanı Dergisi*, Sayı: 27, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000, s. 15-22.
- _____ : "Atatürk'ün Yetişmesi ve Kişiliğini Etkileyen İnsanlar, Olaylar, Düşünceler", *Atatürkçülük Konferansları I*, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 187.
- _____ : *Atatürk ve Cumhuriyet*, Ankara 2003, s. 55.
- İMECE, Mustafa Selim: *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1959.
- İNAN, Ayşe Afet: *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbat Hatıraları*, Ankara 1991.

- _____ : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Ankara 1996.
- İstihbarat Müdüriyeti, *İzmir Yollarında*, Yay. Haz. Mehmet Önder, Ankara 1989.
- KANDEMİR, Feridun: *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: I, İstanbul 1955.
- KANSU, Mazhar Müfit: *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966; Ankara 1988.
- KARAL, Enver Ziya: *Atatürk'ten Düşünceler*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1969.
- _____ : "Atatürk ve Devrim", *Konferanslar ve Makaleler*, Ankara 1980, s. 5-9.
- KİLİ, Suna - GÖZÜBÜYÜK, Şeref: *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1982.
- MANGO, Andrew: "Atatürk'ün Uygarlık Anlayışı ve Bugünkü Dünya", *Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 479.
- NADİ, Yunus: *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978.
- NUTKU, Özdemir: "Atatürk'ü Anlamak", *Türkiye Cumhuriyeti'nin 80. Yılı Armağanı Atatürk ve Atatürkçü Düşünce*, Gen.kur ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2003, s. 12.
- ÖNDER, Mehmet: *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Ankara 1975.
- ÖKTE, Ertuğrul Zekai: *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurt Gezileri (1922-1938)*, Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖZDEMİR, Hikmet: *Atatürk'ün Liderlik Sırları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.
- ÖZGİRAY, Ahmet: "Lozan'dan Cumhuriyet Rejimine Giden Yol", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 34, Cilt: XII, Mart 1996, s. 149-159.
- ÖZKAYA, Yücel: *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)*, ATAM Yay., Ankara 1989.
- POPPER, Karl R.: *Açık Toplum ve Düşmanları*, (Çev. Harun Rızatepe-Mete Tunçay), Liberte Yayınları, Ankara 2008.
- Reisicumhur Hazretlerinin 1340 (1924) Sonbahar Seyahatleri*, Haz. Tevfik (Bıyıklıoğlu), Basın-Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1925.
- SEVÜK, İsmail Habip: *O Zamanlar (1920-1923)*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- _____ : *Atatürk'le Beraber*, Yay. Hz. Lütfi Tınç, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.
- SHERRILL, General Charles: *Üç Adam: Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini*, (Çev. Cemal Bükerman), İstanbul 1937.
- SÖNMEZ, Cemil: *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan: "Cumhuriyet Nasıl İlan Edildi?", *Ülkü Mecmuası*, Ankara, II. Teşrin 1935, s. 199-200.
- ŞİMŞEK, Hasan: *21. Yüzyılın Eşiğinde Paradigmalar Savaşı, Kaostaki Türkiye*, İstanbul 1997.
- TAMER, Aytül: *İrade-i Milliye: Milli Mücadelenin İlk Resmi Yayın Organı*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul 2004.
- TINÇ, Lütfi: "İsmail Habip Sevük'ün Atatürk Makaleleri", *İsmail Habip Sevük, Atatürk'le Beraber*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. VIII.
- TURAL, Mehmet Akif: "Cumhurbaşkanı Halkın Arasında: Atatürk'ün Yurt Gezileri", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt: II, ATAM, Ankara 2002, s. 371.
- TÜRKMEN, Zekeriya: *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal Paşa (Ekim 1918-Ocak 1919)*, Bengi Yayınları, İstanbul 2010.
- _____ : "Mustafa Kemal Atatürk'e Tarihi Sevdiren Tarih Öğretmeni Topçu Kolağası Mehmet Tevfik (Bilge) Bey: Atatürk'ün Eğitimi ve Yetişmesine Etkileri", *10 Kasım Atatürk Haftası Armağanı Dergisi*, Sayı: 40, Genkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2013, s. 21-37.
- Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt: II, Haz. Komisyon, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 32-33.
- UYAR, Hakkı: "Mahmut Esat Bozkurt", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 214-217.
- WEBSTER, Donald E.: *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri*, Cilt: I, Boğaziçi Ünv., İstanbul 1980, s. 8.
- YALMAN, Ahmet Emin: *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt: 3, İstanbul 1970.
- YEŞİLKAYA, Neşe G.: "Halkevleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 114.
- YETİŞGİN, Memet: "Atatürk'ün Örnek Kişiliğinde Görev ve Sorumluluk Anlayışı", *Türkiye Cumhuriyeti'nin 80. Yılı Armağanı Atatürk ve Atatürkçü Düşünce*, Gen.kur ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2003, s. 108-115.

OĞUZ TÜRKLERİNDEN BUGÜNE GELEN TÜRK KÜLTÜRÜNÜN İZİNDEN: KLÂSİK TÜRK ŞAİRLERİNİN DİLİNDEN AND İÇMEK*

Doç. Dr. Şevkiye KAZAN NAS**

Öz

Edebiyat ve toplum, çok eski zamanlardan beri hep iç içe olmuş; klâsik Türk şairleri, toplumdaki kendilerini soyutlayıp bağlarını koparmamışlar; içinde yaşadıkları toplumun kültürünü, geleneklerini, alışkanlıklarını, inançlarını, sosyal ve siyasi olaylarını eserlerine aktarmışlardır. Şairler, doğrudan ya da dolaylı olarak günlük yaşam gerçeklerini ve kültürlerini şiirlerine yansıtırken okuyucusuna sıradan günlük gerçekler olarak değil, edebî sanatların yardımıyla şiir sanatının bir parçası, anlatıma zenginlik katan öğeler olarak sunmuşlardır.

Çalışmamızda Oğuz Türklerinden bugüne gelen ve kültürümüzde hep var olan “kan yalaşarak dost olmak, yemin etmek” anlamlarında “and/ant içmek” deyiminin ve bununla ilgili birtakım inanış ve geleneklerin klâsik Türk şiirinde nasıl yer aldığı üzerinde durulmuş; çeşitli şairlerin şiirlerinden alınan örnek beyitlerle toplum yaşamı ve kültürünün klâsik Türk şiirinde kendisine nasıl yer bulduğu incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: And İçmek, Kan Yalaşmak, Yemin Etmek, Klâsik Türk Şiiri.

The Cultural Track Coming From Oguz Turks To Today: Taking An Oath From Language Of Classical Turkish Poets

Abstract

Literature and society have always intertwined since old times. Classical Turkish poets, too, have not disassociated from society by isolating themselves. Their poems have been reflected traditions, habits, beliefs, social and political events of the society they lived in. Poets have presented the realities

* Bu makale 15. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş, genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sevkazan@gmail.com

and cultures of daily life reflecting directly or indirectly to their poems not as ordinary daily facts but as a part of the art of poem with the help of literary arts that enriches the expression.

In this report, it will have been dwelled on how “take an oath” phrase meaning to “make friends by licking each other’s blood and to vow”, used from Oguz Turks to today and how some beliefs and traditions about this phrase took place in Classical Turkish poetry. Moreover, it will have been tried to examine how Classical Turkish poetry found social and the cultural life by taking example from poems of various poets.

Keywords: Taking An Oath, Lick Each Other’s Blood, Vow, Classical Turkish Poetry.

Giriş

And kelimesi, Türkçe Sözlük’te¹ “ant” şekliyle “Tanrı’yi veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin; kendi kendine söz verme, ahit”; Divanü Lügati’t-Türk² ile Kutadgu Bilig’de³ “and” olarak ve bugün bilinen anlamlarıyla yer almaktadır.

Türk dillerinde genellikle bir kelime grubuyla ifade edilen “and” kelimesi “yemin, kasam/gasam, and/ant” gibi isim ile “ber-(ver-), et-(it-), kıl-, iç-(iş-)” fiillerinden meydana gelmiştir. Kazakça ve Kırgızca “ant ber-”, Türkiye Türkçesinde ve Gagavuzcada “yemin et-”, Kazan Tatarcasında “ant it-”, Uygurcada “gasam kıl-” gibi ifadelerin yanı sıra, Türk dilleri ve lehçelerinin büyük çoğunluğunda ant içmek deyimi veya onun fonetik türleri (Azerbaycan Türkçesinde and içmek, Kazakca ant işu vs.) kullanılmaktadır.⁴

“Karşılıklı kan içerek ahiret kardeşliğine kabul merasimi”⁵ olarak da tanımlanan and/ant içmek tabiri, “and/andını bozmak, andın sımak, and saklamak, and vermek/verdirmek, andını yere komak” şeklinde yer almış ve “yemin” kelimesi de “and” ile aynı anlam ilgisi içinde kullanılmıştır.⁶

Uzun bir zaman diliminde ve geniş bir coğrafyada var olan and içmenin eski bir Turan geleneğinden kaynaklandığı görüşüne katılan Kazak Türkolog N.B. Karaseva, iki tarafın damarlarını keserek bir kaptan kanlarını içtiklerini ve bunun da güya ebedi bağlılık yemini olduğunu söyler.⁷

Eyüboğlu’na göre⁸ and, Moğolca kan kardeşi, amca, dayı anlamlarına gelen “anda” kelimesindedir ve Moğol töresine göre, iki ayrı boydan olan kimse,

¹ Türkçe Sözlük, TDK, Ankara 2005, s. 104.

² Besim Atalay (çev.), *Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati’t-Türk, I- IV*, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 24.

³ Reşit Rahmeti Arat (çev.), *Kutadgu Bilig*, Kocabalı Yayınları, İstanbul 1996, s. 1098.

⁴ Vugar Sultanazade, “Mitoloji ve Folklorla İlgili Bazı Ortak Dil Unsurlarının Kaynağı”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 1, Ankara 2012, s. 75.

⁵ Andreas Tietze, *Tarih ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Cilt: 1, Simurg, İstanbul 2002, s. 175.

⁶ İsmail Parlatur (haz.), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara 2006, s. 88-89, s. 1831; *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 104, s. 2163.

⁷ Karaseva 1965: 2028’den aktaran Sultanazade, *Mitoloji ve Folklorla İlgili Bazı Ortak Dil Unsurlarının Kaynağı*, Ankara 2012, s. 76.

⁸ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Sosyal Yayınları, İstanbul 2004, s. 31.

birer damla kanını bir kaba damlatır, şerbetle karıştırır, karşılıklı içerler. Bu durumda ikisi de kan kardeşi olur ki buna and içmek denir.

“And içmek” kavramını Babil metinlerine dayandıran ve bu deyiminin kökenini ayrıntılı bir şekilde ele alan Sultanzade’ye göre etimolojinin esin kaynağı Herodotus’un Tarih kitabında İskitlerle ilgili verdiği bilgilerden kaynaklanır. İskitler and içerken ve tantanalı antlaşmalarda büyük kabın içine şarap doldurmakta, yemin eden iki tarafın iğne batırma veya bıçakla hafif kesme suretiyle kanlarından oraya akıtmakta ve daha sonra bir kılıç, birkaç ok, bir savaş baltasıyla bir mızrak sokarak dua sözleri söyleyip şarap ve kan karışımını içmektedirler.⁹ Eski Türklerdeki kan bağı ve evlilik dışı dostluk bağlarının kurulmasında önemli rol oynayan and içme törenleriyle ilgili tarihî bilgiyi M.Ö. I. yüzyıla dayandıran ve bu konuda ayrıntılı olarak bilgi veren Abdülkadir İnan’a¹⁰ göre, kardeş veya dost olmak isteyenlerin kanlarını bir içkiye karıştırarak içmeleri eski dönem antlaşmalarının en önemli şartlarından biridir. İslamiyet’ten önce Türk toplumlarında, yazının icat edilmediği dönemlerde, yazılı bir metin üzerinde anlaşma yapmak mümkün olmadığı için bir devlet ile yapılan fikir birlikteliği “and içme” adı verilen törenlerle gerçekleştirilmiştir. Birden fazla kişinin, bir söz veya davranış üzerinde sözleşip, bunlar üzerinde Tanrı’yı şahit kılarak anlaştıkları “and içmek” törenlerinde “tolu” adı verilen “and kadehi” kaldırılıp içilmiştir. “Kan, silah, karşılıklı hediye alıp verme, bir nesneyi kertme, ayı kafası ve derisi, turnak yalama” and içme ritüellerindedir.¹¹ Kan kardeşliğine bağlı andı, Herodot başta olmak üzere diğer tarihçi ve tarihî belgelere dayandırarak İskitlere kadar taşıyan İlhami Durmuş,¹² bu tarihçilerin İskit toplumunda yer alan bazı isimler etrafında birbirleriyle olan dostluk ilişkileri sonucunda meydana getirdikleri and içme pratiklerine ve and içtikten sonra aralarında gelişen olaylara yer verdikten sonra kan üzerine and içip kan kardeşi olan şahısların birbirleri için her türlü eziyet ve cefaya katlandıklarını hatta ölüme gittiklerini belirtir.

Anda dayalı kan kardeşi olanlar; şahitler önünde, kollarında bir damar yararak kanlarını bir fincan içine akıtmakta, bunu süt veya kıymızla karıştırarak her birisi bu içkinin yarısını içmektedirler. Böylece ikisi de Türkçe ve Moğolcada aynı manaya gelen “anda” olmaktadır. Bu şekilde kan kardeşi olmak âdeti günümüzde Batı Türk dünyasında yoksa da çocuklar arasında yakını ile kolunu kanatarak içmek hali mevcuttur. Türkçede kullandığımız “and içmek” tabiri de bu eski Türk âdetinin kalıntılarındanır.¹³

Türk siyasî ve sosyal hayatında zengin örneklerine rastlanılan and içme ve kan kardeşliği Erhan Aktaş’a göre, tarihî süreç içerisinde Macarlarda da görülmektedir. Macar hanlarının başa geçmesiyle hanlara yakın çevresi tara-

⁹ Herodotus 1977:293’ten aktaran Sultanzade, *Mitoloji ve Folklorla İlgili Bazı Ortak Dil Unsurlarının Kaynağı*, Ankara 2012, s. 76.

¹⁰ Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorlarda Ant”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 4, 1948, s. 279-290.

¹¹ Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorlarda Ant”, 1948, s. 279-290.

¹² İlhami Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, *Millî Folklor*, Yıl: 21, Sayı: 84, Ankara 2009, s. 97-106.

¹³ Yazıksız 1316:60’tan aktaran Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, 2009, s. 102.

findan biat edilmesi ve mağlubun galibe itaat edilmesi söz konusudur. Macar kültüründe bir hükümdar tayin edildiğinde hükümdara bağlılığı bildirilmenin bir göstergesidir.¹⁴ Türklerin Müslümanlığı seçmesinden sonra, Kur'an'da kan içmenin, kan yalamanın haram kılınmasına¹⁵ ve bu uygulamaların giderek azalmasına rağmen sembolik veya gerçek şekliyle tarafların kanlarını içme, kanlarını birbirlerine karıştırma şeklinde bir gelenek olarak devam etmiştir. Eski Türklerde kadeh kaldırarak yemin etmedeki “*kadeh kaldırma*” geleneği, bugün de herkesin “*sağlığınıza, şerefimize*” gibi bir söz kullanarak kadehi ağzına götürmesi olarak görülmekte ve dostluk ifadesi olarak anlaşılmaktadır.

1. Kan Kardeşliğine Dayalı And

Kan ve canın aynı şey olarak kabul edildiği Türk kültüründe kanları bir birine karışan kimselerin hayat ve ölümlerinin de birbirleriyle bağlanmış olduğuna inanılmaktaydı.¹⁶ Aynı anne ve babadan olmadığı halde bir birinin kanını emerek ya da yalayarak kardeşlik andı içmek/dost olmak anlamında “*and içmek*”le ilgili olarak klâsik Türk şiirinde pek çok beyitle karşılaşılabilir. Beyitlerde genellikle sevgili, âşık ve rakip üzerinden kana bağlı olarak bir sözleşme, tarafların verdikleri sözü kanlarıyla pekiştirme söz konusudur.

a. Sevgili İle Âşığın Kan Kardeşliği, Dostluğu

Şairin bir silaha teşbih ettiği sevgilinin gözlerinden ve gamzesinden gelen oklar, âşığın sinisini delip geçmektedir. Bu yüzden âşığın sinesi, yaralı ve kanlıdır. Şair bu durumu güzel bir benzetmeyle sevgilinin yan bakış oklarıyla kılıcının can almak için yoldaş olduklarını, âşığın sinesinin üzerinde kan yalaşıp kan kardeşi olduklarını söylemekte ve and içmeyi hatırlatmaktadır:

Oklarun cân almağa tıgunla yoldaş oldular
Sinem üzre **kan yalaşdılar karındaş oldular**

(Âhî, G.22/1)

Kan içmege **kardaş oluban** tırle tıgun
Cânümde benüm kavlı idüben **kan yalaşmış**

(Seyrî, G.169/2)

Sevgilinin kendisiyle kan yalaşmanın, dost olmanın imkânsızlığını bilen âşık, sevgilinin bakışlarının oklarıyla oluşabilecek bir kan kardeşliğinin hayalini kurmaktadır:

¹⁴ Erhan Aktaş, “Türklerde ve Macarlarda Ant İçme ve Kan Kardeşliği”, *Yemin Kitabı*, Kitabevi, İstanbul 2013, s. 111-112.

¹⁵ [Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı... (Bakara, 2/173)]; [Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç; boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekten düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar ile dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar, bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı... (Mâide, 5/3)]; [De ki: “Bana vahyolunan Kur'an'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum... (En'âm, 6/145)]; [Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı... (Nahl, 16/115)].

¹⁶ İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, 1948, s. 287.

Dem-be-dem kan yutduğum budur ki hûnî okların

Kan yalaşmayınca kimseyle karındaş olmadı

(Necâti, G.608/2)

Sevgilinin kirpiği, gözünün öldürücü bir silahı durumundadır. Göze ve yay olarak düşünülen kaşa olan yakınlığı buna sebep olan unsurdur. “Ben kan yutarım, kirpiğin kanımı içer; sanki biz bir kanı yalayan iki kardeş olmuşuz” sözleriyle şair, and içme olayıyla pekiştirilen yakınlıktan söz ederken kendi çektiği dert ve acının büyüklüğünü de anlatır:

Ben kan yudaram gamzen içer kanımı gûyâ

Bir kan yalaşur iki karındaşlarız biz

(Necâti, G.232/6)

Sevgilinin yaya benzeyen kaşlarından attığı kirpik oklarıyla âşığın yüreği kanlıdır ve her zaman sevgilinin oklarının hedefi durumundadır. Beyitte şair, âşığın yüreğini yaralayan bu okla kılıcın kanyla ciğer kanının karışmasından, bulaşmasından dolayı kan kardeşi olduklarını söyleyerek and içmeyi hatırlatmaktadır. İki kardeş gibi daima bir yerde yaşlansalar ne olur, buna şaşılır mı? Onlar, yürekte kan yalamış ve kardeş olmuşlardır:

Birâderler gibi bir yirde yaşlansa n’ola her dem

Cigerde tîr-i dil-dûzunla tîğün **kan yalaşmışdur**

(Süheyli, G.97/5)

Sevgilinin dudağını renk, lezzet ve şekil bakımından kadehe benzeten şair, sevgiliye seslenerek kendisine dudağını sunmasını ve karşılığında da ondan yüreğinin kanını içmesini arzulamakta; böylelikle sevgiliye daha yakın olmayı düşünmektedir:

Lebûni sun bana iç uş yüregümün kanını

Ayruluğu giderüp yinile it kan olalum

(Kadı Burhaneddin, G.871/3)

Âşığın gözlerinden kanlı yaşlar akmaktadır. Şarap ile âşığın kanlı gözyaşları arasında renk bakımından ilgi kuran şair, onların kan içip kardeş olduklarından söz eder. Şaraptan kasıt, sevgilinin dudaklarıdır:

Kanlı yaşumla **kan yalaşup kardaş oldılar**

Anuñ için gözüme gelüben gider şarâb

(Seyri, G.28/4)

Ağız, dudakla birlikte bir bütünlük gösteren güzellik unsurudur. Dudak, ağzın gözle görünen kısmıdır ve ağızdan ayrı düşünülemez. Sevgilinin dudağı ile içki kadehi arasında renk, şekil ve lezzet bakımından ilgi kuran şair, dudak ile şarabın içki meclisinde kan yalaşip kardeş olduklarından söz eder:

Kan yalaşup lebûn ile sâgar

Oldılar ey sanem birâderler

(Emri, Kt.192/1)

Hemşire oldu duhter-i rez la'l-i dilbere
Mecliste **kan yalaşdılar** akd-ı uhuvvetle

(Sâmî, G.117/3)

Kan ile dudak arasındaki benzetmede “*kan dökmek, kan yutmak, kan içmek*” gibi tabirler rol oynamaktadır. Âşık, sevgilinin dudaklarını kendisinin kanını içmekle itham eder ve kan kardeşliği veya and içme anlamlarında kullanır.

b. Sarhoşların, Katillerin Kan Dökmesi ve Kan Kardeşliği

Sarhoş olup ne yaptığını bilmez kişilerin bir birlerini öldürmelerini devrin âdeti kan yalaşma, and içme olarak değerlendiren şair, bu durumdan şikâyetçidir:

A'dât-ı asrı gör kim öldürürler birbirini
Kan yalaşmak âdetin icrâ için sarhoşlar

(Müverrih Râşid)

c. Bedenlerle Savaş Aletlerinin Kan Kardeşliği

“*Kan yalaşmak âdeti zayı olmadı; sonunda cisim/bedenlerle kılıçlar, kardeşlik anlaşmasını imzaladılar.*” sözleriyle şair, hem düşmanlığın sona erip anlaşmanın imzalandığını hem de çok kan döküldüğünü ve böylece kanı dökülen kişilerle kılıçların kan kardeşi olduklarını belirtir:

Kan yalaşmak revîşi olmadı zâyi' âhir
Tigle eylediler 'akd-ı uhuvvet escâm

(Nâbî, K.13/30)

d. Rind İle Şarabın Kan Kardeşliği

Bir beyitte rindin şarapla kan kardeşi olması arzulanırken diğer beyitte rindin şarapla kan yalaşması ve zevk ve safa ile kardeş olması anlatılmaktadır:

Ey pîr-i bâde birbirine **kan yalaşdırıp**
Bî-çâre rindi duhter-i rezle birâder et

(Lebib, G.11/6)

İkilikten geçmişüz birliğe irdük zâhidâ
İyş ile kardaş okışduk **kan yalaşduk** câm ile

(Revânî, G.353/4)

2. Kendi Kendine And İçme/Yemin Etme

a. Sevgilinin And İçmesi

Sevgilinin gözü, gamzesi, kirpik ve kaş, beyitlerde ayrı ayrı olarak bir güzellik unsuru olarak anılsa da aslında göz terkinin birer parçasıdır. Sevgilinin gözü, zalimdir, kan dökücüdür. Sevgilinin kirpiği, gamzesi, cevr ü cefası, âşık üzerinde kılıç etkisi yapar, onu yaralar. Gözün, kirpiklerin veya gamzenin hedefi; âşığın canı, gönlü, sinesidir.

Sevgiliye seslenen âşık, “*Ben senin zülfünün çok başlı, vefasız olduğunu biliyordum, anlıyordum. Şu kan dökücü, öldürücü yan bakışın and içerek beni*

buna inandırdı.” sözleriyle and içmeyi sevgilinin yan bakışının kan içici olmasıyla ilişkilendirir:

Ben bilür idüm zülfün çok başlu vefâsuzdur
Şol gamze-i hûn-rîzûn and içdi inandırdı

(Necâtî, G.576/7)

Sevgilinin saçlarının “*târ*”la münasebeti, inceliği ve uzunluğudur. Saç, âşığın gönlünün ve canının bulunduğu yer olması sebebiyle bir darağacı olarak tasavvur edilir. Uzunluğu ve kıvrımlı şekil benzerliği, bu tasavvura sebep olan unsurdur. Sevgilinin urgana benzetilen saçında can veren, âşığın canı ve gönlüdür. Sevgilinin saçları, âşıkların canlarını verecekleri iptir, urgandır. Sevgili, âşığını urgana benzeyen saçları ile asacağına dair saçının her teline and içmiştir:

Vefâsına idüp her târ-ı zülfî başına bir and
Beni ol riştelere sardı urgân takdı da gitdi

(Şühî, G.195/3)

b. Âşığın And İçmesi/Yemin Etmesi

Âşık, şarabı bırakma konusunda sürekli uyarılmaktadır. Ancak o, şaraba and içmeyi reddeder ve şarap içmemek için yemin etti dediklerinde sakinin elinden kadehi hemen alıp içer.

And içdi bâde içmege dirlerse Enverî
Sâkî elinden ayagı el-ân içer alur

(Enverî, G.97/5)

Baki için şarap içmemeye yemin etti demişler. Şarap içmek varken neden and içsin ki... O, gül gibi kadehi eline alır yine de o andı içmez:

Bâkiyi mey-i nâba **yemîn itdi** demişler
Gül gibi ele sâgar alup **içmez ol andı**

(Bâkî, 524/5)

Aşağıdaki beyitte de şairin şarabı bıraktığına dair sofiyi inandırmak amacıyla edilen yemin söz konusudur:

İnanmaz sofi meyden geçdüğüne
Necâtî and içüp inandırığör

(Necâtî, G.106/6)

Sevgili, âşıklarına reva gördüğü her türlü eziyeti göz vasıtasıyla yapar. Kaş, gözün elindeki yaydır ve gamze, kirpik oklarını bu yay vasıtasıyla âşığın sinesine yağdırır. Sevgilinin gözüne kan gelmesi demek, âşığına reva gördüğü her türlü eziyeti göz vasıtasıyla yapmasıdır. Zahid, dünya işleriyle meşgul olmayan ve dünya hazlarına yabancı olan bir tiptir ve gerçek âşığın yanında tezatlık oluşturur. Zahidin kanını içmeye yemin eden âşık, sevgilinin kan içici gözlerinden gelecek olan cefayı beklemektedir:

Zâhidün kanını nüş eylemege and içdüm
Çeşm-i yâre hele sabr eyle biraz kan gelsün

(Nevres-i Kadim, G.109/2)

3. Kargışa Dayalı And İçmek

İki kişinin ya da varlığın kan kardeşliğini esas alan ve dost olmaya yönelik and içmelerinden başka bireylerin tek başlarına da and içtikleri ya da yemin ettikleri görülür. Yemin etmek ya da and içmek bireysel olduğu için kan kardeşliği ya da kan yalaşma söz konusu değildir. Yemin eden kişi, bir şeyi gerçekleştirmemesi, sözünde durmaması ve yalan söylemesi halinde lanetlenmesini ister.¹⁷

Âşığın “*ettiğim yemine inanmazsan canımı al, verdiğim cevaba kanmaz/ inanmazsan kanımı iç*” diye sevgiliye seslendiği beyitte kan içmek için yemin etme söz konusudur:

Cânım al anduma inanmaz isen
Kanımı iç cevâba kanmaz isen

(Vücûdî, Hayal ü Yâr/2219)

Halk arasında bir kişinin herhangi bir şey için and içerken, “*yalan söylersem, sözümde durmazsam*” şeklinde kendini lanetlemesi ve kötülük bulması üzerine yemin etmesi sıkça görülür. Beyitte âşık, bir daha içmeyeceğine dair sevgiliye “*içersem senin kulun kölen olayım*” şeklinde and içmektedir:

Gözleri oğrı yarın içmemege and iç dir
Serv-i âzâdına bu bende gulâm içer isem

(Kadı Burhaneddin, G.1121/4)

Âşık, sevgilinin kapısından başka bir yere and içtiğinden dolayı, günahından arınmak ve kendisini affettirmek için, sevgilinin ayağının tozuyla kefareti ödemek istemektedir. Aslında sevgilinin yolunun toprağına yüz sürmek âşık için bir şereftir:

Tapundan özgeye and içmişüz göremezüz
Ayağının toziyle kefaret oldı bize

(Kadı Burhaneddin, G.164/3)

a. Yeminini Tutmak ve Yeminini Bozmak

Kadı, sevgilinin dudaklarını görünce sarhoşlara içki içmeme konusunda tevbe ettirmeye and içti. O günden beri bu yeminini tutmaktadır:

Görelen leblerin and içdi kâdî
Ki dahi virmeye mey-hâra tevbe

(Necâtî, G.554/2)

Şair, yanağın Mushaf'ını öperek yemin etmekte ve yemin tutma konusundaki sadakatini ispatlamaya çalışmaktadır:

Öpüp kitâb-ı ruhun eyledüm hezâr kasem
O şûha sıdk-ı derûnum inandırıncaya dek

(Nâbî, G.406/8)

Yapılması kesinlikle icap eden, mutlaka yapılmak üzere verilmiş söz, yemin etmek anlamındaki “*boyun borcu olmak*” aynı zamanda can borcu, vefa

¹⁷ Durmuş, “a.g.m.”, s. 103.

borcu demektir. Sevgilinin perçemlerine kuvvetli bir şekilde tutmayı boyun borcu olarak düşünen âşık, elindeki o bağın çözülmemesini diler. Âşığın istediği sevgiliye bağlı olmaktır. Bu bağlanışta kurtulma ihtimalinin azalmasıyla âşık da muradına ulaşacaktır.

Boynumun borcu ol olsun perçemün muhkem dutam
Üşse 'âlem başuna çözülmeye elden o bağ

(Rezmî, G.243/3)

Sözünden dönmek, sözünü tutmamak anlamlarında beyitlerde “*andını sımak, ahdini bozmak, yemini sımak, tevbe sımak, peyman-şikest*” tabirleriyle sıkça karşılaşılmaktadır. Sözünü tutmamak, yeminini bozmak sevgilinin vasıflarındandır. Sevgiliye serzenişte bulunan âşık, onu sözünde durmamakla, yeminini bozmakla itham eder:

Güzellere düşen oldur sımaya peymânın
Gerekdür eyleye bağlar hemişe ahde vefâ

(Amrî, K.1/17)

Sevgili, rakibi dost edinmem, diyerek yemin etmiş ama şeytan rakip, onun yeminini bozdurmuştur. Rakibin şeytan olarak tasavvuru, sevgiliyi kandırmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca sevgilinin âşığı ihmali ve rakibe aşırı ilgi göstermesi âşığın rakibi şeytan olarak görmesine sebep olur:

Rakibi hem-dem itmem diyü va'd itmişdi cânâne
Bozup 'ahdin bile salındı yine uydı şeytâne

(Vecihî, mt.6)

Âşıkların şaraba düşkünlükleri, şarabın sevgilinin dudağını öpme arzusunundandır. Dudaklar, katışıksız bir şarap gibidir. Dudağın şarapla ilgisi, şaraba olan tövbelerin bozulduğu bir vakte ya da mevsime veya şarabın meclislerde dolaştırılması özelliğine dayanır:

Var idi peymânenün terkine peymânım velî
Tevbeler sındı lebün devrinde peymânım gibi

(Ahmed Paşa, G.306/4)

Sarhoşların içkiyi bırakmaları çok zordur. Ne kadar tövbe etseler de tövbelerini bozarlar ve kötü davranışlarına devam ederler. Sarhoş, meyhaneci cırağı ne kadar tövbe etse de bir eli içki kadehinde diğer eli silahının kabzasında bekler:

Tevbeler mi tayanur muğ-beçe-i bed-meste
Bir eli câm ü biri kabza-i pinyâldedür

(Sâbit, G.97/4)

Gerçek âşığın yanında tezatlık oluşturan sûfi, şarap içmemek için ettiği yeminini bozmuştur. Sûfi, and bulsa içer ve şarap kadehi bulsa içer:

Sûfi câm-ı meye itdüğü **yeminini sıdı**
And bulsa içer ü sâgar-ı meye bulsa içer

(Meâlî, G.239/3)

b. Yalan Yere And İçmek/Yemin Etmek

Sevgilinin bakış oklarının kendi yüreğini deldiğinden, yaraladığından söz eden ve “*and içme*” kelimesini hem yemin etmek hem de kan içmek anlamlarında tevriyeli olarak kullanan şair, kanlı göz suyunu gösterip sözlerinin doğru olduğunu yemin etse de günah olmayacağını söyler:

Ciger deldi hadengün uşda peykânunda hûn-âbı
Sözümde togriyam çün **and içersen hem vebâl olmaz**

(Celîlî, G.149/3)

“*Sûfî, bana şarap içme konusunda and içmemi söyler. Ben onun gibi yalan yere and içmem*” diyen şair, sûfinin yalancı olduğunu ve gerçek aşktan uzak olduğunu ima eder:

Sûfî baña eydür ki şerâb içmege and iç
And içmezem anun gibi yalan yire vallâ

(Meâlî, G.46/4)

İçki içmemek için and içmek/yemin etmek isteyen şair, aşkın örf ve âdetine göre şaraba tevbe etmenin günah olduğunu söyler:

And içmek istedüm mey-i nâb içmege velî
Âyîn-i ışk içinde danışdum günâh imiş

(Hayretî, G.159/4)

Dördüncü felekte bulunan güneş, diğer gezegenlerin sultanıdır. Gezegenler bu sultanın çeşitli hizmetlerinde bulunan görevlilerdir. Güneş; aydınlığı, sıcaklığı ve güzelliği nedeniyle sevgilidir. Birinci felekte yer alan ay, ışığını güneşten alır. Sevgilinin âşığın nazarında değeri ve âşığın sevgiliyi yüceltme arzusunun görüldüğü beyitte sevgili, bir sultandır, güneştir. Âşık ise bir kuldur, aydır. Âşık, bilinen doğa olayını güzel bir nedene bağlayarak yemin etse de başının ağrımayacağını söyler:

And içerse başı ağrımaya mihrün zerrece
Kim kamer sen pâdişâhun bendesidür kemterîn

(Necâtî, K.20/23)

“*Yemin etsem başım ağrımaz, yemin etsem günah olmaz*” tabiri, “*Gerçek olduğuna hiç korkmadan yemin etmeye hazırım. Bundan hiçbir sıkıntı duymam.*” anlamında kullanılır. Günümüzde de “*yemin etsem başım ağrımaz*” tabiri, muhtemelen şarap içtikten sonra baş ağrısı yapmasına bir gönderme olarak “*rahatlıkla yemin edebilirim, and içsem başım bile ağrımaz*” anlamında bir söyleyiş şekli¹⁸ olmalıdır:

Câm-ı lebünde bâde gibi yok diyü humâr
And içsem ağrımaz başum ey şûh-ı şîve-kâr

(Nâbî, mat.14)

¹⁸ Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*, Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2016, s. 332.

Dudağın “çeşme-i hayvan”la ilgisi, can verme özelliğine dayanır. Âşığı, sağlığına kavuşturacak tek şey, sevgilinin dudaklarıdır. Âb-ı hayat, “sevgilinin dudakları olmaksızın âşığa bir zehir gibidir. Âşık, bu konuda rahatlıkla yemin edebilirim, yemin etsem de başım ağrımaz” demektedir:

Zâtîyâ ger **and içersenm agrımaz başum** benüm
Çeşme-i hayvân leb-i cânânesüz semdür bana

(Zâtî, G.3/7)

Sevgiliden gelen acı ve ıstıraplar en şiddetli olarak yürekte duyulur. Gönle yöneldiği kabul edilen bu acı ve sıkıntılar sevgilinin gözlerinden ve bakışlarından hâsıl olmakta ve âşığın yüreğini bir ok olarak delmekte ve yaralamaktadır. “Kan saçan gönül yaraları bana elem vermedi. Yemin etsem de başım ağrımaz.” diyen şair bu durumdan memnundur. Âşığın yüreği yaralı ve kanlıdır. Gerçekte de yürek daima kanlıdır, kanla doludur:

Virmedi bana elem zahm-ı dil-i hûn-pâşum
And içersenm de eger ana agrımaz başum

(Azmizâde Hâleti, mûf./346)

4. And İçme/Yemin Etme Şekilleri

Türk kültüründe and, kutlu sayılan varlıklar üzerine yapılmış ve bu nedenle kutlu olarak kabul edilen şeyler and içmede temel unsur olmuştur. Eskiden beri “Allah, Peygamber, Mushaf, tuz-ekmek, kılıç hakkı için”, “birinin başının üzerine” gibi and içme/yemin etme şeklinde söyleyişler görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet, Galata ahalisine verdiği ahitnameye “Ben ulu padişah, ulu şahenşah Sultan Mehmet Han bin Sultan Murat Han’ım. Yemin ederim ki yeri ve göğü yaradan Perverdigâr hakkı için ve Hazret-i Resul’un pak ve münevver, mutahhar ruhu için ve yedi Mushaf hakkı için ve dedem ruhu için ve babam ruhu için ve benim başım için ve oğlancıklarım başı için ve kuşandığım kılıç hakkı için şimdiki halde Galata’nın halkı...” şeklinde başlar.¹⁹

a. Allah, Kur’an, Din ve İman Üzerine And İçmek/Yemin Etmek

Âşık, başka bir güzel sevmeyeceğine dair Tanrı’ya ve Tanrı’nın âyetlerinin üzerine and içmiştir:

And içeyim gayrı güzel sevmeye
Tanrıya vü Tanrının âyâtına

(Kethüdâzâde Ârif)

Tanrı, din ve iman adına, kutsal kitap üzerine yemin etme kaynağını dinsel gelenekten alan ve sıkça görülen bir davranıştır. Aşağıdaki beyitte din ve iman üzerine yemin etme söz konusudur:

İkiniz de olmamış mâlik ona aldım haber
Çarh-ı pîrin and verdim dînine îmânına

(Nedîm, K.21/16)

¹⁹ Çarşılı 1983: s.7’den aktaran İlhami Durmuş, “Türklerde Kan Kardeşliği ve Antla İlgili Unsurlar”, *Millî Folklor*, Sayı: 89, Ankara 2011, s. 103.

Allah'ın rahmetinden mahrum olarak lânetlenmiş, kovulmuş rakip, olmayan dini için “*dinim için*” diye and içmektedir. Olmayan bir şey için yok yere and içilmez:

And içse rakibin sanemâ dînüm için dir
Yok yire niçe andlar içer gör o la'ini

(Adli, G.134/5)

Söylenen sözlerin daha inandırıcı olması için kutsal kitap olarak kabul edilen Kur'an üzerine yemin edilir. Bu, sorumluluğu ağır olan ve Kur'an'ı alarak öpüp başa koyma şeklinde yapılan bir yemindir ve beyitlerde “*Mushaf hakkı için*” şeklinde ifade edilmektedir.

Yüzün Mushaf olarak düşünülmesinin sebebi, yanağın parlaklığıdır. Yüzün üzerindeki ayva tüyleri ile kitap üzerindeki yazı, şekil ve çizgilerle ilgi kurulmasından dolayıdır. Sevgilinin ayva tüylerini âyet olarak hayal eden şair, bunları herkese anlatmak istemektedir. Şair, yanağın Mushafını öpüp and içmektedir:

'Ayniyâ her gize vasf itmege hatt-ı ruhını
Büs idüp and içerüm Mushaf-ı ruhsâra sabâh

(Antepli Aynî, G.21/7)

Sevgilinin güzelliğinin Mushaf'a benzetildiği bir diğer beyitte sevgili, âşığa cefa etmemek için güzelliğinin Mushaf'ı üzerine yemin etmiştir:

Süheyli bir dahı cefâ kılmamaga
Mushaf-ı hüsnine and içdi ol âfet kat kat

(Süheyli, G.36/6)

Aşağıdaki beyitlerde de yüzün Mushaf'a benzetilmesi, güzelliğin âyet olarak tasavvuruna dayanmaktadır. Öpülüp başa götürüldükten sonra Mushaf'ın üzerine el basılarak yemin edilmesi söz konusudur:

Kapuna kul oldum diyü Ahmed öpüp and içmege
Mushaf yüzünde yazılan şol âyet-i Rahmânı sun

(Ahmed Paşa, G.223/8)

Hat ber-âverde ruhun sevdüm didüm virdi kasem
Didi gel imdi elün bu mushaf-ı Kur'an'a bas

(Birri, G.192/5)

Yüzün Mushaf'a benzetildiği bir diğer beyitte zülf, o Mushaf'ı tutan ele benzetilmiştir. Zülf, âşığın gönlünü tutsak etmiş ancak bu durumu inkâr etmektedir. Şair sevgilinin ele benzettiği zülfünün Mushaf'a benzeyen yanağını tuttuğunu söyleyerek hüsn-i talil sanatı yapmaktadır:

Gönüller aldığın inkâr ider meger zülfün
Elini mushafa urmuş yemin ider zülfün

(Bâki, G.250/1)

b. Birinin Başı Üzerine And İçmek/Yemin Etmek

Herhangi bir hususta söylenen söze kuvvet vermek ya da inanmakta tereddüt gösteren muhatabı ikna etmek için anne, baba, çocuk veya sevilen birisi-

nin üzerine yemin edilir. Şaire göre sevdiklerin başı için yemin etmek tehlikeli bir şeydir ve bundan sakınmak gerekir:

Hazer eyle hazer and içme ey yâr
Ogul beg kardaşun başına zinhâr

(Yûsuf Sivrihisârî, Mevhûb-ı Mahbûb/5879)

Rakibin en önemli özelliği sevgilinin ilgisine mazhar olmak ve onun yakınında bulunmaktır. Sevgilinin âşığı ihmali ve rakibe, lâayık olmadığı hâlde gösterdiği ilgi, âşığın rakibi düşman olarak görmesine sebep olur.

“Rakibin başı için sürekli yemin edermişsin. Gel, kılıç/seyf duası hakkı için bir iyilik yap o başı kes” diye seslenen şair her iki beyitte de sevgiliye hitaben “anı kes” sözünü yemin etmeyi kes/bırak ve rakibin başını kes anlamlarında tevriyeli olarak kullanmıştır.

And içermişsin rakîbün başına her dem şehâ
Gel du‘â-yı seyf hakkıyçün kerem kıl anı kese

(Zâtî, G.571/3)

İçme and ey gözi cellâd rakîbün başına
Kerem it seyf du‘âsı hakkıçün anı kes

(Zâtî, G.1302/5)

“Güzeller sürekli olarak Revânî’nin başı için yemin etseler buna şaşılır mı? Çünkü senin kulun bir ayak toprağıdır.” diyen şair/âşık, sevgili uğruna başını seve seve feda edebileceğini, onun yolunda toprak olabileceğini söylemektedir. Sevgilinin yolunda toprak olmak, üzerine yemin edilecek derecede değer ve kudsiyet kazanmak demektir.²⁰

Başına and içseler her dem ‘aceb mi hüblar
Çün Revânî benden ey dil-ber ayak toprağıdur

(Revânî, G.48/7)

Şair, bir zamanlar kendisine değer verildiğini, başına yeminler edildiğini; ancak daha sonra muskaların içine kıvrılarak konan kâğıtlar gibi kendisinden yüz çevrildiğini söyler:

And içerlerdi hamâyıl gibi başuma ezel
Şimdi döndürdi yüzün her kişi tûmâr gibi

(Revânî, G.457/4)

Halk arasında kutsallık kazanmış şahsiyetlerin başı için de yemin edilir. Beyitte yüzü Mushaf kadar temiz bir kişinin başı üzerine edilen yeminden söz edilmektedir:

Yüzi Mushaf gibi olmuş mutahher
‘Aceb mi başına and içse iller

(Mesihî, mes./115)

²⁰ Şentürk, a.g.e., s. 455.

c. Kılıç Üzerine Yemin Etmek

Kılıç, kan kardeşliğine dayalı olarak gerçekleştirilen törenler ile tek kişinin gerçekleştirdiği yeminlerde de and malzemesi olarak kullanılmaktadır.²¹

Yemin idüp kılıcum kabzasına nezr itdüm
Bulup Nedîmi iki büse eyleyem isâr

(Nedim, K.7/27)

Şair, feleğin memduhun hamayil gibi asılı bulunan kılıcına gece gündüz yemin ettiğini ifade ederek güzel benzetme yapar:

And içer çarh hamâyil kılıcuna şeb u rüz
Ki seni şâh ide dünyâya kamu ucdan uca

(Sehî Bey, K.9/48)

d. Muska Üzerine And İçmek/Yemin Etmek

Muskanın içinde Allah'ın adı ya da âyetleri bulunduğu için beyitlerde muskanın üzerine and içme şeklinde bir yemin görülmektedir. Şair, muskaların boyna asılmasıyla boyna dolanan kol arasında bir ilgi kurmakta ve muska üzerine yemin etmektedir:

Boynuma saldı kolını aydur ki sev bini
Ayrılmamaga and iççerem şol hamâyile

(Kadı Burhaneddin, G.166/5)

Sonuç

Karşılıklı iki kişinin kan kardeşliğine/dostluğuna yönelik and içmeden başka bireylerin tek başlarına da and içtikleri/yemin ettikleri görülür. Bireysel and içmede kan kardeşliği ya da kan yalaşma söz konusu değildir. Ayrıca and içen kişi, bir şeyi gerçekleştirmemesi, sözünde durmaması ve yalan söylemesi durumunda lanetlenmesini ister.

Türk kültüründe hep var olan ve geniş bir coğrafyaya yayılan “and içmek”-le ilgili olarak klâsik Türk şiirinde pek çok beyitle karşılaşılmaktadır. Genellikle sevgili, âşık ve rakip üzerinden kana bağlı olarak bir sözleşme, tarafların verdikleri sözü kanlarıyla pekiştirme söz konusudur. Şairler, “kan yalamak”, “and içmek” tabirlerini ustalıkla bir araya getirerek yeteneklerini, dile olan hâkimiyetlerini göstermişlerdir.

Yeminleşme/and içme törenleri, kadehlere ya da içki kaplarına kanların damlatıldığı içkiyi içme şeklindedir. Klâsik Türk şiirinde ise bu kadeh ya da içki kabı genellikle sevgilinin dudakları ya da âşığın yüreğidir. Şair, kan dökmek, kan yutmak, kan içmek gibi tabirlerle birlikte kan ile dudak, kan ile göz arasında ilgi kurarak sevgiliyi âşığın kanını içmekle itham eder. Türk kültüründe ok, mızrak, savaş baltası, kılıç gibi silahlar, and törenlerinin en önemli unsurlarındandır. Klâsik Türk şiirinde de sevgilinin gözleri, gamzesi, kaş ve kirpikleri bu silahların yerini almıştır. Sevgilinin kendisiyle kan yalaşmanın, dost olmanın imkânsızlığını bilen âşık, çoğu zaman sevgilinin bakışlarının oklarıyla oluşabilecek bir kan kardeşliğinin hayalini kurar.

²¹ Durmuş, “a.g.m.”, s. 107-108.

Kaynaklar

- AKKAYA, Hüseyin: *Nevres-i Kadim ve Türkçe Divanı (İnceleme, Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım)*, Harvard Üniversitesi, Harvard 1996.
- AKTAŞ, Erhan: "Türklerde ve Macarlarda Ant İçme ve Kan Kardeşliği", *Yemin Kitabı*, Kitabevi, İstanbul 2013, s. 109-114.
- ARAT, Reşit Rahmeti (çev.): *Kutadgu Bilig*, Kabcacı Yay., İstanbul 1996.
- ARSLAN, Mehmet: *Antepli Aynî Divanı*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- ASLANTAŞ, Gazanfer: *Vecîhî, Hayatı, Eserleri ve Divânı'nın Tenkitli Metni*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 1994.
- ATALAY, Besim (çev.): *Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lûgati't-Türk, I- IV*, TDK Yayınları, Ankara 2006.
- AVŞAR, Ziya: *Revânî Divanı*, (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklen-ti/10643_revanidivaniziyaaavsarpdf.pdf?0) - (Erişim Tarihi: 29.05.2017).
- AYDEMİR, Yaşar: *Vücûdî, Hayal u Yâr*, Birleşik, Ankara 2007.
- BAYRAM, Yavuz: *Adlî Divanı*, Amasya Valiliği, Amasya 2008.
- BİLKAN, Ali Fuat: *Nâbî Divanı I-II*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1997.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed - TANYERİ, M. Ali: *Hayretî, Divan Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed - TANYERİ, M. Ali: *Zâtî Divanı (Gazeller): Edisyon Kritik ve Transkripsiyon III*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.
- DURMUŞ, İlhami: "Türk Kültür Çevresinde Ant", *Millî Folklor*, Yıl: 21, Sayı: 84, Ankara 2009, s. 97-106.
- DURMUŞ, İlhami: "Türklerde Kan Kardeşliği ve Antla İlgili Unsurlar", *Millî Folklor*, Sayı: 89, Ankara 2011, s. 100-108.
- ERGİN, Muharrem: *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980.
- ERKUL, Rasih: *Manisalı Birrî Mehmed Dede, Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Divânı*, Manisa 2000.
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki: *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınları, İstanbul 2004.
- GÖKDEMİR, Gönül: "Türk Mitolojisinde Ant-Yemin Müessesesi", *Millî Folklor*, S. 59, Ankara 2003, s. 60-72.
- GÖKKAYA, Recep: *16. Asır Şairlerinden Seyrî ve Divan'ı (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2017.
- GÜRBÜZ, Mehmet: *Rezmî Divânı (İnceleme-Metin)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2005.
- HARMANCI, M. Esat: *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethüdâ Divânı*, Ankara 2007. (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklen-ti/10650_girismetinpdf.pdf?0) - (Erişim Tarihi: 28.05.2017).
- İNAN, Abdulkadir: "Eski Türklerde ve Folklorunda Ant", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 4, 1948, s.279- 290.
- KAÇALIN, Mustafa S.: *Âhî Divânı*, (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklen-ti/10590_ahidivanimustafakacalinpdf.pdf?0) - (Erişim Tarihi: 28.05.2017).

KARTAL, Ahmet: *Şeyh Baba Yûsuf Sivrihisârî, Mevhûb-ı Mahbûb (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, Yunus Emre Kültür, Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 2000.

KAZAN NAS, Şevkiye: *Celîlî Divanı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.

KESKİN, Neslihan İlknur: *Sosyal Hayatın 17. Yüzyıl Divân Şiirine Yansımaları ve Anlam Çerçevesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2009.

KUR'AN-I KERİM, http://kuran.diyaret.gov.tr/kuran_meal.pdf

KURNAZ, Cemal - TATCI, Mustafa: *Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*, MEB Yayınları, Ankara 2001.

KURTOĞLU, Orhan: *Lebib Divanı*, 2004. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10623,lebib-divanipdf.pdf?0>) - (Erişim Tarihi: 29.05.2017).

KÜÇÜK, Sabahattin: *Bâki Divânı*, TDK Yayınları, Ankara 1994.

MACİT, Muhsin: *Nedim Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

MENGİ, Mesihî: *Mesihî Divanı*, AKM Yayınları, Ankara 1995.

ONAY, Ahmet Talât: *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü - Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzâhı*, (haz. Cemal Kurnaz), Birleşik, Ankara 2007.

ÖZKAN, Ömer: *Divan Şiirinin Penceresinden Osmanlı Toplum Hayatı*, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 337-338.

ÖZTEKİN, Özge: *Divanlardan Yansıyan Görüntüler*, Ürün Yayınları, Ankara 2006.

PALA, İskender: *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü I-II*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.

PARLATIR, İsmail (haz): *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara 2006.

SARAÇ, M.A. Yekta: *Emrî Divanı*, 2002. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0>) - (Erişim Tarihi: 28.05.2017).

SULTANZADE, Vuğar: "Mitoloji ve Folklorla İlgili Bazı Ortak Dil Unsurlarının Kaynağı", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19, 1, Ankara 2012, s. 73-90.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla: *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*, Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2016, s. 331-332.

TARLAN, Ali Nihat: *Zâtî Divanı (Gazeller): Edisyon Kritik ve Transkripsiyon I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967.

TARLAN, Ali Nihat: *Zâtî Divanı (Gazeller): Edisyon Kritik ve Transkripsiyon II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

TARLAN, Ali Nihat: *Ahmet Paşa Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1992.

TARLAN, Ali Nihat: *Necatî Beg Divanı*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1997.

TİETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Birinci Cilt, Simurg, İstanbul 2002.

TOP, Yılmaz: *Şühî Divanı (İnceleme, Metin)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi SBE, İstanbul 2003.

Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2005.

YILMAZ, Müslüm: *Sehi Bey Divanı (İnceleme-Metin)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

MACARLAR VE AVRASYA KÖLE TİCARETİ (IX. - X. YÜZYILLAR)

Yrd. Doç. Dr. Erman ŞAN*

Öz

Macarlar'ın erken tarihleri tam olarak çözümlenememiş pek çok sorun nedeniyle bir hayli muğlâktır. Belirtildiğine göre Macarlar 830 ile 890'lar arasında Karadeniz kıyılarında, Lebedia'da bulunuyorlardı. Macarlar burada kölelerini genellikle komşuluklarındaki Slavlar'dan elde ettiler. 890'lara kadar Lebedia'da kaldıktan sonra doğudan gelen Peçenekler'in tazyikiyle Tuna ve Dinyeper nehirleri arasına, yani Etelköz'e, doğru ilerlediler. Etelköz'deyse akınları neticesinde köle elde ettikleri halklara Tuna Bulgarları'nı ve Ulahlar'ı da eklediler. 896'da Karpatlar üzerinden Orta Avrupa sahasına giren Macarlar, Panonya'da kendilerine daimî bir yurt kurmaya koyuldular. Panonya'da da etrafa akınlar yapmak açısından oldukça müsait bir ortam buldular. Macarlar yeni yurtlarında kölelerini komşuları olan Franklar'dan, Germenler'den, Slavlar'la Tuna Bulgarları'ndan elde ettiler. Sonuç itibarıyla IX. ve X. yüzyıllarda sırasıyla Karadeniz'in kuzey ve batı kıyıları, Balkanlar, Orta Avrupa ve bunların yakın çevresi Macarlar'ın köle olarak satacakları esirlerini elde ettikleri coğrafyalar oldular.

Anahtar kelimeler: Macarlar, Avrasya Köle Ticareti, Sakâlibe, Tuna Bulgar Hanlığı, Bizans İmparatorluğu, M.S. IX. - X. Yüzyıllar.

Madjars and Eurasian Slave Trade (A.D. 9th-10th Centuries)

Abstract

The early history of Madjars' is very vague because of many problems that cannot be fully resolved. It was stated that the Madjars were on the northern shores of the Black Sea -in Lebedia- between 830 and 890's. The Madjars obtained their slaves from the neighboring Slavs in this region. After staying in Lebedia until 890's, they moved between Danube and Dnieper rivers -to Etelköz- by pushing Pechenegs from the east. In Etelköz they added Danubian Bulgars and Vlachs to peoples they had acquired as slaves. The Madjars

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.

entered Central Europe via the Carpathians in 896 and set out to establish a permanent residence in Pannonia. They found a fairly favorable environment for their raids in this region. The Madjars obtained their slaves from the neighboring Franks, Germans, Danubian Bulgars and Slavs in their new homeland. As a result, the northern and western coasts of the Black Sea, the Balkans, Central Europe became the regions where the Madjars acquired the prisoners they would sell as slaves.

Keywords: Madjars, The Eurasian Slave Trade, Sakāliba, The Danubian Bulgar Khanate, The Byzantine Empire, A.D. 9th-10th Centuries.

Giriş

Derecesi belirsiz ve tartışmalı olmakla birlikte Fin-Ugor ve Türk unsurlarının karışımından meydana gelen Macarlar'ın IX. yüzyılın ortasına kadarki tarihleri araştırmacılar tarafından da sıklıkla dillendirildiği gibi hâlâ tam olarak çözümlenememiş pek çok sorun nedeniyle bir hayli muğlaktır.¹ Fakat tıpkı bozkırlı Türkler gibi atlı bir kavim oldukları ve bolca ganimet getiren akınlarını da atlarının sürati sayesinde yapabildikleri düşünülünce Türk etkisinin hiç de azımsanmayacak derecede olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Latin ve Bizans gerekse de Rus ve İslâm kaynaklarında Macarlar'ın söz konusu akınlarına, istilalarına ve bilhassa diğer kavimlerden elde ettikleri esirlere dair çokça atıf bulmak mümkündür.

Belirtildiğine göre Macarlar 830 ile 890'lar arasında Karadeniz kıyılarında Don ile Dinyeper veya Donets nehirleri arasındaki *Lebedia* (Λεβεδία) ismi verilen yurtlarında bulunuyorlardı.² Macarlar'ın köle olarak satılacak esirler elde etmeleri açısından bizim görüş açımıza girmeleri de onların *Lebedia* dönemlerine rastlamaktadır. Ferenc Eckhart tarafından aktarılan kayda değer bir ayrıntı, savaşçı bir kavim olarak Macarlar'ın henüz *Lebedia*'daki yurtlarında iken komşularına akınlar yapmak suretiyle köle tedarikinde bulunmaya başlamış olmalarıdır.³ Vladimir F. Minorsky'nin belirttiği üzere İbn Rüste'nin (ö. 301/913'ten sonra) *el-A'lâku'n-nefise*⁴ isimli eserindeki Macarlar'a dair bilgi-

¹ Macarların, Fin-Ugorluğa ve Türklüğe aidiyetleriyle birlikte tarihlerinin erken safhaları için bkz. Gyula Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration", *ASEER*, V/3-4 (1946), s. 29-30; Kreskai Miklos, "Yurd Kurma Hakkında", Çev. M. Tayyib Gökbilgin, *TM*, XVII (1972), s. 13-20; Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2002, s. 1-7; Akdes Nimet Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 41; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 214-217; István Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007, s. 220-230; James Patrick Mallory, *Hint-Avrupaluların İzinde*, Çev. Müft Günay, Ankara 2002, s. 174; İsmail Doğan, "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *DTCFD*, XLVII/2 (2007), s. 1-12.

² *Lebedia*'yı hem Bizans İmparatoru hem de bir tarihçi olan Konstantinos Porphyrogenetos (ö. 959) zikreder ve etimolojisini de eski yöneticilerden Lebedias'ın adıyla açıklar. Bkz. *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967, s. 170-171. Konstantinos Porphyrogenetos tarafından yapılan muğlak tarif nedeniyle araştırmacıların *Lebedia* teşhisleri farklı farklı olmuştur. Peter B. Golden, (*Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 217), Don ve Donets nehirleri arasındaki sahayı; Ferenc Eckhart (*Macaristan Tarihi*, s. 5, 8) ve Akdes Nimet Kurat (*Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 45) ise, Don ile Dinyeper arasındaki sahayı önermişlerdir.

³ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 15.

⁴ İbn Rüste ve eseri *el-A'lâku'n-nefise* hakkında genel bilgi edinmek için bkz. İgnatıy Yuliano- viç Kraçkovskiy, *İzbrannıye Soçineniya*, Tom. IV: *Arabskaya Geografıçeskaya Literatūra*, Moskva-Leningrad 1957, s. 159-160; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul

ler⁵ de tam olarak onların *Lebedia*'daki dönemlerini ele almaktadır.⁶ İbn Rüste'nin anlatısında Macarlar'ın *Sakālibe*'den ne şekilde köle tedarikinde bulduklarını gösterir mahiyetteki söz konusu bilgiler de konumuz açısından çok değerli addedilebilecek ayrıntıları haizdirler:⁷

“...Macarlar (<el-Macgariyye/المَجْغَرِيَّةُ) Türkler'den bir sınıftır... Ve onların [Macarlar'ın] ülkesi geniştir ve hudutlarından biri Bahrü'r-Rûm [Karadeniz kastediliyor] ile birleşir. Bu denize [Karadeniz], biri Ceyhûn'dan [Amuderya'dan] daha büyük olan iki nehir dökülür. Onlar [Macarlar da] bu iki nehir arasında sakindirler... Onlar [Macarlar], Sakālibe'den kendilerine yakın olanların hepsine üstün gelirler... Ve onlar [Sakālibe], onların [Macarlar'ın] elinde esir mertebesindedirler... Macarlar, Sakālibe üzerine akın düzenlerler ve [aldıkları] sebâyâ ile birlikte deniz kıyısına, Bilādü'r-Rûm'un girişindeki Kerh (Kherson⁸) denilen yere gelinceye kadar giderler... Macarlar esirleriyle Kerh denilen yere geldikleri zaman Rûmlar [Bizanslılar da] oraya denizden çıkar ve orada çarşı kurarlar. Onlar [Macarlar] onlara [Rûmlar'a/Bizanslılar'a] köle verirler...”

Açıkça görüldüğü üzere İbn Rüste'nin bu pasajı aslında savaşçı bir kavmin kölelerini elde edişleriyle müteakip nakil ve satış süreçlerine dair çok net ve değerli ayrıntıları bir arada barındırmak gibi eşsiz bir öneme sahiptir. *Sakālibe*'den özellikle de *sebâyâ* şeklinde nitelendirilen kadın ve çocukların esir edilmesi, sonrasında bunların ticaret amacıyla Bizanslı tüccarların ayağına götürülmeleri ve karşılığında da kendileri için gerekli emtiayı temin etmeleri konumuz açısından çok özel ayrıntılardır. Çünkü burada her zaman bir arada bulunamayacak kölelerin elde edilişi, nakliyesi ve ticaretiyle ilgili olan tüm safahata dair hususiyetlerin bir manada derli toplu bir özeti bulunmaktadır.

890'lara kadar *Lebedia*'da kalan Macarlar bu tarihte doğudan gelen Peçenekler'in⁹ tazyikiyle Tuna ve Dinyeper nehirleri arasına, yani Konstantinos Porphyrogenetos tarafından *Atelkhoudsou* (Ατελχοῦζου) şeklinde anılan

2016, s. 142; Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Rüste”, *DİA*, XX, 253-254; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002, s. 277-290.

⁵ Tadeusz Lewicki'ye göre Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih literatüründe Macarlar'ın en erken anılışı da budur. Bkz. “Madjars, Madjaristan”, *EP*, V, 1010-1011. Ortaçağ İslâm kaynaklarında Macarlar hakkında bilgi veren diğer eserler ve bunların değerlendirilmeleri için de Lewicki'nin yazısının devamına bakılabilir.

⁶ Vladimir F. Minorsky, *Hudūd al-‘ālam, The Regions of the World*, London 1937, s. 320.

⁷ İbn Rüste, *el-A'laku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998, s. 127, krş. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 38; Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah*, s. 25-27.

⁸ Kherson şehri için bkz. Omeljan Pritsak - Anthony Cutler, “Cherson”, *ODB*, I, 418-419; Daniel A. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869, s. 121.

⁹ Peçenekler, VIII. yüzyılın sonlarına doğru Oğuzlar tarafından itilmeleriyle, daha doğudan IX. yüzyıl sonlarına kadar kalacakları İtil ve Yayık nehirleri arasındaki bölgeye gelmişlerdi. IX. yüzyılın sonlarına doğruysa Hazarlar'ın baskısıyla da İtil nehrini geçmişlerdi. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Peçenekler*, İstanbul 1933, s. 9-10; Kurat, *Peçenek Tarihi*, 22-32. Bu değerli araştırmacıların çalışmalarına ilaveten Kanglı Türkleri tarihinin rekonstrüksiyonunu konu edinen ve yeni bir yaklaşım teklif eden değerli çalışmasında Osman Yorulmaz'ın Peçenek erken tarihine dair aktardıklarına da bkz. *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012, s. 21-38.

Etelköz'e, doğru ilerlemek zorunda kalmışlardı.¹⁰ Ferenc Eckhart'ın tespitine göre böylece Etelköz'de yerleşen Macarlar, bu sefer de 892 yılında Doğu Frankları'nın Kralı Arnulphus Carintiae'nin (887-899) müttefiki olarak Büyük Moravya Knezi I. Svyatopolk'un (871-894) hâkimiyetindeki Slavlar'la meskûn topraklara akın yapmaya başlamışlar ve nihayetinde tarihteki bu ilk Slav devletinin¹¹ de sonunu hazırlamışlardı.¹² *Povest Vremennih Let*'te¹³ 888-898 yılları arasındaki Macarlar hakkındaki kayıt da onların Etelköz'de buldukları döneme dair gibi gözükmetedir. Yine tıpkı İbn Rüste'nin alıntılıdığımız pasajı gibi Macarlar'ın ne şekilde ve nerelerden esirler elde ettiklerini göstermesi açısından son derece önemlidir:¹⁴

“...Macarlar (<Ugri/Узру)¹⁵, Kiev yakınından geçerek şimdilerde Ugor [Karpatlar] olarak anılan dağlara gittiler. Ve Dinyeper'e vardıklarında, orada karargâh kurdular... [Macarlar] Doğudan gelerek Ugor Dağları denilen yüksek dağları aşmakla uğraştılar ve komşuluklarındaki Ulahlar (<Volohi/Волохи) ve Slovenler (<Sloveni/Словѣни) ile savaşmaya başladılar... Macarlar, Bizans'a (<Greki/Греку) karşı savaş açtılar ve Trakya ile Makedonya arazilerini (землю Фрачьску и Макидоньску) Thessalonike'ye (<Selun/Селунь) kadar ele geçirdiler/gasp ettiler (пополонили) ve sonra Moravyalılar'a (<Morava/Морава) ve Çekler'e (<Çehi/Чеху) karşı savaş açtılar.”

İbn Rüste'nin kaydıyla birlikte değerlendirildiğinde kolayca fark edilebileceği gibi *Povest Vremennih Let*'in bu kaydında da Macarlar, X. yüzyıl öncesin-

¹⁰ Konstantinos Porphyrogenetos, *De Administrando Imperio*, s. 172-173. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 217; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 43-46; Carlile A. MacArtney, “The Petchenegs”, *SEER*, VIII/23 (1929), s. 343; Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 227.

¹¹ Büyük Moravya Knezliği için bkz. Yakov Karloviç Grot, *Moraviya i Madyarı s Polovinu IX do načala X veka*, Sankt Peterburg 1881, s. 97-141; Ivo Štefan, “Great Moravia, Statehood and Archaeology The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity”, *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.

¹² Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-11. Krş. Kornél Bakay, “Hungary”, *The New Cambridge Medieval History*, III, ed. Timothy Reuter, Cambridge 1999, s. 538.

¹³ *Povest Vremennih Let*, bazı Rus yıllıklarının giriş kısmında tesadüf edilen ve hilkatten başlayarak ta ki XII. yüzyıl başlarına kadarki tarihî olayları hikâye eden yarı epik bir anlatıdır. Bilebildiğimiz kadarıyla ilk kez XII. yüzyılda yaşamış Rahip Nestor tarafından derlenmiştir ve bu derleme 1111 yılına kadar gelir. Günümüze ulaşan ilk Rus yılığı *Lavrentskaya Letopis*, 1377 yılında kaleme alınmasına rağmen Nestor tarafından derlenen *Povest Vremennih Let*'i de barındırmak gibi bir özelliğe sahiptir. *Povest Vremennih Let*'in bu versiyonu literatürde Nestor Nüshası olarak bilinmektedir. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Rahip Silvester, Nestor tarafından 1111 yılına kadar getirilmiş *Povest Vremennih Let*'i redakte ederek 1116 yılına kadar getirmiştir. *Povest Vremennih Let*'in Silvester Nüshası'ya günümüze ulaşmış en eski ikinci Rus yılığı olan ve XIV. yüzyıl sonu veya XV. yüzyıl başında kaleme alınan *İpayevtskaya Letopis* içerisinde günümüze ulaşmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. Nevill Forbes, “The Composition of the Earlier Russian Chronicles”, *The Slavic Review*, I/1 (1922), s. 73-85; Muallâ Uydı Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XIII-XXXVII; Ayşe Pamir Dietrich, *Rus Edebiyatı (XI. ve XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 47-49.

¹⁴ *Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903, s. 11-12; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross - Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953, s. 62; *Letopis po İpatskomu Spisku*, ed. Arheograficeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871, s. 14-15; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 482.

¹⁵ Macarlar, *Povest Vremennih Let*'te bu etnonimle anılırlar. Diğer dillerde kaleme alınmış kaynak eserlerde Macarlar için kullanılmış olan tüm etnonimler için bkz. Grot, *Moraviya i Madyarı s Polovinu IX do načala X veka*, s. 153.

de Karadeniz'in kuzeyinde bulunuyorlarken kölelerinin kahir ekseriyetini de komşuluklarındaki *Sakālibe*'den yani çoğunlukla Slavlar'dan¹⁶ elde etmekteydiler. Bu dönemin geneline dair İslâm coğrafya literatüründeki bilgiler de daima bunu teyit eder mahiyettedir.¹⁷ Örneğin Gerdizî (V./XI. yüzyıl), sürekli olarak Macarlar'ın yağma akınlarına maruz kaldıklarını söylediği *Sakālibe*'nin kaleler kurduklarını ve Macarlar geldiğinde de bu kalelere saklandıklarını söylemektedir.¹⁸ Bununla bağlantılı olarak Peter B. Golden de *Sakālibe* üzerine köle elde etmek için yapılan akınların büyük kısmının ya Varyag-Ruslar ya da Macarlar tarafından yapıldığını özellikle belirtir.¹⁹ Bu ise İslâm dünyasına *Sakālibe* ismiyle getirilmiş kölelerin ezici bir çoğunluğunun müstahsillerinin Varyag-Ruslar'la birlikte Macarlar olduğu manasına gelmektedir.

Yine *Povest Vremennih Let*'teki anlatımda Sloven, Çek ve Moravyalı Slavlar'a ilaveten Tuna civarındaki *Volohi* yani Ulahlar²⁰ üzerine de seferler yaparak onlarla savaştıklarından bahsedilmiştir. Ulahlar, Tuna nehrinin kuzey kıyılarında yani Eteköz ile Macarlar'ın bir sonraki yurtları olacak Panonya arasında meskûn oldukları için Macar akınlarının hedefi olmaktan da kurtulamamışlardır. Makedonya ve Trakya arazilerinin *Selun* yani Thessaloniki'ye kadar tahrip edilişi mevzuysa hâlâ Eteköz'de buldukları dönemde kendilerinden esirler almaya devam ettikleri Ulahlar ve Slavlar'ın yanında Tuna Bulgarları'na karşı da benzeri akınlar yapmaktan geri kalmadıklarına işaret eder.²¹ Zaten *Povest Vremennih Let*'te bulunan ve aşağıda değerlendirilecek kayıt da direkt olarak Macarlar'ın Tuna Bulgarları'na karşı yapmış oldukları ve neticesinde ganimet elde edecekleri akınlarıyla ilgilidir.

Povest Vremennih Let'te 899-902 yılları arasında verilen ama araştırmacılar tarafından 895 olarak düzeltilen bir kayıta belirtildiğine göre Bizans İmparatoru VI. Leon (886-912), Bulgarlar karşısında aldığı 894 yılındaki mağlubiyet²² üzerine Macarlar'ı Tuna Bulgarları'na karşı kışkırtmış ve Macarlar da

¹⁶ Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih literatüründe *Sakālibe* denmekle kastedilenler her zaman olmasa da çoğu zaman için Slavlar'dır. *Sakālibe* için bkz. Peter B. Golden, "Al-Sakāliba (The Sakāliba of Northern and Eastern Europe)", *EF*, VIII, 872; Ahmet Taşağıl, "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, 3-4. Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih literatürü dâhilinde *Sakālibe*'nin kullanımına dair daha detaylı analizler için bkz. Erman Şan, "Besiüs el-Melik ve Sakālibe'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)", *TDA*, CXIV/224 (2016), s. 201-203.

¹⁷ Misal olarak bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 74-75, 95.

¹⁸ Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 85; Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010, s. 344.

¹⁹ Golden, "Al-Sakāliba", s. 877.

²⁰ Ulahlar ve memleketleri hakkında bkz. Alexander P. Kazhdan, "Vlachia", *ODB*, III, 2183; Alexander P. Kazhdan, "Vlachs", *ODB*, III, 2183; Kemal Karpat, "Eflak", *DİA*, X, 466-467.

²¹ XIII. yüzyılın başları civarında kaleme alınmış *Gesta Hungarorum*'da da Kiev'den Panonya'ya geçiş süreci anlatılırken Macarlar'ın komşuları olarak -tıpkı rivayetimizdeki gibi- Slavlar (Sclavi), Bulgarlar (Bulgarii) ve Ulahlar (Blachii) sıralanır. Bkz. Belaeregis Notarius, *Gesta Hungarorum*, İng. Çev. Martyn Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation", *SEER*, IV/87 (2009), s. 692.

²² Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, İng. Çev. John Wortley, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Cambridge 2010, s. 169-170. Krş. Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Çev. Heyet, Ankara 1999, s. 57-58; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 238; Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 147-148.

Resim-1: Macarlar'ın Tuna Bulgarları'na Ait Bir Şehre Akınları

büyük bir sefer düzenleyerek Tuna Bulgarları'na çok zor anlar yaşatmışlardı.²³ Hatta *Povest Vremennih Let*'te bunun için kullanılan ifade Macarlar'ın geldiklerinde *tüm Bulgar ülkesini esir ettikleri* (всю землю Болгарьску плъноваху)²⁴ şeklindedir (bkz. Resim-1). Mihail İ. Artamonov'un belirttiğine göre Macarlar bu seferleri esnasında Tuna nehrini geçip Bulgar topraklarını yağmaladıktan sonra da Tuna Bulgarları'nın o dönemdeki başkentleri Preslav'a²⁵ kadar ilerleyerek aldıkları bolca ganimete ilaveten halkını da esir etmişlerdi. Daha sonrasında elde ettikleri esirleri de şimdiye değin çoğunlukla yaptıkları gibi Bizanslılar'a satmışlardı.²⁶ İşin aslına bakılırsa tahta çıkışının üzerinden çok geçmemiş olmasına rağmen Symeon (893-927) gibi Bizans'a kafa tutabilen²⁷ ve henüz 894 yılında Bizans ordusunu mağlup etmiş bir Tuna Bulgar Çarı'na karşı bile taaruz edebilmişlerdi (bkz. Resim-2). Bu, Macarlar'ın ganimet konusundaki tamahkârlıklarının boyutunu gözler önüne sermeye yeter de artar bir

²³ Fakat Bizans, bu yardımdan umduğu faydayı da elde edememiş ve 896 yılında Symeon, günümüz Edirne'si yakınlarında olan Bulgarophyon yanında Bizanslılar'a ağır bir mağlubiyet yaşatmıştır. Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 172. Krş. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 58; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 239. Bulgarophyon için bkz. Alexander P. Kazhdan, "Bulgarophyon", *ODB*, I, 317. Buna dair haber, 283/896-897 yılı olayları içerisinde Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/923) tarafından da aktarılmıştır. Bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1976, s. 45.

²⁴ *Letopis Nestora*, s. 14; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 63-64; *Letopis po İpat-skomu Spisku*, s. 16-17; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 484-485.

²⁵ Tuna Bulgarları'nın merkezi Preslav için bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s. 268-272; Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 73.

²⁶ Mihail İ. Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 444-445.

²⁷ Tuna Bulgarları'nın hükümdarı olan Symeon'un nihai hedefi *Roma Basileusu* olmaktı. Tuna Bulgar Çarı Symeon dönemi ve bu dönemdeki Bizans-Bulgar münasebetleri için bkz. Stephen S. Bobçev, "Bulgaria under Tsar Simeon", *SEER*, VII/21 (1929), s. 621-633; Angel Nikolov, "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon - M. Woloszyn - A. Musin - P. Špehar - M. Hardt - M.P. Kruk - A. Sulikowska-Gaska, Kraków - Leipzig - Rzeszów - Warszawa 2012, s. 101-108.

Resim-2: Macarlar'ın Tuna Bulgar Çarı Symeon'u Takipleri

örnek olmasının yanında savaşçı-müstahsil kavim davranışına dair de tipik bir misaldir.

Macarlar'ın Etelköz'deki yurtlarını terk etmeleri de 895 yılında Tuna Bulgarları'na karşı düzenledikleri seferle çok yakından alakalıydı. Çünkü Çar Symeon kuvvetlerini yeniden topladıktan sonra Macarlar'ın çok çekindikleri²⁸ ve onları *Lebedia*'daki yurtlarından da çıkaran Peçenekler'le anlaşarak onlarla birlikte Macarlar'ın yurduna saldırmışlardı. Tuna Bulgarları'yla Peçenekler'in ortak taaruzuysa nihayetinde Macarlar'ın batıya doğru ilerleyişlerinin kaldığı yerden devam etmesini sağlamış ve Macarlar, Karpatlar üzerinden Orta Avrupa sahasına girmişlerdir.²⁹ 896 yılındaki Tuna Bulgar-Peçenek darbesinden sonra da artık o bölgelerde kendilerine daimî bir yurt kurmaya koyulacaklardı.³⁰ Bundan böyle Macarlar'ın önlerinde köle istihsali açısından Orta ve Batı Avrupa çok daha fazla ön plana çıkmaya başladı.

Etelköz'den batı yönüne doğru hareket eden Macarlar, Mes'üdi'nin (ö. 345/956) *Sakālibe* meliklerinden *el-Ufreg*'in, aslında Kiev Knezliği'nin Var-yag-Rus idarecisi Oleg'in, *en-Nükberd*/*Nevkuberd* yani Macarlar'la³¹ ile savaş-

²⁸ Macarlar'ın Peçenekler'den çekinmelerine dair Konstantinos Porphyrogenetos tarafından Macarlar'ın ağzından nakledilen sözlere bkz. *De administrando imperio*, s. 57, krş. Orkun, *Peçenekler*, s. 10.

²⁹ Anlatının tamamı Konstantinos Porphyrogenetos tarafından aktarılmıştır. Bkz. *De administrando imperio*, s. 177. Skylitzes (XI. yüzyılın ikinci yarısı) ise Peçenekler'den bahsetmez. Bkz. *Synopsis Historion*, s. 169-171. Ayrıca bkz. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 9; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 239. Kornél Bakay ise, *Annales Alamannici* ve *Annales Bertiniani*'ye dayanarak Macarlar'ın henüz 862 yılında Avrupa sahnesinde boy gösterdiklerini ve Ludovicus Germanicus'un (843-876) hükümdarı olduğu Doğu Frankları'nın arazisine de bir akın düzenlemiş olduklarını belirtir. Bkz. "Hungary", s. 536.

³⁰ Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, s. 172. Hatta Macarlar biraz sonrasında buraları ele geçirerek XX. yüzyıla değin de ellerinde tutmayı başaracaklardır. Bkz. Sandor Papp, "Slovakya", *DIA*, XXXVII, 337.

³¹ Mes'üdi tarafından *Nevkuberd*/*Nükeberd* [?] (النوكبرد), *Bezkerd* (البيزكرد) (*Mürücü'z-zeheb*, I, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010, s. 324, 329) veya *Nevkuberde*/*Nükberde* [?] (نوكبردة) (*et-Tenbîh ve'l-iş-râf*, Kahire 2009, s. 158) olarak yapılan adlandırma kanaatimizce Macarlar'dan bir boya veya doğrudan Macarlar'a işaret etmektedir.

masıyla ilgili pasajdan³² da hatırlanacağı üzere bu dönemde Varyag-Ruslar'la da mücadele etmişlerdi. Yine anonim *Gesta Hungarorum*'daki daha detaylı fakat karışık bir anlatımda³³ da Macarlar'ın Kiev yöneticisiyle mücadelelerini müteakip bir anlaşmaya vardıklarından söz edilir.³⁴ Avrasya'nın köle tedariki konusunda önde gelen bu iki kaviminin birbirleriyle bir dönemliğine de olsa mücadele içerisine girmiş olması konumuz dâhilinde kaydedilmeye değer özel bir ayrıntıdır. Hatta anonim *Gesta Hungarorum*'da buna kanıt olarak yorumlanacak başka bir haber daha bulunur. Burada Macarlar'ın Hazar kökenli yönetici hânedanının kurucusu Árpád'ın (yakl. 895-yakl. 907) Panonya'ya gelişten sonra yerel yöneticilerden biri olan Salanus³⁵ ile barış tesis etmek için hediyeler gönderdiği zikredilir. Árpád'ın Salanus'a gönderdiği on iki beyaz at ve on iki devenin yanında bizim için önemli olan asıl hediyeler Salanus'un eşine gönderdikleridir. Salanus'un eşi için gönderilen kürkler gibi değerli diğer hediyelere ilaveten on iki hünerli Rus kızının da bulunduğu³⁶ haberi Macarlar'ın elinde esir Rus kızları olduğununun bir kanıtı sayılabilir. Fakat Macarlar yeni yurtlarında büyük kârlarla satacakları kölelerini daha çok Franklar'dan ve Germanler'den ayrıca güney ve güneydoğu komşuları olan Slavlar'la Tuna Bulgarları'ndan elde edeceklerdi.

Macarlar henüz Panonya'da yurt tutmalarından evvel 892 yılında Doğu Frankları'nın müttefiki olarak yağmalayarak tahrip ettikleri Büyük Moravya arazisine bu tarihten sonra da akınlar yapmaya devam etmişlerdir. Yani bölgeye gelip yerleşmeye başlamalarından sonra da hedefi ganimet ve köle olan kârlı akınlarına son vermemişlerdi. Bu açıdan bakıldığında Carlile A. MacArtney'in Macarlar'ın 898 ve 955 yılları arasındaki durumlarına dair tespitleri oldukça manidardır. Onun ifadesine göre dönemin tarihçileri, belirtilen zaman diliminde bazıları Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'in çok yakınlıklarına ve İtalya'daki Otranto'ya kadar uzanan otuz üç sefer kaydetmişlerdi ki MacArtney bu sayıya nice küçük seferin de dâhil edilmediğini belirtir. Tüm bu seferlerin de nihayetinde ganimet ve esir elde etmek için olduğunun altını çizer.³⁷ Gerçekten de Macarlar Panonya'ya geldiklerinde etrafa ganimet ve köle hedefli akınlar yapmak açısından oldukça müsait bir ortam bulmuşlardı. Ge-

³² "Sakâlibe meliklerinin ilki *ed-Deyr/Dir*'dir (الدير)... Bundan sonra *Sakâlibe* meliklerinden *el-Ufrag* [?] (الأفرغ) gelir... Onun [*el-Ufrag*] çok sayıda askeri vardır ve *er-Rûm, el-Ferenc, en-Nûkberd/ Nevkuberd* (التوكبرد) ve bunlardan başkaca milletlerden olanlarla savaşır. Bunların arasındaki savaşlarda bir diğeri bir öteki galip gelir durur." Bkz. Mes'ûdi, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 324. Mes'ûdi ve *Mürûcû'z-zeheb* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 135-136; Mehmet Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991, s. 68-80; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, s. 170-182; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 90-92; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 313-328.

³³ Anonim *Gesta Hungarorum*'un anlatısına dair bkz. Carlile A. MacArtney, "The Eastern Auxiliaries of the Magyars", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1 (1969), s. 49.

³⁴ Belae regis Notarius, *Gesta Hungarorum*, s. 692.

³⁵ Steven Runciman, buradaki Salanus'un Moravya knezlerinden II. Svyatopolk olduğunu ifade eder. Bkz. *First Bulgarian Empire*, s. 133.

³⁶ Belae regis Notarius, *Gesta Hungarorum*, s. 697.

³⁷ Carlile A. MacArtney, *Hungary: A Short History*, London 1962, s. 10.

nellikle modern literatürde ‘yurt kurma dönemi’ olarak adlandırılan Macarlar’ın bu çağdaki akınları için Ferenc Eckhart da ‘çapulculuk seferleri’ tanımlamasını kullanır.³⁸ Macarlar’ın Hıristiyanlaşmaya başlayacakları XI. yüzyıla değin³⁹ neredeyse aralıksız bir biçimde devam eden akınlarının belki de tek gayesi; çokça ganimete ilaveten elde edecekleri esirler olduğundan dolayı Eckhart’ın böyle bir tanımlama yapmakta oldukça haklı gözüktüğünü söyleyebiliriz.

Bir yandan Franklar arasındaki siyasi boşluk, diğer bir yandan Büyük Moravya Knezliği’nin yıkılmış olması ve son olarak da Tuna Bulgar Çarı Symeon’un bu dönemde güneyle daha fazla alakadar bir politika takip etmesi⁴⁰ Macarlar’ın işini oldukça kolaylaştırmışa benziyor. Böylesi bir ortamda Macar akınlarının daha çok olmak üzere Orta ve Batı Avrupa’nın önemli şehirleri üzerine yapılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında Bizans ve Rus kaynaklarında ve hatta ilaveten İslâm kaynaklarında da akis bulan, Macarlar’ın Balkanlar ve Trakya’ya düzenledikleri iki büyük sefer vardır ki bunlar Orta ve Batı Avrupa’nın yapılanları aratmayacak derecededir. Skylitzes, Tuna Bulgar Çarı Symeon’un ölümünden sonra (927) komşuları olan Macarlar’ın, Sırlar’ın, Hırvatlar’ın ve bunların haricinde kalan diğerlerinin Bulgarlar’a karşı saldırı planları yapmaya başladıklarını belirtiyor.⁴¹ Bu sözleri doğrular bir biçimde 934 yılında Macarlar, Konstantinopolis önlerine kadar ilerleyecekleri büyük çaplı bir sefer de tertip etmişlerdi. Tabii ki Macarlar’ın Konstantinopolis’e değin yapacakları sefer yalnızca Bizans’a karşı değil aynı zamanda ve aslında arazilerinden geçmek zorunda oldukları Tuna Bulgarları’na karşı da düzenlenmiş oluyordu. Hatta Steven Runciman’ın da belirttiği gibi Macarlar’ın bu sefer esnasında aldıkları esirlerin ezici çoğunluğunu da tahmin edileceği gibi Tuna Bulgaryası’nın ahalisi oluşturmuştu.⁴² *Povest Vremennuh Let*’te Macarlar’ın çok geniş çaplı olduğu anlaşılan mevzu bahis seferleri şöyle haber verilmektedir:⁴³

“6442 [934] yılında. Macarlar (<Ugri/Yzpu) Tsargrad’a⁴⁴ [Konstantinopolis] ilk gidişlerinde tüm Trakya’yı esir ettiler (пльноваху всю Фракію). [Bizans İmparatoru I.] Roman [os Lakapenos] ise Macarlar’la barış tesis etti.”

³⁸ Bkz. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 18.

³⁹ İsmail Doğan’ın belirttiğine göre, tıpkı bizim köle istihşali açısından yaptığımız gibi, Macarlar da kendi tarihlerini XI. yüzyıl başındaki Hıristiyanlaşmanın öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırmaktadırlar. Bkz. “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”, s. 8-9. Macarlar’ın Hıristiyanlaşma süreçlerine dair olarak bkz. William Toth, “The Christianization of the Magyars”, *Church History: Studies in Christianity and Culture*, XI/1 (1942), s. 33-54.

⁴⁰ Tüm bu siyasi ortama dair bkz. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 58-59; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 243-249; Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-17; Bobçev, “Bulgaria under Tsar Simeon”, s. 621-633.

⁴¹ Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 215. Skylitzes ve eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Alexander P. Kazhdan - Anthony Cutler, “Skylitzes, John”, *ODB*, III, 1914.

⁴² Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 185.

⁴³ *Letopis Nestora*, s. 23; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 71; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 27.

⁴⁴ “Caesar’ın (Çar’ın) Şehri” manasında kullanılmıştır. Bkz. Vilhelm Ludvig Peter Thomsen, *The Relations Between Ancient Russia and Scandinavia and The Origin of the Russian State*, Oxford - London 1877, s. 80, dn. 1.

Skylitzes, bu bilgilere Bizans İmparatoru I. Romanos Lakapenos'un (919-944) tutsakları kurtarmak konusunda hiçbir masraftan kaçınmadığı bilgisini de ekler.⁴⁵ Macarlar'ın Konstantinopolis'e değin uzanan seferlerinin bir diğeri de en az 934 yılındaki kadar ve anlatılara bakılırsa belki de ondan çok daha büyük olan 943 yılında gerçekleştirdikleriydi. *Povest Vremennih Let'in*⁴⁶ ve Skylitzes'in⁴⁷ yalın anlatılarının yanında Mes'ûdi, Macarlar'ın 943 yılındaki seferlerinden çok daha ayrıntılı bir biçimde bahsetmiştir. Mes'ûdi'nin ilgili haberi aslında 320/932 yılında Bizans'a ait olduğunu belirttiği *Velender* (وَلَنْدَر)⁴⁸ ismindeki bir şehrin Peçenekler ve Macarlar tarafından ele geçirilmesinin anlatımıyla başlar. Akdes Nimet Kurat'a göre Mes'ûdi tarafından uydurulmuş birtakım fantastik öğelerle de süslenmiş anlatıda bazı tarihi olayların karıştırılması da söz konusudur.⁴⁹ Fakat Kornél Bakay'a göre 943 yılındaki bu seferde Peçenekler ve Macarlar -tıpkı Mes'ûdi'nin kaydettiği gibi- birlikte hareket etmişlerdi.⁵⁰ Bununla birlikte aşağıda tercümesini vereceğimiz Mes'ûdi'nin haberinin son kısmı da Macarlar tarafından 943 yılında Konstantinopolis önlerinde sonlanmış akınlarıyla ilgili olmalıdır. Çok ilginç bir ayrıntı olarak da Ortaçağ İslâm kaynaklarında pek rastlanmayan bir biçimde Mes'ûdi, tıpkı Bizanslı tarihçilerin de yaptıkları gibi Macarlar'dan direkt olarak *Türk* (الترك) diye bahsetmektedir:⁵¹

“...Onların haberi Melikü'r-Rûm Armenûs'a [I. Romanos Lakapenos] 332 [943-944] senesinde ulaştığı vakit... Türkler [Macarlar] üç gün sonra Kustantiniyye'ye (Konstantinopolis) gitmek amacıyla şehirden [Velender'den] çıktılar. Köylerden, meralardan ve çiftliklerden [rastladıkları insanları] öldürerek, esirler ve sebâyâ olarak Kustantiniyye surları önüne kadar geldiler. Ve burada yaklaşık kırk gün boyunca kaldılar ve bu zaman zarfında [esir almış oldukları] kadın ve çocukları ipeklerle, ipekli elbise ve bezlerle değiştirdiler...”

Mes'ûdi, pasajının devamında da Türk olarak bahsettiği Macarlar'ın akınlarının nerelere kadar ulaştığına dair bir de betimlemede bulunur:

“...[Macarlar] bu bölgelerden Sakâlibe topraklarına (<Arzû's-Sakâlibe/ أرض الصقالية) ve Roma'ya (<Rûmiyye/رومية) değin varan akınlar düzenlediler.

⁴⁵ Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 220.

⁴⁶ Bkz. *Letopis Nestora*, s. 24; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 72; *Letopis po Īpatskomu Spisku*, s. 28.

⁴⁷ Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 223.

⁴⁸ *Velender* ve tüm diğer varyantları hakkında bkz. Minorsky, *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, s. 465-471.

⁴⁹ Konu hakkındaki tartışmalara ve tartışmaya dair kaynakçaya ilaveten Akdes Nimet Kurat tarafından verilen pasajın tam tercümesiyle onun yorumları için bkz. *Peçenek Tarihi*, s. 116-124. Yine pasajın tamamının Türkçe tercümesi için bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 53-55.

⁵⁰ Bakay, “Hungary”, s. 543.

⁵¹ Mes'ûdi, *Mürücü'z-zeheb*, I, 159, 161, krş. Kurat, *Peçenekler*, s. 119; Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 54-55. Mes'ûdi'nin Macarlar'dan *Türk* şeklinde bahsetmesinin nedeni, anlatısının aslında Bizans rivayetine dayanmasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü Konstantinos Porphyrogennetos da Macarlar'dan *Türkler* (Τούρξων) olarak bahsetmektedir. Bkz. *De administrando imperio*, s. 50-51, 170-179. Bunun için ayrıca bkz. Minorsky, *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, s. 469-470.

[Sonrasında] Onların [Macarlar'ın] akınları, bu zamanda Endülüs sınırı civarına, Francia'ya (<el-İfrence/الإفرنجية) ve Galicia'ya (<el-Celâlike/الجلالقة) da ulaşmıştır.”

Durum gerçekten de Mes'ûdi'nin bahsettiği gibi bir hâl olarak Avrupa kıtasının pek çok bölgesi ve bu bölgelerin otokton halkları Macarlar'ın akınlarının başlıca hedefi hâline gelmişlerdi. Kornél Bakay'ın Macarlar tarafından Batı ve Orta Avrupa'ya yapılan akınları zikrettiği kısım incelendiğinde Mes'ûdi'nin ifadelerinde herhangi bir abartı bulunmadığı da görülür.⁵² Bu da Macarlar'ın Panonya'ya gelişlerinden sonra eskisine nazaran çok daha geniş bir alana yayılmış yeni köle tedarik bölgeleri oluşturdukları manasına gelmektedir.

German kroniklerinde belirtildiğine göre de Macarlar'ın yaptıkları bezdirici akın ve yağmalar Orta ve Batı Avrupa için çok daha vahim bir şekilde cereyan etmişti. Hatta Regino Prumiensis'in (ö. 915)⁵³ Macarlar'ı (Hungari) *en saldırgan* ve buna ilaveten *tüm yabanılların en gaddarları olan bir halk* (gens Hungarium ferocissima et omni belua crudelior) olarak nitelendirmesinin⁵⁴ sebebi de tamamen bundan kaynaklanmış olmalıdır. *Povest Vremennih Let*'teki Macarlar'ın tüm Trakya'yı esir ettiklerine dair ifadeden de hatırlayacağımız gibi German kroniklerindeki haberlerde de Macarlar'ın tahribinden akın yapılan bölgenin tamamının etkilendiğinin belirtilmesi çok ilginç bir detaydır. Basmakalıp veya tesadüf olamayacak bu ifadeler aslında Macarlar'ın ganimet seferlerinin şiddetini göstermektedirler. Regino Prumiensis'in eserini devam ettiren Adalbert'in (ö. 981)⁵⁵ eserindeki 915 yılına ait kayıta *Alamannia'nın tamamını* (totam Alamanniam), 926 yılına ait kayıta da *Francia'nın, Alsatia'nın, Gallia'nın ve Alamannia'nın tamamını* (totam Franciam, Alsatiam, Galliam et Alamanniam) Macarlar'ın *ateş ve kılıçla tahrip ettikleri* (igne et gladio vastaverunt) şeklindeki kayıt da buna misal gösterilebilir.⁵⁶ Ferenc Eckhart'ın yurt kurma dönemindeki Macarlar'ın seferlerini çoğunlukla bir iki kabilenin teşebbüsü olarak yorumlamasına rağmen⁵⁷ buradaki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla yurt kurma süreciyle birlikte tek bir merkezden idare ve sevk edilmiş havası uyandıran daha geniş çaplı seferler de yapılmaya başlanmışa benzemektedir.

Sonuç

Avrasya dâhilinde faaliyet göstermiş önemli köle müstahsillerinden olan bu savaşçı kavim, kendi tarihlerinin coğrafi seyrine paralel olarak ilk köle istihşâl alanlarını Karadeniz'in kuzey sahillerinde oluşturmuşlardı. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden 890'lara kadar *Lebedia*'daki yurtlarındaiken kölelerini

⁵² Bakay, "Hungary", s. 541-544.

⁵³ Regino Prumiensis için bkz. Johann Peter Kirsch, "Regino of Prüm", *TCE*, XII, 719.

⁵⁴ Regino Prumiensis, *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890, s. 131.

⁵⁵ Adalbert için bkz. Thomas Joseph Campbell, "Adalbert, Saint", *TCE*, I, 127.

⁵⁶ Her iki haber için bkz. Adalbert, *Continuatio Reginonis*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890, s. 157, 158.

⁵⁷ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 15.

genellikle komşuluklarında bulunan ve aralarında siyasi bir birlikten bahsetmenin de pek mümkün olmadığı Slavlar'dan elde etmişlerdi. Sonrasındaysa köle istihşâl bölgelerini -kademeli olarak- yurt tutacakları Orta Avrupa düzlüklerine kadar da genişletmişlerdir. Bir sonraki durakları Etelköz'deyse köle istihşâlinde buldukları halklara Tuna Bulgarları'nı ve Ulahlar'ı da eklemişlerdi. IX. yüzyılın sonuyla X. yüzyılın başlarından itibaren gelerek yurt tutacakları Panonya'daykenki akınlarından son olarak Germenler ve Franklar nasiplerini almışlardı. Böylelikle de IX. ve X. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey ve batı kıyıları, Balkanlar, Orta Avrupa ve bunların yakın çevresi Macarlar'ın köle istihşâlinde buldukları coğrafyaları; buraların otokton halkları da Macarlar'ın kölelerini oluşturdular.

Kaynaklar

ADALBERT: *Continuatio Reginonis*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890.

AĞARI, Murat: *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002.

AHMAD, Sayyid Maqbul: "Coğrafya", *DİA*, VIII, 50-62.

ARTAMONOV, Mihail İ.: *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

BAKAY, Kornél: "Hungary", *The New Cambridge Medieval History*, III, ed. Timothy Reuter, Cambridge 1999, s. 536-552.

BARTOLD, Vasiliy Vladimiroviç: *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010.

BELAE REGIS NOTARIUS: *Gesta Hungarorum*, İng. Çev. Martyn Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation", *The Slavonic and East European Review*, IV/87 (2009), s. 681-727.

BOBČEV, Stephen S.: "Bulgaria under Tsar Simeon", *Slavonic and East European Review*, VII/21 (1929), s. 621-633.

CAMPBELL, Thomas Joseph: "Adalbert, Saint", *The Catholic Encyclopedia*, I, 127.

DIETRICH, Ayşe Pamir: *Rus Edebiyatı (XI. ve XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.

DOĞAN, İsmail: "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XLVII/2 (2007), s. 1-12.

ECKHART, Ferenc: *Macaristan Tarihi*, Çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2002.

FEHÉR, Géza: *Bulgar Türkleri Tarihi*, Çev. Heyet, Ankara 1999.

FORBES, Nevill: "The Composition of the Earlier Russian Chronicles", *The Slavic Review*, I/1 (1922), s. 73-85.

GOLDEN, Peter B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara 2002.

GOLDEN, Peter B.: "Al-Sakālība (The Sakālība of Northern and Eastern Europe)", *EF*, VIII, 872-878.

GROT, Yakov Karloviç: *Moraviya i Madyarı s Polovini IX do načala X veka*, Sankt Peterburg 1881.

- GÜNALTAY, Mehmet Şemseddin: *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991.
- Hudüdü'l-âlem, İng. Çev. Vladimir F. Minorsky, *Hudüd al-âlam, The Regions of the World*, London 1937.
- İBN RÜSTE: *el-A'lâku'n-nefîse*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998.
- KARPAT, Kemal: "Eflak", *DİA*, X, 466-469.
- KAZHDAN, Alexander P. - CUTLER, Anthony: "Constantine VII Porphyrogenetos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 502-503.
- KAZHDAN, Alexander P.: "Boulgarophygon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 317.
- KAZHDAN, Alexander P.: "Vlachia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2183.
- KAZHDAN, Alexander P.: "Vlachs", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2183-2184.
- KHVOLSON, Daniel A.: *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869.
- KIRSCH, Johann Peter: "Regino of Prüm", *The Catholic Encyclopedia*, XII, 719.
- KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS: *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. Çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967.
- KRAÇKOVSKİY, İgnatıy Yulianoviç: *İzbrannıye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, Moskva - Leningrad 1957.
- KURAT, Akdes Nimet: *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- KURAT, Akdes Nimet: *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.
- Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903.
- Letopis po İpatskomu Spısku*, ed. Arheografıçeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871.
- LEWICKI, Tadeusz: "Mađjars, Mađjaristân", *EP*, V, 1010-1024.
- MACARTNEY, Carlile A.: *Hungary: A Short History*, London 1962.
- MACARTNEY, Carlile A.: "The Eastern Auxiliaries of the Magyars", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1 (1969), s. 49-58.
- MACARTNEY, Carlile A.: "The Petchenegs", *The Slavonic and East European Review*, VIII/23 (1929), s. 342-355.
- MALLORY, James Patrick: *Hint-Avrupalıların İzinde*, Çev. Müfit Günay, Ankara 2002.
- MES'ÜDİ: *Mürücü'z-zeheb*, I, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010.
- MES'ÜDİ: *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, [nşr. yk.], Kahire 2009.
- MIKLOS, Kreskai: "Yurd Kurma Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, Çev. M. Tayyib Gökbilgin, XVII (1972), s. 13-20.
- MORAVCSIK, Gyula: "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration", *American Slavic and East European Review*, V/3-4 (1946), s. 29-45.

NIKOLOV, Angel: "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon - M. Woloszyn - A. Musin - P. Špehar - M. Hardt - M.P. Kruk - A. Sulikowska-Gaska, Kraków - Leipzig - Rzeszów - Warszawa 2012, s. 101-108.

ORKUN, Hüseyin Namık: *Peçenekler*, İstanbul 1933.

OSTROGORSKY, George: *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999.

ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003.

PAPP, Sandor: "Slovakya", *DİA*, XXXVII, 337-339.

PRITSAK, Omeljan - CUTLER, Anthony: "Cherson", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 418-419.

REGINO PRUMIENSIS: *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890.

ROSENTHAL, Franz: *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968.

RUNCIMAN, Steven: *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

SKYLITZES: *Synopsis Historion*, İng. Çev. John Wortley, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Cambridge 2010.

ŞTEFAN, Ivo: "Great Moravia, Statehood and Archaeology The 'Decline and Fall' of One Early Medieval Polity", *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.

ŞAN, Erman: "Besiūs el-Melik ve Sakālibe'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 224, İstanbul 2016, s. 191-208.

ŞEŞEN, Ramazan: *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016.

ŞEŞEN, Ramazan: *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

TABERÎ, Muhammed b. Cerir: *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1976.

TAŞAĞIL, Ahmet: "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, 3-4.

The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text, Ed. ve İng. Çev. Samuel H. Cross - Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953.

THOMSEN, Vilhelm Ludvig Peter: *The Relations Between Ancient Russia and Scandinavia and The Origin of the Russian State*, Oxford - London 1877.

TOTH, William: "The Christianization of the Magyars", *Church History: Studies in Christianity and Culture*, XI/1 (1942), s. 33-54.

VÁSARY, István: *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007.

YORULMAZ, Osman: *Geçmişten Günümüze Kanlı Türkleri*, İstanbul 2012.

YÜCEL, Muallâ Uydu: *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.

İRLANDA KASABASI DROGHEDA’NIN “AY-YILDIZ” SEMBOLÜNÜN KÖKENLERİ

Yrd. Doç. Dr. Muhsin KADIOĞLU*

Öz

Türk Sultanı 2. Abdülmecid (1823-1861)’in İrlanda’da 1845-1852 yılları arasında yaşanan “Büyük Kıtık” döneminde, din, dil ve milliyet ayrımı gözetmeden İrlanda’ya maddi ve manevi her türlü yardımı yaptığı bilinmektedir. Türk Sultanı, İrlanda’ya ilk etapta 1.000 pound ikinci etap da beş gemi dolusu yiyecek göndermiştir. İngiliz yönetimi, Türk gemilerinin limana girmesine izin vermediği için, gemilerin yükleri gizlice Drogheda Limanı’na boşaltılmıştır.

Günümüzde İrlanda kasabası Drogheda’nın şehir amblemi, belediye başkanı mührü ve şehrin en eski futbol takımı olan Drogheda United’in armasında yüzyıllardır Türkler tarafından kullanılan ay-yıldız sembolleri kullanılmaktadır. Bu sembollerin Türklerin insani yardımı sonrasında ortaya çıktığına dair düşünceler yaygındır. Benzer görüşler, İrlanda Cumhurbaşkanı Mary McAleese tarafından 2010 yılındaki Türkiye ziyareti sırasında da dile getirilmiştir. İrlanda’daki tarihçilerin tepki göstermesinden sonra, Cumhurbaşkanı McAleese, sözcüsü aracılığı ile, Türkiye’de dile getirdiği görüşlerde “hata” yaptığını ifade etmiştir.

Bu makalede, tarihsel süreçte İrlanda’da ay-yıldız sembolünün kullanımı ortaya konulacaktır. Drogheda kasabasında ay-yıldız sembolünün ortaya çıkması ve kullanımı irdelenecek, İrlandalı araştırmacıların görüşleri değerlendirilecektir. Drogheda’da kullanılan ay-yıldız sembolleri ile Türklerin kullandığı ay-yıldız sembolleriyle karşılaştırılacak; benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulacaktır. Böylece, Drogheda’da kullanılan ay-yıldız sembolünün Türk yardımıyla ilişkili olup olmadığına dair sonuca ulaşılabilecektir.

Anahtar kelimeler: Drogheda, Ay-Yıldız, Türk Yardımı, Büyük Kıtık, İrlanda.

The Origins Of The Irish Town Drogheda’s “Moon-Star” Symbol Abstract

The Turkish Sultan Abdülmecid (1823-1861) was known to have made every kind of financial and moral aid to Ireland, regardless of religion, language

* İstanbul Teknik Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Deniz Ulaştırma ve İşletme Mühendisliği Bölümü.

ge and nationality, during the “Great Famine” period in Ireland between 1845 and 1852. The Turkish sultan sent 1,000 pounds in Ireland at the first step that sent food with five ships the second stage. Since the British administration did not allow Turkish ships to enter the port, the cargo of the ships was secretly evacuated to the port of Drogheda.

Today the Turks in the moon-star symbols are used have used Irish town Drogheda’s city emblem, the mayor’s seal and the city’s oldest football team, Drogheda United, for centuries. There are widespread beliefs that these symbols have begun to be used after the humanitarian aid of the Turks. Irish President Mary McAleese expressed similar views during the visit to Turkey in 2010. After the reaction of the Irish historians, President McAleese stated that he made a “mistake” in his opinion in Turkey, through his spokesman.

In this article historically the use of the moon-star symbol will be revealed in Ireland. The appearance and use of the moon-star symbol in the town of Drogheda will be investigated and the views of Irish researchers will be evaluated. To be compared with the moon-star symbols used in Drogheda and the moon-star symbols used by the Turks; similarities and differences will be revealed. Thus, the result of whether the moon-star symbol used in Drogheda is related to Turkish aid will be reached.

Keywords: Drogheda, Moon-Star, Turkish Aid, Great Famine, Ireland.

Giriş

İrlandaca’da “Éire” olarak adlandırılan İrlanda, 70.273 km² yüzölçümüne ve yaklaşık 5 milyon nüfusa sahip bir ada devletidir. İrlanda, kişi başına düşen 48.939 dolar milli geliri ile, dünyada 12. sırada yer almaktadır.

İrlanda’nın millî marşı, “Askerin Şarkısı” anlamına gelen “Amhrán na bhFiann”dır.

İrlanda’daki en eski insan yerleşimi, M.Ö. 12.500 yıllarına tarihlenmektedir. Bu tarihten M.S. 5. yüzyıldaki Hıristiyanlaşmanın başlamasına kadar olan dönem “antik tarih” olarak bilinmektedir. Hıristiyanlık, 7. yüzyılın sonlarına doğru, adada yayılmaya başlamış ve Kelt paganizminin yerini almıştır.

İrlanda, 12. yüzyılın sonlarına doğru Normanlar tarafından istila edildi. İngiltere Kralı 2. Henry, 1177’de oğlu Prens John Lackland’ı İrlanda Lordu ilan ettirdi.¹ Kildare Earl isyanı İngiliz hegemonyasını tehdit edene kadar Kral, adanın tam kontrolünü sağlayamamıştı. Kral 8. Henry kendisini İrlanda Kralı ilan ettikten sonra, İrlanda’da başarısız olan İngiliz Reformasyonunu yerleştirmeye çalıştı. İrlanda Lordları’nı İngiltere’nin etki alanına sokma ve İrlanda halkını asimile etme girişimleri, 1534-1603 yılları arasında İrlanda’da pek çok askeri hareket yapılmasına yol açmıştır. Bu dönemde, Katoliklerin toprakları ellerinden alındı ve İrlanda’ya binlerce İngiliz ve İskoç Protestan yerleşimci geldi. Gaelic İrlanda’nın askeri ve siyasi yenilgisi, on yedinci yüzyılın başlarında daha belirgin hale geldiğinde, Protestan-Katolik mezhep çatışması, İrlanda’da daha belirgin şekilde kendisini hissettirmeye başladı.

¹ S.J. Connolly, *The Oxford Companion To Irish History*, Oxford Univ. Press., 2007, p. 423, ISBN: 978-0-19-923483-7.

İrlanda'ya gelen yeni yerleşimciler, çok sayıda yeni ilçe oluşturarak İrlanda Parlamentosu'ndaki Katolik çoğunluğu devirmişti. On yedinci yüzyılın sonunda, İrlanda nüfusunun yaklaşık %85'i *Recusants* yani “eski dine bağlı olanlar (*protestocular*)” olarak adlandırılıyordu. İrlanda Parlamentosu'nu ele geçiren Protestanlar, İrlanda nüfusunun yaklaşık %85'inin inandığı Katolikliği İrlanda Parlamentosu'nda yasaklamışlardı. İrlanda'daki Protestan hakimiyeti, 1641-52 ve 1689-91 yıllarında Katolikler ve Protestanlar arasında iki büyük savaş yaşanmasına yol açmıştır. Bundan sonra siyasi güç Protestan yükseliş azınlığın elinde kaldı; Katolikler ve muhalif Protestan mezhep üyeleri Ceza Yasaları uyarınca şiddetli politik ve ekonomik ayrımlara maruz kaldı. İrlanda Parlamentosu 1 Ocak 1801'de *Cumhuriyetçi Birleşik İrlandalı İsyanı* sonrasında ardından kaldırıldı. Böylece İrlanda, 1800 tarihli Birleşik Devletler Yasası hükümlerine göre Büyük Britanya'nın ayrılmaz bir parçası haline getirildi. Katolikler, haklarını ancak 1829'da elde edebildiler. 1829'da elde edilen haklar “*Katoliklerin Kurtuluşu*” olarak adlandırıldı. 1832'de ilk Reform Yasası çıkartıldı.

İrlanda Parlamento Partisi, 1880'lerden sonra anayasaya dayalı “*Özerklik*” kazanmak için çalışıyordu. Bu kanun 1. Dünya Savaşı başladığında askıya alınmıştı.

1916 Nisan'ındaki Paskalya İsyanı sonrasında, İrlanda'da büyük bir baskı uygulandı. İrlandalı gönüllüler, İrlanda Cumhuriyetçi Ordusu (Irish Republican Army (IRA)) çatısı altında örgütlenerek İngilizlere karşı gerilla savaşına başladılar. İngiliz başbakanı *David Lloyd George* biri Kuzey İrlanda, diğeri Güney İrlanda için olmak üzere iki parlamento kurarak kontrolü elinde tutmaya çalıştı. Protestan Kuzey İrlanda'da (Ulster) parlamento toplandı. Katolik olan Güney İrlanda, parlamento fikrini reddetti. Bunun üzerine İngiliz başbakanı *Lloyd George* İrlandalı yurtseverler ile barış yaptı. 6 Aralık 1921 tarihli İngiliz-İrlanda Antlaşması'na göre Güney İrlanda, Serbest İrlanda Devleti adıyla bağımsızlığını kazandı. Kuzey İrlanda ise Birleşik Krallık'a bağlı kaldı. Serbest İrlanda 1922 yılında da İngiliz Milletler Topluluğu'ndan çıktı. Böylece yüzyıllarca süren işgalden sonra İngiliz güçleri İrlanda'nın büyük bir kısmından çekilmek zorunda kalmıştır.

İrlanda Kurtuluş Savaşı'ndan kısa süre sonra İrlanda Sivil Savaşı yaşanmıştır. Kuzey İrlanda'da çoğunlukla Katolik olan İrlandalı milliyetçiler ile çoğunlukla Protestan olan “*sendikacılar*” arasında mezhep çatışması yaşanmıştır. Bu çatışma, otuz yıl sürmüş ve Belfast Anlaşması ile barış sağlanmıştır.

İrlanda halkının ilk büyük kahramanı *Brian Boru (941-1014)*'nin ikinci adı Türkler için ilgi çekicidir. Çünkü “*Börü*” kelimesi Türkçe'de erkeklere verilen bir isimdir ve “*kurt, yiğit, bahadır, cesur*”² anlamlarına gelmektedir. *O'Brien* hanedanının kurucusu olan *Brian Boru*, “*Uí Néill'in İrlanda Yüksek Krallığı'nın hakimiyetini sona erdiren bir İrlandalı kral*” olarak tanınmakta ve sevilmektedir.

Gaelic Dili ve Edebiyatı

İrlanda halkının dili olan İrlandaca, “*Gaeilge*”, “*Gaelic*” veya “*İrlanda Gaelic*” olarak bilinir.³ Gaelic, İrlanda kökenlidir ve tarihsel olarak İrlandalılar

² www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59b2d75722ed84.11610528

³ Oxford University Press, “Oxford Dictionaries Online: ‘Gaelic’”, *Oxford Dictionaries Online*, Erişim, 5 Ocak 2017.

tarafından konuşulan Hint-Avrupa dil ailesindedir. Günümüzde İrlandalıların küçük bir azınlığı tarafından ilk dil olarak konuşulmakta ve ana dilde konuşmayan daha büyük bir grup tarafından ikinci bir dil olarak kullanılmaktadır. İrlanda Anayasası'na göre İrlanda Cumhuriyeti'nin millî ve ilk resmi dilidir. Gaelic, Kuzey İrlanda'da da resmen tanınan bir azınlık dilidir. Gaelic, Avrupa Birliği'nin resmi dilleri arasındadır. İrlandalılar tarihte baskın olarak Gaelic dilini kullanmışlardır. Ancak adanın diğer bölgelerinden özellikle İskoçya'da ve Orta İrlanda'da *İskoç Gaelic*'i ve Man Adası'nda da *Manx* ortaya çıkmıştı.

İrlanda dilindeki ilk kayıtların M.S. 4. yüzyıldaki *Oğame Yazıtları*'nda olduğu kabul edilmektedir. İrlanda ve İngiltere'nin batı kıyılarında bulunan bu yazıtlar, İlkel İrlandaca olarak bilinir. İrlandalılar, 6. yüzyıldan itibaren Latin alfabesini kullandılar. 10. yüzyıla gelindiğinde, Gaelic, İrlanda genelinde, İskoçya'da ve Isle of Man'de konuşulan bir dil haline gelmişti. İrlanda Edebiyatı'nın kurucusu olarak bilinen Katolik rahip ve şair *Seathrún Céitinn (Geoffrey Keating)* (1569-1644); hem İrlanda hem de İskoçya'da Gaelic konuşan edebi dili temel almıştır.

Türklerle İrlandalıların İlk İlişkileri

16. yüzyılda Akdeniz'e açılan ve korsanların eline geçen bir İrlanda ticaret gemisinin Osmanlı donanması tarafından seneler sonra İrlanda'ya iadesi, Türk-İrlanda ilişkilerinin ilk bilinen olayıdır.⁴ Cezayir korsanları, 17. asrın başında İrlanda'dan 400 esir alıp götürmüşlerdi.⁵

İrlanda'da 1845 yılında Büyük Kıtık baş gösterdiğinde, 1847 yılında Türk Sultanı *Abdülmecit* tarafından İrlanda'ya maddi yardım gönderilmiştir. Daha sonra, Drogheda'ya tahıl ve gıda maddesi yüklü beş gemi gönderilmiştir. İrlanda dilinde, 1845-1847 yılları arasında yaşanan trajediye "*Büyük Kıtık*" manasında "*an Gorta Mór*", İngilizce'de ise "*Great Famine*" denilmektedir.⁶

Günümüzde Yunanistan sınırları içinde kalan, ancak o dönemde Türk şehri olan Selanik Limanı'ndan yola çıkan Türk gemilerinin Dublin Limanı'na girmelerine izin verilmemiştir. Bunun üzerine, Türk gemileri gizlice Drogheda Limanı'na yanaşarak yüklerini boşaltmışlardır.

Türklerle İrlandalılar arasındaki diğer bir kanıtlanmayan özel ilişki, 1923'te İsviçre'nin Lozan kasabasında düzenlenen ve Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası kuruluş anlaşmasının tartışıldığı konferansta gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yenilen Osmanlı İmparatorluğu topraklarının nasıl parçalanacağı tartışılırken Türk delegesi Yahya Kemal (Beyatlı)'ın, Kıbrıs ve Ege Adaları gibi eski Osmanlı topraklarının yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bir parçası olması gerektiğini savunduğunda, diğer tüm ülkelerin delegeleri karşı çıkarken, Türk isteklerine destek veren tek ülke, İrlanda olmuştur.⁷

⁴ www.mfa.gov.tr/turkiye-irlanda-siyasi-iliskileri.tr.mfa

⁵ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: 11, s. 136.

⁶ www.transceltic.com/blog/story-of-turkish-aid-irish-during-great-hunger

⁷ www.turtlebunbury.com/history/history_irish/history_irish_sultan.htm

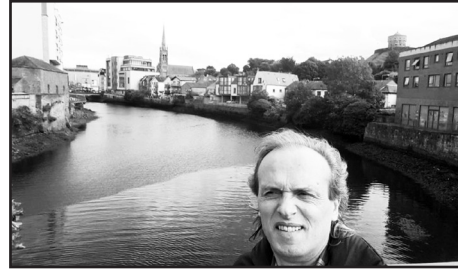
Bu bilgilerde iki büyük hata olduğundan, doğru olması mümkün görünmemektedir. Birincisi, Yahya Kemal (Beyatlı) Lozan'da "Türk delegesi" olarak değil, "basın danışmanı" sıfatıyla bulunuyordu. İkincisi de, Lozan'ın imzacı devletleri arasında İrlanda olmadığından, söz konusu toplantıda İrlanda delegesinin olması düşünülemez.

Öte taraftan Kevin O'Shiel tarafından 29 Mart 1923'te Dublin'den "Yürütme Konseyinin her üyesine" başlıklı bir mektup gönderildi. Bu mektupta Kevin O'Shiel, Lozan Antlaşması'nda Lord Curzon'un Türkiye'deki Hıristiyan azınlıkları Türkiye hakimiyetine bırakmasını Katolik İrlandalıları İngiliz hakimiyetine almakla kıyaslamış, "azınlıklar için tek çare ayrılıktır"⁸ demişti. Yani Türkiye'deki azınlıklara "ayrılık" önermişti.

Türklerin Yardım Gönderdiği İrlanda Kasabası: Drogheda

Drogheda İrlanda'nın doğu kıyısında, başkent Dublin'in kuzeyinde, Irish Denizi'ne girmeden önce Boyne Nehri'nin son köprü noktasında bulunan tarihi bir liman kasabasıdır. Resmi adı, Galce'de "sığ ırmağın üzerindeki köprü" anlamına gelen Droichead Átha'dır.

Drogheda turizmiyle, endüstri merkezi ve tıbbi tesisleriyle tanınan İrlanda'nın en eski şehirlerinden biridir. Drogheda ekonomisinde son yıllarda, geleneksel endüstrilerden perakende, hizmet ve teknoloji sektörlerine yönelmiştir.

Resim-1: Yazar, Türk gemilerinin gizlice girerek İrlanda'daki Drogheda kasabasına yardım götürdüğü Boyne Nehri'ni ve Drogheda kasabasını bizzat incelemiştir.

Şehrin 8 km batısında UNESCO'nun Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilen Newgrange bulunmaktadır.

Drogheda, 2017 yılında yaklaşık 35 bin nüfusa sahiptir.

İstanbul-Dublin arasındaki teorik büyük daire (hava) mesafesi, 2962 kilometre (1840 mil) veya 1599 deniz milidir.⁹ Türkiye saati, İrlanda saatine göre 2 saat ileridir.

Drogheda'nın Kısa Tarihi

Kasaba yakınlarında Neolitik Çağ'dan kalma arkeolojik anıtların bulunması buranın çok eski bir yerleşim merkezi olduğunun kanıtıdır.¹⁰ Kasabadaki en eski anıt, şu anda Millmount Kalesi olarak bilinen ve Boyne Nehri'nin güney kıyısında muhtemelen Meath Norman Lordu Hugh tarafından inşa edilen Motte Bailey şatosudur. Bilinen en eski belediye tüzüğü, 1194'te Walter de Lacy tarafından Drogheda-in-Meath'e verilmiştir.¹¹

⁸ Documents of Irish Foreign Policy, No. 54 UCDA P4/856, Kevin O'Shiel to each member of the Executive Council, Dublin, 29 March 1923, www.difp.ie/viewdoc.asp?DocID=390

⁹ www.timeanddate.com/time/travel.html

¹⁰ G. Stout, Newgrange And The Bend Of The Boyne, Cork University Press, 2002.

¹¹ J. Bradley, "The Topography and Layout of Medieval Drogheda", Co. Louth Archaeological and Historical Journal, 19, 2, 1978, 98-127.

Harita-1: İrlanda ve Drogheda Kasabasının Konumu

Kasabanın adı, *Gerard Boate* tarafından 1600'lü yıllarda yazılan İrlanda'nın Doğal Tarihi adlı eserde ortak telaffuza uygun olarak "Tredagh" olarak yazılmıştır.

Drogheda, Ortaçağ'da İngiltere'nin işgal yıllarında sıklıkla İrlanda Parlamentosu toplantılarına ev sahipliği yaptı. Desmond Kontu ve iki küçük oğlu, 1468'de Sevgililer Günü'nde Drogheda'da idam edildi. Parlamento 1494 yılında şehre taşınmış ve bir yıl sonra İrlandalı tarihin en önemli yasası olan "Poynings Law"ı kabul etmiştir. Böylece, İrlanda Parlamentosu'nun yasama yetkilerini Kral ve İngiliz Konseyi'ne etkili bir şekilde dayatılmıştır.

Kasaba, İrlanda Konfederasyon Savaşları sırasında iki kez kuşatılmış ve kasaba *Oliver Cromwell* tarafından 11 Eylül 1649'da alınmıştır. İrlanda'nın Konfederasyoncular tarafından fethinden sonra Kraliyet yanlıları halkı katliama tabi tuttular. Tarihi kayıtlara göre, Drogheda'nın ele geçirilmesinden sonra "her on kişiden biri öldürüldü. Geri kalanlar ise Barbados'a gönderildi."¹² Kasabanın yaklaşık 6 km batısında Boyne Nehri kıyılarında 1690 yılında Boyne Muharebesi yaşanmıştır.

1790'da Drogheda Liman Komiserliği kuruldu, daha sonra Drogheda Port Şirketi kuruldu. 1825 yılında kasabada Drogheda Buharlı Paketleme Şirketi kurulmuş ve Liverpool'a nakliye hizmetleri sağlanmıştır.

1837'de Drogheda bölgesinin nüfusu 17.365 iken, kasabada 15.138 yaşıyordu. Kasaba nüfusundan da anlaşılacağı üzere, Drogheda tam bir sanayi kasabası idi.

Drogheda, dünyaca meşhur içki şirketlerinin damıtma tesislerinin bulunduğu bir kasabadır. Örneğin *Jameson Whiskey*, *Coca-Cola*, *Guinness*, *Jack Daniel's* gibi küresel çapta tanınan şirketler, uzunca senelerden beri, içkilerinin büyük bir bölümünü Drogheda'da üretmekte ve damıtmaktadırlar. Günümüzde de Drogheda'nın viski, cin, elma şarabı ve biraları hayli meşhurdur. İlk *Coca-Cola* konsantresi de Drogheda'da üretilmiş ancak daha sonra Mayo'ya taşınmıştır.¹³

¹² Antonia Fraser, *Cromwell, Our Chief Of Men*, London, 1973.

¹³ www.en.wikipedia.org/wiki/Drogheda

1681'de Londra'da idam edilen Aziz *Oliver Plunkett*'in kurtulmuş kafası 1921'de West Caddesi'ndeki Aziz Petrus Kilisesi'ne getirilmiştir.

Papa 2. John Paul, Kraliçe Elizabeth'in kuzeni *Lord Mountbatten*'in 1979'da Mullaghmore'da IRA suikastına uğramasından hemen sonra Drogheda'ya gelmiş ve 300.000 kişiye seslendiği konuşmada "dizlerinin üzerinde" paramiliter gruplara İrlanda'daki şiddeti sona erdirmek için çağrıda bulunmuştu.¹⁴

Drogheda'da beş spor kulübü vardır. Kasabanın futbol takımı Drogheda United, 2007'de kulübün tarihinde ilk kez İrlanda Ligi şampiyonu oldu. Kulübün taraftarlarının takma adı *Drogs*'dur. Stadyumun döşeme tarafındaki taraftarların genellikle "Super Drogs" adlı bir şarkıyı söylediğinin savunulmasından sonra kulüp, resmi olarak takma adını benimsedi.¹⁵ Drogheda United FC, Türkiye'den Trabzonspor "kardeş takım"dır. Her iki takımın renkleri bordo ve mavidir. Futbolun dışında rugby ilgi görmektedir.

Drogheda, büyüyen bir turizm endüstrisine sahip eski bir şehirdir. UNESCO Dünya Mirası alanı olan Newgrange, şehir merkezinin 8 km batısındadır. Ayrıca Millmount Kalesi ve müzesi, 1300'lerden kalan Saint Laurence Kapısı, denizaltı mucidi *John Philip Holland* anıtı, Boyne Viyadüğü, John Jameson Whiskey Kurucusu John Jameson'un evi, Boyne Savaşı meydanı, Clogherhead balıkçı köyü, Mellifont Manastırı, Dominic's Park'taki Prenses Grace Gül Bahçesi önemli mekanlardır.

Türklerin İnsani Yardımlarına İlişkin Örnekler

Tarihte, yardıma muhtaç insanlara din, dil, ırk ve milliyet ayrımı yapmadan yardım eden milletler içinde Türkler her zaman en önde olmuşlardır.

Türkler, hiçbir karşılık beklemeden 1492 yılında İspanya'dan kovulan Yahudileri kendi ülkelerine kabul etmişlerdir. Sultan 2. Bayezid, Kemal Reis komutasında Türk gemilerini göndererek İspanya Yahudileri'nin Türkiye'ye gelmesini sağlamıştır. Daha sonraki yıllarda İspanya'dan kovulan Müslümanlar Osmanlı İmparatorluğu'na kabul edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rus katliamına maruz kalan Çerkezler ve Abhazlar da Türk ülkesine kabul edilmişlerdir. 1987 yılında Bulgaristan'dan kovulan 600 bin kişi Türkiye tarafından kabul edilmiştir.

1992 yılında Irak'ta Saddam Hüseyin'in zulmüne maruz kalan 300 bin Kürt, Türkiye tarafından Türkiye topraklarında korunmuştur. Suriye Savaşı sırasında Türkiye'nin sınırları içinde her tür ihtiyacını karşıladığı insan sayısı 4 milyona ulaşmıştır. Myanmar'da ortaya çıkan facia sonrasında Türkiye, mültecilerin masraflarını Türkiye'nin ödeyeceğinin garantisini vererek Pakistan'dan sınırların açılmasını istemiştir. Türkiye'nin resmi yardım kuruluşu olan TİKA 150'den fazla ülkede faaliyet göstermektedir. Türklerin sivil yardım örgütleri de 200'den fazla ülkede faaliyettedir.

Türklerin sahip olduğu insani özellikleri anlayabilmek için bu örnekleri hatırlatmak gerekmektedir. İşte bu örnekler, Türkiye'nin "Büyük Kıtık" sı-

¹⁴ Christine Doherty, "Drogheda Was Safe Place For Pope To Visit", *The Independent*, Erişim: 17 June 2017.

¹⁵ www.en.wikipedia.org/wiki/Drogheda_United_F.C.

Harita-2: 1840 Yılında Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Britanya ve Avrupa

rasında, hiçbir çıkarı olmamasına rağmen İrlanda'ya neden yardım yaptığını anlayabilmek için önemlidir.

Batılı ülkeler her harcamasını iktisadi kuralara uygun olarak “*kâr ve zarar*” hesabı sonrasında yaparlar. Türkler ise, tarih öncesinden gelen anlayışlarının devamı olarak, geri ödeme beklentisi olmadan, çok farklı topluluklara iyilikte bulunabilir ve şefkat gösterebilirler.

Drogheda Üzerinden Başlayan Tartışmalar

İrlanda Cumhurbaşkanı *Mary McAleese*, “Türk Sultanı Abdülmecid, “Büyük Kıtık” sırasında İrlanda'ya yiyecek yüklü üç gemi gönderdi. Yük, Drogheda Limanı'nda boşaltıldı. O tarihten bu yana, insanların ısrarıyla, ülkenizin ay-yıldız şehrin armasının parçası haline geldi.¹⁶ “İrlanda halkı bu eşine az rastlanır bonkörlük girişimini asla unutmadı ve bunun sonucunda sizin bayrağınızdaki semboller, bu güzel yıldız ve hilali bölgenin sembolü haline getirdiler. Hatta futbol takımının formalarının üzerinde de bu güzel Türk sembollerini görüyoruz. Eğer Drogheda'ya ziyaret edecek olursanız Türk millî takımının sahada futbol oynadığını düşünebilirsiniz.”¹⁷ dedikten sonra İrlanda'da

Resim-2: Drogheda kasabasının futbol takımının ay-yıldızlı arması

iki alanda tartışmalar başladı. Tartışmaların ilki Drogheda'nın armasındaki “*ay-yıldız*” bulunmasının nedeni, ikincisi de Türklerin İrlanda'ya yaptığı yardımın gerçek olup olmadığı hususundaydı.

Drogheda'nın ve şehrin futbol takımının armasında “*ay-yıldız*” yer alması, 1845-1852 yılları arasında İrlanda'da yaşanan “Büyük Kıtık” sırasında Türklerin İrlanda'ya Drogheda limanı üstünden yaptığı yardım ile ilişkilendirildiğinden Türk medyasında son derece popüler bir görüştü.

¹⁶ Ken Murray, “President Tells Turks An Anecdote Of Myth Not Fact”, *The Irish Times*, 25 March 2010.

¹⁷ www.milliyet.com.tr/irlanda-takiminda-niye-ay-yildiz-var-siyaset-1215321/

Sözler, Drogheda Tarih Kurumu tarafından reddedildi. Drogheda Tarih Derneği, o zamanlar Türkiye'den gelen kargo ile şehre gelen herhangi bir gemi kaydı olmadığını söyledi.¹⁸

Gazeteci Ken Murray, Cumhurbaşkanı Mary McAleese'nin Drogheda'nın sembolleri ile ilgili açıklamalarının "yerel efsaneye dayandığını ve gerçeği bilmediğini öğrendikten sonra yüzü kızardı" şeklinde değerlendirmişti.¹⁹

Murray, görüşlerini Drogheda Tarih Derneği yöneticilerinden Liam Reilly'nin, açıklamaları ile desteklemişti. Liam Reilly ise, İrlanda Cumhurbaşkanı Mary McAleese'nin yorumlarının yanlış olduğunu ve "Drogheda Liman Otoritesi'nde bu yardımın hiç gerçekleştiğine dair bir kayıt yok. İrlanda'nın İngiliz valisi Kral John Lackland'ın 1210 yılında Drogheda'yı "kasaba" yaptığı ilk kanunda, ay ve yıldız kullanıldığını kasabadaki Millmount Müzesi'nde görebilirler."²⁰ demişti.

Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Mary McAleese'nin sözcüsü Sheila Clarke, geri adım atan bir açıklama yaparak "Sağlanan bilgiler iyi niyetle konuşmaya dahil edilmiş olsa da, referansın ... sağlam tarihsel gerçekler üzerine kurulu olmadığı kabul edilmektedir."²¹ demişti.

Drogheda Armasının Özellikleri

Drogheda'nın tarihi arması, kasabada hâlâ duran Normanlardan kalma bir bina olan St. Laurence Kapısı etrafında şekillenmiştir. Wikipedia'nın İngilizce versiyonundaki bilgilerde ve Droghedalı yerel tarihçilere göre, "Ay ve yıldız, kasabaya kendi tüzüğünü yapan Kral John'un kraliyet mührüdür."²²

Armanın sol yanındaki üç İngiliz aslanı, Drogheda'nın bir İngiliz garnizon kasabası oluşunu sembolize etmektedir. Armanın sağ tarafındaki gemi, kentin önemli bir ticaret limanı oluşunu temsil etmektedir.

Kasaba'nın sloganı, "Tanrı gücümüzü, nimetlerini çoğaltsın" veya "Gücümüzü Tanrı için harcayalım; şan ve şeref malınız olsun" şeklinde çevrilebilecek olan "Deus praesidium, mercatura decus"dur.²³ Bütün bunların üzerinde de, turkuaza yakın renkte bir ay ve yıldız bulunmaktadır.

Günümüzde Wikipedia gibi açık kaynak ansiklopedilerinde şehrin arması olarak gösterilen ve üzerinde ay-yıldız bulunan armanın 1905 yılına ait bir "JaJa"ya ait bir posta kartı serisinden²⁴ olduğu belirtilmektedir.

Resim-3: Drogheda kasabasının ay-yıldızlı arması

¹⁸ Ken Murray, "Role of Turkey During Famine Clarified", *The Irish Times*, Jun 1, 2010.

¹⁹ Ken Murray, "President Tells Turks An Anecdote Of Myth Not Fact", *The Irish Times*, 25 March 2010.

²⁰ Ken Murray, "President Tells Turks An Anecdote Of Myth Not Fact", *The Irish Times*, 25 March 2010.

²¹ www.pressreader.com/ireland/drogheda-independent/20100331/285014030685148

²² www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Drogheda

²³ "Entry for Drogheda in Lewis Topographical Dictionary of Ireland (1837)", Libraryireland.com. Retrieved 20 July 2017.

²⁴ www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Drogheda

Almanya'nın Bremen şehrindeki Kaffee HAG'ın 20. yüzyılın başlarında yayınladığı mühür, damga ve armaları arasında bulunan ve 1925 yılında yayınlanan Drogheda arması²⁵ ise daha farklıdır.

Drogheda'daki Diğer Ay-Yıldız Sembolleri

Öte taraftan Drogheda'da ay-yıldız sembolünün tarihte de kullanıldığına dair kesin kanıtlar yoktur. Örneğin Drogheda'daki en eski mezarlık olan *St. Peter's Mezarlığı*'nda ay-yıldız sembolüne hiç rastlanmamaktadır.

St. Jones Home'daki Arma

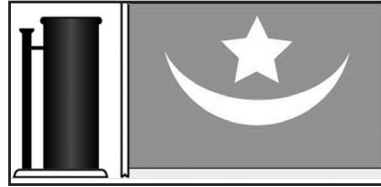

Resim-4: Drogheda kasabasında St. Jones Home üstündeki ay-yıldız

Drogheda'da *St. Jones Home*'nin kapısının üstünde ay-yıldız sembolü vardır. *St. John's Home* iki binadan oluşur. Her bina, üç bölmelidir ve iki katlı iki ev içerir. Binalar, ortasında bir kapı yerleştirilen duvar ile birbirine bağlanmıştır. Daha önce "*savaş dullarının yaşam alanı*"²⁶ olan bina kapısının üzerinde ise sağa ve sola yerleştirilmiş ay-yıldız sembollerinin arasına "*St. John's Home*" yazısı yerleştirilmiştir. Binaların boş duvarları yarım ay şeklindeki pencerelerle ve derin olmayan alınlıkla süslenmiştir.²⁷ *Archiseek* sitesine göre, ay-yıldız sembolü bulunan *St. John's Home*, 1816 yılında inşa edilmiştir. Ancak, kapı ve üzerindeki ay-yıldız simgesinin de aynı tarihte inşa edildiğine dair bir bilgi yoktur.

Drogheda United Spor Kulübü'nün Arması

1919 yılında kurulan orijinal Drogheda United, kurulduğu ilk yıllar ligde yer almayan bir kulüptü. Bir başka Drogheda takımı olan 1962 kuruluşlu Drogheda FC ile 1975 yılında birleşti. 2007 yılında İrlanda şampiyonu olan kulübün armasında neden ay-yıldız bulunduğu dair açıklayıcı bilgi yoktur. Kulübün resmi internet sayfasında "*Drogheda United, Trabzonspor FC ile ilişkili olmaktan gurur duyuyor (Drogheda United is proud to be associated with Trabzonspor FC)*"²⁸ yazısı dikkati çekmektedir.

Resim-5: Drogheda Steam-Packet Company'nin ay-yıldızlı bayrağı

²⁵ www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Coffee_Hag_-_Coat_of_arms_of_cities_and_towns_of_the_British_Isles

²⁶ Fiona Magennis, "Fears For St John's Over Valdals", *Drogheda Independent*, May 2, 2012.

²⁷ www.archiseek.com/2010/1816-st-johns-home-drogheda-co-louth/

²⁸ www.droghedaunited.ie/the_club/history/

Drogheda Steam-Packet Company'nin Ay-Yıldızlı Bayrağı

Drogheda Buharlı Paket Şirketi 1826 yılında Drogheda Paddle Steamship Co. olarak kuruldu. 1825-1902 yılları arasında Drogheda ve Liverpool arasında nakliye hizmeti verdi.²⁹

Şirket Bayrağı, Lloyd'un Birleşik Krallık'taki Buharlı Gemi Sahiplerinin Bayrakları'nı Ayırt Eden Kodları'nın 1882 baskısında yeşil zemin üzerine ay-yıldız şeklindedir. Başka bir versiyonda daha büyük bir yay gösterilmiştir.

Co. Louth Golf Club Arması

Co. Louth Golf Kulübü arması, buğday başağı tarafından alttan çevrelenen golf topu ve golf sopasından oluşmaktadır. Armanın üzerinde hilal ve ay bulunur.

Günümüzde Louth Golf Kulübü "Balt-ray" olarak biliniyor. 1892'de Messrs Pentland & Gilroy tarafından yapılan bir toplantı, kulübün resmi kuruluş tarihi olarak benimsenmiştir.³⁰ Kulübün resmi internet sitesinde, kulübün armasındaki sembollerle ilgili bilgi verilmemiştir.

Resim-6: Drogheda kasabasında ay-yıldızlı arma taşıyan bir okul

Diğer Hilal ve Yıldız Armaları

Drogheda'da çok yaygın olmamakla birlikte hilal ve ay sembolü olarak kullanılmaktadır. Bunlar içinde bir okul, birkaç mağaza vardır. Bunların dışında hilal ve yıldız sembolü görülmemektedir.

Dönemin Osmanlı Armalarındaki Hilal ve Yıldız Kullanımı

Drogheda armasında hilal ve yıldız kullanılması'nın Türklerle ilgisi olup olmadığı hakkında, o dönemde Türklerin kullandığı hilal ve ay taşıyan materyalleri incelemek suretiyle de bir fikir sahibi olunabilir.

Türklerin İrlanda'ya yardım gönderdiği sırada Osmanlı padişahı Abdülmecid idi. O halde, Abdülmecid'in berat ve nişanlarındaki hilal ve ay sembolleriyle, Drogheda armasındaki hilal ve ay sembolleri yan yana getirilerek, benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulabilir. Bu inceleme yöntemi kesin bir sonuç vermemekle birlikte, fikir oluşması bakımından önemlidir.

Resim-7: Drogheda kasabasının ay-yıldızlı arması

Resim-8: Sultan Abdülmecid nişanındaki ay-yıldız

St. John's Home'deki yıldız yedi köşelidir. Kral 2. William'a ait armadaki yıldız altı köşelidir. Buna karşılık, Drogheda armasındaki yıldız ise sekiz köşelidir. Drog-

²⁹ www.en.wikipedia.org/wiki/Drogheda_Steam_Packet_Company

³⁰ www.countylouthgolfclub.com/history.html

heda Buharlı Paket Şirketi'nin armasındaki yıldız da beş köşelidir. Şehrin futbol takımı Drogheda United'in armasındaki yıldız ise beş köşelidir. Co. Louth Golf Kulübü armasındaki yıldız ise sekiz köşelidir. Türk Sultanı Abdülmecid'in döneminde Türk bayrağında ve Sultan'ın Mecidiye Nişanı'ndaki yıldız ise beş köşelidir.

İrlandalı Araştırmacıların Görüşleri

Yerel tarihçi Brendan'a göre,

“Drogheda'nun yıldız ve hilal arması aslında M.S. 1210 yılına, belki de daha erken bir tarihe kadar uzanmaktadır.”

1185 yılının Nisan ayında o zamanlar Prens olan John, İrlanda'ya yaptığı ilk ziyarette, şu anda Drogheda'da bulunan Bertram de Verdun'la birlikte Kraliyet Yönetimi'ne geniş araziler verdi.

İrlanda'da kaldığı dönemde sadece 19 yaşında olan genç Prens, daha sonra 1210 yılında Kral olarak hüküm sürdüğü sırada, İrlanda'ya yaptığı ikinci seferinde, idare ve hukukun temellerini attı. Prens John, 1185 yılının Aralık ayında İngiltere'ye döndü ve bu tarihte Hugh de Lacy, Drogheda kasaba-

Resim-9: Kral 2. William (1087-1100)'in kullandığı ay-yıldız sembolü

sını kuruyordu. Hugh'nun oğlu Walter de Lacy'ye sonra kasaba kurmasının ilk beeratı 1194'te verildi. Kral John, 1210'da Drogheda'ya geri döndüğünde kasaba gelişmişti. John'un Askeri Arması'ndaki ay-yıldız, Haçlı Seferleri sırasında ve daha öncesinde Yakın Doğu'ya yapılan keşif gezilerinden alındı. Kendi şartı gereğince Drogheda kasabasına hilal ve yıldız sembolü hakim oldu. Daha sonra, İrlanda'da hilal ve yıldızlı sikkeler bastırıldı. Yıldız ve hilal sembolü Dublin'deki St. Patrick Katedrali'ndeki heykellerin üzerindeki de görülüyor.³¹

Bu konuyla ilgili İrlanda forumlarında yapılan tartışmalarda da, *“güzel bir hikaye, ama ne yazık ki muhtemelen doğru değil”* görüşü hakimdir. Bu tartışmalarda özetle, *“Türklerin Drogheda'ya yardım ettikleri kesindir. Ancak hilal ve yıldız, Kral John ve Arslan Yürekli Richard olarak da bilinen Kral 1. Richard'ın kraliyet mühürlerinin bir parçasıydı. Portsmouth ve Drogheda aynı nedenlerden dolayı yıldız ve hilal simgesini kullanıyorlar. Kral Richard, Portsmouth'a ve Kral John da, Drogheda'ya şehir olması için kraliyet izni vermişti.”* görüşü yaygındır.

D'Alton'un 1844 yılında yayınlanan eserinde belirttiğine göre, armanın tepesine yıldız ve hilal konulması belediye başkanının mührünün bir parçası olarak tasarlanmıştır.³² Bu husus D'Alton'un eserinde, şöyle belirtilmektedir:

“The mayors's seal is not more expressive, exhibiting, o a field azure, a crenelated gate of two towers argent, portcullised sable, surmounted by pennon gules, on the dexter a ship appearing to sail behind the gate, having St. George's ensign displayed o ver her stern; on the sinister tree

³¹ Alison Comyn, *President Sparks Star And Crescent Debate*, Drogheda Independent, March 31 2010.

³² John D'Alton, *The History of Drogheda: With Its Environs, and an Introductory Memoir of the Dublin and Drogheda Railway*, 1844, p. 138.

*lions of England issuant or; crest on a wreath, a crescent and star argent.
Motto, "Deus praesidium, mercatura decus." In addition to, these were
used a privy and staple seal.*³³

Bu ifadenin Türkçesi şöyledir:

"Belediye Başkanlarının daha etkileyici olmayan bir tarla mavisini üzerinde sergilenen mühründe iki kulanın kapalı, cilalı ve mazgallı, kehanet kural-larıyla üstesinden gelinmiş bir kapısı var. Dexter üzerinde kapının ardında yelken gibi görünen kış tarafında Aziz George'u hatırlatan bir gemi, İngiltere'nin uğursuz ağaç aslanlarına ihraç edilen malları sembolize ediyor. Bir ay-yıldız çelengi, "Deus praesidium, mercatura decus" sloganı ile tamam-lanıyor. Buna ek olarak, bunlar bir özel ve elyaf mühür olarak kullanıldı."

Sonuç

John Lackland (1166-1216) olarak da bilinen Kral John, 1199'dan 1216'da ölümüne kadar, 17 yıl, İngiltere Kralı olmuştu. Drogheda iki ayrı kasaba olarak kurulmuştur. Bunlardan Drogheda-in-Meath 1194'te kasaba tüzüğüne kavuştu. Drogheda-in-Oriel (veya 'Uriel') County Louth daha sonra biliniyordu. 1412'de bu iki kasaba birleşti "Drogheda Kasabası" ortaya çıktı.³⁴ Kasabaya tüzüğü yaptıran Kral John'dur, ama Kral John'un mühründe ay-yıldız bulunmamaktadır. Mühründe ay-yıldız bulunan İngiltere Kralı, 1087-1100 arasında Kral olan 2. William'dır. Bu nedenle, Wikipedia'nın İngilizce versiyonundaki bilgilerde ve Droghedalı yerel tarihçilerin "Ay ve yıldız, kasabaya kendi tüzüğünü yapan Kral John'un kraliyet mührüdür" şeklindeki görüşler kesinlikle doğru değildir.

İrlanda'ya hakim olan Kral William mühründe altı köşeli ay-yıldız kullanmıştır. Buna karşılık, Drogheda armasındaki yıldız ise sekiz köşelidir. Bu nedenle, Drogheda armasında kullanılan ay-yıldızın 2. William'ın mührü nedeniyle olduğunu iddia etmek de gerçekçi görünmemektedir.

Co. Louth Golf Kulübü armasındaki yıldız ise sekiz köşelidir. 1826 yılında kurulan Drogheda Paddle Steamship Company'nin armasındaki yıldız ile, 1919 yılında kurulan şehrin spor kulübü Drogheda United'in armasındaki yıldız ise beş köşelidir. Türk Sultanı Abdülmecid'in döneminde Türk bayrağında ve Sultan'ın Mecidiye Nişanı'ndaki yıldız da beş köşelidir.

D'Alton'un Drogheda armasının tepesine yıldız ve hilal konulması ile ilgili bilgiyi verdiği kitabı 1844 yılında yayınlanmıştır. Türklerin cömertliğinin öyküsü ise, şimdilik elde olan belgelere 17 Nisan 1847'de London Times'da ve yine 17 Nisan 1847'de Nation gazetesinin sayfalarında yayınlandı. Türk Sultanı'nın İrlanda'ya insani amaçlı yardımının ayrıntıları, 21 Nisan 1847 Çarşamba günü London Morning Post'un sayfalarında da yer almıştı.

Bu bilgiler göz önüne alındığında, Drogheda armasına ay-yıldız eklendiğinde, henüz Drogheda'ya Türk yardımı ulaşmamıştı.

³³ John D'Alton, *The History Of Drogheda: With Its Environs, And An Introductory Memoir Of The Dublin And Drogheda Railway*, 1844, p. 138.

³⁴ www.en.wikipedia.org/wiki/Drogheda

Tanınmış yerel tarihçi *Brendan Matthews*'e göre, Drogheda Belediyesi'nde "hilal ve yıldızın sembol olarak kabul edildiği zaman ile, Türk yardım gemilerinin geldiği zaman mükemmel bir şekilde eşleşiyor. Ancak kesin belgesel kanıt veya kanıtların bulunmaması tesadüf olmayabilir."³⁵

Kaynaklar

- BRADLEY, J.: "The Topography And Layout Of Medieval Drogheda", *Co. Louth Archaeological And Historical Journal*, 19, 2, 1978, 98-127.
- CONNOLLY, S.J., *The Oxford Companion to Irish History*, 2007, Oxford Univ. Press. p. 423, ISBN 978-0-19-923483-7.
- COMYN, Alison: *President Sparks Star And Crescent Debate*, Drogheda Independent, March 31, 2010.
- D'ALTON, John, *The History Of Drogheda: With Its Environs, And An Introductory Memoir Of The Dublin And Drogheda Railway*, 1844, p. 138.
- Documents of Irish Foreign Policy*, No. 54 UCDA P4/856, Kevin O'Shield to each member of the Executive Council, Dublin, 29 March 1923, www.difp.ie/viewdoc.asp?DocID=390.
- DOHERTY, Christine: "Drogheda Was Safe Place For Pope To Visit", *The Independent*, Retrieved 17 June 2017.
- Entry for Drogheda in Lewis Topographical Dictionary of Ireland* (1837), Libraryireland.com, Retrieved 20 July 2017.
- FRASER, Antonia: *Cromwell, Our Chief Of Men*, London, 1973.
- HAMMER, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: 11, s. 136.
- MAGENNIS, Fiona: *Fears For St. John's Over Valdals*, Drogheda Independent, May 2, 2012.
- MURRAY, Ken: "Role Of Turkey During Famine Clarified", *The Irish Times*, Jun 1, 2010.
- MURRAY, Ken: "President Tells Turks An Anecdote Of Myth Not Fact", *The Irish Times*, 25 Mart 2010.
- Oxford University Press*, "Oxford Dictionaries Online: 'Gaelic'", Oxford Dictionaries Online, Retrieved, 5 January 2017.
- STOUT, G.: *Newgrange And The Bend Of The Boyne*, Cork University Press, 2002.

İnternet Kaynakları

- www.archiseek.com/2010/1816-st-johns-home-drogheda-co-louthcountylouthgolfclub.com/history.html
- www.en.wikipedia.org/wiki/Drogheda
- www.en.wikipedia.org/wiki/Drogheda_Steam_Packet_Company
- www.en.wikipedia.org/wiki/Drogheda_United_F.C
- www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Coffee_Hag_-_Coat_of_arms_of_cities_and_towns_of_the_British_Isles
- www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Drogheda
- www.droghedaunited.ie/the_club/history/
- www.mfa.gov.tr/turkiye-irlanda-siyasi-iliskileri-.tr.mfa
- www.milliyet.com.tr/irlanda-takiminda-niye-ay-yildiz-var-siyaset-1215321/
- www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Drogheda
- www.pressreader.com/ireland/drogheda-independent/20100331/285014030685148
- www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59b2d75722ed84.1161052
- www.timeanddate.com/time/travel.html
- www.transceltic.com/blog/story-of-turkish-aid-irish-during-great-hunger
- www.turtlebunbury.com/history/history_irish/history_irish_sultan.htm

³⁵ Alison Comyn, *Ottoman Ships On The Boyne, New Evidence For The 'Myth'*, Drogheda Independent, 23 Mayıs 2012.

MOĞOL HÂKİMİYETİNDE ANADOLU VE ANADOLU'DA MOĞOL NOYANLARININ İSYANLARI

Yrd. Doç. Dr. Ömer TOKUŞ*

Öz

Doğu Moğolistan'da 1206 yılında göçebe boyları bir araya getiren Timuçin (Cengiz Han) liderliğinde güçlü bir siyasi teşekkül olarak tarih sahnesine çıkan Moğollar, Çin üzerinde hakimiyet kurduktan sonra batıya yönelerek Merv ve Nişabur gibi İslam dünyasının önemli şehirlerini ele geçirmeyi başardılar. Batı yönündeki ilerlemelerini sürdüren Moğollar öncelikle Harizmşahlar ile mücadeleye koyularak üstünlük sağladıktan sonra Harizmşah Celeddin'i Amid önlerinde yenerek Anadolu Selçuklu Devleti ile sınır komşusu oldular. Bu tarihten sonra Anadolu'daki dâhili gelişmeleri yakından takip etmeye başlayan Moğollar Selçuklu ordusunun 1240 yılında Babailer isyanının bastırılması esnasındaki zayıflığını gördükten sonra şartların oluştuğunu düşünerek 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i mağlup edip Anadolu'ya hâkim oldular. Böylece Anadolu Selçuklularının yönetimine müdahil olan Moğollar hükümdar tayinlerinde önemli roller üstlenmeye başladılar. Moğol Hanı Mengü Han döneminde ülkenin sınırlarının genişlemesine bağlı olarak merkeze uzak yerlerin yönetiminin zorlaşmasından dolayı Hürlâgü Yakındoğu'ya gönderilince yakın gelecekte İlhanlılar olarak adlandırılacak olan yeni bir siyasi teşekkül ortaya çıktı. İran coğrafyasına hâkim olarak Abbâsileri yıkan İlhanlılar özellikle Argun Han döneminde (1284-1291) izlenen yanlış politikalar ve devlet işlerinin denetiminde görülen lakaytlıklardan dolayı dâhili problemler ile yüzleşmeye başladı. Bunlara ek olarak 1291 yılında Argun Han'ın ölümünden Gazan Han'ın (1295-1304) hükümdarlığına kadar geçen zaman dilimi içerisinde yaşanan taht kavgaları da Moğol Beyleri arasındaki mücadeleleri artırmıştı. Ayrıca Moğollar tarafından Anadolu'ya tayin edilen Togaçar Noyan, Baltu, Sülemiş Noyan ve Timurtaş Noyan gibi emirler kısa bir süre sonra isyan etmişlerdir. Bu çalışmamızda Moğolların Anadolu Selçuklu Devleti üzerindeki hâkimiyetleri, tesirleri ve son olarak da Moğolların

* Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

zayıflamalarına bağlı olarak Anadolu'da isyan eden Moğol bey veya emirlerinin faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Moğollar, Anadolu Selçuklu Devleti, Köseadağ Savaşı, Toğaçar Noyan, Baltu Noyan, Sülemiş Noyan, Timurtaş Noyan.

Mongolian Domination Of Anatolian And Mongolian Revolts In Anatolian

Abstract

Mongols, after establishing of which, it became a strong political organization under the leadership of Timuçin (Genghis Khan), who brought together nomadic tribes in 1206 in East Mongolia and after their dominance over China, they headed to the west and succeeded in capturing the important cities of the Islamic world such as Merv and Nishapur. The Mongols, who continued their progress towards the West, at first they defeated Harismşah Celaleddin who was the ruler of Harismşah, in front of Amid, and then became the neighbor with the Anatolian Seljuk State. Then, Mongols started to follow the developments in Anatolia closely, and after seeing the weakness of the Seljukid army during the repression of the Babuids rebellion in 1240, they defeated the Seljuk ruler Gıyaseddin Keyhüsrev II in the Köseadağ War in 1243 and dominated Anatolia. Thus, the Mongols, who were involved in the administration of the Anatolian Seljuks, began to play an important role in the appointment of the monarchs. As a result of the expansion of the borders of the country during the reign of Mongol Khan Mengü Khan, a new political formation emerged in the near future to be called Ilkhanians after Hülagü's being sent to Near-East because of difficulties in the management of places far away from the center. The Ilkhanians, who destroyed the Abbasids dominantly in Iranian geography, began to face internal problems, especially due to the false politics and the loyalties observed under the control of state affairs observed during the Argun Khan period (1284-1291). In addition to this, the time period from the year of the death of Argun Khan in 1291 until the rule of Gazan Khan (1295-1304), the throne struggles increased the conflicts between the Mongol Lords. In addition, the emirs such as Togacar Noyan, Baltu, Sülemiş Noyan and Timurtaş Noyan, appointed by the Mongols to Anatolia, rebelled after a short period of time. In this study, the dominance and influence of the Mongols over the Anatolian Seljuk State and finally the activities of the Mongol Lords or their orders revolted in Anatolia due to the weakening of the Mongols have been emphasized.

Keywords: Mongols, Anatolian Seljuk State, Köseadağ War, Toğaçar Noyan, Baltu Noyan, Sülemiş Noyan, Timurtaş Noyan.

Giriş

600 (1203) yılında Timuçin (Cengiz) Doğu Moğolistan'da bulunan Karahı-tayları mağlup ettikten¹ birkaç yıl sonra bölgede dağınık bir şekilde meskun bulunan göçebe boyları birleştirerek Cengiz unvanı ile Moğolların başına geçti (603/1206).² Bu tarihten sonra Pekin'e de boyun eğdirmeyi başaran Cengiz

¹ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Haklı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul 1981, s. 474.

² Abraham Constantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 55-56; Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Mehmet Harmancı, Yeniyl Yayınları, İstanbul 1996, s. 75-76.

Han, Otrar sınır kentinde bir Moğol ticaret kafilesinin Harizmşahlar tarafından pusuya düşürülmesinden³ sonra 1219 yılında ordularını İslam topraklarına sokarak 617 (1220)'da Maveraünnehir'in tamamını ele geçirerek Doğu İran'ı istila etti.⁴ Cengiz Han'ın 626 (1228) yılında vefatından sonra yerine Ögedey Han büyük kağan olarak seçildi.⁵ Bu tarihten sonra doğuya doğru ilerleyen Moğol birlikleri öncelikle Harizmşahları mağlup ettiler ve akabinde de 628 (1230) yılında Harizmşahların Anadolu Selçukluları karşısında mağlup oldukları Yassıçemen Savaşı'nı fırsata dönüştürerek onları takibe koyuldular. Nitekim Amid önlerinde Celaleddin Harizmşah'a ani bir baskın yaparak onu firara zorladılar. Moğol saldırısından kurtulmayı başaran Celaleddin ise Amid dağlarında bir çoban tarafından öldürülünce Moğol kuvvetleri Anadolu Selçukluları ile direkt temasa geçtiler.⁶ Moğolların ilerleyişi Anadolu'ya doğru kesif bir göç hareketinin meydana gelmesine neden oldu.⁷

Harizmşah Emiri Celaleddin'i takiben Doğu Anadolu'ya kadar ulaşan Moğollar 628 (1230-1231) yılında Eyyübiler ve Artuklular ait birçok şehri ele geçirdiler.⁸ Kuzeyde ise Curmagun Noyan 629 (1232) yılında Gürcistan'a girmeye muvaffak olarak Ermenistan'a hakim oldu ve bir yıl sonra da Gence'yi ele geçirdi.⁹ Mugan'a karargahını kuran¹⁰ Curmagun Noyan'ın başında bulunduğu Moğol birlikleri 629 (1232) yılında Sivas'a kadar ilerleyerek şehirleri yaktılar, birçok kişiyi öldürdüler ve ele geçirdikleri esirler ile geri çekildiler. Bu gelişmeler karşısında Anadolu Selçuklu Devleti'nin tahtında bulunan Alâeddin Keykubad (1220-1237) Kemaleddin Kamyar komutasında bir orduyu göndererek bu yangını söndürmek ve karışıklığı sonlandırmakla görevlendirdi.¹¹

³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 116-119; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 94-96.

⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 129-180; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça - Abdulkemim Özeydin, Cilt: XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 315-325; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 101-102; Lewis, *a.g.e.*, s. 75-76; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 523.

⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 185; Barthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987, s. 44; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 144; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Journal of Seljuk Studies)*, I, Ankara 1971, s. 1; Charles Melville, "Moğol Yönetimi Altında Anadolu", *Türkiye Tarihi Bizans'tan Türkiye'ye 1071-1453*, Cilt: I, Ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 80.

⁶ Ebu'l-Fidâ - el-Melikü'l-Müeyyed İmadeddin, *Târihu'l-Ebi'l-Fidâ el-Müsemma el-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, Cilt: II, thk. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 247-251; Aydın Taneri, *Harezşahlılar*, TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 87-90; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Kaykubâd Devri, Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1120-1237)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 62-63; Osman Çetin, "Sultan I. Alâeddin Keykubad ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, (1992), s. 112-113.

⁷ Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, Ankara 1970, s. 30.

⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XII, s. 454-564; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi-2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014, s. 145.

⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 45.

¹⁰ Abdulkadir Yuvalı, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 38 (Ekim 1985), İstanbul 1985, s. 99.

¹¹ İbn Bibi el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi, *el-Evâmirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk-name)*, Cilt: I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 420; el-Aynî, Bedreddin Mahmud, *İkdu'l-Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zaman*, I, thk. Muhammed Muhammed Emin, Kahire 2010, s. 118; Melville, "a.g.m.", s. 81.

Ancak Kemaleddin Kamyar bölgeye ulaştığında Moğol birliklerinin Mugan'a döndüklerini haber aldığından Moğollar saldırılarından sorumlu tuttuğu Gürcüler üzerine sefer yaparak onları cezalandırdı.¹²

Moğol tehdidini ciddiye alan Alâeddin Keykubad Ahlat'tan Tiflis'e kadar uzanan hat üzerinde savunma tedbirleri almaya çalıştığı gibi¹³ Sinaneddin Kaymaz'ın girişimleri neticesinde bölgede başı boş bir şekilde gezmekte olan Harizmlî Kayır Han, Bereke Han, Yılan Boğa, Can Birdi, Saru Han, Küçlü Han gibi beyleri de hizmetine aldı.¹⁴ Bu sırada Ögedey Han Şemseddin Ömer el-Kazvinî adından bir taciri elçi olarak Alâeddin Keykubad'a göndererek kendisine tabi olmasına istedi (633/1236).¹⁵ Selçuklu sarayına gelen elçiden Moğollar hakkında bilgiler alan Sultan, Moğolların dostluk teklifini kabul etmesinden kısa bir süre sonra 3 Şevval 634 (1 Haziran 1237) yılında vefat etti.

Alâeddin Keykubad'dan sonra Selçuklu tahtına oturan II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) de Moğolların anlaşma teklifini kabul ederek Şemseddin Ömer el-Kazvinî'yi Moğol hanında gönderdi.¹⁶ Bu gelişmelere rağmen Selçuklu devlet merkezinde yaşanan bazı gelişmeler Moğolların dikkatini Anadolu'ya çevirmelerine neden oldu. Bu sıralarda Selçuklu yönetiminde önemli bir etkiye sahip olan Saadeddin Köpek'in kendisine rakip olarak gördüğü emirleri ve Harizmlî komutanları ortadan kaldırma teşebbüsünde bulunması¹⁷ ve bilahare 635 (1238) yılında sarayda alınan bir tertibat ile Saadeddin Köpek'in öldürülmesi¹⁸ Selçuklu merkezinde Moğol tehlikesinin tam olarak hissedilmesinin önüne geçildi.

1. Köseadağ Savaşı ve Moğolların Anadolu Hâkimiyeti

Yukarıda yazılanlara ek olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin doğu topraklarında 638 (1240) yılında Babailer adı verilen bir ayaklanmanın ortaya çıkması Selçuklu ordusunun aciziyet içerisinde olduğunu ortaya koydu. Söz konusu bu isyanın oluşumunda da dolaylı olarak Moğolların batıya doğru yaptığı seferlerin etkisi bulunmaktaydı. Buna göre Moğol akınlarından kaçan Türkmenlerin Anadolu'nun güneydoğusunda birikmesi, burada sebep oldukları iktisadi-sosyal buhranlar ve devletin kendilerine karşı tutumlarından dolayı büyük problemler ile karşı karşıya kaldılar.

Bu siyasi ve konjoktürel durumdan faydalanan Baba İshak adında biri etrafına topladığı insanlar ile Selçuklu hükümdarının hayat tarzının halkta ya-

¹² İbn Bibi, I, s. 421; Ebu'l-Ferec 630 (1232-1233) yılında Alâeddin Keykubad'ın Moğol hanına elçi göndererek itaatini bildirdiğini ve Moğol hanının sultanın bizzat gelerek bağlılığını bildirmesi gerektiği yönünde bilgiler vermektedir. Bkz. Ebi'l-Ferec, Grogoryus b. Ehrün el-Malatî (öl. 685), *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, thk. Halil el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 218.

¹³ İbn Bibi, I, s. 425-427.

¹⁴ İbn Bibi, I, s. 428-431.

¹⁵ İbn Bibi, I, s. 448-449; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 6; Uyumaz, *a.g.e.*, s. 89-90.

¹⁶ İbn Bibi, I, s. 451; Ebi'l-Ferec, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, s. 219; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 7; Uyumaz, *a.g.e.*, s. 89-90.

¹⁷ Ebi'l-Ferec, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, s. 219.

¹⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 7; Salim Koca, "Sultan I. Alâeddin Keykubad'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emir Sadeddin Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Gazi Türkiyat Türkojî Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, (2010), s. 90-94; Muharrem Kesik, "Sâdeddin Köpek", *DiA*, Cilt: XXXV, İstanbul 2008, s. 393.

rattığı olumsuz etkilerin de tesiriyle Adıyaman ve çevresinde Selçuklu idaresine karşı isyan bayrağını açtı. Malatya'dan Amasya bölgesine kadar uzanan bu asiler Kırşehir'in Malya Ovası'nda Selçuklu saflarında bulunan Frenklerin yardımıyla mağlup edilerek dağıtıldılar.¹⁹ Babailer karşısında Selçuklu ordusunun durumu Moğolları Selçuklulara karşı daha da cesaretlendirdi. Nitekim Curmagun Noyan'ın sakatlanmasından²⁰ sonra yerine tayin edilen Baycu Noyan otuz bin kişilik bir ordu ile 640 (1242) yılında Erzurum önlerine gelerek şehri ele geçirdi.²¹ Bunun üzerine II. Gıyaseddin Keyhüsrev adamlarını toplayarak Moğollara karşı tedbirler almaya başladı.²² Bu amaçla Suriye'nin önemli bir kısmına hakim olan Eyyübiler ve Çukurova Ermenilerine vaatlerde bulunarak onları yanına çekmeyi başaran II. Gıyaseddin Keyhüsrev²³ yetmiş bin kişilik bir ordu ile Sivas'a doğru harekete geçti.²⁴ Sivas'a ulaştığında ordusunun sayısı takriben seksen bine baliğ olan Sultan, Moğolları karşılamak için Köseadağ'a gitti. Bu sırada Baycu Noyan'ın başında bulunduğu kırk bin kişilik Moğol birliği Erzincan'ın Akşehir ovasına ulaştığında²⁵ Selçuklu emirlerinden bir kısmı itirazlara rağmen Moğol birliklerine saldırdılar ve sahte ricat uygulayan Moğollar karşısında mağlup oldular (12 Muharrem 641/26 Haziran 1243).²⁶

¹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergah Yayınları, İstanbul 2000, s. 135-139; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 8-9.

²⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 46.

²¹ İbn Bibi, II, s. 62-63; el-Makrizî, Takıyüddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydi (öl. 845), *es-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, c. I, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 415; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 9; İlhan Erdem, *Türkiye Selçuklular-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 84; Robert Gregory Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, Columbia Üniversitesi Doktora Tezi, New York 1979, s. 112. Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddîn Kaykubâd Devri, Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1120-1237)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 91; Ebu'l-Ferec'e göre 639 (1241-1242) yılında Erzurum önlerine gelen Moğol birliklerinin başında Curmagun Noyan bulunmaktaydı. Bkz. Ebi'l-Ferec, *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, s. 220; a.mlf., *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 541; A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII. - XIV. Yüzyllara Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 44; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 58-59; Aknerli Grigor söz konusu hadisenin Ermeni takviminin 688. yılında (1239) gerçekleştiğini kabul etmektedir. Bkz. Aknerli Grigor, *Okçu Milletlerin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 33; Müverrih Vardan'a göre ise bu hadise 1242 yılında gerçekleşmişti. Bkz. Müverrih Vardan, *Türk Fütuhati Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937, s. 228.

²² İbn Bibi, II, s. 64.

²³ İbn Bibi, II, s. 65-66.

²⁴ İbn Bibi, II, s. 67; Anonim Selçuknâme Selçuklu ordusunun sayısını yüz bin olarak vermektedir. Bkz. *Tarih-i Âli Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, trc. Halil İbrahim Gök - Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 43.

²⁵ İbn Bibi, II, s. 68-69; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 93.

²⁶ İbn Bibi, II, s. 70; Ebu'l-Ferec, *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, s. 220-221; el-Ömerî, Şihâbeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah (öl. 749), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, c. XXVII, thk. Kamîl Süleyman el-Cebûri-Mehdî en-Necm, *Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 1971, s. 284; el-Aynî, I, s. 119-120; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 9-10; Erdem, *Türkiye Selçuklular-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 87-91; Bedrosian, *a.g.e.*, s. 113-115; Köseadağ Savaşı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirle-

Böylece Selçuklu birliklerini mağlup etmeyi başaran Moğollar, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in idari zaafının da yardımıyla Anadolu'daki hakimiyetlerini kalıcı hale getirdiler.²⁷

Selçuklu emirlerinin mağlubiyetini haber alan II. Gıyaseddin Keyhüsrev geri çekilerek Tokat yolundan Konya'ya doğru gitti. Moğollar ise ilerleyerek Selçuklu ordugâhının bulunduğu alana geldiklerinde karargahın boşaltıldığını görünce, bunun bir pusu olabileceği ihtimaline karşılık temkinli davrandılar. Ancak daha sonra Selçuklu birliklerinin geri çekildikleri anlaşılınca ordugâha girerek ordunun bıraktığı malları ganimet olarak ele geçirdiler. İlerleyişe devam eden Moğollar, Sivas önlerine ulaştıklarında şehrin kadısı Necmeddin Kırşehirli topladığı hediyeler ile Sivas'ın ileri gelenlerini yanına alıp Baycu Noyan'ın huzuruna çıkararak bağlılığını bildirdi. Moğollar üç gün boyunca şehri yağmalandıktan sonra Kayseri üzerine yürüdüler.²⁸ Moğolların Kayseri üzerine yürümekte olduğunu haber alan sultanın adamları ve ahiler burçları ve surları kuvvetlendirerek savunma tedbirleri almaya başladılar. Bütün bu hazırlıklara rağmen Moğollar Kayseri'yi muhasara ettikleri esnada şehirde bulunan ve Baycu Noyan ile irtibata geçen Haçukoğlu Hüsam adında birinin şehrin zayıf yönlerini bildirmesi üzerine halkın direnci kırıldı ve şehir düştü. Moğollara karşı mukavemet edildiği için çok sert bir tutum takip edildi. Kayseri'nin düşmesinden sonra da Moğollar geri döndüler.²⁹

Moğolların dönmesinden sonra Sahib Mühezibeddin ile Kadı Fahreddin Erzurum cihetine gelerek Baycu Noyan ile görüştüler ve birlikte Curmagun Noyan'ın bulunduğu Muğan'a gittiler. Burada yapılan görüşmeler neticesinde taraflar arasında³⁰ üç yüz altmış bin gümüş (dirhem), on bin koyun, bin sığır ve deve verilmesi şartları ile anlaşma yapıldı.³¹ Böylece Anadolu Selçuklu Devleti Moğollara tabi bir konuma düşerken³² Erzincan, Kayseri, Sivas, Malatya, Divriği ve ardından da 643 (1245) yılında Ahlat, Amid (Diyarbakır), Edessa (Urfa) ve Nusaybin gibi şehirler Moğol komutanı Baycu Noyan tarafından ele geçirildi.³³

Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 643 (1245 veya 1246) yılında vefatından sonra³⁴ bir araya gelen devlet erkânı onun çocuklarından II. İzzeddin Keykavus, Rükneddin IV. Kılıç Arslan ve II. Alâeddin Keykubad'dan birinin geçmesi için görüş alışverişinde bulunarak II. İzzeddin Keyka-

yen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 37 (2015), s. 35-84; Anonim Selçuknâme'ye göre Köseadağ Savaşı 8 Safer 641 (28 Temmuz 1243) tarihinde gerçekleşmişti. Bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 43.

²⁷ Salim Koca, "Sultan I. Alâeddin Keykubad'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emir Sadeddin Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, (2010), s. 70.

²⁸ İbn Bibi, II, s. 72-73.

²⁹ İbn Bibi, II, s. 73-75.

³⁰ İbn Bibi, II, s. 76-78; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 444-445; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 10; Cahen, *a.g.e.*, s. 225-226.

³¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 445-446.

³² el-Makrizî, *es-Sulûk*, I, s. 417.

³³ Bedrosian, *a.g.e.*, s. 115-116.

³⁴ Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Din Keyhüsrev ve Devri*, s. 93.

vus üzerinde anlaşmaya vardılar.³⁵ Bu arada 644 (1246) yılında Moğol tahtında da değişiklik olduğundan yeni hükümdar Güyük Han'ın tahta oturmasından dolayı düzenlenecek olan kurultaya yeni Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus da davet edildi.³⁶ Ancak komşu devletlerin saldırı ihtimalinden dolayı II. İzzeddin Keykavus Karakorum'a gitmesinin mümkün olmadığı ifade edilerek yerine kardeşi Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın gönderilmesi kararlaştırıldı.³⁷

Moğol merkezine giden Rükneddin IV. Kılıç Arslan 647 (1249) yılında Han'dan hükümdar tayin edildiğine dair aldığı saltanat yarlığı ile geri döndü.³⁸ Bu atamada şüphesiz Güyük Han'ın amacı Altun Orda Han'ı Batu'nun desteği ile ayakta duran Anadolu Selçuklu nizamını kendisine bağlamak idi. Bunu gerçekleştirmek için de Rükneddin IV. Kılıç Arslan iki bin kişilik bir Moğol birliği ile Anadolu'ya gönderildi.³⁹ Rükneddin IV. Kılıç Arslan Anadolu'ya geldiğinde tahta bulunan kardeşi II. İzzeddin Keykavus ile mücadeleye koyuldu ve 1 Rebiyülevvel 647 (14 Haziran 1249) tarihinde Ruzbeh Ovası'nda kardeşine yenilerek barış yapmak zorunda kalmıştı.⁴⁰ Bunun üzerine kardeşler arasındaki mücadeleyi sonlandırmak isteyen Celâleddin Karatay II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve II. Alâeddin Keykubad'ı birlikte sultan ilan ederek kendisi de üçüne birden atabeg oldu.⁴¹ II. İzzeddin Keykavus'a Konya merkez olmak üzere Aksaray, Ankara, Antakya ve ülkenin batı toprakları, Rükneddin IV. Kılıç Arslan'a da Kayseri, Sivas, Malatya, Erzincan ve Erzurum gibi doğu toprakları verildi. II. Alâeddin Keykubad'a ise önemsiz bazı yerler tahsis edildikten sonra hutbe ve sikkelerde her üç kardeşin de adı okunmak suretiyle⁴² üçlü bir yönetim şekli kabul edildi.

Mengü Han'ın (1251-1259) Moğol tahtına oturması ile birlikte II. İzzeddin Keykavus yeniden huzura davet edildi. Bu amaçla Sivas'a kadar gelen II. İzzeddin Keykavus ümeranın kardeşi Rükneddin IV. Kılıç Arslan'a meylini görünce Celâlettin Karatay'ın vefat etmesini bahane edip Moğol sarayına gitmekten vazgeçerek yerine kardeşi II. Alâeddin Keykubad'ı göndermeyi kararlaştırdı.⁴³ Yola koyulan II. Alâeddin Keykubad ise Moğol sarayına varamadan

³⁵ İbn Bibi, II, s. 88-89; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 458; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 104; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Birleşik Yayınları, Ankara 2010, s. 70-71; Cahen, a.g.e., s. 228-229; Melville, "a.g.m.", s. 82.

³⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 51.

³⁷ İbn Bibi, II, s. 100; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 73; Melville, "a.g.m.", s. 82.

³⁸ Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 73.

³⁹ Aydın Taneri, "Celâleddin Karatay", *DİA*, c. XXIV, İstanbul 1993, s. 251; Melville, "a.g.m.", s. 82; Ayşe Dudu Kuşçu, "Kösedağ Savaşı Sonrasında Moğol İstilasına Karşı Karamanoğullarının Önderlik Ettiği İstiklal Hareketlerinin Sonuçsuz Kalmasında İranlı Unsurun Rolü", *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences (CAHJ)*, Volume: 6, 2016, s. 17.

⁴⁰ İbn Bibi, II, s. 123-124; Melville, "a.g.m.", s. 83; Kaymaz, *Pervane*, s. 46.

⁴¹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 27-28; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 45; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 466-470; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 75; Kaymaz, *Pervane*, s. 48-49.

⁴² Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 549-550; a.mlf., *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, s. 225.

⁴³ Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 559; a.mlf., *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, s. 230; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 472; Taneri, "Celâleddin Karatay", *DİA*, XXIV, s. 252; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 79; İzzeddin'in sefih bir hayat sürmesinden dolayı bazı emirlerin

hile ile yolda öldürtüldü.⁴⁴ Bu şekilde rakiplerinden birini ortadan kaldırmaya muvaffak olan II. İzzeddin Keykavus Kayseri'ye yerleşerek burada bazı kötü alışkanlıklar edindi. Rükneddin IV. Kılıç Arslan kardeşinin bu kötü hasletlerini bahane ederek yeniden taht iddiası ile ortaya çıkmasına rağmen yaptığı mücadelede mağlup olarak esir düştü ve ardından da Borgulu'da (Uluborlu) gözetim altına alındı (653/1255).⁴⁵

Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın tutuklatılmasından sonra hükümdarlığını sağlamlaştıran II. İzzeddin Keykavus idarî görevleri devlet adamları arasında taksim ederek vezirliğe Kadı İzzeddin'i getirdi. Selçuklu tarihinde önemli bir yere sahip olan Muineddin Süleyman (Pervâne) da elçi olarak gittiği Mengü Han'dan aldığı bir yarlığ ile geri döndüğünde yönetimde diğer emirler gibi söz sahibi oldu.⁴⁶ Mengü Han'ın tahta oturduktan sonra kardeşi Hülâgü'yu "İlhan" olarak İran, Suriye, Irak, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'ya tayin etmesi⁴⁷ Anadolu'nun mukadderatında önemli bir tesir yarattı. Tayinden sonra harekete geçen Hülâgü Diyarbakir, Meyyâfârikîn, Re'su'l-Ayn, Serüc ve Harrân'a kadar ulaşarak yüklü miktarda ganimet elde etti.⁴⁸ Diğer cihetten Baycu Noyan da maiyetinde bulunan Moğol askerleri ve aileleri ile birlikte Anadolu'ya girerek yaylak ve kışlak talebinde bulundu.⁴⁹

Moğol askerlerinin aile ve ağırlıkları ile bölgeye ulaşması ve isteklerde bulunmaları onların buralarda kalıcı olmak istedikleri izlenimini vermekteydi. II. İzzeddin Keykavus Moğollar ile barış yaparak isteklerinin karşılanmasını düşünürken adamlarının tahriki ile söz konusu Moğol birliklerine karşı savaş yapmayı kararlaştırdı.⁵⁰ Sultan Konya'da beklerken Moğollar üzerine gönderdiği birlikleri Aksaray'da (Sultan Han) civarında büyük bir hezimete uğradı (23 Ramazan 654/14 Ekim 1256).⁵¹ Bu hareketinin karşılıksız kalmayacağını

onun yokluğunda itaatsizlik gösterebilecekleri endişesi ile İzzeddin Moğol sarayına bizzat gitmekten imtina ettiği de ileri sürülmektedir. Bkz. Cahen, *a.g.e.*, s. 237.

⁴⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 30; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 80; Melville, "a.g.m.", s. 83.

⁴⁵ İbn Bibi, II, s. 133-149; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 30; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 45; Turan, *a.g.e.*, s. 473-475; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 80-81; Melville, "a.g.m.", s. 84; İlhan Erdem, "XIII. Asrın İkinci Yarısı İle XIV. Asrın İlk Yarısı Arasında Göller Bölgesi'nin Siyasi, İktisadi ve Kültürel Vaziyetine Genel Bir Bakış", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, Ankara 1995, s. 55; Cahen, *a.g.e.*, s. 237-238.

⁴⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁷ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 13; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 479; Osman Gazi Özgündeli, "Moğollar", *DİA*, c. XXX, İstanbul 2005, s. 226; Kuşçu, "a.g.m.", s. 19.

⁴⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, el-İmam Şemseddin Ebi'l-Muzaffer Yusuf b. Kız Oğlu b. Abdullah (öl. 654), *Mirâtu'z-Zamân fi Tarihi'l-A'yân*, c. XV, thk. Kamil Selman el-Cebûri, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013, s. 167; Ebi'l-Ferec, *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, s. 230; el-Makrizî, *es-Sulûk*, I, s. 476.

⁴⁹ Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 562; a.mlf., *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, s. 231; Anonim Selçuknâme'de bu durum Rükneddin'in tutuklanmasından sonra onunla birlikte hareket eden emirlerin Baycu'ya giderek yardım talebinde bulunmasıyla açıklanmaktadır. Bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 45.

⁵⁰ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁵¹ İbn Bibi, II, s. 144-148; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 480; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 29-30; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 83; Cahen, *a.g.e.*, s. 241; Kaymaz, *Pervane*, s. 63-64; Anonim Selçuknâme'de tarafların Alâeddin Kervansarayı (Sultan Han) civarında karşılaştıkları kaydı bulunmaktadır. Bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 46.

bilen II. İzzeddin Keykavus Konya'yı terk ederek Antalya yönüne doğru kaçtı. Diğer taraftan Moğol birlikleri de Konya önlerinde ulaştılar ve Hazineci Nizameddin'in dört katır yükü meblağı Moğollara ulaştırmasıyla şehir tahribattan kurtulabildi.⁵² II. İzzeddin Keykavus'un Antalya'ya kaçması ve Konya'nın düşmesinden sonra ileri gelen devlet ricali Borgulu'da mahpus bulunan Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ı getirerek Selçuklu tahtına oturtular (655/1257).⁵³ Mahlu hükümdar II. İzzeddin Keykavus ise İznik'e (Nicaea) giderek Bizans İmparatoru Laskaris'e sığındı.⁵⁴

Anadolu'da sükûneti temin etmeye muvaffak olan Baycu Noyan Bağdat üzerine yürümeyi planlayan Hülâgü'nun davetinden sonra Anadolu'dan ayrıldı. Bunun üzerine İznik'te bulunan mahlu hükümdar II. İzzeddin Keykavus Baycu Noyan'ın yokluğundan istifade ederek Konya'ya geldi ve Bizans'tan aldığı destek ile Selçuklu tahtına oturmaya muvaffak oldu (655/1257).⁵⁵ Gelişmeler karşısında II. İzzeddin Keykavus'a karşı Moğol yardımına müracaat etmek zorunda kalan IV. Rükneddin Kılıç Arslan Hülâgü'dan yardım talebinde bulundu ve Hülâgü da hükümdarlığın ona ait olduğuna dair bir saltanat yarlığı gönderdi. Ancak taraflar arasındaki mücadele ve kıtaller artınca Hülâgü her iki kardeşi de huzuruna davet etti. Burada yapılan görüşmeler neticesinde II. İzzeddin Keykavus'a Konya merkezli Kızıl Irmak'ın batısından Bizans sınırına kadar uzanan topraklar, Rükneddin Kılıç Arslan'a da Tokat merkez olmak üzere Sivas'tan Erzurum'a ve Moğol hâkimiyetindeki topraklara kadar uzanan yerler verildi. Bu taksimatın ardından her iki kardeş Hülâgü'nun huzuruna çıkarak barıştılar (656/1258).⁵⁶

Filhakika bu sıralarda İslâm dünyasında Bağdat'ın 656 (1258) yılında Hülâgü tarafından istila edilmesi gibi elim bir hadise yaşandı.⁵⁷ Bu gelişmelerden Moğol komutanlardan Baycu Noyan öldürüldü ve Anadolu'daki Moğol

⁵² *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 46.

⁵³ İbn Bibi, II, s. 148-150; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 32-33; Erdem, *Türkiye Selçuklular-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 126; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 483; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 30; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 83; Hasan Taşkıran, "Karamanoğullarının Anadolu'da Var Olma Mücadelesi Bağlamında Türkiye Selçuklularıyla İlişkilerinin Genel Seyri", *Türk - İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, Yıl: 3, Sayı: 6, (Mart 2016), s. 320; Ebi'l-Ferec ise Baycu'nun IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı hapisten çıkararak tahta oturttuğunu ifade etmektedir. Bkz. Ebi'l-Ferec, *Tarihu Muhtasaru'd-Düvel*, s. 231; Anonim Selçuknâme Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın tahta oturmasının tarihini 16 Safer 654 (15 Mart 1256) olarak vermektedir. Bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 46.

⁵⁴ İbn Bibi, II, s. 148-150; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 32; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 46; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 83.

⁵⁵ İbn Bibi, II, s. 151-155; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 39; Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 563; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 485-486; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 32; Erdem, *Türkiye Selçuklular-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 129; Melville, "a.g.m.", s. 85.

⁵⁶ İbn Bibi, II, s. 155; Aksarayî, s. 45-46; Ebu'l-Fidâ, II, s. 306; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 46; Spuler, *İran Moğolları*, s. 64; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 486; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 33; Melville, "a.g.m.", s. 86; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 85.

⁵⁷ Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 568-570; a.m.f., *Tarihu Muhtasaru'd-Düvel*, s. 236-237; Ebu'l-Fidâ, II, s. 302-303; el-Yüni'nin, Kutbeddin Musa b. Muhammed (öl. 726), *Zeylu Mirâtu'z-Zamân fi Tarihi'l-A'yân*, c. XVI, thk. Abbas Hâni el-Cerrâh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013, s. 122; el-Makrizî, *es-Sulûk*, I, s. 499.

birliklerinin başına da Alıncak Noyan getirildi.⁵⁸ Moğol tahakkümünü kabul-
lenemeyen Anadolu Selçuklu hükümdarı II. İzzeddin Keykavus da Kayseri'den
Bizans hududuna kadar uzanan toprakların idaresini uhdesinde bulundur-
masına rağmen bu zilletten kurtulmanın yollarını arıyordu. Ez cümle Men-
gü Han'ın ölümünden sonra Moğollara danışmadan vezirliğe Fahreddin Ali'yi
getirdi. Aynı şekilde Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın vezirliğini de Muineddin
Süleyman ifa etmeye başladı (658/1260).⁵⁹ Binaenaleyh 658 (1260) yılında
Memlûk ve Moğol kuvvetleri arasında vuku bulan Ayn Calût Savaşı'nda Moğol
birliklerinin mağlubiyeti⁶⁰ II. İzzeddin Keykavus'u Moğollara karşı daha cüret-
kar davranmaya sevk etti.⁶¹

Moğolların mutat olduğu üzere Anadolu'dan vergi toplamak için gönderdiği
Taceddin Mu'tez ve Tükelek Bahşi adındaki elçilerin II. İzzeddin Keykavus'un
huzuruna vardıklarında yolları üzerinde bulunan Rükneddin IV. Kılıç Arslan'dan vergi alındıktan sonra kendi hissesini göndereceğini söyleyerek onları
eli boş gönderdi. Bu tutum Moğollar ile II. İzzeddin Keykavus arasındaki mü-
nasebetlerin daha da kötüye gitmesine neden oldu.⁶² Muineddin Süleyman
Pervâne'nin "Sultan İzzeddin, saltanat makamı olan daru'l-mülk Konya'ya terk
etmiş ve Antalya'ya gitmiştir. Orada Uc Türkleri ile birleşmiş, kalbinde isyan
düşüncesi taşımaktadır." şeklindeki ifadeleri de Moğollar ve II. İzzeddin Key-
kavus mabeynindeki ilişkilerin kötüleşmesine katkıda bulundu. Muineddin
Süleyman'ın bu ifadelerinden sonra Moğollar II. İzzeddin Keykavus'a tehdit-
kâr haberler gönderdiler. II. İzzeddin Keykavus Konya'ya döndüğünde kendisi
hakkında varit olan haberlerin Muineddin Süleyman'ın oyunu olduğunu öğ-
renmesine rağmen iş isten geçmişti.⁶³

II. İzzeddin Keykavus kendisine karşı oluşturulan ittifak ve komplolardan
dolayı 660 (1262) yılında Memlûk sultanı Baybars ile haberleşerek yardım
talebinde bulundu; ancak Baybars'tan yardım alamadığı gibi durumu Hülâ-
gü'ya bildiren Muineddin Süleyman'ın kışkırtmaları ile II. İzzeddin Keyka-
vus'un öldürülmesi için bir yarlıg verildi.⁶⁴ Bu emrin ifası için Alıncak Noyan
Anadolu'ya geldiğinde Rükneddin IV. Kılıç Arslan ile birlikte II. İzzeddin Key-
kavus'a karşı Aksaray'dan harekete geçtiler. Söz konusu gelişmeleri haber
alan II. İzzeddin Keykavus ise büyük bir telaş ile ülkesini terk ederek Antalya
cihetinden Bizans'a sığındı (660/1262).⁶⁵ Bundan önce Antalya'da bulundu-

⁵⁸ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 46; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 34; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 486.

⁵⁹ İbn Bibi, II, s. 156; Aksarayî, s. 47; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 86; 659 (1260/1261) yılı olaylarını anlatan el-Yünini'ye göre bu tarihte Bilâd-ı Rum'a Rükneddin Kılıç Arslan ve kardeşi İzzeddin Keykavus müştereken hakimdiler bkz. el-Yünini, XVII, s. 155.

⁶⁰ Ebu'l-Fidâ, II, s. 314-315; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. XIII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 388-392.

⁶¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 496.

⁶² Aksarayî, *a.g.e.*, s. 49.

⁶³ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁶⁴ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 34-35; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 513.

⁶⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 52-53; İbn Bibi, II, s. 158-160; Spuler, *İran Moğolları*, s. 64; el-Yünini'ye göre bu hadise 25 Ramazan 659 (23 Ağustos 1261) tarihinde gerçekleşti ve İzzeddin Keykavus'un

ğu esnada Memlûk sultanı el-Melik Zahir elçi göndererek onu Mısır'a davet etmiş ve yardım vaadinde bulunmuştu. Ancak II. İzzeddin Keykavus Moğollar ile birlikte hareket eden kardeşi Rükneddin IV. Kılıç Arslan ile mücadele edemeyeceğini düşünerek bu talepleri geri çevirmişti.⁶⁶ Böylece Muineddin Süleyman Pervane Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ı (1262-1266) Selçuklu tahtına oturtturarak⁶⁷ ülkeyi Moğollar adına tek başına yönetmek için muhalif emirleri de bertaraf etmeye başladı.⁶⁸ İstanbul'a giden II. İzzeddin Keykavus ise bir süre sonra Altun Orda'ya sığındı⁶⁹ ve 1278 ya da 1279 yılında (h. 677-678) burada vefat etti.⁷⁰ Muineddin Süleyman Pervane'nin 660 (1262) yılındaki bu başarısından sonra 675 (1277) yılındaki idamına kadar geçen zaman dilimi, Anadolu Selçuklu Devleti tarihinde "Pervane Devri" olarak da anılmaktadır.⁷¹

Muineddin Süleyman 664 (1266) yılında Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın Memlûk hükümdarı ile yazışmakta olduğu haberlerini yayarak Moğol hanından onun öldürülmesi için bir yarlıg almayı başardı.⁷² Akabinde de Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ı öldürterek⁷³ yerine Nabşî'nin (Tayşî/Taycı)'nin de onayıyla⁷⁴ Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın küçük yaşta bulunan oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i (1266-1284) getirdi.⁷⁵ III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta oturmasından sonra İlhanlı Abaka Han (1265-1282) Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın kızı Selçukî Hatun'u oğluna istedi. Bu evlilik dolayısıyla Muineddin Süleyman Pervane ve Sahib Fahreddin Ali de Selçukî Hatun ile birlikte Tebriz'e gittiklerinde⁷⁶ Moğol Han'ı Anadolu'yu Tuku Noyan'a tevdi etti.⁷⁷ Bu esnada Muineddin Süleyman'ın yokluğunu fırsat bilen Moğol tahakkümünden bıkan Anadolu'daki Türkmenler de Memlûklü Baybars'tan yardım alarak Şerefeddin Mesud Hatiroğlu liderliğinde isyan ettiler.⁷⁸ Ancak söz konusu isyan Kongur-

mağlubiyeti ile neticelendiği için İzzeddin Moğolların desteklediği Kılıç Arslan'ın ordusuna karşı koyamayarak Antakya cihetine gitti. Bkz. el-Yünini, XVII, s. 174.

⁶⁶ el-Yünini, XVII, s. 220-221.

⁶⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 53; İbn Bibi, II, s. 164-165; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 173.

⁶⁸ Kaymaz, *Pervane*, s. 103; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 89.

⁶⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 57.

⁷⁰ Baybars el-Mansûri (öl. 725/1325), *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, thk. D.S. Richards, Beyrut 1998, s. 168; Spuler, *İran Moğolları*, s. 65.

⁷¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 522; Muharrem Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 91-93; Anonim Selçuknâme bu dönemi "Pervâne zamanında öyle (bir devir) oldu ki, kurt ile kuzu birlikte su içiyor, birlikte otluyordu. Pervâne, alimler ile sohbet ederdi. Halk emniyet içerisinde bulunuyordu. Moğollar onun parmağındaki bir yüzük gibiydi." şeklinde tanımlamaktadır. Bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 47.

⁷² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 37.

⁷³ İbn Bibi, II, s. 168-169; Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 587; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 531; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 193.

⁷⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 531; Melville, "a.g.m.", s. 90.

⁷⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 66; İbn Bibi, II, s. 170; Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 587; İbn Kesir, XIII, s. 436; el-Yünini, XVIII, s. 25; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 532; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 193.

⁷⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁷ el-Yünini, XVIII, s. 187; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 47-48.

⁷⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 78-83; İbn Bibi, II, s. 179-182; el-Yünini, XVIII, s. 255-259.

tay, Tuku ve Tudavun Noyanların gayretleri ile Şerefeddin Hatir'in yakalanarak öldürülmesi ile bastırılabilirdi (1276).⁷⁹

Muineddin Süleyman bir yandan kendisine rakip olarak gördüğü Sahib Fahreddin Ali'yi Kırım'da bulunan II. İzzeddin Keykavus ile irtibat halinde bulunmakla suçlayıp tutuklatırken⁸⁰ diğer taraftan da hâkimiyetini devam ettirmek veya sağlamlaştırmak için Moğollar ve Memlûkler arasında ikili bir siyaset takip etmekteydi. Muineddin Süleyman 675 (1277) yılında Memlûk hükümdarı el-Melik ez-Zahir Baybars (1260-1277) ile yazışarak onu Anadolu'ya davet etti.⁸¹ Söz konusu davetlerden sonra Baybars 675 (1277) yılında otuz bin⁸² kişilik bir ordu ile Anadolu'ya girerek Elbistan'da Tuku ve Tudavun'un başında bulunduğu Moğolları mağlup ettikten sonra Kayseri'ye kadar ulaştı.⁸³ Baybars'ın Anadolu'ya gelişini fırsat olarak değerlendiren Karaman Türkmenleri de uc bölgelerine kadar uzanan toprakları ele geçirdiler.⁸⁴ Karamanoğlu Mehmed Bey yanında bulunan II. İzzeddin Keykavus'un oğlu Alâeddin Siyavuş (Cimri), Eşref ve Mentеше beyleri ile birlikte Konya üzerine yürüdü, şehri ele geçirerek⁸⁵ devlet görevlileri ve saray mensuplarının Türkçe'den başka dil konuşmayacaklarına dair bir ferman irat etti (675/1277).⁸⁶

Moğol ordusunun Elbistan'da uğradığı ağır hezimetten sonra Abaka Han Anadolu'ya geldiğinde Elbistan'daki mağlubiyetin intikamını Anadolu'nun yağmalanması ve birçok kişinin öldürülmesiyle almaya çalıştı.⁸⁷ Akabinde

⁷⁹ İbn Bibi, II, s. 183-185; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 541-542; Abdullah Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, (2013), s. 308; Melek Göksu, *Şerefeddin Hatiroğlu ve Moğollara Karşı İsyarı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2000, s. 60.

⁸⁰ İbn Bibi, II, s. 173-174; *Baybars Tarihi*, II, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 23-24; el-Yünini, XVIII, s. 116; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 199-201.

⁸¹ Reşidüddin Fazlullah, s. 112; *Baybars Tarihi*, II, s. 33-34; Ebu'l-Fidâ, II, s. 341; İbn Kesir, XIII, s. 460-461; Kaymaz, *Pervane*, s. 140-141; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 111.

⁸² İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 31, Ankara 2000, s. 15.

⁸³ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 87-88; Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 599; Reşidüddin Fazlullah, s. 112; Ebu'l-Fidâ, II, s. 341; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 105-106; el-Yünini, XVIII, s. 262-264; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 545-546; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 228-230; Galstyan, *a.g.e.*, s. 52.

⁸⁴ el-Yünini, XVIII, s. 268; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 236; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 111.

⁸⁵ İbn Bibi, II, s. 201-216; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 96-98; el-Yünini, XVIII, s. 268-269; Yazıcızade Ali, *Selçuk-nâme (İndeksli Tıpkıbasım)*, haz. Abdullah Bakır, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 399b-400a; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 51-54; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 561; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 113-114; Erdem, "XIII. Asrın İkinci Yarısı İle XIV. Asrın İlk Yarısı Arasında Göller Bölgesi'nin Siyasî, İktisadî ve Kültürel Vaziyetine Genel Bir Bakış", s. 56-57; Nezihî Aykut, "Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri", *Bellekten*, Cilt: LII, Sayı: 203, (Ağustos 1988), Ankara 1988, s. 477-478.

⁸⁶ İsmail Aka, "Eflâkî'nin Menâkıbu'l-Ârifin'inde Türkler ve Moğollara Dair Bazı Kayıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 100, (Şubat 1996), İstanbul 1996, s. 92.

⁸⁷ Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 599-600; *Baybars Tarihi*, II, s. 91-92; el-Yünini, XVIII, s. 269-270; en-Nüveyrî, Şihabeddin Ahmed b. Abdulvehhâb (öl. 733), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, c. XXX-XXXI, thk. Necib Mustafa Fevâz-Hikmet Keşli Fevâz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 231-232; Galstyan, *a.g.e.*, s. 52.

Anadolu'ya düzenin tesis edilmesi için kardeşi Kongurtay'ı tayin ederek kendisi de Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ'a gitti. Muineddin Süleyman Pervane ise Elbistan'da yapılan savaş esnasında firar ettiği, Baybars'ın gelişini bildirmedığı ve Abaka'nın huzuruna süratle gelmediği ithamları ile 675 (1277) yılında muhakeme edilerek öldürüldü.⁸⁸ Bu olay Selçuklu yönetiminde bir boşluk meydana getirdiğinden Anadolu toprakları üzerinde Moğolların denetimi ve baskısı daha da artmış oldu.⁸⁹ Anadolu Selçuklu hükümdarı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ise Kongurtay'ın gelişi ile birlikte Alâeddin Siyavuş ve yanında bulunanları mağlup ederek Konya'yı geri almayı başarabildi.⁹⁰

II. İzzeddin Keykavus'un (öl. 678/1278-1279) vefatından sonra oğlu II. Gıyaseddin Mesud (1284-1296) 679 (1280) yılında Sinop'a geldi ve ardından da Abaka'nın yanına giderek Erzincan, Erzurum ve Sivas gibi yerleri almaya muvaffak oldu.⁹¹

Bundan iki yıl sonra (681 yılında) İlhanlı tahtında bulunan Abaka (1265-1282) vefat edince yerine kardeşi Ahmed Tekûdâr (1282-1284) geçti.⁹² Ahmed 681 (1282) yılında Anadolu Selçuklu Devleti topraklarını III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Gıyaseddin Mesud arasında bölüştürdü. III. Gıyaseddin Keyhüsrev durumunu düzeltmek için yanında Kongurtay ve Fahreddin Ali ile birlikte Ahmed'in huzuruna çıkmak için hareket etti.⁹³ Bu sırada da Ahmed Tekûdâr'a karşı isyan eden Argun Han İlhanlı tahtına oturdu (684/1284).⁹⁴ Argun Han III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i Anadolu'ya göndererek bir süre Erzurum'da bekletti ve ardından da yayının kirişi ile boğdurarak ortadan kaldırdı (684/1284).⁹⁵ Böylece Anadolu Selçuklu Devleti tahtına öncelikle Karamanoğ-

⁸⁸ İbn Bibi, II, s. 196-201; Reşidüddin Fazlullah, s. 113-114; *Baybars Tarihi*, II, s. 92-93; Yazıcızade Ali, s. 399a; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 49; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 553; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 39-44; Erdem, *Türkiye Selçuklular-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s. 249-252; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 117; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 268-269; el-Makrizi Pervane'nin Safer 677 yılında öldürüldüğünü kaydetmektedir. Bkz. el-Makrizi, *es-Sulûk*, II, s. 111.

⁸⁹ Melville, "a.g.m.", s. 97.

⁹⁰ İbn Bibi, II, s. 201-216; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 101; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 51-54; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 566-567; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 117-121; Cahen, *a.g.e.*, s. 271.

⁹¹ İbn Bibi, II, s. 244-249; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 108-109; el-Ömerî, XXVII, s. 285; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 582; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 114; Cahen, *a.g.e.*, s. 275-276; Ebi'l-Fidâ Gıyaseddin II. Mesud için "Rum'da Selçuklulardan Sultan olarak adlandırılan son kişidir." demektir. Ebu'l-Fidâ, II, s. 344; Anonim Selçuknâme müellifi Gıyaseddin II. Mesud'un Ahmed'in yanına gittiğini ifade ederek hatalı bilgi vermektedir (*Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 51). Bu sırada İlhanlı tahtında Abaka Han bulunmaktaydı.

⁹² Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 610; Reşidüddin Fazlullah, s. 126-127; Ebu'l-Fidâ, II, s. 349; el-Yünîni, XIX, s. 187; el-Ömerî, XXVII, s. 290; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 155; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 583; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, c. XXII, İstanbul 2000, s. 103.

⁹³ Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 238-239; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 486.

⁹⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 111-112; Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 615; Reşidüddin Fazlullah, s. 133-148; Ebu'l-Fidâ, II, s. 350; İbn Kesir, XIII, s. 508; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 53; İlhan Erdem, "İlhanlılarda Ahmed Tekuder Dönemi ve Selçuklular", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 35, Ankara 2004, s. 108-110.

⁹⁵ Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 617; Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 239; Ebu'l-Fidâ, II, s. 351; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 178; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 584; Ali Sevim, "Keyhusrev III", *DİA*, Cilt: XXV, Ankara 2002, s. 352.

lu ve Eşrefoğulları'ndan aldığı destek ile ayaklanan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesinin muhalefeti ile karşılaşmasına rağmen söz konusu çekişmelerde galip gelmeyi başaran Gıyaseddin II. Mesud oturdu (684/1285).⁹⁶

Celayirli Buka'nın yardımı ile İlhanlı tahtına oturan Argun Han devlet işlerini Buka'ya bıraktığından çok geçmeden ümera arasında İlhanlıların merkezi otoritesini zayıflatan birtakım ihtilaflar ortaya çıktı.⁹⁷ Anadolu Selçuklularında ise tahta bulunan Gıyaseddin II. Mesud Moğollar karşısında herhangi bir varlık gösteremediği gibi ülkenin yönetimini de Moğolların menfaat ve isteklerine göre hareket eden Fahreddin Ali gibi şahsiyetlere bırakmıştı.⁹⁸ Zaman zaman Anadolu'ya giren Moğol komutan veya ümerasası Selçuklulardan yüklü miktarda vergiler almaktaydılar. 684 (1285) yılında Hülace ve Geyhatu gibi Moğol şehzadeleri Anadolu'ya girdiklerinde Fahreddin Ali'den yüklü miktarda para almaya muvaffak oldular; ayrıca Geyhatu bir yıl sonra yirmi bin kişilik bir ordu ile Aksaray'a kadar ulaştığında bölgede bulunan insanlar ağır vergiler vermek ve yerlerini terk etmek zorunda kalmışlardı.⁹⁹ Bu sırada II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi saltanatı iki torunu ile Gıyaseddin II. Mesud arasında bölüştürmek için mücadeleye koyuldu. Bu mücadeleler neticesinde Keyhüsrev'in iki oğlu 684 (1285) tarihinde Konya'da Selçuklu tahtına oturtuldu.¹⁰⁰ Firar ederek Kayseri'ye giden Gıyaseddin II. Mesud ise Geyhatu'nun Konya'ya ulaşmasından kısa bir süre sonra Konya'ya gelerek 7 Rebiyülahir 685 (2 Haziran 1286) tarihinde ikinci kez Selçuklu tahtına oturdu.¹⁰¹ Tahta oturduktan sonra Beyşehir ve yöresine yönelik Germiyanlı Türkmenlerin başlattığı yağma akınları da Moğol ve Selçuklu birliklerince şiddetli bir şekilde sonlandırıldı.¹⁰²

687 (1288) yılında¹⁰³ Selçuklu tarihinde en uzun süre vezirlik yapmış olan Konyalı Fahreddin Ali (Ebu'l-Hayrât) vefat edince 688 (1289) yılında Fahreddin Kazvinî (Kayseri'nin batısından vergi toplamaktaydı) vezirlik görevi ile Anadolu'ya gönderildi.¹⁰⁴ Fahreddin'in idamından sonra aynı tarihte Anadolu'daki Moğol ordu komutanlığına Samagar Noyan getirildi.¹⁰⁵ Böylece Moğollar askerî, siyasi, idarî ve malî konular gibi hemen hemen her sahada Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönetimine el koydular.¹⁰⁶ Mucireddin Emir Şah (Kayseri'nin doğusundan vergi toplayacaktı) ile birlikte halka ödeyebileceğinden faz-

⁹⁶ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 91-92; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 583; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 138.

⁹⁷ Reşidüddin Fazlullah, s. 160-165; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 58-59.

⁹⁸ Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 139.

⁹⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 115-116; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 585-590.

¹⁰⁰ Sevim - Merçil, *a.g.e.*, s. 487.

¹⁰¹ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 55.

¹⁰² *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 55; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 143-145.

¹⁰³ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 56; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 591; Cahen, *a.g.e.*, s. 280.

¹⁰⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 117-119; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 57.

¹⁰⁵ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 60; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 61.

¹⁰⁶ Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 140.

la vergi yüklediklerinden 690 (1291) yılında azledildiler ve Fahreddin Kazvini ise idam edildi.¹⁰⁷

Bundan sonra Anadolu'ya Ahmed Lâkûşi tayin edildi ve onunla birlikte gelen Kılavuzoğulları burada yağma ve baskılarını daha da artırdılar.¹⁰⁸ Samagar Noyan bir Türk olan Yavlak Arslan oğlu Hoca Nasreddin'e mali işleri teslim edince alman tedbirler ile birlikte halk bir nebze rahatlama imkanı buldu.¹⁰⁹ Bir süre sonra ise Samagar Noyan azledilerek Argun'un kardeşi Geyhatu Anadolu ordu komutanlığına tayin edildi.¹¹⁰ Ancak Samagar'ın yanında bulunan Hoca Nasreddin takip ettiği adilane politikanın halk indinde meydana getirdiği memnuniyetten dolayı Geyhatu döneminde de yerini muhafaza etmeyi başarabildi.¹¹¹ 690 (1291) yılında Argun Han'ın vefatından¹¹² sonra Geyhatu ile birlikte Azerbaycan'a gidince Anadolu'da yeniden zulüm dönemi başladı.¹¹³

2. Moğol Noyanlarının İsyanları

Azerbaycan'a dönen Geyhatu 690 (1291) yılında Argun Han'ın halefi olarak İlhanlı tahtına oturdu.¹¹⁴ Bunun üzerine Şehzade Baydu, Tugaçar, Kunçakbal, Tugan-i Kuhistanî ve Tugal gibi tümen beylerinin desteğini alarak Geyhatu'ya karşı geldi.¹¹⁵ Ancak bu sırada Bağdat'ta bulunan Baydu'nun Erdebil'e gelişinde gecikme yaşanınca onunla birlikte hareket eden emirler Geyhatu'nun safalarına katıldılar, bundan dolayı mücadeleyi kaybederek İlhanlı topraklarını terk etmek zorunda kaldı.¹¹⁶

Geyhatu'nun Anadolu'yu terk ederek İlhanlı tahtına oturmasıyla birlikte ortaya çıkan siyasi boşluğu Türkmenler doldurmak için harekete geçtiler. Şüphesiz bunların başında 690 (1291) yılında Gıyaseddin II. Mesud'un Kayseri'de bulunduğu sırada Konya'yı ele geçirerek yağmalayan Karamanoğulları gelmekteydi. Karamanoğulları'nın saldırıları karşısında fazla direnç gösteremeyen Gıyaseddin II. Mesud Geyhatu'ya müracaat ederek yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Geyhatu Anadolu'ya girerek Selçukluların merkezi Konya'yı ele geçirdi. Akabinde de bölgedeki olumsuzluklardan sorumlu tuttuğu Karamanoğulları Eşrefoğulları ve Menteşe Türkmenlerinin meskun buldukları toprakları yağmaladı. Bu gelişmelerden sonra Gıyaseddin II. Mesud'u Kastamonu'da faaliyetlerde bulunan Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın üzerine gönderdikten son-

¹⁰⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 122-124; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 60-61; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 141.

¹⁰⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 124-127; Mehmet Ersan - Mustafa Alican, *Osmanlılardan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçukluları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 186-187.

¹⁰⁹ Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 142.

¹¹⁰ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 60; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 62.

¹¹¹ Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 142-143; Melville, "a.g.m.", s. 103.

¹¹² Reşidüddin Fazlullah, s. 172; el-Yünini, XX, s. 117; el-Ömeri, XXVII, s. 307; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 62-63.

¹¹³ Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 143.

¹¹⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 135; Ebi'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 639; Ebu'l-Fidâ, II, s. 361; el-Yünini, XX, s. 125.

¹¹⁵ Reşidüddin Fazlullah, s. 173.

¹¹⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 135-136; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 63.

ra¹¹⁷ üç bin kişilik bir orduyu Anıt, Göktaş ve Giray gibi komutanların emrinde Gıyaseddin II. Mesud'a destek için bölgeye gönderdi.¹¹⁸ Selçuklu ve Moğol kuvvetleri Türkmenlerin ani baskınlarına maruz kalarak çok sayıda kayıp verdiler ve bu baskınlarda Gıyaseddin II. Mesud da esir olarak ele geçirildi.¹¹⁹ Ancak Gıyaseddin II. Mesud Giray adlı emirin maiyetinde bölgede keşif yapan Moğol öncü birliğinin ani bir baskını ile kurtarıldı.¹²⁰ Anadolu'da kısmen sükuneti tesis etmeyi başaran Geyhatu ise 691 (1291-1292) yılında ülkesine dönmek için Anadolu'dan ayrılırken saltanatı Gıyaseddin II. Mesud'a, onun naipliğini Mucireddin Emir Şah'a ve vezirliği de Sahib Necmeddin'e bıraktıktan sonra Anadolu ordu komutanlığına da Taş-Timur-i Hitayî'yi getirdi.¹²¹

Erzurum'dan Antalya sahillerine kadar uzanan alana hakim olan Moğol- lar ile Türkmenler arasında bu tarihten itibaren ağır vergilerden kaynaklanan sorunlar ortaya çıkmaktaydı.¹²² Söz konusu bu problemlere Moğollar indinde mevkilerini yükseltme girişimleri içerisinde bulunan emirlerin dâhili çekişmeleri de eklendiğinde Anadolu'daki siyasi vaziyet belirsizliğini korumaktaydı. Azerbaycan'a dönen Geyhatu Rebiyülahir 691 (Mart/Nisan 1292) tarihinde¹²³ Hülâ- gû'nun torunlarından Baydu'nun muhalefeti ile karşılaştı ve tahtı da ona kap- tırdı.¹²⁴ Argun Han'ın oğlu Gazan Han'ın isyan ederek Zilhicce 694 (Ekim/Kasım 1295)¹²⁵ yılında İlhanlı tahtına oturunca Baydu'nun da hakimiyeti son buldu.¹²⁶

Yukarıda zikrettiğimiz mezkur hadiseler ek olarak İlhanlı tahtında müşa- hede edilen bu taht mücadeleleri, devlet adamları arasında han seçimlerinde karşılaşılan anlaşmazlıklar, ihtiraslar ve mevki elde etmek için yaşanan rekabetler, Argun Han'ın vefatından sonra Moğollar arasında sıklıkla tesadüf edilen hadiselerden olmaya başladı. Dolayısıyla merkezde yaşanan bu olum- suzlukların Anadolu'da mukim Moğollara sirayet etmesi de bir kaçınılmazdı. Aksarayî'nin Anadolu için kullandığı *"Rum her ne kadar gariplerin güvendiği bir yer; rahat ve huzur makamı ise de aynı zamanda yoksulluk gününün de sevgilisidir. Azerbaycan, Irak, Horasan'ın kıyısında köşesinde aklına hüküm- darlık ve büyük olma sevdası düşen, o isteğinin damgasını, o bölgelerin hal- kının alınma vuramayan kimse, tamah elini Rum makam eyerinin uzantısına atar, istek ayağını, bu bölgenin karışıklık ve isyan yollarına koyar..."*¹²⁷ nük- tesinde de anlaşılacağı gibi Moğol yönetimine karşı isyan edenlerin sığınağı Rum diyarı yani Anadolu olarak telaki ediliyordu.

¹¹⁷ Aksarayî, a.g.e., s. 137; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 63-66; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 145-146; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 62-63.

¹¹⁸ Aksarayî, a.g.e., s. 138; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 146.

¹¹⁹ Aksarayî, a.g.e., s. 139; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 147.

¹²⁰ Aksarayî, a.g.e., s. 140-141; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 147.

¹²¹ Aksarayî, a.g.e., s. 144; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 63; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 614.

¹²² Aksarayî, a.g.e., s. 144.

¹²³ Ebu'l-Fidâ, II, s. 368.

¹²⁴ Aksarayî, a.g.e., s. 147-148; el-Ömerî, XXVII, s. 315; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 64.

¹²⁵ Ebu'l-Fidâ, II, s. 369.

¹²⁶ Aksarayî, a.g.e., s. 150-152; Reşidüddin Fazlullah, s. 252; el-Yünîni, XX, s. 291; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 68.

¹²⁷ Aksarayî, a.g.e., s. 152.

2.1. Tuğaçar Noyan İsyanı

Tuğaçar Noyan Geyhathu'nun tahta çıktığı esnada Baydu'yu desteklerken,¹²⁸ Baydu'nun tahtı 694 (1295) yılında Gazan Han'a kaptırması esnasında da Gazan Han'ın karşısında yer almıştı.¹²⁹ Baydu'nun taht mücadelesinden uzaklaştırılmasından sonra İlhanlı tahtına oturan Gazan Han Baydu ile birlikte hareket eden emirleri kendisi için bir tehdit olarak algılamıştı. Bundan dolayı Baydu'ya destek vermiş olan Tuğaçar Noyan'ı merkezden uzaklaştırarak bu tehlikeden kurtulmayı arzuladı.¹³⁰ Tuğaçar ile direkt mücadele etmeye koyulmaktansa onu 694 (1295) yılında Anadolu'daki Moğol ordu birliklerinin başına tayin ederek İlhanlı merkezinden uzaklaştırdı.¹³¹ Bu şekilde Anadolu genel valiliğine getirilen Tuğaçar Noyan Arran ve Azerbaycan'dan hareketle Anadolu'ya gelerek Tokat'a yerleşti. Burada kaldığı süre içerisinde halka baskılar yaparak vergiler toplama-ya başladı. Bu sırada Samagar oğlu Arab da bir süre ona tabiiyetini bildirdi.¹³²

Tokat'ı terk eden Tuğaçar buradan Delice ve ardından da Karahisar-ı Demürlü kasabasına yerleşti. Beylerbeyi İzzeddin de Tuğaçar'a güvenerek onunla birlikte hareket etmeye başladı.¹³³ Gelişmeler karşısında Gazan Han Anadolu'da bulunan Baltu ve Samagar Noyan'ın oğlu Arab'a gizli gönderdiği bir haberle Tuğaçar Noyan'ı ortadan kaldırmalarını emretti.¹³⁴ Gazan Han diğer taraftan da Tuğaçar'ın şüphelenmesini önlemek için onun güvenini sağlayacak bir mektup gönderdi.¹³⁵

Bu gelişmeler yaşanırken Tuğaçar'ın yanında yer alan Beylerbeyi İzzeddin Baltu tarafından muhasara edilerek esir edildi. Ancak Tuğaçar'ın aracılığına rağmen Baltu İzzeddin'i serbest bırakmadı.¹³⁶ Baltu'nun mukavemeti ile karşılaşan Tuğaçar ise Delice kışlağına giderek durumunu düzeltmek için çevreye elçiler göndermesine rağmen Baltu'nun aleyhteki faaliyetlerinden dolayı başarılı olamayarak Sivas'a gitti.¹³⁷ Nitekim Baltu, Arab ve bazı Moğol emirleri karşısında yanındaki adamların tahrikleri ile mücadeleye koyulan Tuğaçar daha fazla direnç gösteremeyerek mağlup oldu,¹³⁸ Kaz Ova'da öldürüldü.¹³⁹

¹²⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 62.

¹²⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 64.

¹³⁰ Reşidüddin Fazlullah, s. 254.

¹³¹ Reşidüddin Fazlullah, s. 254; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 65; Muharrem Kesik, "Mesud II", *DİA*, Cilt: XXIX, Ankara 2004, s. 343.

¹³² Aksarayi, *a.g.e.*, s. 152-153; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 616; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 148; Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 117; Mehmet Ali Gürel, *Anadolu'da Moğol İsyanları ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2001, s. 53.

¹³³ Aksarayi, *a.g.e.*, s. 154; Melville, "a.g.m.", s. 109.

¹³⁴ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 616; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 148.

¹³⁵ Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 148.

¹³⁶ Aksarayi, *a.g.e.*, s. 154-155; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 148.

¹³⁷ Aksarayi, *a.g.e.*, s. 155-156; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 617; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 148.

¹³⁸ Aksarayi, *a.g.e.*, s. 156-157; Gürel, *a.g.e.*, s. 53; Ahmet Sağlam, "Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık 2015, s. 556.

¹³⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 65; Gürel, *a.g.e.*, s. 53.

Böylece Moğol tahtında yaşanan çekişmelerin ve Anadolu'daki otorite boşluğunun doğurduğu Tuğaçar isyanı bastırılmış oldu.

Anadolu'nun -Tuğaçar Noyan'ın tayininde olduğu gibi- Moğollar döneminde muhalif emirler için bir sürgün yeri olarak görülmesi ve Gazan Han döneminde Moğolların Anadolu'daki nüfuzunun zayıflaması, bölgenin denetimden yoksun olması buraya tayin edilen valilerin kısa sürede isyan etmelerine neden olmaktadır.¹⁴⁰ Baydu'nun taraftarlarından olan Tarakay Gürekan de yanında bulunan Göktay Bahadır ile ve Emir Beysutay ile birlikte Gazan Han tarafından öldürülmek korkusuyla firar ederek 695 (1296) Şam diyarına geçtiler.¹⁴¹ Söz konusu emirler Gazan Han-Baydu çekişmesinden istifade ederek Anadolu'da çok sayıda Türkmen'in malını gasp ettikleri gibi birçoğunu da öldürdüler. Bunun üzerine şikâyetler artınca Gazan Han ele geçirdikleri malları sahiplerine iade etmeleri yönünde emirler gönderdi; ancak onlar bunu yapmaktansa on bin kadar Uyrat ile birlikte Memlûklere sığınmayı tercih ettiler.¹⁴²

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Moğol tahtı üzerinde yaşanan mücadelelerin Anadolu'ya yansımaları olmakla birlikte Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin II. Mesud da daha rahat bir şekilde Moğollardan destek alabileceğini düşündüğü Kayseri'de oturmayı tercih etmişti. Bu sırada Konya'nın yönetimi ise 696 (1297) yılında halka baskı uygulayan Gazan Han'ın şahnesini Konya'dan çıkarmaya muvaffak olan Ahmed Şah'ın idaresi altında bulunuyordu.¹⁴³

2.2. Baltu Noyan İsyanı

Anadolu'da Moğol yönetimine karşı isyan eden ikinci emir ise Tuğaçar Noyan isyanının bastırılmasında önemli bir rolü bulunan Celayirli Taycı (Tayşi/Nabşi) Noyan'ın¹⁴⁴ oğlu Baltu idi.¹⁴⁵ Askerî ve ordu işlerine vakıf olan Baltu güçlenince Moğollara karşı isyan etmeye karar verdi; bu amaçla da Gıyaseddin II. Mesud'un ve Selçuklu emirlerinin Moğol sarayına gitmelerine mani oldu. Bunun üzerine Baltu'yu İlhanlı sarayına davet eden elçiler gelince, Baltu gelen elçileri oyalayarak gönderilen yarığa yanında bulunanların da tahrikiyle mazeretler buluyordu. Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin II. Mesud da yanında bulunan haciblerin sözlerine aldanarak Baltu ile birlikte hareket etmeye karar verdi ve Tebriz'e gitmekten imtina etti.¹⁴⁶ Gıyaseddin II. Mesud ile

¹⁴⁰ Melville, "a.g.m.", s. 109.

¹⁴¹ Reşidüddin Fazlullah, s. 254-255.

¹⁴² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 65-66; Daha geniş bilgi için bkz. Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XV, (2000), s. 105-120.

¹⁴³ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 66.

¹⁴⁴ Alıncak Noyan 1260-1261 yılında Anadolu'ya geldiğinde kışı Akşehir yakınlarında Karahöyük bölgesinde geçirdi. Suştan Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın yönetimi toparlandıktan sonra başkomutan olarak tayin edilen Taycı'nın (Nabşi) adı 1276 yazına kadar Diyar-ı Rum'da bir subay olarak geçer. Nabşi de deniliyor. Oğlu Baltu da Gazan Han döneminde isyan etti. Bkz. Melville, "a.g.m.", s. 89.

¹⁴⁵ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 66; Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 118.

¹⁴⁶ Aksarayî, s. 158-160; Yazıcızade Ali, 422a; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 617-618; Melville, "a.g.m.", s. 110; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 149.

birlikte hareket eden emirlerden bazılarının firar edip Tebriz'e gelerek durumu anlatmaları ile isyanın doğruluğu teyit edilmiş oldu.¹⁴⁷

Baltu'nun isyanı ile ilgili haberlerin teyidinden sonra Gazan Han 696 (1296-1297) yılında ordunun büyük emirlerinden biri olan Kutlug Şah'ı isyanı bastırmak için görevlendirdi.¹⁴⁸ Kutlug Şah Anadolu'ya doğru hareket ederken Abuşka (Tatar) ve Burultay Oğul adlı iki komutan ile birlikte üç tümenlik bir ordu da onunla birlikte gönderildi.¹⁴⁹ Anadolu'ya ulaşan Moğol birliklerine Baycu'nun torunu Sülemiş ve Samagar Noyan'ın oğlu Arab da iltihak etmişti.¹⁵⁰ Böylece büyük bir ordu ile harekete geçen Kutlug Şah Kırşehir'in Malya Ovası'nda Baltu ile karşılaştı. Burada yapılan savaşta Baltu'nun öncü birlikleri mağlup olduktan sonra emirlerin bir kısmı Kutlug Şah'ın safına katıldılar. Bundan dolayı mağlup olan Baltu ise öncelikle uc taraflarına yöneldi; ancak Moğolların burada uyguladıkları katı politikadan dolayı Türkmenlerden destek bulamadı. Bu sırada Baltu'nun yenilmesinden sonra Kutlug Şah Tebriz'e döndüğünden Baltu'yu takip görevi de Sülemiş'e verildi. Sülemiş'in takibatından kurtulamayacağını anlayan Baltu Beyşehir'den Karamanlılara, burada da umduğunu bulamayınca Çukurova'da bulunan Ermeni Krallığı'na sığındı. Daha sonra Moğollara teslim edilen Baltu Tebriz'e götürülerek şehir meydanında öldürüldü (696/1297).¹⁵¹

Baltu'nun çıkardığı isyanın bastırılmasından sonra onunla birlikte hareket eden Gıyaseddin II. Mesud kendisini affettirmek için Kutlug Şah'a müracaat ederek özrünü bildirdi. Bu hareketi ile Gıyaseddin II. Mesud ölümden kurtulmasına rağmen Hemedan'a ikamete icbar edilmek suretiyle de tahtını kaybetti (695/1296).¹⁵² Anadolu Selçuklu tahtının yaklaşık iki yıl boş kaldığı zaman dilimi içinde Moğollar Muineddin Muhammed Bey'i pervaneliğe, Cemaleddin Muhammed'i vezirliğe, Kemaleddin Tiflisi'yi saltanat naipliğine ve Şerefeddin Osman'ı da istifaya (maliye) tayin ederek Anadolu topraklarını tamamen kendilerine bağladılar.¹⁵³ Bu taksimattan sonra Anadolu'ya gelen Muineddin Muhammed ve yanındakiler Anadolu'yu dört mali kısma ayırarak kendilerine tahsis edilen bölgelere yerleştiler.¹⁵⁴

Gıyaseddin II. Mesud 697 (1298) yılında Anadolu'ya dönmek için izin almadığından İlhanlı veziri Sadreddin Halidi'nin de tavsiyesi ile yerine Gıyaseddin Mesud'un kardeşinin oğlu III. Alâeddin Keykubad b. Feramurz b. Key-

¹⁴⁷ Aksarayi, s. 159-160; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 149; Sümer'e göre ("Anadolu'da Moğollar", s. 66) Baltu Kongurtay'ın oğlu Ayıldar (İldey)'in kıskırtması ile isyan etti. Bundan dolayı tutuklanan Ayıldar (İldey) idam edildi. Bkz. Melville, "a.g.m.", s. 110.

¹⁴⁸ Aksarayi, s. 161; Kesik, "Mesud II", *DİA*, XXIX, s. 344.

¹⁴⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 66-67; Melville, "a.g.m.", s. 110.

¹⁵⁰ Aksarayi, s. 162.

¹⁵¹ Aksarayi, s. 161-165; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 66-67; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 618; Melville, "a.g.m.", s. 110; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 149-150; Gürel, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁵² Aksarayi, s. 165-167; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 618.

¹⁵³ Aksarayi, s. 168; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 150.

¹⁵⁴ Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 151.

kavus'un (1298-1302) getirildiğine dair bir yarlıg sadır oldu (697/1298).¹⁵⁵ Vezirliğine de Şemseddin Ahmed Lakuşî¹⁵⁶ naipliğe de Mucireddin Emir Şah getirildi.¹⁵⁷ Ayrıca Anadolu genel valiliğine Boçhur Noyan (Boçkur/Boçukur) ve ordu komutanlığına da Bayancar Noyan (Bayıncar) getirildi.¹⁵⁸ Moğollar tarafından yapılan bu atama Baltu isyanının bastırılmasında önemli bir katkısı olan ve bundan dolayı mükafat bekleyen emirleri de rahatsız etti. Emirler arasında özellikle mevcut ihtilafın da tesiriyle Sülemiş Noyan isyan bayrağını açarak harekete geçti.¹⁵⁹

2.3. Sülemiş Noyan İsyanı

Gazan Han bir tümen birliğinin başında (yaklaşık bin kişilik) Anadolu'ya gönderdiği Sülemiş Noyan Memlûkler üzerine yapacağı sefer için Anadolu'dan hareketle Sis yönünden Şam'a doğru gelerek kendisine katılması için emir verdi. Mezkur emirden sonra Gazan Han maiyetinde bulunan ordu ile birlikte Anadolu'dan gelecek olan birlikler ile Haleb'de bir araya gelmek düşüncesiyle Fırat Nehri kıyısına ulaştığında Sülemiş Noyan'ın isyan ettiğini öğrendi.¹⁶⁰ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Sülemiş Noyan, Bayancar Noyan'ın Anadolu'daki Moğol birliklerinin başına getirilmesini kabullenemediği için Gazan Han'ın bu emrine muhalefet ederek Memlûkler üzerine gidecek orduya katılmadı.¹⁶¹ Anadolu'nun fethedilmesinde önemli bir payı olan Baycu Noyan'ın torunu¹⁶² ve Baybars el-Mansûrî¹⁶³ tarafından Sülâmiş b. Afâk b. Baycû et-Tatar olarak isimlendirilen Sülemiş Noyan bu sebepten Anadolu üzerine hak iddiasında bulunmaktaydı. Bu şekilde Akbal ve Taş Timur gibi Moğol beyleri başta olmak üzere birçok Moğol emirinin desteğini alarak isyan etti.¹⁶⁴ İsyanın başarıya ulaşmasını sağlamak amacıyla Uc Türkmenleri, Karamanoğullarından ve Memlûk sultanı Laçin'den yardım talebinde bulundu.¹⁶⁵ Elli bin kişilik bir

¹⁵⁵ Yazıcızade Ali, s. 422a; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 310; Faruk Sümer, "Kekubad III", *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, s. 361; Anonim Selçuknâme bu adı Alâeddin Ferâmurz şeklinde vermektedir. Bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 69.

¹⁵⁶ Aksarayî, s. 189; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 155.

¹⁵⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 618; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, c. I, Barış Yayınevi, Ankara 1999, s. 170.

¹⁵⁸ Aksarayî, s. 190; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 155-156.

¹⁵⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 67; Melville, "a.g.m.", s. 110-111.

¹⁶⁰ en-Nüveyrî, XXXI, s. 236; Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 134.

¹⁶¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 623-624; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 156; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 67; Melville, "a.g.m.", s. 112.

¹⁶² Melville, "a.g.m.", s. 89.

¹⁶³ Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 319; en-Nüveyrî, XXXI, s. 236; Bundan farklı olarak İbn Tağriberdi Sülemiş'in adını Sülâmiş b. Abâcû b. Hülâgû şeklinde vermektedir. Bkz. İbn Tağriberdi, Cemâleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdi el-Atâbekî, *en-Nücumu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, c. VIII, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 96; el-Makrizî de Sülâmiş b. Afâk şeklinde vermektedir. Bkz. el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 313; Ayrıca el-Yünîni de Sülâmiş b. Abâcû b. Hülâgû şeklinde adını vermektedir. Bkz. el-Yünîni, XXI, s. 61.

¹⁶⁴ Reşidüddin Fazlullah, s. 274.

¹⁶⁵ en-Nüveyrî, XXXI, s. 236; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 313.

ordu toplamaya muvaffak olan Sülemiş Noyan Memlûklerden de yirmi bin kişilik bir destek geleceği haberini aldıktan sonra harekete geçti.¹⁶⁶

Moğolların, isyanı bastırmak için gönderdikleri Bayancar ve Buçhur, Sülemiş Noyan ile yaptıkları savaşta mağlup olarak öldürüldükten¹⁶⁷ sonra Sülemiş Noyan Şam ve uc cihetinden asker toplamaya başladı. Akabinde Danişmendli vilayetinde bulunan askerleri de itaati altına aldıktan sonra çevresine topladığı ayak takımı ve serserilere vergi ve mülkler dağıttı.¹⁶⁸ Daha sonra Sivas üzerine yürüyerek şehri muhasara altına aldı ve muhtemelen savaşa hazır bir ordu teçhiz etmek için de kanunsuz vergiler toplamaya başladı.¹⁶⁹

Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip eden Gazan Han Suriye seferinden vazgeçerek¹⁷⁰ Bağdat'a döndü.¹⁷¹ Otuz beş bin kişilik bir orduyu¹⁷² Emîr Kutluk Şah,¹⁷³ Emîr Çoban, Mulay, Sutay, Başgırd ve daha başka Moğol bey ve komutanları ile Anadolu'ya doğru gönderdi.¹⁷⁴ Bu esnada Sülemiş Noyan kendisine isyan eden Sivas şehrini muhasara etmekle meşgul idi.¹⁷⁵ 24 Receb 698 (27 Nisan 1299) yılında¹⁷⁶ Çoban Noyan'ın başında bulunduğu Moğol birlikleri Erzincan Ovası'nda altmış bin¹⁷⁷ kişilik bir orduya sahip olan Sülemiş Noyan ile karşı karşıya geldiklerinde Sülemiş Noyan mağlup oldu ve kardeşi Katkatü ile birlikte¹⁷⁸ Şam diyarına doğru kaçtı. Bu sırada Sülemiş Noyan ile birlikte hareket eden Türkmenler muharebe başladığında savaşmaktan imtina ederek dağlara çekildiklerinden, Sülemiş Noyan beş yüz atlı ile savaş meydanını terk ederek Sivas'tan Sis'e doğru kaçtı.¹⁷⁹ Mağlubiyetten sonra Sülemiş ile birlikte hareket eden Akbal, Taş Timur-i Hitayî gibi emirler de esir

¹⁶⁶ Yazıcızade Ali, s. 422a; el-Yünîni, XXI, s. 61-62; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 624; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 156; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 68; Sağlam, "Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı", s. 557-558.

¹⁶⁷ Reşidüddin Fazlullah, s. 274.

¹⁶⁸ Reşidüddin Fazlullah, s. 275; Yazıcızade Ali, s. 422a.

¹⁶⁹ Aksarayî, s. 194; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 156-157; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 67; Melville, "a.g.m.", s. 112.

¹⁷⁰ el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 313; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 157.

¹⁷¹ el-Yünîni, XXI, s. 62.

¹⁷² el-Yünîni, XXI, s. 62; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 313.

¹⁷³ Reşidüddin Fazlullah, s. 275; Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, s. 135; Bundan farklı olarak el-Makrizî'ye göre Gazan Han'ın gönderdiği ordunun başında Bülây bulunmaktaydı. Bkz. el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 313.

¹⁷⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 197; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 625; Sutay on beş bin, Hindücâgân on bin, Bülây on bin kişilik toplamda otuz beş bin kişilik bir Moğol birliğinin Sülemiş üzerine yürüdüğünü İbn Tağriberdî nakletmektedir. Bkz. İbn Tağriberdî, VIII, s. 95; el-Yünîni ise on beş bin kişilik bir orduyu Sultây (سلتای) komutasında, Hindügân (هندوغان) ile on bin ve son olarak da Bülâhim'in (بولاهیم) emrinde otuz beş bin kişilik bir ordunun gönderdiğini kaydetmektedir. Bkz. el-Yünîni, XXI, s. 62.

¹⁷⁵ el-Yünîni, XXI, s. 62; en-Nüveyrî, XXXI, s. 236.

¹⁷⁶ Reşidüddin Fazlullah, s. 275; Yazıcızade Ali, s. 422b; el-Yünîni, XXI, s. 62.

¹⁷⁷ el-Yünîni, XXI, s. 62; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 314.

¹⁷⁸ Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 319; a.mlf. *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, çev. Hüseyin Polat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 141; en-Nüveyrî, XXXI, s. 236; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 314.

¹⁷⁹ el-Yünîni, XXI, s. 63.

alındılar.¹⁸⁰ Bu başarıdan dolayı Moğollar Mücireddin Emir Şah ve Sutay'ı Anadolu'yu muhafaza etmek için Kayseri'de bıraktılar.¹⁸¹

Mağlup olarak Anadolu'dan ayrılmak zorunda kalan Sülemiş Noyan ise Sivas, Sis ve Behisni'den sonra Dımaşk'a vardı; burada Emir Bedreddin Zerdekâş tarafından karşılandı.¹⁸² Böylece Memlûklere sığınan Sülemiş Noyan daha sonra Anadolu'da bıraktığı ailesini kurtarmak için Memlûk Sultanı Laçin'den yardım istedi.¹⁸³ Sultan, Haleb Emiri Seyfeddin Begtimur¹⁸⁴ ile Cece Oğlu (İbn Câcâ) komutasında küçük bir askeri birliği ona yardım etmesi için görevlendirdi.¹⁸⁵ Memlûklerden aldığı destek ile 11 Ramazan 698 (12 Haziran 1299) tarihinde¹⁸⁶ Anadolu'ya dönen Sülemiş Noyan, kırk bin kişilik bir ordu ile Çukurova bölgesine girerek Akça Derbend'e ulaştığı yönünde haberler yaydı. Sülemiş Noyan'ın yaydığı bu haberler karşısında Anadolu'da bulunan emirlerin bir kısmı onunla birlikte hareket etmeye karar verdiler. Ancak Sülemiş Noyan Aksaray'a ulaştığında onunla birlikte harekete geçen uc beyleri ve bazı emirler geri çekildiler. Bunun üzerine Gorgorum (Beyşehir) taraflarına giden Sülemiş Noyan daha sonra Ankara taraflarına geçti ve burada ani bir baskına uğrayarak Ankara komutanının eline esir düştü¹⁸⁷ ve Tebriz'e götürülerek burada öldürüldü (698/27 Eylül 1299).¹⁸⁸

Gazan Han Sülemiş Noyan isyanının bastırılmasından sonra Anadolu'ya saltanat naibi olarak Mücireddin Emir Şah'ı göndererek kendisi de Şam diyarında Memlûkler ile mücadeleye koyuldu.¹⁸⁹ Gazan Han Şam'dan Diyarbekir ve Musul cihetine döndüğünde Sülemiş Noyan'ın çıkardığı isyana iştirak etmeyen III. Alâeddin Keykubad Sultan'ın huzuruna çıkarak itaatini bildirdi ve bundan dolayı Gazan Han onu Erzurum'dan Antalya'ya ve Diyarbekir sınırından Sinop'a kadar uzanan alana tayin ettiğine dair bir yarlıg irat etti. Ayrıca onu Hülâgü'nün kızı ile evlendirerek taltif etti (699/1300).¹⁹⁰ Saltanat naipliği görevini ifa etmekte olan Mücireddin Emir Şah'ın Tebriz'e dönmesinden sonra Anadolu'da Abışga Noyan'ın gücü artmaya başladı ve buna bağlı olarak halka karşı sert bir politika takip etti.¹⁹¹ Anadolu Selçuklu hükümdarı III. Alâeddin

¹⁸⁰ Aksarayî, s. 198; Reşidüddin Fazlullah, s. 275-276; Yazıcızade Ali, s. 422b; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 68; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 625; Akdağ, I, s. 170.

¹⁸¹ Aksarayî, s. 199.

¹⁸² el-Yünini, s. 63; en-Nüveyri, XXXI, s. 236; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 314.

¹⁸³ Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 319; a.mlf. *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 142; en-Nüveyri, XXXI, s. 237; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 314; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 157.

¹⁸⁴ Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 319; a.mlf. *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 142; Ebu'l-Fidâ, II, s. 375; el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 314.

¹⁸⁵ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 68-69; Melville, "a.g.m.", s. 112.

¹⁸⁶ el-Yünini, XXI, s. 64.

¹⁸⁷ Aksarayî, s. 218-219; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 625.

¹⁸⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 68-69; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 625; Akdağ, I, s. 171; Melville, "a.g.m.", s. 112; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 157; Kürşat Solak, "Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu'da Türkmenlerin Tutumu", *Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: III, Nevşehir 2014, s. 66; Gürel, *a.g.e.*, s. 56-63.

¹⁸⁹ Aksarayî, s. 226; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 157.

¹⁹⁰ Aksarayî, s. 225-226; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 70; Akdağ, I, s. 171-172; Melville, "a.g.m.", s. 112.

¹⁹¹ Aksarayî, s. 231.

Keykubad da baskı yaparak halktan zorla vergi toplamaya başlayınca esir alınarak Tebriz'e gönderildi.¹⁹² Burada muhakeme edilen III. Alâeddin Keykubad'ın ölümü ile ilgili bir hüküm verilince Hülâgü'nün kızı olan eşinin tavasutu ile affedildi ve Isfahan'a gönderildi; yerine Hemedan'da bulunan Gıyaseddin II. Mesud 702 (1302-1310) yılında getirildi.¹⁹³ el-Yünini'nin 701 (1301-1302)¹⁹⁴ ve 702 (1302-1303)¹⁹⁵ yıllarında Acem (İran), Irak, er-Rûm (Anadolu) ve Diyarbekir hakimi olarak Gazan Han'ın adını zikretmesi artık Anadolu'da Selçuklu hakimiyetinin bittiğini göstermektedir.

2.4. Timurtaş Noyan İsyanı

Gıyaseddin II. Mesud'un yeniden Anadolu Selçuklu Devleti tahtına oturulmasından kısa bir süre sonra Gazan Han 4 Şevval 703 (10 Mayıs 1304) tarihinde vefat etti¹⁹⁶ ve yerine de kardeşi Olcaytu (1304-1316) geçti.¹⁹⁷ Olcaytu tahta oturduktan sonra 704 (1305) yılında İrencin Noyan'ı Anadolu'da emniyeti sağlamak için gönderdi.¹⁹⁸ İrencin Noyan hükümdar soyundan gelmesi ve Olcaytu'nun da dayısı olmasından dolayı Anadolu'da keyfi muameleler ile servet biriktirmeye başlamıştı.¹⁹⁹ Bu süreçte Anadolu'da bulunan Moğol emirleri zaman zaman bağımsız hareket etmekte bir beis görememekteydiler. Bu emirlerden biri de İrencin Noyan'ın akrabası olan ve onun Anadolu'ya gelişi esnasında Ermeniler üzerine gönderilen Buralgu adlı bir komutan idi.²⁰⁰

Samimi bir Müslüman olan Buralgu Ermenilere ait Sis (Kozan) ve Ayas (Yumurtalık) gibi şehirleri kışlak yaparak her iki şehirde de birer mescit inşa etti. Bu faaliyetlerden rahatsız olan Ermeni Kralı Hetum Buralgu'nun yokluğunu fırsat bilerek Olcaytu'ya gönderdiği haberlerde Buralgu'nun Memlûkler ile birleşmeyi murat ettiğini ileri sürünce, durumdan haberdar olan Bulargu Hetum'u ve bazı beyleri Anazarba surları altında öldürdü. Ancak Ermeni beylerinden bazıları Olcaytu'nun huzuruna çıkarak Buralgu'yu şikayet edince Buralgu 707 (1307) yılında idam edildi.²⁰¹

708 (1308) yılından itibaren Anadolu'da Selçuklu otoritesi son bulduğundan meydana gelen siyasî boşluğu Moğollar doldurarak Anadolu'yu doğrudan

¹⁹² Aksarayî, s. 231-236; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 71; Melville, "a.g.m.", s. 113; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, s. 160-162.

¹⁹³ Aksarayî, s. 238-239; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 71; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 634; Akdağ, I, s. 173; Melville, "a.g.m.", s. 113.

¹⁹⁴ el-Yünini, XXI, s. 261.

¹⁹⁵ el-Yünini, XXII, s. 4.

¹⁹⁶ el-Yünini, XXII, s. 73; el-Ömerî, XXVII, s. 327.

¹⁹⁷ Aksarayî, s. 239, 242; Ebu'l-Fidâ, II, s. 390; el-Yünini, XXII, s. 73; Yazıcızade Ali, s. 443b; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 73.

¹⁹⁸ Aksarayî, s. 242; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 635.

¹⁹⁹ Aksarayî, s. 246-250; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 638; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 74; Melville, "a.g.m.", s. 115; Kemal Ramazan Haykırın, "Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Sayı: 23, Güz 2009, s. 162.

²⁰⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 637.

²⁰¹ Ebu'l-Fidâ, II, s. 394; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 637-638; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 76.

yönetmeye başladılar.²⁰² Bir süre sonra 710 (1310) hayatının son yıllarını yok-sulluk içerisinde geçiren Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin II. Mesud Kayse-ri'de vefat etti.²⁰³

İrencin Noyan'ın Anadolu'da takip ettiği katı politikadan dolayı Türkmenler 714 (1314) yılında Anadolu'ya gönderilen Çoban b. Tudavun'un²⁰⁴ huzuruna çıkararak şikâyetlerini arz ettiler. Anadolu'da Türkmenler tarafından karşılanan Çoban kendisini karşılamaya gelmeyen Karamanlılar üzerine yürüdü ve 715 (1315) yılında Konya'yı ele geçirdi.²⁰⁵ Bu başarılarından kısa bir süre sonra muhtemelen Olcaytu'nun vefatından dolayı Çoban Anadolu'yu terk etti ve yerinde vekil olarak oğlu Timurtaş Noyan'ı bıraktı.²⁰⁶ Emîr Çoban'ın hızlı bir şekilde Anadolu'dan dönüşü Memlük kuvvetlerinin 715 (1315) yılında Malatya'ya kadar uzanan bir saldırıda bulunmalarından kaynaklanıyordu. Malatya önlerine gelen Emîr Çoban şehrin savunması için iki bin süvari bıraktıktan sonra buradan ayrılarak 715 (1315) yılında Tebriz'e döndü.²⁰⁷ Çoban'ın dönüşünden hemen sonra da Karamanlılar yeniden Konya'ya hakim oldular.²⁰⁸ Çoban'ın Tebriz'e varışından kısa süre sonra Olcaytu vefat etti ve yerine de oğlu Ebu Said (1316-1335) geçti.²⁰⁹

Ebu Said'in yönetimi esnasında Uygur Sevinç ile Çoban arasında ortaya çıkan rekabet 717 (1318) yılında Uygur Sevinç'in Bağdat'ta rahatsızlanarak ölmesinden sonra Çoban'ın lehine son buldu. Bu şekilde eski mevkiine ulaşan Çoban Diyarbekir valiliğine İrencin Noyan'ı, Ahlat valiliğine Sutay'ı ve Anadolu'ya oğlu Timurtaş Noyan tayin etti.²¹⁰ Anadolu'ya tayin edilen Timurtaş Noyan Kayseri'ye yerleşerek sonra adilane bir siyaset takip etti²¹¹ ve yaklaşık on yıl Anadolu'da hüküm sürdü.²¹² Onun 717 (1318) yılında Anadolu'ya gelişi ile birlikte Anadolu Selçuklu Devleti yıkıldı ve Selçuklu şehzadeleri de dağıldılar.²¹³

²⁰² Züriye Oruç, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Yıkılışından Sonra Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti (1308-1335)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 8, Sayı: XXXIV, Aralık 2015, s. 301.

²⁰³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 644.

²⁰⁴ el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 357; en-Nüveyrî Çoban'ın adını "Cübân b. Tülek b. Budâvun" şeklinde vermektedir. Bkz. en-Nüveyrî, XXXIII, s. 191.

²⁰⁵ Aksarayî, s. 252; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 69; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 81; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 12; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 638-639; Melville, "a.g.m.", s. 116.

²⁰⁶ Aksarayî, s. 252.

²⁰⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 640-641.

²⁰⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 642.

²⁰⁹ İbn Kesir, XIV, s. 146-147.

²¹⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 82-83; Melville, "a.g.m.", s. 117; Ahmet Sağlam, "Moğol-İlhanlı Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlük Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri İle Münasebetleri", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2015, Sayı: 14, s. 34; Solak, s. 67.

²¹¹ Aksarayî, s. 252-253; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 646; Bunların aksine İbn Hacer el-Askalâni, Timurtaş'ın Sivas'ı merkez olarak seçtiğini ifade etmektedir. Bkz. İbn Hacer el-Askalâni, Ebu'l-Fazl Şihâbeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalâni (öl. 852/1449), *Dürrü'l-Kâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîd Dân, Haydarabad 1972, s. 229.

²¹² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 642.

²¹³ el-Makrizî, *es-Sulûk*, III, s. 8; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 645.

Ebu Said'in İlhanlı tahtına oturmasından sonra geniş yetkiler verdiği Emîr Çoban'a karşı İlhanlı merkezinde oluşan muhalefet Anadolu'ya da sıçradı.²¹⁴ Çoban'a karşı muhalefet eden kişilerden biri olan Kurumış'ın başlatmış olduğu isyana, İrencin Noyan,²¹⁵ Emîr Sutay'ın oğlu Baranbay gibi şahsiyetler de destek vermişti.²¹⁶ Timurtaş Noyan Karaman hududunun güvenliğini sağlamak için Niğde tarafına hareket edince İrencin Noyan yanında bulunanların da tahriklerine kapılarak saldırıya geçti ve Timurtaş Noyan'ın mallarını yağmaladı.²¹⁷ Bunun üzerine Danişmend vilayetine doğru ilerleyen Timurtaş Noyan'ın yardımına Çoban'ın başında bulunduğu birlikler yetişti ve İrencin Noyan'ın ordusuna saldırarak onları mağlup etmeyi başardılar.²¹⁸ İçinde bulunduğu zor durumdan kurtulan Timurtaş Noyan kendisine karşı isyan eden²¹⁹ Kür Buğa, Buğa, Balargu, Samagar'ın torunu İcil gibi şahsiyetleri mağlup ederek öldürdü. Sutay'ın oğlu Baranbay ise canını Diyarbekir taraflarında bulunan babasına sığınarak kurtulabildi.²²⁰

Anadolu'daki durumu kontrol altına alan Timurtaş Noyan sıkı bir İslâm siyaseti takip etmeye başlayarak şarap içmeyi yasakladı.²²¹ Aksarayî,²²²

“...ülkenin bütün insanların üzerine mutluluk gölgesini düşürdü. İslam dininin güçlendirilmesi ve Müslümanlara iyi davranılması konusunda öyle çaba harcadı ki hayır ve bağış eserlerinden, düşmanlığın ve zulmün giderilmesinden, asilerin ve serkeşlerin kökünün kazanmasından Mehdi'nin işlerinin ve durumlarının belirtileri baş gösterdi.”

ifadeleri ile onun yönetimini ve Mehdiliği hususunu izah etmeye çalışmıştır.²²³ Asilerin ortadan kaldırılmasından sonra Timurtaş Noyan Anadolu'daki haki-miyetini sağlamlaştırdı ve kısa bir süre de olsa 720 (1320) yılında Konya'yı Karamanlılardan aldı.²²⁴ Böylece gün geçtikçe gücünü artıran Timurtaş etrafına alimler ve din adamlarını topladı ve 721 (1322) adına para bastırarak,²²⁵ hutbe okuttu²²⁶ ardından “Sahibi'z-Zaman”, “Şah-ı İslam” ve “Mehdi” gibi unvanlar alarak bağımsız hareket etmeye başladı.²²⁷

Timurtaş Noyan bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladıktan sonra Memlükler ile temasa geçmeye başladı. Akabinde de Çukurova'da (Sis) bulunan

²¹⁴ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 84; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 646.

²¹⁵ Melville, “a.g.m.”, s. 117.

²¹⁶ en-Nüveyri, XXXII, s. 229-232; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 85; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 646; Haykıran, s. 164-165.

²¹⁷ Aksarayî, s. 256-257.

²¹⁸ Aksarayî, s. 258.

²¹⁹ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 85.

²²⁰ Aksarayî, s. 260; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 85.

²²¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 646-647.

²²² Aksarayî, s. 262.

²²³ Aksarayî, s. 261.

²²⁴ Aksarayî, s. 262.

²²⁵ Haykıran, s. 168.

²²⁶ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 86; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 647.

²²⁷ Melville, “a.g.m.”, s. 118.

Ermeniler üzerine saldırılar düzenleyerek yaklaşık bir ay boyunca yağma ve tahribatlarda bulundu (721/1321-1322).²²⁸ Oldukça güçlendiği anlaşılan Timurtaş Noyan 723 (1323) yılında Konya'yı Karamanoğullarından almayı başarabildi.²²⁹ Timurtaş Noyan'ın Anadolu'da bağımsız bir şekilde yürüttüğü faaliyetleri İlhanlı merkezinde bulunan babası Emir Çoban'ı oldukça zor bir durumda bıraktı. Bunun üzerine Ebu Said'den izin alarak Anadolu'ya gelen Emir Çoban Timurtaş Noyan ile yaptığı görüşmeden sonra onu ikna etti ve birlikte Ebu Said'in huzuruna çıktılar (724/1323).²³⁰ Affedilen Timurtaş Noyan bir süre İran'da kaldıktan sonra Ebu Said tarafından yeniden Anadolu'ya gönderildi (725/1323-1324).²³¹

Anadolu'ya dönen Timurtaş Noyan yeniden bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı.²³² Hakimiyet alanını genişletmek isteyen Timurtaş uc bölgelerinde bulunan Türkmenler ile mücadeleye koyularak Akdeniz'e kadar sınırlarını genişletti ve Hamidoğullarından Antalya'yı, Eşrefoğullarından da Beyşehir'i aldı (11 Zilkade 726/9 Ekim 1326).²³³ Emir Çoban'ın güçlenmesi ve devletin önemli kademeleri ile birçok bölgenin yönetiminin onun çocuklarının eline geçmesi, kızı Bağdad Hatun'u Ebu Said'e vermemesi ve oğulları Dimaşk Hoca ve Timurtaş Noyan'ın sert tabiatları Ebu Said ile Emir Çoban arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden oldu.²³⁴ Bunlardan dolayı Ebu Said öncelikle 727 (1326) yılında Emir Çoban'ın oğlu Dimaşk Hoca'yı ardından da bir yıl sonra 728'de (1327) Emir Çoban'ı öldürttü.²³⁵

Bu sırada Batı Anadolu'da bulunan Timurtaş Noyan babasının ölüm haberini aldıktan sonra Ebu Said'e karşı koyamayacağını düşünerek²³⁶ hazinesini ve ailesini Larend'e yakın korunaklı bir kaleye bıraktıktan sonra ordusundan şüphelendiği için Sivas'a dönmeyerek yanında bulunan iki yüz süvari²³⁷ ya da altı yüz atlı²³⁸ ile Memlûk hükümdarı el-Melikü'n-Nasır'a (1310-1341 Üçüncü Saltanat Evresi) sığınmak için 727 (1327) yılında Anadolu'dan ayrıldı.²³⁹ Yerine vekil olarak da kayınbiraderi Eretna Bey'i bıraktı.²⁴⁰

²²⁸ Ebu'l-Fidâ, II, s. 437-438; İbn Kesir, XIII-XIV, s. 179; Haykıran, s. 166.

²²⁹ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 69; Sağlam, "Moğol-İlhanlı Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri", s. 37.

²³⁰ Ebu'l-Fidâ, II, s. 441.

²³¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 647; Melville, "a.g.m.", s. 118.

²³² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 87.

²³³ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 69; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s. 43; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 648.

²³⁴ ed-Devâdâri, Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek, *Kenzu'd-Dürrer Câmiü'l-Gurer*, c. IX, thk. Hans Robert Roemer, Kahire 1960, s. 347-348; Ebu'l-Fidâ, II, s. 444; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 89.

²³⁵ en-Nüveyrî, XXXIII, s. 191-192; Ebu'l-Fidâ, II, s. 444-445; el-Makrizî, *es-Sulûk*, III, s. 105; Solak, s. 68.

²³⁶ en-Nüveyrî, XXXIII, s. 193.

²³⁷ Ebu'l-Fidâ, II, s. 447.

²³⁸ en-Nüveyrî, XXXIII, s. 193.

²³⁹ el-Makrizî, *es-Sulûk*, III, s. 106; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 90; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 648-649; Melville, "a.g.m.", s. 119.

²⁴⁰ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s. 155.

Timurtaş Noyan 25 Safer 728 (10 Ocak 1328) tarihinde Dımaşk'a vardığında²⁴¹ Emîr Seyfeddin Tunguz tarafından şehir dışında karşılandı²⁴² ve 7 Rebi-yülevvel 728 (Ocak-Şubat 1328) yılında²⁴³ Mısır'a vardı.²⁴⁴ Memlûk hükümdarı tarafından oldukça sıcak bir şekilde karşılanan Timurtaş Noyan'a ikramlarda bulunuldu ve ona bin kişinin emirliği payesi verildi.²⁴⁵ Ancak bir süre sonra Memlûk-İlhanlı yakınlaşmasından dolayı Timurtaş 25 Şaban 728 (5 Temmuz 1328) tarihinde tutuklandı.²⁴⁶ Ebu Said'in Abacı adlı elçisi Mısır'a doğru yola çıktıktan kısa bir süre sonra Memlûk hükümdarı Timurtaş Noyan'ı 4 Şevval 728 (12 Ağustos 1328) tarihinde idam ettirdi ve Mısır'a vardığında Timurtaş'ın idamına dair bilgileri aldı.²⁴⁷ İbn Kesir'e göre öldürüldükten sonra kesik başı Ebu Said'e gönderildi.²⁴⁸ Timurtaş Noyan'ın ölümünden sonra Moğollar Anadolu'ya hakim olamadıkları gibi 735 (1335) yılında Ebu Said'in vefatından sonra da bir asırlık bir ömre sahip olan İlhanlılar 736 (1336) yılında dağıldılar.²⁴⁹

Sonuç

Anadolu Selçuklu Devleti II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde gerek hükümdarın yaşam tarzından kaynaklanan tepkiler, gerekse de ileri gelen devlet erkanının devletin yönetimine müdahil olmasından mütevellit birçok problem ile yüzleşmek zorunda kalmıştı. Selçuklu Devleti'nin nizamının dahilinde bunlar yaşanırken doğuda ortaya çıkarak nazarını batıya çeviren Moğolların da Selçukluların mukadderatı üzerinde önemli bir etkiye sahip olacağı anlaşılmaktadır.

Batıya doğru ilerlemekte olan Moğol birliklerinin sebep olduğu kesif göç hareketleri neticesinde Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda demografik hareketlenmenin sosyo-ekonomik ve siyasi hayatı olumsuz etkilemekte olduğu müşahade edilmektedir. Demografik yapının aniden değişmesi ve hükümdarın yaşam tarzını propagandasının merkezine alan Baba İshak olarak

²⁴¹ İbn Kesir, XIII-XIV, s. 223.

²⁴² en-Nüveyrî, XXXIII, s. 193.

²⁴³ el-Makrizî, *es-Sulûk*, II, s. 107; Ebu'l-Fidâ, II, s. 447; İbn Kesir'e göre Timurtaş 25 Safer 728 (10 Ocak 1328) tarihinde Mısır'a gitmek üzere yola koyulduğunda Dımaşk'a uğramıştı. Bkz. İbn Kesir, XIV, s. 223.

²⁴⁴ İbn Dokmak, Sarimüddin İbrahim b. Bedreddin Muhammed b. İzzeddin Aydemir İbn Dokmak (öl. 809/1407), *el-Cevherü's-Semin fi Siyeri'l-Hülefâ ve'l-Mulûk ve's-Selâtin*, thk. Said Abdulfettah Aşur-Ahmed es-Seyyid Derâc, Mekke 1986, s. 357.

²⁴⁵ İbn Kesir, XIV, s. 223.

²⁴⁶ en-Nüveyrî, XXXIII, s. 195; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belle-ten*, Cilt: XXXI, Sayı: 124, (Ekim 1967) Ankara 1967, s. 637.

²⁴⁷ Ebu'l-Fidâ, II, s. 447-448; el-Makrizî, *es-Sulûk*, III, s. 110; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 91; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 649-650; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 640; Melville, "a.g.m.", s. 119; Gürel, *a.g.e.*, s. 64-68; Bunlardan farklı olarak İbn Kesir Timurtaş'ın ölüm tarihini 2 Şevval 728 (10 Ağustos 1328) olarak vermektedir. Bkz. İbn Kesir, XIV, s. 226; Ebu Said'in gönderdiği elçinin adı da en-Nüveyrî tarafından Ayâci olarak kaydedilmiştir. Bkz. en-Nüveyrî, XXXIII, s. 195.

²⁴⁸ İbn Kesir, XIV, s. 226.

²⁴⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 650; Anonim Selçuknâme'ye göre Timurtaş'ın adı 739/1339-1340 yılında yeniden ortaya çıktı ve bu sırada Timurtaş'ın çocukları Muhammed Han'ı öldürdüler. Bkz. *Tarih-i Âli Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 70.

tesmiye edilen bir şahıs etrafına topladığı büyük bir kalabalık ile merkezî devlete karşı isyan etti. Bu isyanın bastırılması esnasında Selçuklu ordusunun acziyet göstermesi Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip etmekte olan Moğolların Selçuklulara karşı harekete geçmelerine neden oldu.

Öncelikle Erzurum'u ele geçiren Moğollar 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda Selçuklu birliklerini savaşmadan mağlup ederek geri çekilmeye zorladılar. Böylece Anadolu'da yönetime ortak olan Moğollar ağır bir anlaşma ile Selçukluları kendilerine bağlamayı başardılar. Ancak bu ara dönemde başa geçen küçük yaşta ve tecrübeden yoksun Selçuklu hükümdarlarından dolayı yönetimde genellikle ileri gelen yetkin şahsiyetler ön plana çıkmaktaydı.

Bahsettiğimiz sebeplerden dolayı 1266-1277 yılları arasında Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönetiminde tek başına söz sahibi olan ve devletin politikasını belirleyen Muineddin Süleyman Pervane'den dolayı söz konusu yıllar tarihçiler tarafından Pervane Devri olarak isimlendirilmiştir. Buna ek olarak Pervane'nin hayatını ve çıkarlarını idame ettirmek için Moğollar ve Memlûkler arasında takip ettiği ikili siyasetin neticesinde 1277 yılında öldürülmesinden sonra vezirlik makamını bir süre işgal eden Fahreddin Ali de 1288 yılındaki vefatına kadar yönetimde neredeyse tek başına söz sahibi idi.

Anadolu Selçuklu hükümdarları ve devlet adamları meşruiyetlerini Moğollardan almaktaydılar. Ancak 1291 yılında Argun Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtında yaşanmaya başlanan taht mücadelelerinin Anadolu üzerinde de etkileri oldu. İlhanlı tahtına oturan Geyhatu'ya muhalif emirlerin bir kısmı Anadolu'ya geçerek mücadelelerini buraya taşıdılar. İlhanlı tahtında yaşananlardan dolayı Anadolu'da bulunan Türkmenler de Moğol tahakkümünden kurtulmak için girişimlerde bulunmaya başladılar. Gazan Han'ın 1295 tarihinde İlhanlı tahtına oturmasından sonra muhalif olan emirlere uzak yerlerin idaresi verilerek saraydan uzaklaştırıldılar.

Gazan Han'ın tehdit olarak gördüğü ve Anadolu'ya gönderdiği emirlerden biri olan Tugaçar Noyan Moğollara karşı isyan eden ilk emir idi. Tugaçar'dan sonra Anadolu toprakları Moğollara karşı hareket eden emirler için bir merkez vazifesi görmekteydi. Tugaçar isyanını bastırmak için gönderilen Baltu, akabinde Baltu'nun çıkardığı isyanı bastırmak için görevlendirilen Sülemiş Noyan gibi şahsiyetler Anadolu'ya varduktan sonra isyan etmeyi tercih ettiler. Moğol emirlerinden Anadolu'da isyan eden Sülemiş Noyan ve Timurtaş Noyan gibi emirler Memlûklerden destek alarak mücadelelerini daha geniş bir alana yaymalarından dolayı diğer isyanlara göre farklı bir özellik arz etmektedirler.

Sonuç olarak gerek İlhanlı ve gerekse de Anadolu Selçuklu Devleti örneğinde görüldüğü gibi merkezî yönetimin zayıflaması, yönetimde ehil olmayan hükümdarların varlığı idarede mutlaka dışardan bir müdahaleye kapı aralamıştır. Selçuklu-Moğol çekişmelerinin ve Moğol emirlerinin çıkardığı isyanların merkezinde bulunan Anadolu demografik, sosyo-ekonomik açıdan çok büyük yıkımlara maruz kalmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Moğol saldırılarının sebep olduğu kesif göçlerin Anadolu'nun yeni kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynadığı kabul edilebilir.

Kaynaklar

- AHMED B. MAHMUD: *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- AKA, İsmail: "Eflâkî'nin Menâkıbu'l-Ârifini'nde Türkler ve Moğollara Dair Bazı Kayıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 100, (Şubat 1996), İstanbul 1996, s. 89-95.
- AKDAĞ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*, Cilt: I, Barış Yayınevi, Ankara 1999.
- AKDAĞ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)*, Cilt: II, Barış Yayınevi, Ankara 1999.
- AKNERLİ GRİGOR: *Okçu Milletlerin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud: *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- AYKUT, Nezih: "Türkî Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri", *Belleten*, Cilt: LII, Sayı: 203, (Ağustos 1988), Ankara 1988, s. 475-483.
- BARTHOLD, V.V.: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul 1981.
- BAYBARS EL-MANSÜRÎ (öl.725/1325): *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fî'd-Devleti't-Turkiyye*, Çev. Hüseyin Polat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
- BAYBARS EL-MANSÜRÎ (öl.725/1325): *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, thk. D.S. Richards, Beyrut 1998.
- Baybars Tarihi*, II, çev. M. Şerefüddin Yalçın, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- BEDROSIAN, Robert Gregory: *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, Columbia Üniversitesi Doktora Tezi, New York 1979.
- CAHEN, Claude: *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- ÇETİN, Osman: "Sultan I. Alâeddin Keykubad ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, (1992), s. 109-115.
- D'OHSSON, Abraham Constantin: *Moğol Tarihi*, Çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.
- EBİ'L-FEREC, Gregory b. Ehrûn el-Malatî (öl. 685): *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt: II, Süryanice'den İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- EBİ'L-FEREC, Grogoryus b. Ehrûn el-Malatî (öl. 685): *Tarihu Muhtasaru'd-Düvel*, thk. Halil el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- EBU'L-FİDÂ, el-Melikü'l-Müeyyed İmadeddin: *Târihu'l-Ebi'l-Fidâ el-Müsemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Cilt: II, thk. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- ed-DEVÂDÂRÎ, Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek: *Kenzu'd-Dürer Câmiü'l-Gurer*, Cilt: IX, thk. Hans Robert Roemer, Kahire 1960.
- el-AYNÎ, Bedreddin Mahmud: *Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, Cilt: I, thk. Muhammed Muhammed Emin, Kahire 2010.

el-MAKRİZÎ, Takiyüddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydi (öl. 845): *es-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, Cilt: I-VIII, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

el-ÖMERÎ, Şihâbeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah (öl. 749): *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Cilt: XXVII, thk. Kamil Süleyman el-Cebûrî-Mehdi en-Necm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

el-YÜNİNÎ, Kutbeddin Musa b. Muhammed (öl. 726): *Zeylu Mirâtu'z-Zamân fî Tarihi'l-A'yân*, Cilt: XVI-XXII, thk. Abbas Hânî el-Cerrâh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013.

en-NÜVEYRÎ, Şihâbeddin Ahmed b. Abdulvehhâb (öl. 733): *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Cilt: XXX-XXXI-XXXIII, thk. Necib Mustafa Fevâz-Hikmet Keşli Fevâz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

ERDEM, İlhan: "İlhanlılarda Ahmed Tekuder Dönemi ve Selçuklular", *AÜ-DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 35, Ankara 2004, s. 103-111.

ERDEM, İlhan: "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 31, Ankara 2000, s. 1-35.

ERDEM, İlhan: "XIII. Asrın İkinci Yarısı İle XIV. Asrın İlk Yarısı Arasında Göller Bölgesi'nin Siyasî, İktisadî ve Kültürel Vaziyetine Genel Bir Bakış", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, Ankara 1995, s. 51-63.

ERDEM, İlhan: *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 1995.

ERSAN, Mehmet: *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Birleşik Yayınları, Ankara 2010.

ERSAN, Mehmet - MUSTAFA, Alican: *Osmanlılardan Önce Onlar Vardı Türkiye Selçukluları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

GALSTYAN, A.G.: *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII. - XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2005.

GÖKSU, Melek: *Şerefeddin Hatiroğlu ve Moğollara Karşı İsyanı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2000.

GÜREL, Mehmet Ali: *Anadolu'da Moğol İsyancıları ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2001.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan: "Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Sayı: 23, (Güz 2009), s. 161-178.

İBN BİBÎ, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadi: *el-Evâmirü'l-Ala'iyye fî'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk-name)*, Cilt: I-II, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İBN DOKMAK, Sarimüddin İbrahim b. Bedreddin Muhammed b. İzzeddin Aydemir İbn Dokmak (öl. 809/1407): *el-Cevherü's-Semin fî Siyeri'l-Hülefâ ve'l-Mulûk ve's-Selâtin*, thk. Said Abdulfettah Aşur-Ahmed es-Seyyid Derâc, Mekke 1986.

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Ebu'l-Fazl Şihâbeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449): *Dürerü'l-Kâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîd Dâni, (altı cilt), Haydarabad 1972.

İBN KESİR: *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Cilt: XIII-XIV, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

İBN TAĞRİBERDÎ, Cemâleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdî el-Atâbekî: *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, Cilt: VIII, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESİR: *el-Kâmil fî't-Tarih*, Cilt: XII, Çev. Ahmet Ağırakça - Abdulkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

KANAT, Cüneyt: "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XV, (2000), s. 105-120.

KAYA, Abdullah: "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, (2013), s. 293-326.

KAYMAZ, Nejat: *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.

KAYMAZ, Nejat: *Pervâne Mu'înu'd-Dîn Süleyman*, Ankara 1970.

KESİK, Muharrem: "Mesud II", *DİA*, Cilt: XXIX, Ankara 2004, s. 342-344.

KESİK, Muharrem: "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, s. 91-93.

KESİK, Muharrem: "Sâdeddin Köpek", *DİA*, Cilt: XXXV, İstanbul 2008, s. 392-393.

KOCA, Salim: "Sultan I. Alâeddin Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emir Sadeddin Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, (2010), s. 65-97.

KOCA, Salim: "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 37, (2015), s. 35-84.

KUŞÇU, Ayşe Dudu: "Köseadağ Savaşı Sonrasında Moğol İstilasına Karşı Karamanoğullarının Önderlik Ettiği İstiklal Hareketlerinin Sonuçsuz Kalmasında İnanlı Unsurun Rolü", *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences (CAHIJ)*, Volume: 6, 2016, s. 12-30.

LEWİS, Bernard: *Ortadoğu*, Çev. Mehmet Harmancı, YeniYıl Yayınları, İstanbul 1996.

MELVİLLE, Charles: "Moğol Yönetimi Altında Anadolu", *Türkiye Tarihi Bizans'tan Türkiye'ye 1071-1453*, Cilt: I, Ed. Kate Fleet, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 79-138.

MÜVERRİH VARDAN: *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937.

OCAK, Ahmet Yaşar: *Babailer İsyanı*, Dergah Yayınları, İstanbul 2000.

OKTAY, Hasan: *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

ORUÇ, Züriye: "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Yıkılışından Sonra Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti (1308-1335)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 8, Sayı: XXXIV, (Aralık 2015), s. 297-323.

ÖNGÜL, Ali: *Selçuklular Tarihi-2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

ÖZGÜNDELİ, Osman Gazi: “Moğollar”, *DİA*, Cilt: XXX, İstanbul 2005, s. 225-229.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH: *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

SAĞLAM, Ahmet: “Anadolu’da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, (Aralık 2015), s. 553-562.

SAĞLAM, Ahmet: “Moğol-İlhanlı Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun’un Anadolu Beylikleri İle Münasebetleri”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2015, Sayı: 14, Sayfa: 29-50.

SEVİM, Ali: “Keyhusrev III”, *DİA*, Cilt: XXV, Ankara 2002, s. 351-352.

SEVİM, Ali - ERDOĞAN, Merçil: *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

SİBT İBNÜ’L-CEVZÎ, el-İmam Şemseddin Ebi’l-Muzaffer Yusuf b. Kız Oğlu b. Abdullah (öl.654): *Mirâtu’z-Zamân fi Tarihi’l-A’yân*, Cilt: XV, thk. Kamil Selman el-Cebûrî, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2013.

SOLAK, Kürşat: “Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu’da Türkmenlerin Tutumu”, *Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: III, Nevşehir 2014, s. 61-74.

SPULER, Barthold: “İlhanlılar”, *İ.A.*, Cilt: V/II, İstanbul 1979, s. 967.

SPULER, Barthold: *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987.

SÜMER, Faruk: “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Journal of Seljuk Studies)*, I, Ankara 1971, s. 1-144.

SÜMER, Faruk: “Kekubad III”, *DİA*, Cilt: XXV, Ankara 2002, s. 360-361.

TANERİ, Aydın: “Celâleddin Karatay”, *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul 1993, s. 251-252.

TANERİ, Aydın: *Harezşahlar*, TDV Yayınları, Ankara 1993.

Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), trc. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

TAŞKIRAN, Hasan: “Karamanoğulların Anadolu’da Var Olma Mücadelesi Bağlamında Türkiye Selçuklularıyla İlişkilerinin Genel Seyri”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, Yıl: 3, Sayı: 6, (Mart 2016), s. 316-328.

TURAN, Osman: *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.

UYUMAZ, Emine: *Sultan I. Alâeddin Kaykubâd Devri, Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1120-1237)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, Cilt: XXXI, Sayı: 124, (Ekim 1967) Ankara 1967, s. 601-646.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

YAZICIZADE ALİ: *Selçuk-nâme (İndeksli Tıpkıbasım)*, haz. Abdullah Bakır, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

YUVALI, Abdülkadir: “Anadolu’nun Türkleşmesi ve Moğollar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 38 (Ekim 1985), İstanbul 1985, s. 90-101.

YUVALI, Abdülkadir: “İlhanlılar”, *DİA*, Cilt: XXII, İstanbul 2000, s. 102-105.

GAZZALİ'DE ERKEN MODERNİTE TESPİTİ (ANAKRONİZME DÜŞMEDEN)*

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN**

Öz

11. ve 12. yüzyıl perspektifinde gelişen genel felsefe metodolojisi açısından Gazali, felsefenin önünü kapatan ve dinî yaklaşım sebeplerinden dolayı felsefe metodolojisini kabul etmeyen bir düşünür olarak algılanmıştır. Buna önemli ölçüde Filozofların Tutarsızlığı isminde kaleme aldığı eser sebep olduğu kadar, buna cevap olarak İbn-i Rüşd'ün kaleme aldığı Tutarsızlığın Tutarsızlığı isimli eserin, Gazzali'yi, felsefe düşmanı ilan etmesi de rol oynamıştır. Gazali'nin eserlerinde ortaya koyduğu düşüncelerin, kendi döneminde yadsınmasına tanık olduğumuz kadar, kendisinden yaklaşık 500 yıl sonrasının Avrupa'sına gittiğimizde, empirist, sensualist, materyalist filozofların olgu bağlamında kendisiyle çoğu noktada benzer düşüncede olduğunu tespit ediyoruz ve özellikle kaleme aldığı Kimya-ı Saadet ve Filozofların Tutarsızlığı isimli eserlerinde, felsefe metodolojisini pozitivistlerin eleştiri tarzına benzer bir biçimde eleştirdiğine şahit oluyoruz. Lakin Gazali'nin ortaya koyduğu düşüncelerin üzerine şerh düşenlerin, Gazali'nin tek bir noktada düşüncesi varmış gibi davranması ve felsefeye ihtiyatlı yaklaşımının sebebini sadece iman boyutu ile ilişkilendiren yaklaşımları sebebiyle, Gazali, sanki ön yargılara maruz kalmış gibi durmaktadır. Özellikle Batı düşüncesinin arkeolojisinde görebileceğimiz kadar, kendisinden asırlarca sonra görüş beyan eden hatta aydınlanma ve modernite ekseninde eserler veren filozoflara benzer düşüncelerinin bulunması, Gazzali'yi, bu bakımdan daha farklı bir okuma biçimi olarak ele alma zaruretini doğurmaktadır.

Kendi bilimsel ve felsefi kodlarımızın üzerinde oluşmuş ön yargıyı, eğer varsa muhasebe etmek, o dönemi şerhçilerin izahatından ve onların yarattığı kolaylıktan kurtarmak, yorumlama açısından İlahiyat kültürüne defalarca dayanak olan bir filozofu bu bağlamda sadeleştirmek önemli bir algı kırılması

* Bu makale, 22-24 Mayıs 2017 tarihinde Antalya Side'de yapılan 1st Eurasian Conference on Languages and Social Sciences (ECLSS 2017) sempozyumunda farklı bir başlık ile sözlü olarak sunulmuş, sadece özet kısmı bir bildiri kitapçığına girmiş, tam metin makale halinde düşünüldüğü için oraya teslim edilmemiştir. Bildiri halindeki başlığı daha kapsayıcı hale getirilerek değiştirilmiş, tam metin olarak ise TDAV yayınlarına sunulmuştur.

** Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

anlamına da gelmektedir. Bugün İslam dünyasının içinde bulunduğu durum ve gelenek adına sarsılmaz biçimde yerini koruyan düşüncelerin bu manada yeniden ele alınması fikrinin de öncülü olabilecek bu yeni okuma, en azından ihtiyaç gibi durmaktadır. Bugün İslam dünyasının içinde bulunduğu durum ve gelenek adına sarsılmaz biçimde yerini koruyan düşüncelerin bu manada yeniden ele alınması fikrinin de öncülü olabilecek bu yeni okuma, en azından ihtiyaç gibi durmaktadır. Gazali'nin eserleri üzerinden doğrudan söylemiş olduklarının kritik edilmesi üzerine zaman zaman kendisinin de felsefeye karşı duruyormuş gibi bir tavır olmasına rağmen, felsefe metodolojisinden yoğun olarak faydalandığı anlam kazanacaktır. Bu sebeple bu makalemiz, İmam-ı Gazali'nin Batı dünyasına benzeyen düşünceleri açısından erken olguculuk olarak değerlendirebileceğimiz düşüncelerini kritik edecek ve belirlemeye çalışacaktır. Belirlenen bu saha üzerinden umud edilir ki, Batı felsefesi ile Doğu felsefesi arasındaki ilişki veya etkileşim belirgenleşmiş olur.

Anahtar kelimeler: Türk-İslam Felsefesi, Pozitivizm, Ortaçağ Felsefesi, Mantık, Modern.

Determining Early Modernity On Al-Ghazali's Philosophy (Without Anachronism)

Abstract

Al-Ghazali was perceived as the thinker who didn't accept the methodology of philosophy because of religious approaches and reasons through the perspective of 11th and 12th century philosophy. This is partly because his work called "The Incoherence of the Philosophers" and the book written by Ibn-i Rushd "Incoherence of the Incoherence" claiming against him and showing him against philosophy. We notice that the ideas shown in his books were not only regarded strange in his era but about 500 years later in Europe empirical, Kimya-ı Saadet materialist philosophers had common ideas as him and especially in his works called "Happiness of Chemistry" and "Incoherence of Philosophers" it is clear that he criticized like positivists. Hence thinkers who were against the ideas Al-Ghazali put forward regarding he had only one idea and explaining Al-Ghazali's unwillingness with religion seems that as if he had been prejudiced. Especially we can see in European thoughts archeology, the philosophers lived centuries after him and produced works even in enlightenment and modernity eras had the same ideas and thoughts so we need to consider Al-Ghazali differently. If we have the prejudice upon our scientific and philosophical codes we must evaluate it, to save that time from the vehement rejections and their explanation of easy way, from the view of interpreting this philosopher who was referred to theology many times can be marked a turning point in this context.

Nowadays, the new concept of studying the situation and culture, which stands strongly of Islamic world differently, seems to be inevitable. Having studied Ghazali's works it can be possible to claim that he has a tendency against philosophy, he benefited methodology of philosophy. Because of this reason the paper will criticize the ideas of Al-Ghazali through the aspect of early maturity. It is hoped that on the defined area the interaction and relation of European and Eastern Philosophy can be made clear.

Keywords: Philosophy of Turk-Islam, Positivism, Medieval Philosophy, Logic, Modern.

Tüm sosyal bilimler, özellikle de tarih ilmi, sahip olduğu *hermenuetik* yapısı sebebiyle, hedeflediği gerçeklikten daha çok, mümkün olduğu halde ger-

çekleşmemiş ihtimallere eğilebilmekte ve bazen bunları gerçekliğin önünde görebilmektedir. Bu sapmanın altında, tarihe ilişkin bazı yorumların, doğru olmadığı halde bize doğru imiş gibi gelmesini sağlayan şey, tarih içindeki mümkünlerden bahsedilmesi ve imkanların tutarlılığı sebebiyle, gerçeklikten farklı yorumlama türlerine dönüşerek zaman içinde gerçekliğin yerini tutabilmesidir. Özellikle Gazzali'nin başına gelenler ise bu tariflenmiş durumu andırıyor gibi görünmektedir. Genelde farklı bir çağın veya kültürün içerisinden herhangi bir bireyin veya âlimin anlaşılması, onun kendinden sonraki kuşaklara aktarılması, kendisinden daha farklı karaktere veya tasvire büründürülebilir. İmam-ı Gazzali, kendisi hakkında farklı açılardan, farklı ekollerden hüküm verilen, filozof olup olmadığı tartışmalı hale gelen, felsefe ile ilişkisinde ekseriyetle olumsuzlama ile anılan bir düşünür olarak, spekulatif mecraya çekilmiştir her daim.¹ Onun bir kıyas düşünürü olması, kıyasların dışında kalan akıl yürütmelerle ilgili ya yüzeysel olarak ele alınmasına ya da etkilediği tarihi sahaya rağmen sahip olması gereken değerden daha aşağıda değerlendirilmesine sebep olmuştur. İbn-i Rüşd gibi Batı felsefesine yön veren bir filozofun ona cevap yazması, cevabın kendi içinde güzelliği ve Gazzali'nin ona, cevap verme imkanının olmayışı sebebiyle, Gazzali'nin iddialarına cevap olup olmadığı tartışılmamış, sırf felsefeyi savunan bir İbn-i Rüşd cazibesi nedeniyle daha taraflı bir biçimde değerlendirilen çatışma eksenini, İbn-i Rüşd'ü kayırmıştır. Belki de sırf bu sebeple İbn-i Rüşd'ün Gazzali'de gördüğü ve ona atfederek çürüttüğü fikirler, belki de tamamen ona ait olmaksızın maalesef İmam-ı Gazzali'nin üstünde asılı kalmış gibi görünmektedir bana. Gazzali'nin söyledikleri, bugün içinden o günlere bakan bizlerin, imtina etmek istediği halde imtina edemediği bir anakronizm ile çoğu zaman, ön yargılarına maruz kalmıştır. Aslında Gazzali, bugüne ait olan bazı şeyleri ifade ederken, ona yüklediğimiz felsefe düşmanlığı ve din konusunda karanlığı simgeleyen dogmaları savunduğuna dair inancımız, onun *ileri görüşlü* olma ihtimalinin, bizler tarafından değerlendirilmesinin önünü kapatıyor. Kendi dönemimizin epistemolojisine göre *gerici* demek istediğimiz Gazzali'nin, muhtemelen kendi dönemine göre kıyaslandığında *ilerici* olduğunu bugün bile fark etmek istemiyoruz.

Asıl sorun şudur; İmam-ı Gazzali gerçekten felsefe düşmanı mıdır? Yoksa kendi çağında yani henüz daha modernitenin şafağı bile yokken, modernitenin, felsefeye sergilediği türden itirazları sıraladığı için anlaşılmamış mıdır? Yani, onu *modern* düşüncenin en az 4-5 asır düşüncesinde kendi dönemine bile çağdaş göremeyecek kadar dışta bırakan yorumlar ile Gazzali'den asırlar sonraki geleceğe benzer yönleri olduğuna insanların dikkatini çekebilecek miyiz?

Aslında bu makaleyi yazma konusunda beni motive eden şey, aklıma takılan bir soru oldu. Gazzali'nin, Descartes, Leibniz, Hume, Spinoza ve Thomas Hobbes ile benzer türde sorulara yaklaşım sergilediğini hatta bazı zaman benzer cevaplar verdiğini gördüm. Soru ise şu idi: "*Gazzali ile aynı türden soru ve cevaplara benzer yaklaşım sergileyen bu filozoflar nasıl oldu da aydınlanma felsefesi temelinde ve modernite sınırları içinde anılırken Gazzali, tüm İslam*

¹ İmam-ı Gazzali, *Filozofların Tutarsızlığı*, Çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. IX.

âlemi için felsefe reddi sayılabilecek bir karanlık ile anılır oldu?” Acaba buna, üslubu mu sebep oldu? Polemiğe girdiği rakipleri mi neden oldu yoksa kendisini savunan şerhçilerinin fikirleri, ona mı mal oldu? Veya çağından önce ifade ettiği sorunlar, aynı günümüzün felsefeyi safsata gören algısı gibi, onun da felsefe düşmanı olarak algılanmasına ve o dönemler bilgi ile felsefenin, bilim oluşmadan önce, birbirinden ayrı düşünülmemesinden dolayı bilgi karşıtı olarak anlaşılmış olmasına mı sebep oldu? En kritik soru ise, *ruh-beden* düalizminin birbirine karşı konumunu anlamaya çalışan bir felsefe, benzer biçimde *iman-bilgi* kavramının konumuna karşı sergilediği tutumda bilgiyi iman lehine red ederken, bilginin kendisini mi red etmiştir yoksa kesin olmayan cins bilgileri, bilgi olarak kabul etmediğini mi ifade etmiştir? İşte tüm bu soru ve sorunlar yumağı, nakilci bir ilahiyat kültürü yerine, meseleye acaba sorusu sorarak bakmamı zaruri kılmıştır. Çünkü yüce Türk Milleti kendi geleneğindeki epistemolojisine çözümleyici bir perspektif ile bakmadığı sürece coğrafyaları ile arasına koyulmuş olan mesafeyi anlamak konusunda hep bir nakil arayacaktır ve her seferinde de aklı manada eksikliği sebebiyle dizayn edilebilen maniple edilebilen hatta siyasi açıdan yönetilebilen bir topluma dönüşecektir. Nakilci İlahiyat geleneğimizin en temel sorunu, nakli ilimlere ait metodolojiyi sorgusuz-sualsiz kabul ederken, sorgu ve sual gerektiren durumlarda vahiy veya ilham yoluyla düşünmek yerine sorgu-suale muhatap olmak gerekliliğidir. Bu ise bilimden ziyade dinin mistik meselelerini oluşturmaktadır.²

Açıkçası Gazzali'den etkilenmiş bir Batı profili var iken, Batı aydınlığına rağmen, doğu karanlığının da sebebini Gazzali'de görmek nasıl bir ironidir, anlamamız gerekiyor.

Biz Gazzali'nin pozitivistliğe benzer türde itirazları olduğunu ve metodolojik açıdan bilimci düşünceye, özellikle de olgucu bir mantık anlayışına yakın olduğunu düşünüyoruz. Modernitenin, öncül olarak Descartes düşüncesi ile başladığının söylendiği noktada, İmam-ı Gazali'nin de Descartes düşüncesi gibi epistemolojik bir düşünceye sahip olduğunu görüyoruz. Descartes sisteminde varlığın kanıtları aranırken düşünme eyleminin buna kanıt olabileceği, bu kanıtın teminatının ise sezgi temelli bir Tanrı fikri olduğu açıklanıyor. İmam-ı Gazzali'de epistemik manada bir sezgisel Tanrı fikri, tam da bu biçimde yani bilgilerin teminatının Tanrı olduğu biçimde açıklanıyor. Diğer yandan bilginin açık ve seçik olduğunun, Descartes tarafından ifade edilmesine benzer biçimde, Gazzali'nin de kesin bilgi arayışı bu olguculuğu aramamıza cevaz vermiştir.

Hume'un nedensellik ilkesinin, Gazzali'nin nedensellik ilkesine benzediği gibi, yahut Spinoza'nın *attribittu* kavramıyla Gazzali'nin betimlemeye çalıştığı sıfatların benzerliği, sezgi konusunda Kartezyen felsefeye etki edip etmediği meselesi ve daha birçok konu ile diğer filozoflara da benzerliği, bizi bu makaleyi yazmaya doğru sevk etmiştir. Mademki kıyas filozofu ile ilgileniyoruz, kısa başlıklar hakkında diğer filozoflar ile mukayese ederek gidelim.

² Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, YKY Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2014, s. 83.

Gazzali - Descartes

Gazzali'nin felsefe ile olan ilişkisine ve bilgiye yaklaşım biçimine nazar edilirken, her seferinde onun Eşari bakış açısı ile olan ilişkisi dikkate alınır ve felsefeye karşı geliştirdiği argümanların neredeyse tamamı, Eşari bir anlayış sonucunda vücuda gelmiş gibi davranılır. Gerçi Eşari düşünce, Gazzali'nin bazı fikirlerinin alt yapısında net görülse de, fikirlerinin tamamı öyleymiş gibi kabul etmek, onun üzerinde kestirme bir yargıya varmakla eş değer düşünce tembelliği görünmektedir. Aslında bunun sebebi, Gazzali'nin kendi döneminde mücadele ettiği *Batınî* ve *Dai* terör gruplarının, Sünniler karşısında Şii politikayı desteklemesi ve felsefeye bu grupların daha yatkın oluşu,³ bunlarla mücadele etmek için, metodolojileriyle örtüşen felsefe üslubuna da itiraz yöneltmeyi gerektirmiştir. Aslında, Gazzali'nin felsefeye yönelttiği itiraz, hocasının Cüveyni olması sebebiyle, onunla benzer şeyler söylediği için, Gazzali'yi aynı noktaya getirmiştir. Halbuki dikkatle incelendiğinde Gazzali geleneksel manada Eşari reflekse sahip değildir. Mesela önceki Eşari geleneği, Tanrı'nın rahmet ve hikmet sıfatını açıklanamayacak dereceye getiren bir anlayışa sahip iken, Gazzali, "*Tanrı özgürlüğü ve keyfiyeti*"ni, belirli bir ilahi adalet ve gayelik ilkesine oturarak makul bir seviyeye çekmekte⁴ olup, aslında Eşari geleneğin dışında ve felsefeden yardım alarak, bambaşka bir şey ifade etmektedir. Bunun sebebi, Gazzali kesinlikle açıklanabilen ve rasyonelleşmiş bir anlam dünyasıyla hareket etmektedir. Kesin bilgi eklemeni oluşturabilecek determinasyon, Gazzali'nin en büyük ihtiyacıdır. Çünkü döneminin en büyük buhranı kaostur ve kaosa sebebiyet veren şey ise, anlam taşımayan, safsataya dönüşebilen radikalliklerin yarattığı o dönemi resmi haline dönüşen *kamplaşma sosyolojisi*dir.

Hepimizin bildiği üzere felsefede yenilenme faaliyeti ontolojik sahadan ziyade, öncelikle metodolojik, ardından epistemolojik sahada gerçekleşmiş ve modernleşme olgusunun, bu eksen değişikliği ile önü açılmıştır. Mesela Descartes için *açık ve seçik* elde edilen bilgi ve bunun için oluşturduğu metodoloji, yeni düşüncenin ve buna ait şüphesizliği elde etmenin denenmesi gereken bambaşka yoluydu⁵ ki bu durum aynı zamanda yepyeni bir düşüncenin de anahtarı anlamına gelmekteydi. Açık ve seçik bilgi, Descartes için matematiğin sahip olduğu türden bir bilgi türüydü ki, kesin bilgi arayışı anlamına gelmekteydi. Gazzali için de, *hesabi ve geometrik burhanlar*⁶ yoluyla ortaya konulan bilgiler, felsefe gibi iptal edilmeyecek meselelerdi. O sebeple filozofların ay tutulması, güneş doğması gibi hususlardaki aritmetik verilerine güvenen bir Gazzali anlayışı karşımıza çıkmaktadır.⁷ Farabi ve İbn-i Sina'nın felsefesini toptan red etmek yerine nakli olarak dayandıkları Aristoteles felsefesini iptal etme husu-

³ Hasan Aydın, *İslam Kültüründe Felsefenin Krizi ve Aydınlanma Sorunu*, Bilim ve Gelecek Kit., İstanbul 2016, s. 215.

⁴ Mustafa Kaya, *Leibniz'de Kötülük Problemi ve Teodise*, Türkiye Alim Kit., İstanbul 2014, s. 81.

⁵ Renee Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, Çev. Mehmet Karasan, MEB Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1962, s. 36-37.

⁶ İmam-ı Gazzali, *a.g.e.*, s. 8.

⁷ İmam-ı Gazzali, *a.g.e.*, s. 8.

na girişmiş, böylece *tekfir* etme meselesi, sadece Aristo'dan dolayı düşünülmüştür. Lakin aritmetik meselelere güveniyor olması, esasen felsefenin soyut veya metafizik öğeler hakkında akıl yürütme biçiminin kültürel olabileceğini göstermekte olup, başka bir din penceresinin akıl yürütmesini ispat olmadığı sürece red etmektedir. İşte tam da buna benzer biçimde, Descartes'dan asırlar önce, Gazzali'nin de şüpheden kurtulmak için *kesin bilgi* arayışına yöneldiğini görmekteyiz. Hatta kanaatlerin bile matematiksel bir kesinliğe sahip olmasının imkânını⁸ düşünen Gazzali, felsefenin, Descartes'a benzer biçimde, antikiteden gelen metodolojisini red etmiş fakat yeni bir felsefe metodolojisi ya düşünmemiştir ya da kendisinin dönem içerisinde dile getirdiği düşüncelere kendisinden daha sonraki dönemlerin gözlüğüyle bakılmadığı için fark edilememiştir. İşin ikinci kısmıyla ilgili şüphem olmakla birlikte kanıt noktasında yeterli veriye hatta bendekine benzer şüpheyi başkasında oluşturabilecek veriye sahip değilim. Ancak matematiksel kesinlik arayışı konusunda Descartes ile aynı noktada olan Gazzali, metod üzerine düşünmek veya felsefenin ilkelerini yeniden ele alıp yeni bir felsefe kurmak yerine, dini vurguların denge unsuru olarak tanımlanabileceği bir başvuru adresi buldu, "*Sufilik*."⁹ İşte belki de bu sebeple Descartes'in birbiri ile uzlaştırmaya çalıştığı "*ruh-beden*" ikileminin, Gazzali tarafından beden ve nefis ikilemiyle ele alındığını görebiliriz. Lakin Gazzali bunu bir ikilem olarak birbirine denk unsurlar olarak değil, hiyerarşik bir silsile olarak ele alıp, nefis'in beden üzerindeki hakimiyeti ile, bilinç altının beden üzerindeki hakimiyetine benzer, Freud'a yakın bir tabir ortaya koymaktadır. Gazzali'nin kendi çağı içinden dinî kesinlik arayışına yönelmesi, kendisinden asırlar sonra Descartes'in bilgi kesinliğine yönelmesine benzer bir tavır olarak düşünülebilir. Çünkü Gazzali'nin çağında *hakikat kavramı* ve *bilgi* dinsel bütünlük çerçevesinde anlam kazanmaktaydı. O sebeple bu durum hakikati kavramak için *kesinlik* arayışı olarak anlaşılmalıdır.

Descartes'in "*Cogito ergo sum-Düşünüyorum, o halde varım*" önermesinin içerdiği özne olma halini, Gazzali'nin insanın kendini bilmesi ile alakalı kısımda sergilediği düşüncelerde, büyük bir oranda görebiliriz. İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve hem Descartes¹⁰ hem de Gazzali¹¹ için kesinlikle spiritual bir üstünlük olarak tarif etmesine imkân tanıyan özne olma hali, Descartes'in arkasından gelen tüm batı filozofları için modern-liberal bir geleneğe yol açmış, fakat İslam dünyası için bu düşünüş noktası, Gazzali'nin açıkladığının ötesine ya geçmemiş, ya da yoz bir gelenek baskısı altında, defalarca şerh edilerek anlamı ve sahip olduğu felsefi değer çürütülmüştür. Lakin şu hususu söylemekte fayda var ki *Ruh ve Beden* düalizmi Descartes için iki ayrı töz şeklinde birbirine denk bir ontolojik referans iken, Gazzali için beden, ruh (nefs) idaresinde bulunan çoğulluktan yani organlardan oluşur.¹² Bu sebeple

⁸ Fazlur Rahman, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul 1993, s. 132.

⁹ Fazlur Rahman, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁰ Renee Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, Çev. Mehmet Karasan, MEB Yayınları, İstanbul 1963, s. 31.

¹¹ İmam-ı Gazzali, *Kimya-ı Saadet*, Çev. Ali Arslan, Merve Bas., İstanbul 1996, s. 14.

¹² *A.g.e.*, s. 17.

kendisini net bir biçimde düalist düşünce geleneğinden ayrı tutmaktadır.¹³ Ancak yine de Batı dünyasının Gazzali'yi, Doğu dünyasından daha farklı anladığı muhakkak olmakla birlikte, onun, Batı tarafından yanlış anlaşıldığı fikri mevcuttur¹⁴ ve bunun sebebi, muhtemelen doğulu şerhçilerdir. Aslında Batı filozofları ile benzer düşünceleri açısından ele alındığında, İslam düşünürlerinin, Gazzali'yi yanlış anlayıp anlamadığını tahlil etme çabası, bu makaleyi bize yazdıran gerekçelerden olmuştur. İslam dünyasında Aristotelesçi yorumları bitiren Gazzali ile Batı dünyasında Aristotelesçi yorumları bitiren Descartes'ın, birbirinden en büyük farkı, arkasından gelen şerhçilerdir şüphesiz. Gazzali'nin şerhçileri, yıkılan Aristotelesçilik ile taassup inşa ederken, Descartes'in ardılları, yıkılan Aristotelesçilik ile Batı dünyasını ele geçirmiş olan taassup sınırlarını ortadan kaldırmaktaydı. Gerçi bu bahtsızlığın sebebi bir bakıma, Descartes'in hem çağdaşı, hem de ardılı olan onlarca kendi nevi şahsına münhasır filozof çeşitliliği yaşanırken, Gazzali'nin ardından uzun bir dönem nitelikli düşünce adamı çıkmamıştır.¹⁵

Gazzali - Hume

Gazzali, şüphe ile başlayan bilgi serüvenini sezgi ile sonuçlandığı süreçler sebebiyle akıl ve onun gayeliliği üzerine düşünmüş, hem gayelilik meselesinden dolayı hem de aklın ispat ile çalışan kanıt işlevinden dolayı *neden* kavramını, kendi düşüncesi için merkeze oturtmuştur. Hume ise nedensellik meselesini gayelilikten hariç düşünmüş olsa da aklın ispat kavramıyla kanıtlama çabasını ve tecrübe ile birlikte kazandığı anlamı, Gazzali ile benzer türde düşünmüştür. İkisinin de nedensellik adına yürüttüğü *tasım* birbirine benzese de, Gazzali'nin tecrübeye önemsemekle birlikte *akıl*, Hume'un ise, akılı önemsemekle birlikte *tecrübeye* verdiği bilgi orjini, birbirinden, ikisini kesin bir hat ile ayırmaktadır. Aradaki anakronik asırları da unutmamak lazımdır. Lakin yine de henüz daha *bilgi ile iman* kıstaslarının birbirinden kesin olarak ayrılamayan dönemlerin içinden imanı kesinleştirmek isteyen ve bunu sezgisel olarak algılayıp, tanımlayan Gazzali, imanı açık ve seçik hale getirilmesi gereken, analitiğe tabi tutulması gereken bir *olgu* gibi ele almıştır. Aslında Gazzali'nin iman için geliştirdiği metodolojiyi bilgi için kullandığımızda, Hume, Descartes, Roger Bacon gibi isimlerin düşünsel tasımlarına benzer bir sürece dönüşebilecek olgusal söz konusudur. Aslında Gazzali için pozitivism öncül olacak fikirlere benzer bir tavrın onda çok erken gözlenmesine cevaz vermemiz, kanıt ve ispat noktasında en katı tutumu sergileyen Hume ile benzeşen bir determinizm türüne sahip olmasıdır. Mesela Hume, arada yedi asır gibi bir süreye rağmen, Gazzali'nin şüpheyi ortadan kaldırma biçimine benzer şekilde katı bir tutum geliştirmiş, fakat yine de bu katı tavrı ise Gazzali'nin tecrübesinden farklı bir biçimde salt *tecrübe* üstüne oturtmuştur. Gazzali, muğlak soruların sebebi olarak gördüğü felsefe etkinliği karşısında felsefenin

¹³ İmam Gazzali, *Batniliğin İç Yüzü*, Çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 3.

¹⁴ İmam-ı Gazzali, *Filozofların Tutarsızlığı*, Çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. XXI.

¹⁵ *A.g.e.*, s. XXVII.

metodunu kullanarak şüpheden çıkış yoluna yönelir. Bilgi elde etmenin temel yolu nedensel bir ilkeyi elde etmek ve bunun kanıtları üzerinde düşünmekle başlamaktadır. Mesela nedensel bir ilke olarak insanın kendini bilmesi ve kendisinden hareketle rabbini veya sınırlarını bilmesi, nedenin kendisi haline gelen erek ile açıklanabilmektedir. Gazzali’de bilgi ve mutluluk bir arada düşünülmemekte, iman ve huzur bir arada ele alınmaktadır. Aslında bu durum tam da iki kavramın birbiriyle ilgili düşünülmesinin sonucunda iç içe geçmiş zorunlulukla birbirlerine bağlandığını görmekteyiz. Mesela, Hume’a göre, *bilgi* bir *neden*, *mutluluk* ise *etki*, yahut *iman* bir *neden*, *huzur* veya sonucundaki *teslimiyet* ise bir *etki* pozisyonudur. Böylece neden ile sonuç arasında gerçekleşen bir etki düzeyi inşa etmesi, neden ile sonuç arasında doğrudan bağ kurmak yerine dolaylı bir etki kavramının benzer olaylarda benzer biçimde aranması sonucu, Gazzali ile nedensellik ilkesinin temelinde, Hume’un, aynı çürüklüğü yakalamasını sağlamaktadır. Mesela Hume’a göre, *yara* kavramı bir *neden* ama gerçekleşmiş olmasının yaratacağı şey ise *etki* durumudur.¹⁶ Bir suyu kaynatan nedenin, kazanın altındaki ateş olup olmadığı meselesi, doğrudan gözlemlenen ve ilişkilendirilen bir mesele olmaktan ziyade ateşin şimdiye kadar bütün kazanları kaynatmış olmasından hareketle, bağlantısal olarak kanaat getirilmiş bir nedensellik biçimidir. Bu ise nedensellik ilkesinin temelinde Hume’un kaçınmak isteyeceği, ama Gazzali’nin memnuniyetle retorik manada kullanmak isteyeceği bir nedensellik inşa etmiştir. Çünkü nedenler ile sonuçların arasındaki bağ bilgi değil tecrübeye dayalı inançtır. Mesela bu zamana kadar ateş yaktığı için bundan sonraki ateşlerin de yakaçağını iddia etmemiz, bize genelleme yani bir *doxa* durumudur ki, bu durum açık bir biçimde inanç meselesidir. İmam-ı Gazzali için Hz. İbrahim’in ateşte yanmama mucizesine getirilebilecek rasyonel açıklama tarzıdır. Çünkü bundan sonraki ateşler denenmeden, onların kendinden beklenen eylemi yapacağını iddia etmek dahi bir “*inanmak*” halidir ve Hz. İbrahim’in ateşte yanmış olması gerektiğini iddia etmek ise yanmamış olduğu inancı karşısında bir bilgi türü değil, bir inanç türü haline dönüşmektedir. Bu açıdan bakıldığında her ikisinde de neden ile sonucun bir aradalığından¹⁷ ziyade neden ile etkinin bir aradalığını görmekteyiz ve dolaylı bir neden sonuç ilişkisi, Gazzali için akıl-iman ilişkisinde akıl vasıtasıyla kesinlik arayan iman, Hume için ise tecrübe-izlenim ilişkisinde ise tecrübenin vasıtasıyla izlenimin kesinleşmesidir. Hatta Gazzali’nin akıl-iman ilişkisini bir bilgi biçimi gibi ele alması, onda 3 tür iman derecesi inşa etmiştir. Her ne kadar Hume ile akıl ve tecrübe öncelikleri konusunda ayrıldığını ifade etsek de, tecrübeyi ortaçağ şartlarına göre döneminden daha ileri görüşlü biçimde merkeze aldığını görüyoruz. 3 tür iman derecesi şöyledir:

“1- Kültürsüzlerin imanı, 2- Mütakellimlerin imanı, 3- Ariflerin İmanı.”¹⁸

¹⁶ Solmaz Zelyut Hünler, *Dört Adalı/Hobbes, Locke, Berkeley, Hume, Paradigma Yayınları*, İstanbul 2003, s. 86.

¹⁷ Hasan Ayık, “Gazzali ve Nedensellik Meselesi”, *TYB Akademi Dergisi*, Sayı: 1, 2011, s. 17.

¹⁸ İbrahim Ağah Çubukçu, *Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1987, s. 115.

İmam-ı Gazzali, kültürsüzlük durumunu deneyimleme eksikliğine bağlar, ikinci tür iman ise inceleme ve araştırma gerektirirken, üçüncü tür ise gerçekliğin doğrudan yaşanması sonucu gerçekleşir. Bu durum aslında bir nevi *idrak-tedarik* durumudur. Bu açıdan bakıldığında John Locke ile birlikte düşünülebilir. Lakin biz bu konuda, yani Locke ile mukayesesi adına ayrı bir başlık açmayacağız. Ancak Gazzali, Locke, Descartes, Hume gibi isimler arasında geçişkenlik olduğu ortadadır. Sadece Hume kendinden önceki bu filozoflardan mantık biçimine yaklaşım tarzı ile ayrılmaktadır.

Hume A'nın B'ye neden olması yönünde mantık veya kıyas gibi bir akıl yürütme biçimini reddeder.¹⁹ O sebeple bilgi açısından skolastiklere ve kar-tezyenlere karşı tecrübeyi mümkün kılmak, merkeze çekmek açısından²⁰ Locke'un açtığı yoldan ilerleyen Hume, açık bir biçimde epistemolojik geleneğe karşı duruş sergileyerek, günümüz bilim dünyasının da anahtarını oluşturmuştur. İnsan acaba "*Gazzali'nin bizzat kendisi 18. yüzyıl şartlarını görmüş olsaydı, bilgiden ayırmadığı imanı bilgiden ayırarak, imana yüklediği kesinlik arayışını bilgiye yükleyerek aynı noktaya gelir miydi?*" sorusunu soruyor kendisine? Gerçi bu soruyu sorduğumuz anda *anakronik* tutum olacağını fark ettiğimiz ve başlığımızla dahi çelişeceğimiz farkındalığı sebebiyle, bu kaygıyı sadece bilim-magazin olarak soruyoruz.

Hume'un da "*neden-etki*" çerçevesinde düşündüğünü ve buna *bitişiklik* olarak yaklaşıldığını²¹ düşünecek olursak, o da yara kavramını bir neden olarak düşündüğümüzde acı kavramının da bir etki olacağını betimlemektedir. Hume eylem ve hareketlilik için aynı Gazzali gibi gaye-yeter sebepten hareket etmektedir, kaldı ki bu sebeple bir saatin parçaları ortaya koyulduğunda kendiliğinden hâsıl olamayacak olan, bir mimar olmaksızın varlığa gelinemeyecek durumda olunan fikir iddiası ortaya düşmektedir ki, Hume bu noktadan kaçınmak için algı ve duyumsama kavramlarına²² sığınmıştır. Ancak bu durum arzuladığı olgusalılık düzlemini açıklamak açısından zayıf kalmıştır. Bilgi konusunda öznelleşme öneren Hume, evren denen tümelliğini bu yolla kavramak isterken, Gazzali ise öznenin kendini bilmesi hakikatinden Tanrı tümelliğine ulaşmak istemiştir. Evren deneyimlenebilir, Tanrı deneyimlenemez olmasaydı, benzer metodolojilerinin varacağı sonucu kestirmek herhalde güç olmazdı.

Sonuç

Pozitivizm, meseleleri saptamakla yetinerek dinsel sorunlardan ve metafizik koşullardan kurtulmuştur. Bu manada Aristoteles ile hesaplaşan Gazzali, onun mantığıyla veya astronomi gibi kesinlik arz eden görüşleriyle değil bunun ötesini açıklamaya çalışan düşünceleriyle yani metafizik sebebiyle ortaya koyduğu felsefe düşüncesiyle hesaplaşmıştır. Gazzali'nin düşünceleri, din-diyanet görüşlerini en üst ve değerli seviyede tutmakla birlikte, onda metafizik diye ad-

¹⁹ Bertrand Russel, *Batı Felsefesi Tarihi*, Çev. Erol Esençay, İlyay Yayınları, İzmir 2001, s. 227.

²⁰ Russel, *a.g.e.*, s. 227.

²¹ Solmaz Zelyut Hünler, *a.g.e.*, s. 86.

²² Solmaz Zelyut Hünler, *a.g.e.*, s. 88.

landırılabilir ve agnostikliğe dönüşmüş bir iman merkezinin kabul edilmesi söz konusu bile değildir. Hatta ruh gibi bir kavramsallık bile, nefis ve terbiyesi hususlarıyla beraber ele alınarak olgusallaştırılmış ve kendinden asırlar sonra gelen, Freud'un "İd, Ego, Süperego" açıklamasına benzer tarzda "Nefs-i Emmare ve Nefs-i İrade" kavramlarından bahseden bir Gazzali karşımızda belirmiştir. Aslında bilgi ve inanç konularında ikisini bir arada görebilecek bir bilim etkinliği araştırılsa karşımıza psikolojinin sahaları çıkacaktır ki, bu manada Gazzali, psikoloji temelli bir düşünüş de sahiptir diyebiliriz. Lakin yine de dönemsel açıdan, analitik düşünüş biçiminin olmayışı sebebiyle, Gazzali bunları bir arada ifade etmiştir. Dönemin iman ile bilgi kavramını bir arada ele alışı, gerçeklik kavramını ise spiritual bir tekillik olarak algılaması, ancak fiziki dünyayı red etmeyerek hiyerarşik olarak spiritual âlemin emrine teslim edişi, onun modernlerin olgusal olarak tarif ettiği bir zemini aradığı hissini bende uyandırmıştır.

Olgusal tarih serüveninin başlangıcını Ockhamlı William'a kadar uzatsak, onun gereksiz söz eyleminden kaçınan usturasını referans alsak, Batı dünyası için bile bu girişim 14. yüzyıl anlamına gelmektedir. Ancak İmam-ı Gazzali söz konusu olduğunda, her ne kadar gıybet ve dedikodudan kaçınmak adına, "Afâtul Lisân" isimli eseri yazmışsa da, bu eser gereksiz söz kullanımından kaçınmanın ilk anahtarı olarak barizdir ki Ockhamlı'yı etkilemiştir. O sebeple boş konuşmayı²³ birinci başlık, gereksiz konuşmanın yarattığı sakıncaları²⁴ ise ikinci başlık görmüş, zarar ve ziyan yaratan veya günah olarak bilinen konuşmalardan dahi önce tartışmıştır.

Gazzali, için birçok şey söylenebilir, ama konulara doğru ya da yanlış, eğilme biçiminin çağından çok sonrasına ait olduğu ve Batı dünyası ile İslam âleminin Gazzali'den aynı şeyi anlamadığı muhakkaktır.

Kaynaklar

- AYDIN, Hasan: *İslam Kültüründe Felsefenin Krizi ve Aydınlanma Sorunu*, Bilim ve Gelecek Kit., İstanbul 2016.
- AYIK, Hasan: "Gazzali ve Nedensellik Meselesi", *TYB Akademi Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, 2011, s. 15-31.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Ağah: *Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1987.
- DESCARTES, Renee: *Felsefenin İlkeleri*, Çev. Mehmet Karasan, MEB Yayınları, İstanbul 1963.
- DESCARTES, Renee: *Metot Üzerine Konuşma*, Çev. Mehmet Karasan, MEB Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1962.
- HÜNLER, Solmaz Zelyut: *Dört Adalı/Hobbes, Locke, Berkeley, Hume*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2003.
- İMAM GAZZALİ: *Batniliğin İç Yüzü*, Çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- İMAM-I GAZZALİ: *Filozofların Tutarsızlığı*, Çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- İMAM-I GAZZALİ: *Dilimize Nasıl Sahip Çıkabiliriz*, Çev. Abdullah Durmuş, Polen Yayınları, İstanbul 2007.
- İMAM-I GAZZALİ: *Kimya-ı Saadet*, Çev. Ali Arslan, Merve Basımevi, İstanbul 1996.
- KAYA, Mustafa: *Leibniz'de Kötülük Problemi ve Teodise*, Türkiye Alim Kitabevi, İstanbul 2014.
- RAHMAN, Fazlur: *İslam*, Çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul 1993.
- RUSSEL, Bertrand: *Batı Felsefesi Tarihi*, Çev. Erol Esençay, İlya Yayınları, İzmir 2001.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya: *Türk Tefekkürü Tarihi*, YKY Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2014.

²³ İmam-ı Gazzali, *Dilimize Nasıl Sahip Çıkabiliriz*, Çev. Abdullah Durmuş, Polen Yayınları, İstanbul 2007, s. 14.

²⁴ A.g.e., s. 19.

TARİH ARAŞTIRMALARINDA SANAT TARİHİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Öğr. Gör. Hülya YİĞİT*

Öz

Yeryüzünde var olduğu andan itibaren fitratındaki merak duygusuyla kendisini ve çevresini sorgulayan ve araştıran insan sürekli öğrenmiş ve öğrendiklerinden yola çıkarak yeni bilgilere ulaşmıştır. Böylece ortaya çıkan birikim katlanarak artmış, gelişen ve gelişmeye devam eden bilişim teknolojileri ile de insan hafızasını ve zekâsını zorlar hale gelmiştir. Bu birikim muhakkak ki insanın refahını ve mutluluğunu artıracak buluşların yapılmasında kolaylık sağlamaktadır. Ancak diğer bilim dallarında olduğu gibi tarih araştırmalarında da birtakım zorluklar yine bu olağanüstü birikim sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Çünkü bilim dallarının alt kollara, bu kollara da alt disiplinlere bölünmesi gelişen teknolojiyle birleşince yeni disiplinler doğmuş, sürekli artan bilgilerin eklenmesiyle bilim dallarının birbiriyle olan ilişkisi zayıflamış, hatta kopmuştur. Neticede bilgilerin koordinasyonunu sağlayamama riski ortaya çıkmıştır. Sosyal bilim dallarından biri olan tarih de aynı durumla karşı karşıyadır.

Günümüzde sosyal bilimlerin çeşitlendiği açıktır. Bu çeşitliliğe rağmen sosyal bilimlerin çıkış noktasına bakıldığında bir bütünlük arz ettiği de bir gerçektir. Bu sebeple sosyal bilim dallarından bir veya birkaçının ötekilerden daha önemli ya da önemsiz olduğu düşünülemez. Sadece birbirini tamamlama dereceleri farklıdır. Bu tespitten hareketle bu makalede tarih ve sanat tarihinin diğerlerine nispetle birbiri için biraz daha fazla önem taşıyan ve sonuçlara ulaşma açısından destekleyen disiplinler olduğu ele alınmaktadır. Nitekim sanat tarihinin tarihçiye sunduğu somut örnekler tarihi vakıaları daha anlaşılır hale getirmektedir. Bu sebeple tarih araştırmalarında sanat tarihinin yerinin belirlenmesi ve ortak noktalarının tespit edilmesi, hem bu iki bilim dalı için hem de sosyal bilimlerin genelinde araştırmaların yalnız derinlemesine değil, yüzeydeki bütünlüğüne de katkı sağlayacaktır. Bu çalışmayla ortaya konulan problemin çözümüne katkı sağlamak amacıyla tarih ve sanat tarihinin ortak noktaları belirlenerek sanat tarihi çalışmalarının tarihe katkısının nasıl ve hangi boyutta olduğu tespit edilmektedir.

* Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hlyigit@mynet.com

Anahtar kelimeler: Tarih, Sanat Tarihi, Sosyal Bilimler, Metodoloji.

The Place and Importance of Art History in Historical Research

Abstract

Questioning and analyzing them and their environment with a sense of wonder in their nature as of the moment of their appearance on earth, humans have continuously learned and come up with new information based upon that learning. The accumulation of knowledge thus gathered has grown incrementally, and endorsed by progressively developing information technologies, ended up in a position to strain human memory and intelligence. It is beyond doubt that this accumulation makes it more convenient to make inventions to boost humankind's well-being and happiness. Nevertheless, a set of difficulties also arise in historical research due to this extraordinary accumulation again as is the case with other scientific disciplines. This is because new disciplines have emerged with branches of science disintegrating into new sub-branches, and these sub-branches into sub-disciplines coupled with developing technology, and the addition of ever-growing knowledge has resulted in weakening, or even breaking off the relation between branches of science. Eventually, the risk of not being able to maintain the coordination of knowledge has arisen. One of the branches of social science, history faces the very same situation.

It is quite apparent that social sciences are becoming diversified. It is also a fact that social sciences constitute integrity despite this diversity, considering their point of origin. For that reason, one may not consider one or several of the social science branches more significant or insignificant than others. They are just at different levels of completing each other. Drawing on this assessment, this paper discusses that history and art history are disciplines that are of more significance for each other than others and support each other with regard to reaching results. As a matter of fact, tangible evidence presented to historians by art history makes historical events more comprehensible. For that reason, determining the place of art history in historical research and identifying their aspects in common will contribute to not only in-depth but also superficial integrity of the research in these two branches of science as well as social sciences in general. This study strives to determine in what ways and to what extent studies in art history contribute to history by identifying the common points of history and art history in an.

Keywords: History, Art History, Social Sciences, Methodology.

Giriş

Gelişen bilişim teknolojileri ile bilgi birikimi katlanarak artmaktadır. İlk medeniyetlerin ortaya çıkışı ve ihtiyaçlar doğrultusunda basit matematik işlemlerle başlayan ilmi gelişmeler günümüzde oluşan birikimle artık insan hafızasını ve zekâsını zorlar hâle gelmiştir. Bu birikim sanıldığı gibi aksine her zaman kolaylık sağlamamakta, tüm bilim dallarında olduğu gibi tarih araştırmalarında da birtakım zorlukları beraberinde getirmektedir. Çünkü bilim dallarının alt kollara, bu kollara da alt disiplinlere bölünmesi ve gelişen teknoloji yeni disiplinler doğurmuş, sürekli artan bilgi birikiminin eklenmesiyle

bilim dallarının birbiriyle olan ilişkisi zayıflamış, hatta kopmuştur. Neticede bilginin koordinasyonunu sağlayamama riski ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi bugün tarih ve sanat tarihi iki ayrı bilim dalı olarak gelişmiştir. Ayrıca her biri kendi içinde dönemler, alan konuları ve alt disiplinler olarak çeşitli kollara ayrılmış durumdadır. Esasında yukarıda da belirtildiği gibi bilimsel araştırmaların yoğunlaşması ve bilgi birikiminin giderek artması karşısında böylesi bir sonuç kaçınılmazdır. Bu birikimle çalışma alanları mikro planda derinleşirken, makro planda konu bütünlüğü kaçırılmaktadır. Bu noktadan hareketle tarih araştırmalarında sanat tarihinin tarihe yardımcı bir bilim dalı olarak yerinin belirlenmesi ve ortak noktalarının tespiti, araştırmaların yalnız derinlemesine değil, yüzeydeki bütünlüğüne de katkı sağlayacaktır.

Sosyal bilimlerin çıkış noktasına bakıldığında bir bütünlük arz ettiği görülür.¹ Bu sebeple toplumların sosyal meselelerini inceleyen bilim dallarından bir veya birkaçının ötekilerden daha önemli ya da önemsiz olduğu söylenebilir. Mesela tarih bilimi; felsefe, sosyoloji, psikoloji, edebiyat, siyaset bilimi, hukuk, iktisat, antropoloji, filoloji, sanat tarihi, coğrafya, paleografya, diplomatik, epigrafi, nümizmatik, heraldik, sicillografi, geneoloji, kronoloji, onomastik gibi bilim dallarının tümüyle yakın ilişki içindedir. Ancak bunlar içinde tarih ve sanat tarihinin diğerlerine nispetle birbiri için biraz daha fazla önem taşıyan ve sonuçlara ulaşma açısından destekleyen disiplinler olduğu açıktır.² Nitekim sanat tarihinin tarihçiye sunduğu somut veriler tarihî vakıaları daha anlaşılır hâle getirmektedir.

Türkiye’de 1956 yılında düzenlenen V. Türk Tarih Kongresi’nde Oktay Aslanapa kısa bir bildiriyle, ilk kez ve kısmen de olsa bu konuya dikkat çekmiştir. Aslanapa bildirisinde; *“Hunlardan itibaren o güne kadar kurulan Türk devletlerinin isimleri değişse de ana dilleriyle birlikte; bir de değişmeyen, gelişen ve gelişmeye devam eden sanat faaliyetleri olduğuna”* dikkat çekmiştir.³ Bu gerçek özellikle sosyal tarih alanında çalışan araştırmacılar için büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda ayrı bilim dalları olsa da tarih ve sanat tarihini yan yana değerlendirip ortak cephelerini tespit etmek metodolojik açıdan zaruri hâle gelmektedir. Nitekim sanat eserlerini tarih temeline dayandırmadan ele almamız ne kadar eksik ve yanlış sonuçlar doğurursa, sanat tarihine yeterince yer vermeyen bir tarih anlayışı da aynı oranda eksik ve yetersiz kalmaya mahkûm olacaktır.⁴ Tarihte yazılı belgeler, sanat tarihinde ise sanat eserlerine dayanarak verilmeye çalışılan sonuç birbirini tamamlar niteliktedir. Bu sebep-

¹ Sosyal bilimler, *“insanı, toplumu ve ağırlıklı olarak insanın-insan, insan-toplum ve insan-şeyya ilişkilerinin sistemli bir biçimde incelenmesini amaçlayan, bilimsel yönetime uygun olarak üretilmiş düzenli bilgiler”* şeklinde tanımlanmaktadır. Sevim Can, *“Türkiye’de Sosyal Bilimler Üzerine Düşünmek”*, *Milli Eğitim*, Yıl: 7, Sayı: 5, Ankara 2006, s. 32-35.

² Evindar Yeşilbaş, *“Tarih Eğitiminde Disiplinler Arası Yaklaşım Bağlamında Sanat Tarihi Biliminin Önemi”*, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu (1-3 Eylül 2016) Bildiri Kitabı*, Muğla 2016, s. 219.

³ Oktay Aslanapa, *“Sanat Eserlerine Dayanan Yeni Bir Araştırma Yolu İle Türk Tarihinin Aydınlatılması”*, *V. Türk Tarih Kongresi / 12-17 Nisan 1956*, Ankara 1960, s. 452.

⁴ Oktay Aslanapa, *“Tarih ve Sanat”*, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu / 21-26 Mayıs 1984*, Elazığ 1990, s. 103.

le hem sanat tarihi alanında çalışanlar sanat tarihinin konuları çerçevesindeki dönemin tarihini bilmek ve belgeleri değerlendirmek,⁵ hem de tarihçiler sanat tarihinin malzemesini tarihi aydınlatılabilmek için kullanmak zorundadır.

A- Bir Bilim Dalı Olarak Sanat Tarihi

a- Sanat Tarihinin Bilim Dalı Olarak Gelişimi: Sanat tarihi insanların estetik kaygılarla ve uzmanların ortak görüşü doğrultusunda sanat değeri taşıdığı ifade olunan üretimlerini inceler. Bu açıklamanın içeriğindeki kavramların netleşerek sanat tarihinin bir bilim dalı olarak metoduna kavuşması süreci oldukça uzundur. Bu süreç içinde sanat tarihi asıl gelişimini Avrupa’da göstermiştir. Nitekim sanat tarihçilerinin başvurduğu en eski tarihli eser Eski Roma’da vücuda getirilmiştir. Bu; Vitruvius’un -hem mimarlık hem de sanat tarihçileri için kaynak özelliği taşıyan- M.Ö. I. yüzyılda yazdığı “*De Architecture*”⁶ adlı eseridir. Ortaçağa gelindiğinde Batı sanat tarihinin babası sayılan Vasari 1550’de yayınladığı ve kısa adı “*Hayatlar*” olan eserinde “*üslup*” kavramı ve “*büyük-küçük sanatlar*” ayrımını tartışmaya açar.⁷ Sanat tarihindeki asıl gelişme XVIII. yüzyıldan itibaren arkeolojik kazıların artmasıyla olacaktır. Winckelmann (1717-1768) eski dönem sanatını yazmaya dönük denemeleriyle arkeoloji ve sanat tarihine yeni ve sistematik bir bakış açısı getirir. Bu bakış açısı Pompei ve Herculaneum şehirleri kazı buluntularının sınıflandırılmasında oldukça etkili olacaktır.⁸ XIX. yüzyıldan itibaren ise yeni bir anlayışla belgelere ve görsel malzemeye dayalı yorumlar yapılmaya başlanır. Bu yüzyıl aynı zamanda Avrupa üniversitelerinde sanat tarihi kürsülerinin açılmaya başladığı yüzyıldır. XX. yüzyılda artık sanat tarihinin metodolojik problemleri üzerinde durulacaktır. Wölfflin’in 1915 tarihli “*Sanat Tarihinin Temel Kavramları*”⁹ adlı kitabı bu bakımdan hâlâ önemini korumaktadır.

Türkiye’de sanat tarihi ancak Cumhuriyet’le birlikte metodolojisine kavuşabilmiştir. Cumhuriyet öncesinde ise Osmanlı İmparatorluğu’nda -bilimsel yaklaşımla olmasa da- sanat tarihine konu olacak malzemenin toplanması ve korunması daha sonra yapılacak bilimsel çalışmalar için kolaylık sağlamıştır.¹⁰ Bu bağlamda Kanuni döneminden itibaren maaş defterlerinde adı geçen “*ehl-i hiref-i hassa*” da teşkilatlanan kuyumcular, nakkaşlar, kemha doku-yucular ve benzerleri üretimleri ile Türk sanat tarihine hizmet etmişlerdir.¹¹

⁵ Belgelerin değerlendirilmesine ilişkin yapılmış bir çalışmayla ilgili bkz. Özlem Oral Patacı, “Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemine Yönelik Bazı Değerlendirmeler”, *OTAM*, Sayı: 40 (Güz 2016), Ankara 2016, ss. 327-354.

⁶ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Çev.: M.H. Moran, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayını, İstanbul 1993.

⁷ Giorgio Vasari, *Sanatçıların Hayat Hikâyeleri*, Çev.: Elif Gökteke, Sel Yayınları, İstanbul 2013.

⁸ Bediha Şahin, *Atatürk Devrinde Sanat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2009, s. 16.

⁹ Heinrich Wölfflin, *Sanat Tarihinin Temel Kavramları*, Çev.: M.Ş. İpşiroğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1973.

¹⁰ Selçuk Mülayım, *Sanat Tarihinde Araştırma ve Metot*, Titiz Ofset, Ankara 1982, s. 135.

¹¹ Hülya Kalyoncu, “Ehl-i Hiref-i Hassa Teşkilatının Osmanlı Kültür ve Sanat Yaşamındaki Yeri ve Önemi”, *International Journal Of Science*, No: 33, Bahar I, 2015, s. 285.

Ancak, Osmanlı kaynaklarında sanat eserlerine dair ayrıntılı bilgiler bulabilmemize rağmen sanatçının eserini vücuda getirirken hangi kökten beslendiği ya da hangi felsefi düşünceyle hareket ettiğine ilişkin hemen hemen hiçbir şey yoktur.¹² Sanat ve sanat tarihi alanında ancak XVIII. yüzyıldan itibaren Batılı manada bir gelişme başlayacaktır. Mesela, III. Selim (1789-1807) devrinde açılan “Mühendishane-i Berri Hümayun” ve II. Mahmut döneminde kurulan “Mekteb-i Harbiye”nin müfredatlarına resim derslerini almaları bir başlangıçtır.¹³ Diğer taraftan “Âsâr-ı Âtika Nizamnameleri”, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren eski eserlerin korunmasına ilişkin ciddi bir bilincin oluştuğunun bir göstergesidir.¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında Osman Hamdi Bey’in çalışmaları hem müzecilik hem de sanat tarihi alanında bir dönüm noktası teşkil eder. Osman Hamdi Bey’in girişimleriyle 1883’te açılan Sanayi-i Nefise Mektebinde “tarih-i sanat muallimi” Aristoklis Efendi tarafından şeklen de olsa sanat tarihi dersleri verilmeye başlanır. Osman Hamdi Bey’in bir başarısı da 1884 Asar-ı Atika Nizamnamesi’nde yaptığı değişikliklerle müzeli malzeme kavramını netleştirmesidir.¹⁵ Böylece eski eser kaçakçılığının durdurulmasına ilişkin ciddi bir adım atılmıştır. Yüzyılın başlarında Celal Esat Arseven ve Josep Strzygowski’nin çalışmalarıyla Türk Sanatı’na dikkat çekilir. Aynı yıllarda belgecilik özelliği taşıyan “Viyana Ekolü” Türk sanat tarihi anlayışını da şekillendirmiştir.¹⁶

Cumhuriyet döneminde eğitimle ilgili yapılan reformların içinde 1924’de Darülfünuna özel bir kanunla tüzel kişilik sağlanmıştır. Ancak 1933’e kadar bu müesseseye ilgili köklü bir değişiklik yapılmamıştır. 1933’de İstanbul Üniversitesi’ne dönüştürülmüş ve 180 akademik personelle modern manada eğitime başlamıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde aynı yıl kurulan arkeoloji bölümünde aynı zamanda sanat tarihi dersleri de verilmeye başlanır. Atatürk’ün direktifleriyle 1931’de Türk Tarih Kurumu’nun ve 1936’da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nin kurulması ve Nazi Almanyası’ndan sürülen bilim adamlarının 1933’ten itibaren Türkiye’ye gelerek üniversitelerde görevlendirilmeleri genel olarak bilimsel gelişmenin hız kazanmasına büyük katkı sağlamıştır.¹⁷ Farklı bilim dalları için kürsülerin açıldığı bu dönemde, 1943 yılında

¹² Mesela, Sai Çelebi “Tezkiret’ü-Bünyan” da Mimar Sinan’ın eserlerini olağanüstü bir ihtişamla anlatır, ama bunun dışında Sinan’ın eserlerini vücuda getirirken neler hissettiği, hangi teknikleri kullandığı ya da estetik kaygılarının neler olduğundan bahsetmez. Beşir Ayvazoğlu, “Türkiye’de Sanat Tarihi ve Estetikle İlgili Çalışmalar”, *Erdem*, Cilt: 5, Sayı: 15, Ankara 1989, s. 979.

¹³ Ayvazoğlu, *a.g.e.*, s. 980.

¹⁴ Halit Çal, “Osmanlı Devleti’nde Âsâr-ı Âtika Nizamnameleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXVI, Ankara 1997, s. 391-401.

¹⁵ Fehim Kuruoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Müzecilik”, *Tarih Okulu*, Sayı: VI, Ocak-Nisan 2010, s. 55.

¹⁶ Huriye Altuner, “Türkiye’de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet’ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2), Gaziantep 2007, s. 159.

¹⁷ Bkz. Nilgün Çelebi, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ndeki Mülteci Profesörler”, *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: 43, Sayı: 1, Ankara 2003, s. 259-272; Emre Dölen, “İstanbul Darülfünunu’nda Yabancı Öğretim Elemanları”, *Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Ed.: Namık Kemal Aras-Emre Dölen-Osman Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2007, s. 478-488; Cengiz Dönmez-İrem Namlı Altıntaş, “Atatürk’ün Çağdaşlık ve Evrensellik Anlayışı Açısından Üniversite Reformuna Bir Bakış”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 54, Ankara 2014, s. 92-101.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde E. Diez tarafından tek kürsü halinde sanat tarihi bölümü de kurularak, Türk ve İslam Sanatları dersleri verilmeye başlanır.¹⁸ Ardından Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Katerina Otto Dorn başkanlığında kurulan bölüm 1954'te ilk öğrencilerini alarak öğretime başlar. Sanat tarihinin bir bilim dalı olarak benimsenmesi Alman bilim adamlarının birikimlerini ülkemize taşımalarıyla büyük bir ivme kazanmıştır. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu alanda öğrenim görmek üzere yurt dışına gönderilen genç araştırmacıların ülkeye dönmesiyle ikinci akademik atılım gerçekleşir. Günümüzde Türkiye'de devlet ve özel olmak üzere kırk iki üniversitede sanat tarihi bölümü bulunmaktadır.¹⁹

b- Sanat Tarihinin Alanı: Sanat tarihi temel olarak insanın gerçekleştirdiği üretimlerin hangi amaçla yapıldığını ve neye hizmet ettiğini anlamaya çalışır. Bu noktada arkeolojiyle kesişen pek çok tarafı olan sanat tarihinin bağımsız bir bilim dalı olarak arkeolojiden nasıl ayrılacağı bilim çevrelerince uzunca bir süre tartışılmıştır. Çünkü arkeoloji de ilk insandan itibaren insan üretimlerini incelemektedir.²⁰ Ancak burada dikkat edilecek husus bu üretimlerin estetik kaygıyla yapıp yapılmadığı ve eserin orijinalitesinin olup olmadığıdır.²¹ Diğer taraftan kronolojik bir ayırmada söz konusudur. Nitekim genel olarak sanat tarihi Roma İmparatorluk devrinin sonundan itibaren günümüze kadar olan zaman dilimini, arkeoloji ise daha önceki devirleri esas alır.²² Bu kronolojik sınırlar dâhilinde sanat tarihinin iki ilgi alanından birincisi doğrudan sanatçı ve eserleriyle ilgilidir. Sanat eserinin hangi sanatçıya ait olduğunu bulmak, sözü edilen eserin sanatçının mesleki aşamalarından hangisinde oluşturulduğunu belirlemek ve özellikle incelenen eserin ve sanatçısının varsa kendisinden sonrakiler üzerinde bıraktığı etkiyi bulup ortaya çıkarmaktır. Diğer ise tarihi süreç içinde sanat eserinin bağlanacağı geleneğin üslup²³ ve biçim gelişimlerini tespit ederek kavrayabilmektir.

Sanat tarihinde konular genel olarak mimari ve el sanatları (küçük sanatlar) olarak iki gruba ayrılır. Mimaride yapıların hangi amaçla kullanıldığı göz önüne alınarak, dinî (cami, mescit, kümbet, türbe, kilise, manastır, şapel gibi), askerî (kale ve surlar gibi) ya da sivil yapılar (kervansaray, han, hamam,

¹⁸ Oktay Aslanapa, "Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünün Kuruluşunun Otuzuncu Yıldönümü", *Sanat Tarihi Yılı VI (1974-1975), Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünün 30. Kuruluş Yıldönümü Sayısı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1976, s. 1-2.

¹⁹ www.osym.gov.tr / klavuzlar, (Erişim tarihi: 09 Mayıs 2017).

²⁰ Birol Can - Mehmet Işıklı, "Arkeoloji" ve "Sanat Tarihi" Bilimlerinin Kurumsal ve Kuramsal Birlikteliği Üzerine, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı)*, Sinop 2013, s. 171.

²¹ Yüksel Gögebakan, "Sanat Tarihi Öğretiminde Yöntem Karşılaştırması", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Sayı: 1, Malatya 2011, s. 88.

²² Cevat Başaran, *Arkeolojiye Giriş*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1988, s. 3.

²³ Üslup kavramıyla ilgili bkz.: Selçuk Mülayim, "Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup", *Arkeoloji-Sanat Dergisi*, Sayı: III, İzmir 1984, ss. 97-114.

saray, köprü ve ev gibi) olarak sınıflandırıldığı gibi, plan tiplerine, örtü sistemlerine ya da geçiş elemanlarına (tromp, pandantif ve üçgen gibi) göre de ayrıma gidilebilir. El sanatlarında ise konular çini, ahşap, maden, cam, halı, kilim, resim ve minyatür şeklinde belirlenebileceği gibi yapım tekniği (çini mozaik ve künde-kârî gibi) dikkate alınarak ya da desen ve motiflere (figürlü, bitkisel ve geometrik gibi) göre de belirlenebilir.²⁴

B- Tarih ve Sanat Tarihinin Ortak Cephesi

a- İnsanı ve Coğrafi Boyut: Tarihin çok sayıda ve çok geniş tanımları yapılabilsede en basit şekliyle “geçmişin bilimi” ya da “hafıza ilmi”²⁵ olarak tanımlanabilir.²⁶ Ancak burada kastedilen geçmiş ve hafıza herhangi bir canlı ile değil doğrudan insanla ilgilidir. Dolayısıyla tarih “insanların zaman içindeki bilimi” ya da “insanlarla onların faaliyetlerinden tanıyabildiklerimiz çerçevesinde ilgilenen bilim dalı”²⁷ şeklinde de tanımlanabilir. Bu tanımların ortak noktası tarihi vakıaları oluşturan canlının doğrudan insan olmasıdır. Çünkü tarihin konularını oluşturan siyasi, askerî, iktisadi, sosyal ve kültürel vakıalar insanın insanla ve insanın tabiatla olan mücadelesinden doğmaktadır. Neticede ister medeniyet seviyesine erişmiş, isterse ilkelik aşamasında değerlendirilenler olsun ayrıntılar bir kenara bırakılacak olursa konunun merkezinde insan ve insan toplulukları yer almaktadır.

Sanat tarihinin ilgi alanı dikkate alındığında da yine “insan” konunun merkezine yerleşmektedir. Zira yeryüzünde hayranlık uyandıracak çok sayıda tabii oluşum bulunmakla birlikte, sanat tarihinin ilgi alanına girenlerin insanların hayal gücü, beceri, zekâ ve duygularının birikimiyle bilinçli bir şekilde ürettikleri eserlerdir. Bu bağlamda temelde tarih ve sanat tarihini ortak bir cephede buluşturan “insan unsuru” olmaktadır.

Görüldüğü gibi tarihin de sanat tarihinin de esas konusunu teşkil eden şey insan ve yaşantısıdır. Bilindiği gibi yeryüzündeki bütün canlılar tabii ortamda doğar ve yaşarlar. İnsanı bu noktada diğer canlılardan ayıran şey oluşturduğu kültür çevresidir. Kültür çevreleri tabii çevreye uymakla birlikte birtakım değişikliklerde yapar. Esasında tabiatı tek başına düşünmek mümkün değildir, ancak insanı tabiatın soyutlamak imkânsızdır.²⁸

İlk medeniyetlerin doğuşunda coğrafi şartların etkisine Herodot’tan itibaren dikkat çekilmiştir. Her ne kadar medeniyetlerin ortaya çıkışı bazen tek başına ekonomik, siyasi, dinî ve hatta ırki sebeplerle izah edilse de çoğunlukla birleşilen nokta coğrafi şartların kesinlikle etkili olduğudur.²⁹ Nitekim

²⁴ Mülayim, *a.g.e.*, s. 114.

²⁵ Julien Freund, *Beşeri Bilim Teorileri*, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yayını, Ankara 1991, s. 5.

²⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, 6. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, s. 1; Tarihin daha geniş tanımı için bkz.: İlber Ortaylı, *Tarih-Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, 2. Baskı, Ankara 2011, s. 11-27.

²⁷ Marc Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihcilik Mesleği*, Çev.: M.Ali Kılıçbay, Ankara 1995, s. 19-20.

²⁸ Hâmit Sâdi Selen, “Tarih ve Coğrafyada Konu Birliği”, *Atatürk Konferansları II / 1964-1968*, Ankara 1970, s. 29.

²⁹ Faruk Yılmaz, *İlkçağ Düşünce Tarihi*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 77-78.

ilk medeniyetlerin suyu bol, iklimi ılıman ve tarıma elverişli alanları bulunan bölgelerde ortaya çıkması tesadüfi değildir. Bu noktadan hareketle, Eski Mısır ya da Mezopotamya medeniyetlerinin ortaya çıkışında Nil, Dicle ve Fırat Nehirleri'nin rolü üzerinde çokça durulur. Yine tarihin birçok döneminde coğrafi sebeplerle medeniyetlerin yok olduğu ya da yine coğrafi şartlardan dolayı insan topluluklarının göç etmek zorunda kaldığı da hakikattir. Mesela, Pompei ve Herculaneum şehirleri yanardağ patlaması neticesinde küller ve lavlar altında kalarak yok olmuş, kutsal kitaplara göre Nuh Tufanı büyük bir göç dalgasına sebep olmuştur.³⁰ Kısacası coğrafi faktörler olumlu ya da olumsuz yönden insanlık tarihini fazlasıyla etkilemektedir. Ancak burada unutulmaması gereken en önemli nokta tarihi vakıaların ortaya çıkışını, gelişimini ve medeniyetlerin oluşumunu yalnızca coğrafi şartlarla izah etmenin mümkün olmadığıdır. Çünkü tarih boyunca insan hayatı için elverişli bazı bölgelerde, kayda değer hiçbir tarihi gelişme görülmediği gibi son derece olumsuz şartlarda yüksek medeniyetler ortaya çıkabilmiştir.³¹ Dolayısıyla coğrafi etkilerin olumlu ya da olumsuz etkisi incelenen bölge üzerinde yaşayan insanların hangi ölçüde zeki, çalışkan ve kabiliyetli olduğu ve kültür etkileşimlerine hangi ölçüde maruz kaldığıyla da yakından ilgilidir.

İklim, yeryüzü şekilleri, toprağın türü ve bitki örtüsü gibi coğrafi yapıyı oluşturan unsurlar sanat ürünlerinin şekillenmesinde fazlasıyla etkili olabilmektedir. Mesela, Büyük Selçuklularda mimaride daha çok tuğlanın tercih edilmesi büyük ölçüde İran ve civarında tuğlanın ana malzemesinin fazla ve kolay bulunabilir olmasıyla ilgilidir. Türkiye Selçukluları ise Büyük Selçuklu sanat geleneğini sürdürüyor olmalarına rağmen yapı malzemesi olarak tuğla yerine Anadolu coğrafyasında bol bulunan taşı kullanmıştır.³²

İnsanlar yaşadıkları bölgelerde bölgenin sınırları dâhilinde yöresel sanat üslupları oluşturabilmektedir. Üslubu oluşturan motiflerin kaynağı çoğunlukla bölgenin bitki örtüsü ya da hayvanların cinsleridir. Mesela Anadolu'da Isparta, Uşak, Sivas halıları veya Gördes seccadeleri gibi tanımlamalar bu bağlamda düşünülmelidir. Bu durum farklı üslup özelliklerinin doğuşunda bölgenin coğrafyasının etkisini ortaya koymaktadır.³³ Diğer taraftan tabii afetler, macera arayışı ya da siyasi sebeplerle göç etmek zorunda kalan topluluklar hayat tarzlarıyla birlikte sanat anlayışlarını az veya çok değiştirebilmektedir. Bilhassa kitlesel göçlerin insanlık tarihinde bir çağın kapanıp yeni bir çağın başlamasına dahi sebep olduğu bilinmektedir. Göçen insanların yerleşik kültürlerden ya da yerleşiklerin yeni gelenlerden etkilenmesi neticesinde melez üsluplar oluşabilmektedir. Kısacası toplumların tarihlerinde, sanat ürünlerinde ve genel olarak kültürlerinde coğrafya, tarih ve sanat tarihinin kesişim noktalarından birini oluşturmaktadır.

³⁰ Selen, "a.g.m.", s. 33; Ömer Ali Keskin, "Tarihin Öğrenimi ve Öğretiminde Coğrafya Biliminden Yararlanmanın Gerekliliği", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu (1-3 Eylül 2016) Bildiri Kitabı*, Muğla 2016, s. 522.

³¹ Léon - E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1989, s. 42.

³² Semra Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, TTK Yayını, Ankara 1987, s. 1-4.

³³ Türk halı sanatındaki bölgesel farklılıklar ve üslup özellikleriyle ilgili bkz.: Şerare Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991.

b- Kronolojik Boyut: Yukarıda da belirtildiği gibi, tarih ve sanat tarihinin ilgi alanı insanlığın var olduğu en eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Esasında ilk insanların ürettiği resimler, heykeller ve dokumalar gibi ürünleri sanat eseri olarak kabul edersek sanat tarihi de ilk insanlarla birlikte başlar. Ancak daha önce belirtildiği gibi başlangıç noktası tarih bilimi için yazı, sanat tarihi için Roma İmparatorluk devrinin sonudur. Bu geniş tarihi perspektif içinde insanı ve insan üretimlerini esas alan bu iki bilim dalını ortak bir noktada buluşturan bir başka boyut kronolojik boyuttur.

Bu noktada tarihin ve sanat tarihinin konularının incelenebilmesi ve anlaşılabilmesi için soyut bir kavram olan zamanın somutlaştırılması gerekmiştir. Zamanın somutlaştırılması insanların takvim sistemleri oluşturmalarıyla mümkün olmuştur. Böylece zamanı ayın ya da güneşin hareketlerine bağlı olarak bölen çeşitli takvim sistemlerini geliştirmişlerdir. Takvimlerin başlangıç noktaları ise, dönemlere, kültürlere veya inançlara göre değişmiştir. Nitekim miladi veya hicri takvimler böyledir.

Léon Halkın, tarihin kronolojik olarak bölünmesini “*bir devirden diğerine geçmek bir sayfayı çevirmektir; bir kitabı bitirmek değil, bir sonraki perdeye geçmektir, fakat oyun devam etmektedir*” şeklinde açıklamaktadır.³⁴ Böylece tarihi vakıaları ya da sanat ürünlerini yalnızca gerçekleştikleri zaman dilimlerini dikkate alarak değerlendirmenin yanlışlığına vurgu yapmaktadır. Bu tespitte gösteriyor ki insanlığın gelişimi günümüze kadar süreklilik gösterirken, üretimleri de birbiri ardına gelmekte ve birbirini etkilemektedir. Nitekim tam olarak başlangıç noktasını bilemesek de sanatın süreklilik gösterdiği, savaşlar ve tabii afetler gibi olağanüstü durumlar dışında üslupların bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlanarak günümüze kadar ulaştığı kesindir.³⁵

Medeniyet tarihinde tarihî vakıalar bazen ideolojik bir yaklaşımla bazen de yalnızca coğrafi taksimler dikkate alınarak değerlendirilebilmektedir. Oysa bu şekilde yapılan değerlendirmeler kronoloji dikkate alınmadığında eksik ve yanlış yorumlara sebep olabilmektedir. Nitekim kronoloji dikkate alınmadan yapılacak tasniflerde yalnızca olaylar kalabalığı ve yığını ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde sanat tarihinde de zamanın dikkate alınmaması geriye anlamsız bir eşya kalabalığı bırakır. Neticede tarih ve sanat tarihini ortak bir noktada birleştiren kronoloji ile tarihî perspektif içinde hem vakıalar hem de insanlığın sanat gelişimi doğru bir şekilde ortaya konulabilmektedir.

C- Sanat Tarihinin Tarih Araştırmalarına Katkısı

a- Yeni Bilgi ve Belge Kaynağı Olarak Tarihî Kalıntıların Ortaya Çıkarılması: Tarihi, sanat tarihinin katkısıyla aydınlatılabilmenin yollarından biri daha çok arkeolojiyle özdeşleşmiş olan kazılardır. Kazı, yeni ve bilinmeyen malzemeyi ele geçirebilmek için girişilen teknik bir işlemdir. Kazı merkezlerinin tespiti kimi zaman tesadüfler neticesinde, kimi zaman da yüzey araştır-

³⁴ Halkın, *a.g.e.*, s. 46.

³⁵ Müayim, *a.g.e.*, s. 84.

maları ile bilinçli bir şekilde olabilmektedir.³⁶ XIX. yüzyılın başlarından itibaren çoğunlukla antika yağmacığı için gerçekleştirilen kazılar gerçek bilimsel yöntemine, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra kavuşabilmiştir.³⁷

Orijinal malzeme arayan bilim dallarından biri olan sanat tarihi de kazı yöntemini kullanmaktadır. Ülkemizde sanat tarihi kazıları kronolojik olarak Roma döneminin sonundan itibaren günümüze kadar olan zaman dilimini içermektedir. Daha eski dönemlere dair kazıların bir kısmı da bazen doğrudan sanat tarihçiler bazen de sanat tarihçilerinde içinde bulunduğu heyetler tarafından yapılabilmektedir. Bilhassa eski Türk kültür ve sanat merkezlerindeki kazılar bu açıdan örnek teşkil etmektedir. Doğu Türkistan Tarım bölgesindeki Turfan, Hoço ve Bezeklik kazıları gibi. Bu merkezlerde yapılan kazılarla Uygur Türkleri tarihinin bilinmeyen bazı kısımları aydınlatılabilmektedir. Mesela Turfan Ovası'nın doğusunda Toyok Vadisi'nde ortaya çıkarılan bir mabetteki (El yazmalar evi olarak adlandırılır) yazmalar son derece önemli tarihi belgelerdir.³⁸ 1890 yılından itibaren Moğolistan'da gerçekleştirilen çok sayıdaki kazılarda ise Göktürklerin tarihini aydınlatan kitabeler, heykeller, ziynet eşyaları ve çeşitli arkeolojik malzeme bulunmuştur. Fakat bu dönemle ilgili asıl atılım 1990'lar da gerçekleşmiştir. TİKA'nın girişimleriyle 1997'de başlayan ve Türk-Moğol bilim heyetinin ortak yürüttüğü kazılar neticesinde Göktürlere ait çok sayıda kalıntı ve buluntu gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlar içinde 2001'de bulunan ve Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen çoğu altın 2800 parçadan oluşan hazine ile³⁹ Göktürklerin madencilikteki seviyelerine dair ipuçları edinilirken aynı zamanda medeni gelişimleri hakkında da yeni bilgilere ulaşılmıştır.

Türk Tarihi kazılarının Anadolu ayağı da en az Türkistan'dakiler kadar aydınlatıcı olmuştur. Nitekim yapılan kazılarla Türklerin Anadolu'daki kültürel birikimlerinin kaynağının bir kısmı açıklığa kavuşturulmuştur. Mesela 1941'de Remzi Oğuz Arık'ın Konya'da yaptığı kazıyla Anadolu Türk kültür tarihi içinde Selçuklu saray mimarisinin ilk örneği ortaya çıkarılmış, bulunan çinilerdeki tezyinatın Gazneli sarayı Leşger-i Bazar'dakilerle benzer olduğu tespit edilmiştir.⁴⁰ Böylece Türkiye Selçukluları ile Gazneliler arasındaki tarihi bağlantı sanat tarihi verileriyle de desteklenmiştir. Benzeri bir örnek Osmanlı tarihiyle ilgilidir. 600 yıl varlığını sürdüren Osmanlı Devleti'nin, XV. yüzyılın ikinci yarısının öncesine ait yazılı belgeleri dönemi aydınlatmak için yetersiz kalmaktadır. Bu noktada özellikle mimari eserlerde yapılan kazılar pek çok yeni bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır.⁴¹ Mesela İznik'teki Orhan Gazi Cami-

³⁶ Mesela, paleolitik devre ait pek çok verinin elde edildiği Güney Fransa'daki Lascaux mağarası, dört öğrencinin kökünden sökülmiş bir ağacı incelemesi neticesinde bulunmuştur. Ayla Ersoy, *Sanat Kavramlarına Giriş*, Beta Yayıncılık, İstanbul 1983, s. 30.

³⁷ Baki Ögün, "Tarih ve Arkeoloji", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu / 21-26 Mayıs 1984*, Elazığ 1990, s. 55.

³⁸ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayını, 4. Baskı, Ankara 1991, s. 357.

³⁹ Konuya ilişkin bkz.: *Avrasya Dergisi*, TİKA Bülteni, Sayı: 145, Ağustos 2001, s. 1-3; Saadetin Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi: 2001-2003 Çalışmaları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Ankara 2005, s. 11.

⁴⁰ Aslanapa, "Sanat Eserine...", s. 104.

⁴¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, "Abidelerimizin Tarihimizdeki Rolü", *V. Türk Tarih Kongresi / 12-17 Nisan 1956*, Ankara 1960, s. 453.

si'nde yapılan kazıda bulunan kitabe Orhan Gazi'nin sultan unvanını 1335 yılında aldığını göstermiştir.

Görüldüğü gibi bir iki örnek dahi sanat tarihçilerin yaptığı kazıların bil-hassa Türk tarihinin aydınlatılmasındaki katkısını ortaya koymaktadır. Günümüzde gelişen teknolojiye paralel olarak kazılarda daha hassas ve modern aletler hatta uzay teknolojisi kullanılmaya başlanmıştır. Böylece daha önceden hiç bilinmeyen ya da efsanelerde adı geçen buluntu merkezleri tespit edilebilmekte ve tarihe katkı sağlayacak yeni bilgilere ulaşılabilmektedir.

b- Tarihi Buluntuların ve Sanat Eserlerinin Analizi ve Yorumlanması:

Analiz ve yorum tüm bilim dallarında olduğu gibi sanat tarihinin de özünü oluşturmaktadır. Gerek kazı buluntuları, gerekse Sanat tarihinin konularını oluşturan diğer eserler ancak doğru bir şekilde analiz edilip yorumlandığında kültür tarihi içindeki yerini bulmaktadır.

Kazılarda ele geçen malzemenin analizinin yapıp yorumlanabilmesinde birinci aşama buluntuların tamamının eksiksiz bir tasvirini yaparak sınıflamak ve yapıldıkları malzemeyi tespit etmektir. Bu konuda gösterilecek hassasiyet doğru sonuca ulaşabilmenin ilk adımını teşkil eder. Bütün sosyal bilimlerde olduğu gibi elbette sanat tarihinde de araştırmacılar yorumlarında bilgi birikimlerine, algılarına ve gözlemlerine güvenmelidir, ancak bunların bazen yetersiz kalabileceği bilinmelidir. Bu sebeple gerekiyorsa başka uzmanlardan yardım alınmalıdır. Mesela ele geçen bir kitabenin okunmasında bir epigrafi uzmanına başvurmak ya da teknolojik aletler kullanmak olası bir yanlışlık riskini minimuma indirmekte ve hatalı sonuçlara engel olunabilmektedir.⁴²

Kazılardan elde edilen malzeme sanat eseri olduğu kadar dönemi içindeki yerinin ve tarihi öneminin tespit edilmesine ihtiyaç duyulan bir belgedir. Bu yaklaşımla 1963-82 arasında Oktay Aslanapa tarafından İznik'te yapılan kazılarda bulunan Osmanlı seramiklerinin yapılan analizleri sonucunda Selçuklu seramikleriyle bağlantısı ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan yoğun buluntular İznik'in Osmanlı döneminin önemli bir çini ve seramik merkezi olduğunu da göstermiştir.⁴³

Kazı buluntuları dışında çeşitli devirlere ait gravürler, fotoğraflar, tablolar, halılar, madeni eşyalar ve diğer el sanatı örnekleri de Türk kültür tarihi açısından değerli veriler sunabilmektedir. Nitekim günümüze ulaşamamış kimi eserler ile hakkında bilgi sahibi olmadığımız ya da pek az şey bildiğimiz tarihi şahsiyetler gravürlerin analizi neticesinde tarihi kimliğine kavuşabilmiştir. Mesela gravürlerde yer alan şehir panoramaları tarihte önem arz eden bazı siyasi olayların geçtiği mekânların gerçek hallerini şehir kompozisyonu içinde gösterebilmektedir. Böylece şüpheli yaklaşılan bazı tarihi belgelerin doğruluğu kesinleşmekte bazen de şüphelerin haklılığı ortaya çıkabilmektedir.⁴⁴ Fotoğ-

⁴² Ayhan Akçay, "Epigrafi Araştırmalarında Yeni Bir Belgeleme ve Analiz Metodu Olarak RTI", *Mediterranean Journal of Humanities*, VI / 2, (2016), s. 2.

⁴³ Oktay Aslanapa, "Türk Arkeolojisiyle İlgili Araştırmaların Durumu", *Türk Kültürü*, Sayı: 24, Ankara 1964, s. 37.

⁴⁴ Semavi Eyice, "Tarihi Vesika Olarak Eski Resim, Gravür ve Fotoğraflar", *VI. Türk Tarih Kongresi / 20-26 Ekim 1961*, Ankara 1962, s. 586.

raflar, tablolar, halılar, madenî eşyalar ve diğer el sanatı örnekleri de tarihî bilginin artmasına yardımcı olmaktadır.⁴⁵ Mesela, XV. yüzyıl Flaman ressamlarının tabloları incelenirken bazılarında yer alan halılar dikkat çekmiş ve bunların Türk halıları olduğu anlaşılmıştır. Böylece XIV. yüzyıldan itibaren Alplerin kuzeyinde Türk halılarının satıldığına dair tarihi belgeler görsel malzemeyle de desteklenmiştir.⁴⁶ Ayrıca bu küçük ayrıntının fark edilip yorumlanması Türk ticari ilişkilerinin yayılma sahasına ilişkin bilgileri de kesinleştirmiştir.

Sonuç

Bilindiği gibi günümüzde tarih ve sanat tarihi iki ayrı bilim dalıdır ve her biri kendi içinde dönemler, alan konuları ve alt disiplinler olarak çeşitli kollara ayrılmış durumdadır. Bu durum bilimsel araştırmaların yoğunlaşması ve bilgi birikiminin katlanarak artmasının tabii bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan birikim çalışma alanlarını mikro planda derinleştirirken, makro planda konu bütünlüğünden uzaklaşmaya yol açmaktadır. Çıkış noktasına bakıldığında bütünlük arz eden sosyal bilim dallarından bir veya birkaçının ötekilerden daha önemli ya da önemsiz olduğu söylenemez, ancak tarih ve sanat tarihinin diğerlerine nispetle birbiri için biraz daha fazla önem taşıyan ve sonuçlara ulaşma açısından destekleyen disiplinler olduğu açıktır. Nitekim sanat tarihinin tarihçiye sunduğu somut verilerin tarihî vakıaları daha anlaşılır hâle getirdiği kesindir. Bu verilerin analizi ve yorumlanması neticesinde bazen tarihte bilinenler desteklenmekte bazen de yeni bilgilere ulaşılabilmektedir.

Tarih ve sanat tarihinin ortak cephelerinin tespiti esasında birbirinden tam olarak ayıramayacağını da göstermektedir. Nitekim bu ortak noktardan birisi olan “*insan*”, tarihinin alanı olan siyasi, askerî, sosyal ve kültürel vakıaları oluştururken, aynı zamanda sanat tarihinin ilgi alanındaki üretimleri de gerçekleştirmektedir. Bir başka ortak boyut kronoloji ve coğrafyadır. Çünkü hem tarih hem de sanat tarihinde kronolojiyi dikkate almadan, hatta ortak kronolojik sistemleri kullanmadan yapılacak değerlendirmelerde doğru sonuçlara ulaşmak mümkün görünmemektedir. Ayrıca insanların yaşadığı coğrafyanın, tarihlerini ve sanat üretimlerini oluşturmada tartışmasız etkili olduğu da bir gerçektir. Diğer taraftan her ne kadar ayrı bilim dalları olarak gelişmiş ve gelişmeye devam ediyor olsa da, sanat tarihi verilerinin tarihçiler tarafından değerlendirilmesi tarih araştırmalarının yalnız derinlemesine değil yüzeydeki bütünlüğüne de katkı sağlamaktadır

Kaynaklar

ACUN, Fatma: “Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı”, *Kebikeç*, Sayı: 18, Ankara 2004, ss. 95-118.

AKÇAY, Ayhan: “Epigrafi Araştırmalarında Yeni Bir Belgeleme ve Analiz Metodu Olarak RTI”, *Mediterranean Journal of Humanities*, VI / 2, (2016), ss. 1-16.

⁴⁵ Fotoğraflarla ilgili bkz.: Fatma Acun, “Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı”, *Kebikeç*, Sayı: 18, Ankara 2004, ss. 95-118.

⁴⁶ Yetkin, *a.g.e.*, s. 83.

ALTUNER, Huriye: “Türkiye’de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet’ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2), Gaziantep 2007, ss. 156-167.

ASLANAPA, Oktay: “Türk Arkeolojisiyle İlgili Araştırmaların Durumu”, *Türk Kültürü*, Sayı: 24, Ankara 1964, ss. 35-39.

_____ : “Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünün Kuruluşunun Otuzuncu Yıldönümü”, *Sanat Tarihi Yılı VI (1974-1975), Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünün 30. Kuruluş Yıldönümü Sayısı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1976, ss. 1-2.

_____ : “Sanat Eserlerine Dayanan Yeni Bir Araştırma Yolu İle Türk Tarihinin Aydınlatılması”, *V. Türk Tarih Kongresi / 12-17 Nisan 1956*, Ankara 1960, ss. 452-453.

_____ : “Tarih ve Sanat”, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu / 21-26 Mayıs 1984*, Elazığ 1990, ss. 103-104.

Avrasya Dergisi, TİKA Bülteni, Sayı: 145, Ağustos 2001, s. 1-3.

AYVAZOĞLU, Beşir: “Türkiye’de Sanat Tarihi ve Estetikle İlgili Çalışmalar”, *Erdem*, Cilt: 5, Sayı: 15, Ankara 1989, ss. 977-993.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: “Abidelerimizin Tarihimizdeki Rolü”, *V. Türk Tarih Kongresi / 12-17 Nisan 1956*, Ankara 1960, ss. 453-464.

BAŞARAN, Cevat: *Arkeolojiye Giriş*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1988.

BLOCH, Marc: *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Çev.: M. Ali Kılıçbay, Ankara 1995.

CAN, Birol - IŞIKLI, Mehmet: “Arkeoloji” ve “Sanat Tarihi” Bilimlerinin Kurumsal ve Kuramsal Birlikteliği Üzerine, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı)*, Sinop 2013, ss. 170-177.

CAN, Sevim: “Türkiye’de Sosyal Bilimler Üzerine Düşünmek”, *Milli Eğitim*, Yıl: 7, Sayı: 75, Ankara, 2006, ss. 32-35.

ÇAL, Halit: “Osmanlı Devleti’nde Âsâr-ı Âtika Nizamnâmeleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXVI, Ankara 1997, ss. 391-401.

ÇELEBİ, Nilgün: “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ndeki Mülteci Profesörler”, *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: 43, Sayı: 1, Ankara 2003, ss. 259-272.

DÖLEN, Emre: “İstanbul Darülfünunu’nda Yabancı Öğretim Elemanları”, *Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Ed.: Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2007.

DÖNMEZ, Cengiz - ALTINTAŞ, İrem Namlı: “Atatürk’ün Çağdaşlık ve Evrensellik Anlayışı Açısından Üniversite Reformuna Bir Bakış”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 54, Ankara 2014, ss. 71-106.

ERSOY, Ayla: *Sanat Kavramlarına Giriş*, Beta Yayıncılık, İstanbul 1983.

EYİCE, Semavi: “Tarihi Vesika Olarak Eski Resim, Gravür ve Fotoğraflar”, *VI. Türk Tarih Kongresi / 20-26 Ekim 1961*, Ankara 1962, ss. 585-586.

FREUND, Julien: *Beşeri Bilim Teorileri*, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yayını, Ankara 1991.

GÖĞEBAKAN, Yüksel: “Sanat Tarihi Öğretiminde Yöntem Karşılaştırması”, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Sayı: 1, Malatya 2011, ss. 87-100.

GÖMEÇ, Saadettin: “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi: 2001-2003 Çalışmaları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Ankara 2005, ss. 7-17.

HALKIN, Léon-E.: *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1989.

KALYONCU, Hülya: “Ehl-i Hiref-i Hassa Teşkilatının Osmanlı Kültür ve Sanat Yaşamındaki Yeri ve Önemi”, *International Journal Of Science*, No: 33, Bahar 2015, ss. 279-294.

KESKİN, Ömer Ali: “Tarihin Öğrenimi ve Öğretiminde Coğrafya Biliminden Yararlanmanın Gerekliliği”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu (1-3 Eylül 2016) Bildiri Kitabı*, Muğla 2016, ss. 521-531.

KURULOĞLU, Fehim: “Osmanlı Devleti’nde Müzecilik”, *Tarih Okulu*, Sayı: VI, Ocak-Nisan 2010, ss. 45-61.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat: *Tarih Araştırmalarında Usül*, 6. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.

MÜLAYİM, Selçuk: *Sanat Tarihinde Araştırma ve Metot*, Titiz Ofset, Ankara 1982.
_____ : “Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup”, *Arkeoloji-Sanat Dergisi*, Sayı: III, İzmir 1984, ss. 97-114.

ORTAYLI, İlber: *Tarih-Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, 2. Baskı, Ankara 2011.

ÖGEL, Semra: *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, TTK Yayını, Ankara 1987.

ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayını, 4. Baskı, Ankara 1991.

ÖĞÜN, Baki: “Tarih ve Arkeoloji”, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu / 21-26 Mayıs 1984*, Elazığ 1990, ss. 55-59.

PATACI ORAL, Özlem: “Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Öneme Yönelik Bazı Değerlendirmeler”, *OTAM*, Sayı: 40, (Güz 2016), Ankara 2016, ss. 327-354.

SELEN, Hâmit Sâdi: “Tarih ve Coğrafyada Konu Birliği”, *Atatürk Konferansları II / 1964-1968*, Ankara 1970, ss. 29-38.

ŞAHİN, Bediha: *Atatürk Devrinde Sanat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2009.

VASARİ, Giorgio: *Sanatçıların Hayat Hikâyeleri*, Çev.: Elif Gökteke, Sel Yayınları, İstanbul 2013.

VITRIVİUS: *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Çev.: M.H. Moran, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayını, İstanbul 1993.

YEŞİLBAŞ, Evindar: “Tarih Eğitiminde Disiplinler Arası Yaklaşım Bağlamında Sanat Tarihi Biliminin Önemi”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu (1-3 Eylül 2016) Bildiri Kitabı*, Muğla 2016, ss. 218-222.

YETKİN, Şerare: *Türk Halı Sanatı*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991.

YILMAZ, Faruk: *İlkçağ Düşünce Tarihi*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

WÖLFFLIN, Heinrich: *Sanat Tarihinin Temel Kavramları*, Çev.: M.Ş. İpşi-roğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1973.

KİTAP TANITMA

KARASI YÖRÜKLERİ

Yrd. Doç. Dr. Merve ÜNER*

*Nahide Şimşir, **Karasi Yörükleri**, Post Yayınevi, 13,5 x 21,5 cm, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 199 sayfa, ISBN: 978-605-944-41-56, İstanbul 2017.*

Akademik sahada yaptığı çalışmalarla kendisine önemli bir yer edinen Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Nahide Şimşir; Osmanlı Şehir Tarihi, Demografi, Osmanlı Dış Politikası, Osmanlı Tarihinin Kaynakları, Seyyahnameler, Kazak ve Rus Tarihi ve de Kültürü üzerine bilimsel araştırmalar gerçekleştirmektedir. Nahide Şimşir'in söz konusu ele alınan eseri *Karasi Yörükleri* ise, Şubat 2017'de Post Yayın Dağıtım aracılığıyla okurlarıyla buluşmuştur.

Nahide Şimşir'in özgeçmişiyile başlayan eser, içindekiler, önsöz ve girişle devam etmektedir. 199 sayfalık kapsama sahip olan eserin sonunda zengin bir araştırma yapıldığını kanıtlayan kaynakçaya yer verilmiştir. Eserin dış kapağı için Karasi Yörükleri'nin yaşantılarına dair birkaç anlamlı fotoğrafla, başarılı bir görüntü sergilenmiştir. Kitabın ekler kısmında ise Balıkesir'in köylerinde halen az da olsa devam eden dokuyuculuk, verilen fotoğraflarla tanıtılmaya çalışılmıştır.

Kitabın girişinde, konu ile ilgili mühim kaynak ve çalışmaların bir kısmını ele alması, konunun aydınlatılması açısından yol gösterici niteliktedir. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen onlarca vesikayla, Karasi bölgesi ve iskân edilen Yörüklerin ehemmiyetinin yorumlanabilmesi bizlere konu hakkında ciddi fikirler vermektedir. Eseri Türk okuyucusu için değerli kılan diğer bir husus ise, Balıkesir ve çevresinde yaşayan Yörüklerin tamamını konu alan bilimsel bir çalışma olmadığından, bu alandaki boşluğu doldurmaya aday olmasıdır.

Altı bölümden oluşan yapıtta ilkin, eski adıyla Karasi yöresi olarak adlandırılan Balıkesir ve çevresinin coğrafi özellikleri ve sınırlarından bahsedilmektedir. Önemli bir stratejik konuma sahip olan Balıkesir'de tarih boyunca, eski medeniyetlerin ve Türklerin bölgeye yerleşmesinden kısaca bahseden yazarımız, buna

* Balıkesir Üniversitesi Tarih Bölümü, merveuner@balikesir.edu.tr

bağlı olarak da Yörük gruplarının iskân edilmiş olduğu yerleşim birimlerinin önemli bir parçasının günümüzde halen Balıkesir’de olduğunu eserde vurgulamaktadır. Devamında ise yazar, Balıkesir’in tarihini, Yörük gruplarının iktisadi ve idari bünye içerisindeki yerini, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin bu gruplar için izlediği politikayı ele alıp değerlendirmektedir.

Tanıtılan eserde, Anadolu’ya yerleşen Türk göçerlerin nüfus oranlarına, yine Yörük kelimesinin anlamı, yaşam şekilleri, Anadolu’da hangi bölgelerde yerleşim alanı sağladıklarına dikkat çekilmektedir. Daha sonrasında ise 16. yüzyılda Balıkesir ve çevresine hangi boyun ne kadar oranda yerleşmiş olduğu açıklanmaktadır. Bu süreç Türk boylarının, yerleşik hayata geçiş devresini oluşturduğu için, boyların ismen hangi iskân birimine yerleşmiş olduğu tespit edilebilmiştir.

Yazar kitabında, 16. ve 19. yüzyıl arasındaki bağlantıyı sağlayabilmek adına, bu tarih aralığında Osmanlı Devleti’nin uyguladığı iskân politikasından yer yer söz etmekle birlikte, konu adına hazırlanmış olan tahrir defterlerinden ve şer’iye sicillerinden de faydalandığını da göstermektedir.

Yapılan çalışmada aynı zamanda, Balıkesir yöresinde bulunan Yörüklerin hangi Oğuz boyuna mensup oldukları araştırılmıştır. Ancak Türkiye’de bununla ilgili ayrıntılı bir eser mevcut olmadığından konunun tamamına açıklık getirilemeyeceği yazar tarafından ifade edilmektedir. Yine bu noktada, çözümlenen diğer bir durum ise Yörük gruplarının aldığı isimler iktisadi ve sosyal sebeplere bağlı olduğu ortaya çıkmasıyla beraber, bu isimlerin bir kısmı zamana meydan okusa da, bir kısmının değişikliğe uğradığı dikkatlerden kaçmaması gereken hususlardandır. Eserin ilerleyen bölümlerinde ise içlerinde en etkin olan aşiret gruplarının temel uğraşları hakkında malumat verilmekle birlikte Yörük gruplarının oransal değerleri grafiklerle desteklenmektedir.

Eserin sonlarına doğru, Karasi bölgesindeki Oğuz boylarının ilerleyen süreçte giderek parçalanmış olduğu, belgelerin çıkarmış olduğu başka bir gerçeklik olduğundan söz edilmektedir. Bu parçalanmanın çok hızlı meydana geldiği de 19. yüzyıla ait Yörük tahrirlerinde birbirini tutmayan isimlerle tespit edilmiştir. Araştırmada, yörede bulunan Yörük gruplarının köyleri, yaylak ve kışlakları ve aradaki mesafeye dayalı verilere de yer verilerek, aralarında sadece iktisadi değil, coğrafi bir bağ oluşturduğuna etken olduğu da düşünülmektedir.

Son bölümde ise coğrafyanın özelliğine bağlı olarak Yörük gruplarının iktisadi faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Eserde 19. yüzyılın ilk yarısına dair Yörüklerin ödediği vergilerin grafikleri gösterilirken, yüzyılın ikinci yarısında bu grupların nüfuslarındaki artışla beraber ödenen vergilerdeki hareketlilik de ele alınarak analizi sağlanmıştır.

Sonuç itibarıyla Karasi bölgesinde yaşayan Yörük grupları 15. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıl sonuna kadar devam eden süreçte yerleşik hayata geçirilmişlerdir. Eserde, bölgede yaşayan Yörük nüfusunun tarihi, kültürü ve iskânı ile ilgili bilgi, bulgu, tespitler, araştırma notları ve de tarihsel süreçler arasındaki bağlantı izlenerek, bu grupların yeni gelenlerle takviye olan nüfus hareketliliğine sahip olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Araştırmacının bu eseri Türkiye’de eksikliği oldukça hissedilen bir alandaki boşluğu doldurması açısından takdire şayandır. Yıllarca süren yoğun bir çalışma ile hazırlanmış bu eserin, genç nesillere tarihimizin açığa kavuşmamış yönlerinin anlatılmasını sağladığı için yazarımıza sonsuz şükranlarımızı sunarız.

KİTAP TANITMA

DEFTERDÂR SEYFİ ÇELEBİ TÜRKİSTAN VE UZAK DOĞU SEYAHATNAMESİ

Yemen ÇARKANAT*

Serkan Acar, *Defterdâr Seyfi Çelebi Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*, Selenge Yayınları, 14,5 x 24,5 cm, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 158 sayfa, ISBN: 605-494-40-19, İstanbul 2014.

Osmanlı biyografisi ve bibliyografya kaynaklarında ne eseri, ne de adı geçen Defterdar Seyfi Çelebi'nin hayatı hakkında XV. ve XVI. yüzyıllarda Asya, Çin ve Hindistan'da hüküm süren Cengizli ve Türk idarecilere dair Türkçe tarihî-coğrafi bir eser yazmış olması, muhtemelen III. Murad devrinde Osmanlı bürokrasisinde defterdar olarak görev yapmış bulunması dışında hiçbir şey bilinmemektedir.

Defterdâr Seyfi Çelebi tarafından kaleme alınan, Serkan Acar'ın ise yayına hazırladığı *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*' adlı eser, Önsöz ardından *Defterdâr Seyfi Çelebi ve Eserine Dair*, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, *Bibliyografya*, *Osmanlıca Metin* ve *Karma Dizin* başlıkları altında altı bölümden oluşmaktadır.

Serkan Acar, önsözde Türk Dünyası kavramının coğrafi anlamına kısaca değinmekle beraber Anadolu, Türkistan, İran, Kuzey Hindistan, Afganistan, Kuzey Irak, Balkanlar, Kafkaslar, Tataristan, Kırım ve Kıbrıs gibi Türk Dünyası olarak adlandırılan bölgenin sınırlarına dâhil olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu hudutlar içerisinde bulunan memleketlerin 16. asırda hepsinin başında bir Türk hanedanının bulunduğunu belirtmekle beraber, zamanla emperyal güçler diye nitelendirebileceğimiz devletlerin eline geçtiğini ve Türk Dünyası'nın esaret devrinin başladığını söylemiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla esaret altında yaşayan Türklerin; Azerbaycan, Özbekistan,

* Beykent Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi.

Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi Türk devletlerini kurmalarını Türk Dünyası'nın dirilişinin en açık emaresi olarak görmüştür. Ayrıca edisyon kritiği daha önce Joseph Matuz tarafından yapılan Seyfettin Çelebi Seyahatnâmesi'nin bu kavramın kökenine dair bilgi veren ciddi bir çalışma olduğunu belirtmiştir.

Kitabın birinci bölümü olan Defterdar Seyfi Çelebi ve Eserine Dair'de, Acar; Osmanlı'da Türk Dünyası'nın genel yapısından kısaca bahsetmekle beraber, o dönemde çekişmeler olmasına rağmen Türk Dünyası'nın Asr-ı Saadet dönemini yaşadığından bahsetmektedir. Kısaca Osmanlı'da muhtelif sebeplerle seyahate çıkanlardan bahsetmekle beraber seyahatnâmenin coğrafya ve tarih türlerinin kesişim noktasında bulunan bazı eserlerde telif edilmiş ve bu eserlerin yazımında yolculuk notları dışında yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilen bilgilerin dahi kullanıldığından bahsetmektedir. Ayrıca Türk edebiyatı tarihinde bu şekildeki eserlerin ilk olarak Türkistan, Çin ve Hindistan'a yapılan seyahatler üzerine yapıldığını ve Fars dilinde kaleme alındığını söylemekle beraber ilk seyahatnâmenin de Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın "*Sefaretname-i Çin*" olduğunu belirtmektedir. Yazar, Osmanlı seyyahlarından Ali Ekber'in 1500 ile 1510 arasında Çin'e yaptığı yolculuğun sonucunda yazdığı "*Hitayname*" adlı eserden de bahsetmiştir. Eserin Farsça yazıldığını ve Çin toplumu, yönetimi, kültürü ve coğrafyası hakkında kıymetli bilgiler barındırdığından bahsetmiştir.

Seyfi Çelebi Seyahatnâmesi'yle ilgili akademik çevrelerdeki ilk takipçilerinden, Fransa'dan Ch. Shefer, Rusya'dan V.V. Barthold ve Türkiye'den Zeki Velidi Togan olduğunu söyleyen Acar, bu isimlerden alıntılar yapmak suretiyle eserin öneminden bahsetmektedir.

Acar, eser hakkında en kapsamlı çalışmada; Joseph Matuz tarafından, günümüze ulaşan iki nüshanın mukayese edildiği, tenkidinin yapıldığı ve transkripsiyonunun verildiğini belirtmektedir. Joseph Matuz bu eseri 1965 yılında Strasbourg Üniversitesi'nde doktora tezi olarak çalışmış ve 1968'de Fransızca'ya tercüme etmiştir. Acar, Joseph Matuz'un bu eseri hakkında yazılan bazı değerlendirmelerden de bahsetmektedir. V.L. Menage tarafından yazılan bir kitabyatta; bazı yanlış okumalardan, tarihlendirme hatalarından ve dil hususunda da, bazı düşündürücü noktaların varlığından bahsetmiştir. Ayrıca J. Stewart - Robinson da Matuz'un yaptığı çalışmadaki hatalarla ilgili tespitleri olduğunu kitapta belirtilen bazı hususlar ve bir unvan dışında eserin derleyicisi hakkında hiçbir şeyin bilinmediğini söylemektedir. Ayrıca Stewart'ın, bu eserin Osmanlı tarihine ışık tutmayacağı şeklindeki eleştirilerinden de bahsedilmektedir. Buna karşın Stewart Matuz'un, bu eseri ilim dünyasına kazandırmasının takdire şayan olduğunu belirtmiştir.

Serkan Acar, Matuz'un çalışması ve bu çalışmaya yazılan tenkitleri verdikten sonra Seyfi Çelebi'nin kim olduğu ve eseri hakkında bazı özet bilgiler sunmaktadır. Bunlardan birisi İslam Ansiklopedisi'nde Christine Woodhead'a ait olan "*Seyfi*" maddesidir. Woodhead, Seyfi Çelebi'nin eserinin başlığındaki tarihin, telif tarihi ile uymadığını ve bu durumun eseri el yazmasıyla kopya

eden kişinin hatası olduğunu söylemektedir. Woodhead, Seyfi Çelebi'nin biz-zat seyahat ettiğine dair bir kanıtın bulunmadığından, Seyfi Çelebi'nin eserinin Osmanlı müellifleri tarafından kaynak olarak kullanılmadığından; ayrıca Charles Shefer ve V.V. Barthold tarafından dikkat çekilene kadar meçhul kaldığından bahsetmektedir. Ayrıca Acar, Woodhead'ın çıkarımlarının yanı sıra Mahmut Ak'ın "Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi" adlı eserde Seyfi Çelebi'nin İranlı veya Buharalı bir tacirin kitap muhafızı olduğunu, kendisinin coğrafyacidan çok bir tarihçi olduğunun anlaşıldığını, eserinde eksiklikler olduğunu ve eserini hazırlarken yazılı kaynakların yanında sözlü kaynaklardan da yararlandığını belirtmektedir.

Seyfi Çelebi ve eseri hakkında bilgi verdikten sonra kendi yorumlarına geçen Acar, Seyfi Çelebi'nin kim olduğunu, mesleğini ve ölüm tarihinden hareketle bu seyahati gerçekleştirip gerçekleştirilemeyeceğini; Matuz, Woodhead ve Mahmut Ak'ın verdiği bilgiler ışığında belirsiz olduğunu söylemiştir. Ayrıca Menage tarafından söylenen Seyfi Çelebi'nin Safevi tebaası olduğu tezini, "Eserin Sünni bir müellif tarafından telif edildiği Şia için kullanılan 'Mezheb-i Nahak' ifadesinden anlaşıldığı gibi, dil ve üslup özellikleri bakımından da 16. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi'nin hususiyetlerini taşıdığı ve Azerbaycan diyalektine ait emarelerin eserde görülmediği belirgindir." diyerek bunun gerçek dışı olduğunu belirtmiştir.

Seyfi Çelebi'nin, eserinin başında yazdığı "Ulema-yı kibardan mervidir ki tevârih bir ilm-i şerîfdir ki onun bilmesinden hem dünya hâsıl olur ve hem ahiret..." ve "pes ekâbire tevârih bilmek lazımdır" gibi ifadeleri göstererek eserin bir seyahatnâme olmadığını, seyahatnâme tadında bir tarihi coğrafya kitabı olduğunu belirtmiştir.

Defterdar Seyfi Çelebi - Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi

Eserin ikinci bölümünde; Defterdar Seyfi Çelebi'nin Osmanlı Türkçesi ile yazdığı kitabın Türkiye Türkçesi'ne transkript edilmiş hali bulunmaktadır. Defterdâr Seyfi Çelebi, kitabına bir *Sernâme* ile başlamıştır. Daha sonrasında "Allah" diyerek *Fasl-ı Evvel*, *Fasl-ı Sâni*, *Fasl-ı Sâlis*, *Fasl-ı Râbi*, *Fasl-ı Hâmîs*, *Fasl-ı Sâdis*, *Fasl-ı Sâbi*, *Fasl-ı Sâmin* ve *Fasl-ı Tâsi* adlı 9 bölümü başlıklarıyla beraber vermiştir.

"*Fasl-ı Evvel Hitây Pâdişâhları Ahvâlidir*" diye başlayan ilk bölümde Hitây yani Çin bölgesinin doğu vilâyetinin öte ucu olduğundan bahsetmekte ve başkentinin Hânbalık olarak adlandırıldığını söylemektedir. Tahtta oturan hükümdara Hitây dilinde "*fağfur*" dendiğini, ama bölgede yaşayan Müslümanların daima "*han*" dediğini belirtmiştir. Seyfi Çelebi, öncesinde Hitâyların Müslüman olmadıklarını lakin halk arasında İslam dininin yaygın olduğunu söylemektedir. Yönetici kadronun Müslüman oluşunu da burada anlatmakla beraber sonrasında ata dinini değiştirdiği için Şimu'nun öldürülmesini anlatmıştır.

Seyfi Çelebi Hitâylerde hükümdar ölünce en güçlünün başa geçtiğini yazmıştır. Ayrıca biri hükümdar olduktan sonra kalanları da Hânbalık'ta ölene

kadar hapsederler demiştir. Hapsedilenlere de devlet hazinesinden ihtiyaçlarının karşılandığı belirtilmiştir.

Seyfi Çelebi; Hitây halkının kendilerini Âdem-i Safî neslinden görmediklerini, yaratıcının Âdem-i Safî'den önce yarattığı bir nesilden olduklarını iddia ettiklerini söylemekle beraber, her bin yılda bir, bir minare diktiklerini ve Hânbâlık şehrinde 14 minarenin bulunduğunu ve her minarenin üzerinde de tarihlerinin bulunduğunu söylemektedir. Seyfi Çelebi Hitâyların devlet yönetimi hakkında da bilgiler vermektedir. Hakanın veziri, her gün öğleye kadar divan ettiğini belirtmektedir. Hitâyların kanuna "li" dediklerini ve bu kanunun dışına katıyen çıkmadıklarını, çıkan olursa da büyük cezaların verildiğini belirtmektedir.

Buraya kadar bahsettiklerimizin dışında Seyfi Çelebi halkın yaşayış tarzı, bölgenin iklimsel özellikleri ve halkın hava olaylarından nasıl korunduğundan da bahsetmektedir.

"Fasl-ı Sâni Kâlmâk Pâdişâhı'nın ve Tibet Vilayetinin Ahvâlidir" diye başlayan ikinci bölümde Seyfi Çelebi Hitây bölgesinden sonra geldiği Tibet bölgesinde yaşayan Kalmukları anlatmaktadır. Bölgenin hükümdarına "Altun" denildiğini ve bu hanların Cengiz nesli olduğunu belirtmiştir. Cengiz Han'ın, Ceyhun suyunu geçtikten sonra öldüğünü, dönemin hükümdarı Altun Han'ın gidip Cengiz Han'ın kemiklerini altın bir tabuta koyarak yanında gezdirdiğini, savaşlarda da bu altın tabutu yanında taşıdığını ve bundan medet umduğunu yazmıştır.

Seyfi Çelebi, Kalmukların Hitâylarla yaptıkları savaşlardan da bahsetmektedir. Bundan bahsederken kısaca Kalmuk askerî sistemlerinden de bahseden Seyfi Çelebi, Hitâyların ordusunun Kalmukların ordusuna göre daha büyük ve daha fazla teçhizata sahip olmasına rağmen Kalmukların üstün geldiğini anlatmıştır. Hatta Kalmukları yenebilmek için müttefik arayışına girildiğini belirtmiştir.

Seyfi Çelebi son olarak bölgenin coğrafi yapısından bahsederek ikinci bölümü sonlandırmıştır.

"Fasl-ı Sâlis Kâşkar ve Kazak ve Turâ Ahvâlidir" diye başlayan üçüncü bölümde, Seyfi Çelebi Doğu Türkistan bölgesinden bahsetmektedir. Bu bölgede hükümdar olanların Cengiz soyundan geldiğini belirtmek ve bunlara "Han" dendiğini söylemektedir. Ayrıca Kırım bölgesindeki Cengiz soyundan gelenlere "Tatar", "Deşt-i Kıpçak" öte tarafında bulunan Sibir Hanlığı'nda hükümdara "Şüban" dendiğini belirtmektedir. Seyfi Çelebi kısaca Cengiz'in oğullarından da bahsetmiştir.

Hitây bölgesine yıldırımlardan korunmaları için yeşim taşının bu bölgeden çıkartılıp gönderildiğini belirtmiştir.

Seyfi Çelebi Kâşkar'ın öte yanında bulunan Turfan şehriden bahsetmiştir. Bu şehirden öte Müslümanlık olmadığını ve yedi iklimden gelenlerin burada bir olup cem ettiklerinden bahsetmektedir.

Seyfi Çelebi bu bölgede yaşayan yadacılardan bahsetmiştir. İnsanın, domuzun, atın ve bazı hayvanların başı içerisinde bulunan ceviz büyüklüğünde

bir taş bulunduğundan yadacıların bu taşı domuz kanı ile yıkayarak üzerine bazı cinlerin isimlerini yazarak bu taşta sihirli bir özellik kazandırdıklarından ve bu taşla yağmur veya kar yağdırabildiklerinden bahsetmiştir.

Seyfi Çelebi bu bölgeye komşu olan Kırgızlardan, onların yaşayış tarzlarından ve ölü gömme ritüellerinden de bahsetmiştir. Seyfi Çelebi Kırgızlarla sınırdaş olan Kazaklardan bahsetmekle beraber onların ürettikleri kaftanların ününden de bahsetmiştir. Ayrıca Kırgızlara komşu olan Turâ vilayeti yani Sibir Hanlığı'ndan ve yerel hükümdar Küçüm Han'dan bahsetmiştir. Seyfi Çelebi bunlar haricinde Hülagü Han'ın Bağdat'a girip halifeyi öldürmesine de kısaca değinmiştir.

“Fasl-ı Râbi Keşmîr Pâdişâhları ve Afgan Ahvâlidir ve Dere ve Dervâz Pâdişâhları Ahvâlidir ki Zikr Olunur” diye başlayan dördüncü bölümde Keşmîr vilâyetinden bahsetmektedir ki o dönemde Keşmîr bir Türk-Hint İmparatorluğu olan Babürşahların egemenliğinde bulunuyordu. Seyfi Çelebi bu bölgenin etrafının sarp dağlarla çevrili olduğunu ve sadece iki noktadan girişinin olduğunu belirterek bu girişlerde yapılan hisarların bulunduğunu söylemektedir.

Seyfi Çelebi, Keşmîr'e *“Bağ-ı Süleyman”* denildiğini belirtmiştir. Bölgenin tamamen meyve ağaçlarından oluştuğu ve bu ağaçların Süleyman Peygamber'in cinleri tarafından dünyanın farklı bölgelerinden getirilip buraya dikildiği için bu adın verildiğini belirtmiştir.

Devletin hükümdarının Gazneli Sultan Mahmut'un soyundan geldiğini belirten Seyfi Çelebi, burada hükümdarın *“Çek”* diye ünvanlandığını da belirtmiştir.

Seyfi Çelebi, Keşmîr'in saltanatının bir dönem Çekler'in elinden çıktığını ve geri aldıklarından bahsetmiş ve bunun olaylar zincirini aktarmıştır.

Seyfi Çelebi, Çah-ı Babil kuyusunun Keşmîr'de bulunduğunu belirtmektedir. Çah-ı Babil kuyusu, insanlara büyü ve cadılığı öğreten melekler olan Hârût ve Mârût'un asılı olduğu rivayet edilen kuyudur.

Çelebi, son olarak Keşmîr'e yakın olan ve sarp koşullara sahip Dere ve Dervâz bölgelerinin hükümdar ve ordusundan bahsetmektedir.

“Fasl-ı Hâmis Hind Pâdişâhı Celâleddîn ve Ecdâdı Ahvâlidir” diye başlayan beşinci bölümde Hindistan bölgesinden, bölgenin büyüklüğünden ve verimli topraklarından bahsetmektedir. Ayrıca Hind vilayetinde Hind hükümdarlığından önce Afganların hüküm sürdüğünü ve bir birlik olmadığından bahsetmektedir. Seyfi Çelebi, hicretin sekiz yüzüncü yılından sonra Hind vilayetine Şehlül ve Behlül adında iki kardeşin geldiğini aktarmakla beraber Şehlül'ün Hindistan'da birliği sağladığından bahsetmektedir. Sonrasında yaklaşık 140 yıl yönetimde bulunan Şehlül'ün soyunun Babür Şah tarafından yıkıldığını anlatmaktadır. Seyfi Çelebi, Babür'ü Timur nesli olarak aktarmaktadır, lakin bu konunun doğru olmadığı Serkan Acar tarafından dipnotlarda belirtilmiştir.

Çelebi, daha sonra Şaybeg Han yani Şibanî Devleti kurucusu Ebu'l Hayr'ın torunu ve Şah Budak'ın oğlunun verdiği mücadeleyi ve sonrasını anlatmıştır.

“Fasl-ı Sâdis Hind Vilâyetinde Celâleddîn'den Gayrı Pâdişâh Ahvalidir” diye başlayan altıncı bölümde Seyfi Çelebi, Dekken yani Dokhan bölgesin-

deki hükümdarlardan ve birbirleri arasındaki mücadelelerden bahsetmiştir. Ayrıca Seyfi Çelebi Hind bölgesinin başka bir vilayeti olan Pigu'da altın madeni olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Pigu'da hükümdara "Ray" denildiğini ve beylere ise "Raca" denildiğinden bahsetmiştir.

Seyfi Çelebi Hind bölgesinde başka bir yer olan Serendip'den bahsederek buranın Hazret-i Âdem'in kademgahı olduğunu anlatmış ve buranın her yıl Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından ziyaret edildiğini bildirmektedir. Ayrıca bölge hükümdarı Raca Konkar her ziyarete gelene bir arşın yer ölçüp verdiğinden bahsetmektedir.

"Fasl-ı Sâbi, Mâverâünnehire'de Özbek Pâdişahları Ahvâlidir" diye başlayan yedinci bölümde Çelebi, Maveraünnehir bölgesinde Cengizlerin, Timuruların ve Safevilerin bölgeyi ele geçirmek adına kendi aralarında verdikleri mücadeleden bahsetmiştir. Ayrıca Seyfi Çelebi hükümdarlardan ve bu hükümdarların nasıl başa geldiklerini anlatmıştır.

"Fasl-ı Sâmîn Acem Vilâyetinde Kızılbaşdan Gayrı Pâdişâhlar ve Hâkimler Ahvâlidir" adlı sekizinci bölümde ise Seyfi Çelebi, Acem yani İran bölgesinin sınırlarını verdikten sonra bölgede Kızılbaşlar haricinde bulunan hükümdarlardan bahsetmiştir. Öncelikle Mekran bölgesinden bahseden Seyfi Çelebi, bölgede 3 hükümdar olduğunu ve bölgede yetişen bazı bitkilerin zehirli olduğundan bahsetmektedir. Bölgede yetişen bu zehirli bitkileri, üzerlerine gelen ordunun önünde bulunan sulara atarak suyu zehirlediklerini aktarmaktadır. Gelen ordunun muvaffak olamadığını ve bu sebeple hiçbir hükümdarın bölgeyi ele geçiremediğinden bahsetmektedir. Seyfi Çelebi Mekran haricinde Kirman, Mazenderan adlı şehirler hakkında da bilgi vermiştir.

Seyahatnâmenin dokuzuncu ve son bölümü olan ve "Fasl-ı Tâsi Acem'de Pâdişâhlık İden Kızılbaş Pâdişâhlarının ve Bâyıdır'ın Ahvâlleridir ki Zikr Olu-nur" diye başlayan bu bölümde Seyfi Çelebi, Acem yani İran bölgesinde Akkoyunlular ile Safeviler arasındaki mücadeleyi anlatmaktadır. Ayrıca Çelebi, Şâh İsmail'in nasıl hükümdar olduğundan, devletini nasıl geliştirdiğinden ve Yavuz Sultan Selim ile giriştiği mücadeleden de kısaca bahsetmiştir. Seyfi Çelebi, Şâh İsmail'in ölümünden sonra başa geçen Şâh Tahmas dönemini de kısaca anlatarak Kanuni Sultan Süleyman ile aralarında geçen münasebetten bahsederek kitabına son noktayı koymuştur.

Seyfi Çelebi'nin eserinin transkript edilmiş halinin bulunduğu üçüncü bölümden sonra dördüncü bölüm olarak bibliyografya-kaynak eserler bölümü verilmiştir. Kitabın beşinci ve son bölümünde ise Defterdâr Seyfi Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nin Osmanlıca hali bulunmaktadır.

Seyfi Çelebi'nin eserinin bir seyahatnâmeden çok bir tarih kitabına benze-mesidir. Çünkü gezdiği bölge ve sosyal, coğrafi yapısından ziyade bölge devletleri arasında yapılan savaşlar ve hükümdar değişimleri gibi hususlardan bahsetmiştir. Eserde bazı kronoloji kaymaları olsa da Seyfi Çelebi, okunmaya ve araştırılmaya değer bilgilere yer vermiştir.